

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS - DEEL XLIII

1989

GENT 1989

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL XLIII

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur:

Voorzitter:

Em. Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9820 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9219 Gentbrugge
Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem
Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9821 Gent-Afsnee

Redactiesecretaris-penningmeester:

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Secretaris:

Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent
(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap:

500 F jaarlijks vanaf 1982

Prijs, voor niet-leden, van deze Handelingen: 600 F
(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, van de Provincie Oost-Vlaanderen en van de Stad Gent.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Historical Abstracts and/or America, History and Life.

H A N D E L I N G E N

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS - DEEL XLIII

1989

GENT 1989

INHOUD

L. BAUTERS & J. BOURGEOIS, <i>Houtbouw in de prehistorie in de provincie Oost-Vlaanderen</i>	5
M. DE REU, <i>Willibrord in Nederland: een mythe ?</i>	29
G. DECLERCQ, <i>Nieuwe inzichten over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel in Gent</i>	49
M. VANDERMAESEN, <i>Artaud Flote, abt van Vézelay en raadsheer van de graaf van Vlaanderen. Triomf en val van een hoveling (1322-1332)</i>	103
J. DAMBRUYNE, <i>Conjunctuur, stratificatie en koopkracht te Gent tijdens de eerste helft van de 17de eeuw. De economische en sociale betekenis van de rente- en woningmarkt</i>	129
T. VERSCHAFFEL, <i>Bernardus de Jonghe (1676-1749) en de opstand. De geschiedenis van de Ghendtsche Geschiedenissen</i>	159
P. LENDERS, <i>Sociale gevoeligheden en veranderende maatschappij te Gent circa 1770</i>	173
L. FRANÇOIS, <i>Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse (Gent, 1757-Gent, 1826), een conservatief edelman tussen Ancien Régime en Hedendaagse Tijd</i>	191
J. VAN KEYMEULEN, <i>Taalgeografie en geschiedenis</i>	211
R. DE HERDT & J. VANNIEUWENHUYSE, <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1988-1989</i>	231

Adressen van de medewerkers aan dit nummer:

Luc BAUTERS, Gaversesteenweg 288, 9800 Deinze
 Jean BOURGEOIS, Woeringenstraat 81, 9000 Gent
 Martine DE REU, Durmstraat 12, 9930 Zomergem
 Georges DECLERCQ, Blandijnberg 2, 9000 Gent
 Maurice VANDERMAESEN, Diksmuidse Heerweg 68, 8200 Brugge
 Johan DAMBRUYNE, P. vande Veldehof 9, 9219 Gent (Gentbrugge)
 Tom VERSCHAFFEL, K.U.L., Blijde Inkomststraat 21/05, 3000 Leuven
 Piet LENDERS, UFSIA, Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen
 Luc FRANÇOIS, Chrysantenstraat 19, 8400 Oostende
 Jacques VAN KEYMEULEN, Emmanuel Hielstraat 81, 9219 Gent (Gentbrugge)
 René DE HERDT, MIAT, Gewad 13, 9000 Gent
 Johan VANNIEUWENHUYSE, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

HOUTBOUW IN DE PREHISTORIE IN DE PROVINCIE OOST-VLAANDEREN

door

Luc BAUTERS & Jean BOURGEOIS

I. INLEIDING

Prehistorische bewoningssporen waren tot voor enkele jaren een vrij slecht gekend onderwerp in onze gewesten. De reden hiervoor is hoofdzakelijk te vinden in een niet aangepaste opgravings techniek. Toch stellen opgravingen van pre- en protohistorische nederzettingen in onze zandige gronden specifieke problemen. Meestal is de bodemerosie vrij groot geweest en zijn dus veel ondiepe sporen weggeërodeerd; bodemontwikkeling en biologische activiteit zorgen ervoor dat de lectuur van de bodemsporen sterk bemoeilijkt wordt; dikwijls ook worden op dezelfde plaats verschillende opeenvolgende gebouwen gezet, met als gevolg dat in vele gevallen slechts een concentratie van palen, zonder coherente structuur kan herkend worden. In Frankrijk spreken sommige archeologen zelfs van een 'nevel' van palen. Toch worden vandaag meer en meer studies gewijd aan de hout-architectuur. Niet alleen het gebouw zelf wordt bekeken, maar meestal wordt het in een bredere context, zoals bv. de nederzittingsstructuur geplaats¹.

Daar voor de provincie Oost-Vlaanderen in de laatste jaren eveneens bruikbare gegevens konden ingezameld worden, en aangezien de vondsten van het vliegveld van Sint-Denijs-Westrem informatie over een nog niet gedocumenteerde periode verschaften, leek het ons interessant de reeds gepubliceerde gegevens op een rij te zetten, om ze in een diachronisch kader te bekijken (fig. 1). Het zwaartepunt van deze studie ligt zowat tussen de 12de eeuw vóór onze jaartelling (het begin van de late bronstijd) en de komst van de Romeinen. Teneinde de gegevens in een breder chronologisch kader te kunnen volgen wordt de Gallo-Romeinse periode kort aangesneden.

Deze studie wordt hoofdzakelijk bedoeld als een *status quaestionis*. Door gezet grootschalig onderzoek zou ons veel verder moeten brengen in de kennis van de nederzittingsstructuur bij onze voorouders en van het architecturaal milieu waarin ze leefden.

(1) Zie vooral P. BRUN, L'habitat de l'âge du bronze dans la moitié nord de la France (contribution à l'élaboration d'une problématique), *Bulletin de la Société archéologique champenoise*, 74, 1981, 2, pp. 9-62; O. BUCHSENSCHUTZ, *Structures d'habitats et fortifications de l'âge du fer en France septentrionale*, Paris, 1984 (= *Mémoires de la Société Préhistorique Française*, 18); A. VILLES, Les bâtiments domestiques Hallstattiens de la Chaussée-sur-Marne et le problème de la maison à l'Age du Fer en France septentrionale, in: *L'Age du Fer en France septentrionale, Mémoires de la Société archéologique champenoise, supplément*, 1, Reims, 1981, pp. 49-97.

II. DE GEBOUWEN VAN SINT-DENIJS-WESTREM

De opgraving van het site van Sint-Denijs-Westrem zal waarschijnlijk de geschiedenis van de archeologie ingaan als één van de meest typische voorbeelden van een noodopgraving die alsdusdanig had kunnen vermeden worden. Het betrof immers een vindplaats die reeds jaren gekend was door allerhande toevalsvondsten, zodat, toen er eenmaal besloten was over te gaan tot de bouwwerkzaamheden van de Flanders Expo Hallen, een preventief archeologisch onderzoek in de planning had moeten zijn opgenomen. Nu zijn we evenwel aangewezen op de beperkte waarnemingen en occasionele interventies die tijdens het volgen van de grondwerken tussen maart en december 1986 door de medewerkers van het Seminarie voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Gent² werden vastgelegd. Enkel een korte proefopgraving in 1984 op een nabijgelegen terrein werd in normale omstandigheden uitgevoerd. Desondanks kon een hele serie archeologische sporen in sommige zones op bevredigende wijze onderzocht worden³, terwijl ze op andere plaatsen enkel geregistreerd kon worden of voor de ogen van de archeologen vernield. Daarnaast zijn er zelfs hele sectoren binnen het voormalige vliegveld die door gebrek aan tijd helemaal niet werden bekeken.

Naast de prehistorische bewoningssporen⁴ die in dit artikel vrij uitvoerig aan bod zullen komen, werden er ook voor andere perioden interessante vaststellingen gedaan. Zo leverde het site voor de Romeinse tijd (ca. 50-250 na Chr.) een nederzetting op, gelegen aan een splitsing van twee zandwegen, met een aangrenzende begraafplaats⁵. Voor de middeleeuwen (9de - 13de eeuw na Chr.) werden een hoeve en enige bijhorende waterputten aan het daglicht gebracht.

De nederzetting is gelegen op de plaats van het vroegere vliegveld van Sint-Denijs-Westrem dat zich ongeveer 10 m boven de zeespiegel bevond, op de hoger gelegen gronden in de nabijheid van de Leie en de Leebeek. Eertijds bestond de topografie uit lage toppen, afgewisseld met ondiepe, natte depressies die heden ten dage grotendeels zijn afgevlakt.

(2) Het noodonderzoek stond onder de dagelijkse leiding van J. Bourgeois (prehistorie), F. Vermeulen (Gallo-Romeinse periode) en F. Verhaeghe (middeleeuwen), bijgestaan door L. Bauters, A. Delcourt en J. Rommelaere.

(3) Met dank voor de welwillendheid aan de vennootschap Flanders Expo N.V., de maatschappij ASWEBO N.V., het Ministerie van Openbare Werken en de dienst Stads-archeologie en Historische Monumenten van de Stad Gent.

(4) Een eerste neerslag werd reeds gepubliceerd door J. BOURGEOIS, *Bewoning uit de vroege ijzertijd in Sint-Denijs-Westrem*, *De Leiegouw*, XXIX, 1987, 1-2, pp. 11-20; het opgravingsverslag is nog ter perse: J. BOURGEOIS & L. BAUTERS, *De nederzetting uit de metaaltijden van Sint-Denijs-Westrem. Resultaten van de noodopgravingen 1984 en 1986*, Gent (= *Scholae Archaeologicae*).

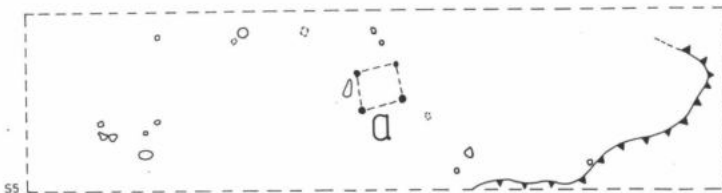
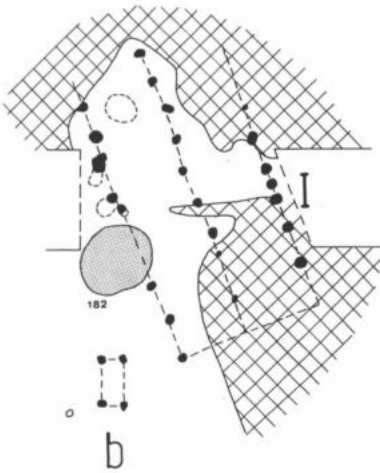
(5) F. VERMEULEN, Ontdekking van een grote nederzetting met begraafplaats uit de Romeinse tijd op het voormalig vliegveld van Sint-Denijs-Westrem, *Heemkring Scheldeveld, Jaarboek*, XVI, 1987, pp. 19-35.

Fig. 1. Kaart van Oost-Vlaanderen met lokalisatie van de vermelde plaatsen. 1. Sint-Denijs-Westrem, 2. Kruishoutem-Kerkakkers, 3. Gent-Hoge Weg, 4. Sint-Martens-Latem, 5. Mere, 6. Huise-Lozerbos, 7. Vinderhoute-Molenbrug, 8. Belsele-Steenwerk, 9. Sint-Gillis-Waas.

SINT - DENYS - WESTREM

Vliegveld 1986

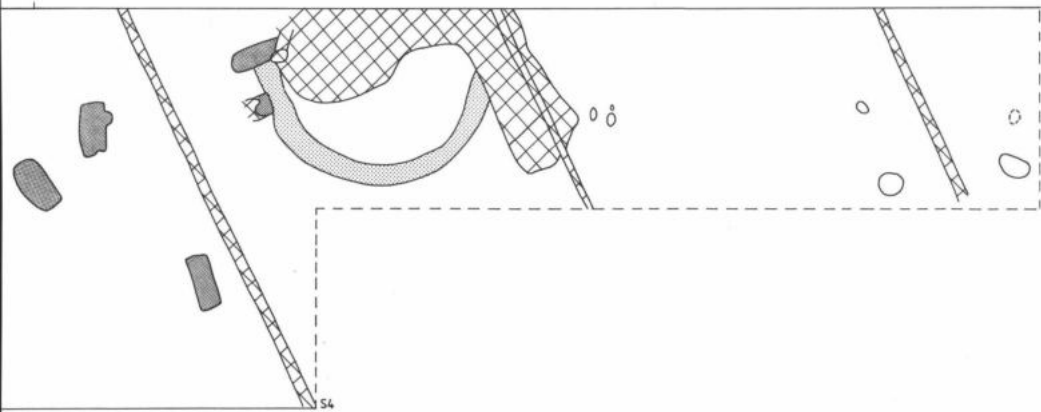
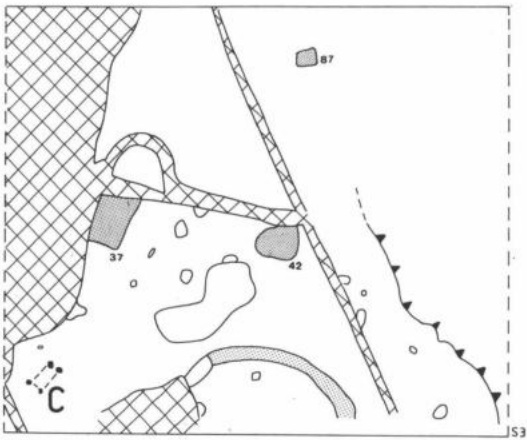
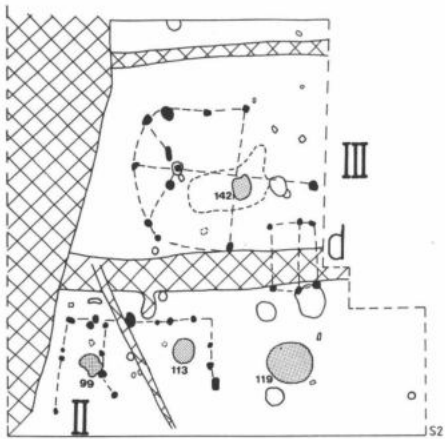

Fig. 2. Algemeen plan van de nederzetting uit de metaaltijden van Sint-Denijs-Westrem. Legende: 1. Verstoring, 2. Prehistorische kuil, 3. Gallo-Romeins graf, 4. Middeleeuwse sporen, 5. Rand van depressie.

Voor de verdere bespreking van de opgravingen zullen wij ons in hoofdzaak toespitsen op de gebouwen uit de prehistorische tijd. Uiteraard bevatten de sectoren nog sporen uit andere periodes doch deze zijn, gezien het onderwerp van dit artikel niet relevant.

De proefopgraving van 1984 leverde de eerste definitieve aanduidingen op voor een prehistorische nederzetting te Sint-Denijs-Westrem. Onder de ploeglaag, waarin zich reeds verzet prehistorisch materiaal bevond, werd een „looplaag” van wisselende dikte aangetroffen die bijna uitsluitend prehistorische scherven bevatte. Pas onder deze laag waren de sporen te zien. Een soortgelijke laag werd opgemerkt in de sector van de meest noordelijk gelegen gebouwen, die zich op relatief korte afstand van deze sleuven bevond.

Bij de noordopgravingen van 1986 werden vooral onder de huidige parking, die zich ten noorden van de Expo-hallen situeert, de sporen van een prehistorische nederzetting aangesneden. Het is daar dat de restanten van de gebouwen werden gevonden. Ook op het plein vóór en eveneens onder de huidige inkomhal werden sporen uit de prehistorische tijd aangetroffen, doch de extreem slechte opgravingsomstandigheden (wateroverlast, bevroren ondergrond...) lieten een verdere interpretatie niet toe. De grote parking voor de hallen, waar zich ook de Gallo-Romeinse begraafplaats bevond, leverde behalve een La Tène-kuil, geen prehistorische sporen meer op. Op het resterende deel van het voormalige vliegveld werden, behoudens enige losse vondsten, geen restanten uit de prehistorie meer opgemerkt.

Wat de gebouwen betreft die te Sint-Denijs-Westrem voor de metaaltijden werden opgegraven, zijn er drie grotere structuren en vier bijgebouwen herkend (fig. 2). De talrijke paalgaten die niet onder te brengen zijn in een duidelijke samenhang worden niet behandeld. Evenmin komen de kuilen, die niet in onmiddellijk verband met de gebouwen staan, aan bod.

Gebouw I situeerde zich een vijftigtal meter ten zuidwesten van de overige grote gebouwen (fig. 3). De interpretatie van de restanten werd sterk bemoeilijkt door de verstoringen die aan de noordzijde en het zuidwesten van het gebouw voorkwamen. De sporen waren ingegraven in de natuurlijke zavel en lagen, stratigrafisch gezien, onmiddellijk onder de recente ploeglaag. Het gebouw vormde een regelmatige, tweeschepige constructie van 6 m breedte en minimum 10 m lengte, wat een nuttige ruimte opleverde van minimum 60 m². Doordat beide korte zijden verstoord waren, kon de exacte lengte niet worden bepaald. De oriëntatie was grosso modo WNW - OZO. Zowel in de langs- als in de dwarsrichting was de opstelling van de palen opvallend regelmatig. De langsrichting telde drie palenrijen waarvan, van zuid naar noord, respectievelijk acht, negen en zeven paalsporen bewaard zijn gebleven. In het midden van het gebouw werd de regelmatigheid doorbroken door een supplementaire paal in elk van de wanden — vermoedelijk een herstelling. De gelijkaardige vulling van de twee paalgaten in de zuidwestelijke wand en van de kuil 182, was er waarschijnlijk de oorzaak van dat zij niet onmiddellijk alsdusdanig werden herkend. Een dieper grondplan

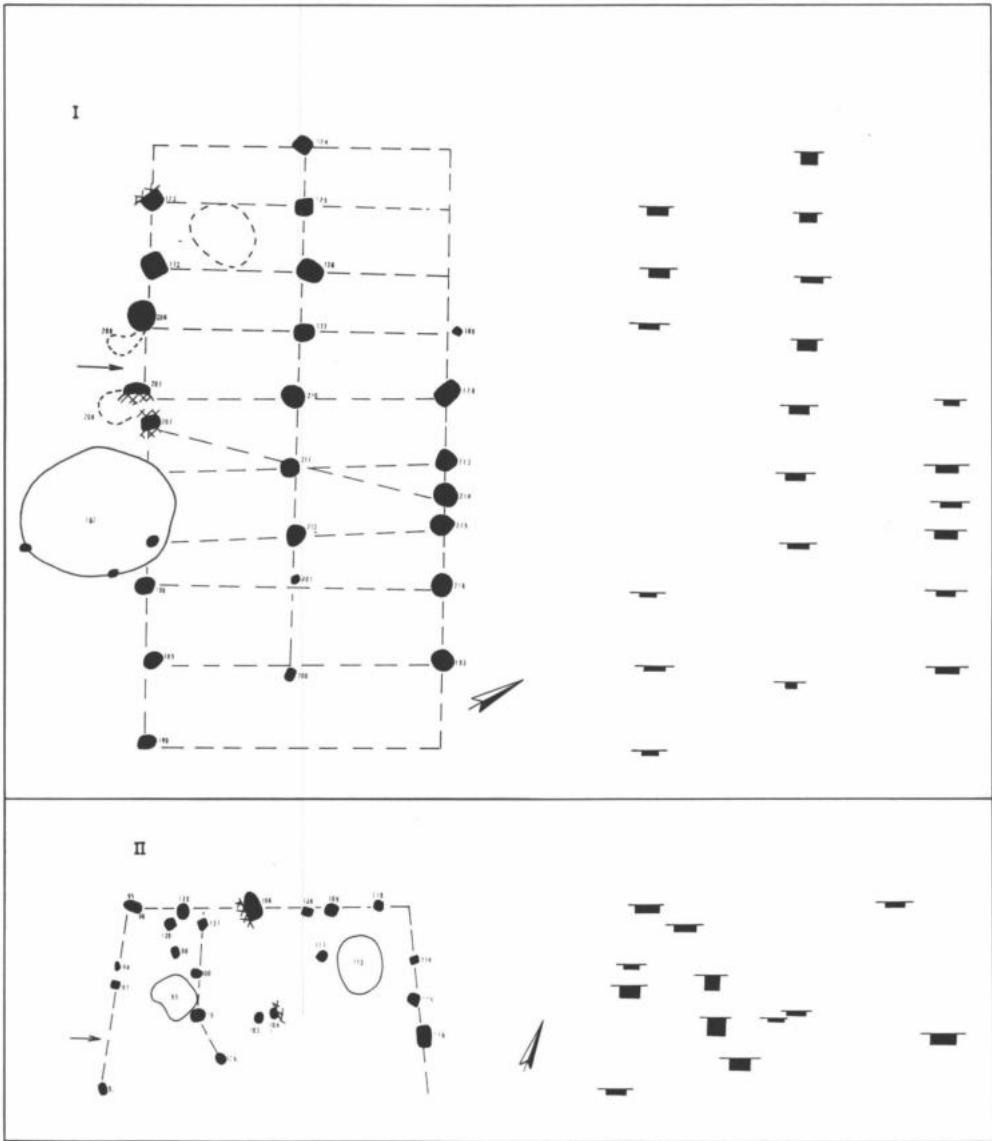

Fig. 3. Detailplan van gebouwen I en II van Sint-Denijs-Westrem. Schaal 1/150.

leverde drie paalgaten op, waarvan één exact op de plaats van de ontbrekende paal. Deze was opmerkelijk dieper ingegraven dan de andere paalkuilen wat zou kunnen wijzen op een doelbewuste fundering om onder de losse kuilvulling te geraken. In dit geval was de kuil ouder dan het gebouw. Vermeldenswaardig is de vondst van twee schouderbekertjes die tegen de wand van deze paalkuil geplaatst waren, het ene rechtop, het andere op zijn kop. Of het al dan niet om een bewust depot gaat, is niet met zekerheid uit te maken. De paalgaten hadden een gemiddelde doorsnede van 0,30 tot 0,35 m. Zij waren slechts een tiental centimeter diep bewaard en vertoonden een onregelmatig afgerond grondplan en een afgeronde bodem. De centrale palenrij was ternauwernood dieper ingegraven. De gemiddelde afstand tussen de dwarspalenrijen varieerde van 1 tot 1,20 m. Alhoewel een onduidelijke uitstulping in de zuidwestelijke wand een ingang suggereert kon er geen met zekerheid worden onderkend.

Wat de opbouw betreft laat de aanwezigheid van een centrale (nok-)palenrij een zadeldak vermoeden. Het feit dat deze palen niet dieper ingegraven waren dan de wandpalen, samen met de systematische inplanting van deze laatste, zou er wel eens op kunnen wijzen dat de dragende functie over beide verdeeld was. Een binnenindeling van het gebouw mocht niet uit de opgegraven sporen blijken evenmin als er sporen van een haard werden aangetroffen, wat te wijten is aan de latere aftopping van het terrein. Of het gebouw een woonfunctie had, kan dus niet met zekerheid worden beweerd.

Gebouw II, dat zich onmiddellijk ten zuiden van gebouw III situeerde, kon slechts gedeeltelijk worden opgegraven. Stratigrafisch gezien bevonden de sporen zich in de natuurlijke zavel, onder een bruine prehistorische laag die in verband zou kunnen staan met de „looplaag” die tijdens de opgravingen van 1984 werd aangetroffen. Het gebouw had een trapezoidale vorm en was WZW - ONO georiënteerd (fig. 3). Enkel de noordwestelijke wand werd volledig bloot gelegd. Het gebouw had een lengte van 5,5 tot 6,2 m en was breder dan 4,5 m wat een nuttige ruimte van minimum 26 m² laat veronderstellen. De paalgaten waren weinig gelijkmatig van vorm en hun diameter lag gemiddeld rond 0,20 m, met een iets grotere diameter in de noordwestelijke wand. Ook hier waren zij slechts maximum 10 centimeter diep bewaard en vertoonden zij een afgeronde bodem. Er kon geen duidelijke ingang worden waargenomen. Men krijgt wel de indruk dat de binnenruimte in twee ongelijke delen was onderverdeeld met in elk een kuil waarvan de functie voornamelijk onduidelijk is. De geringe grootte van de paalgaten laat een lichte bovenstructuur vermoeden. Of het een woning dan wel een artisanale ruimte betrof, viel niet uit te maken.

Gebouw III was van meer hypothetische aard. Stratigrafisch sloot dit gebouw volledig aan bij gebouw II. Het zou ovaalvormig en O - W georiënteerd zijn (fig. 4). De oostelijke helft was zowel door een middeleeuws spoor als door een bijgebouwtje verstoord zodat enkel de westelijke helft kon worden gereconstrueerd. Bovendien werd het gebouw niet in zijn volledige lengte opgegraven. Twee paalgaten, die de as van het gebouw

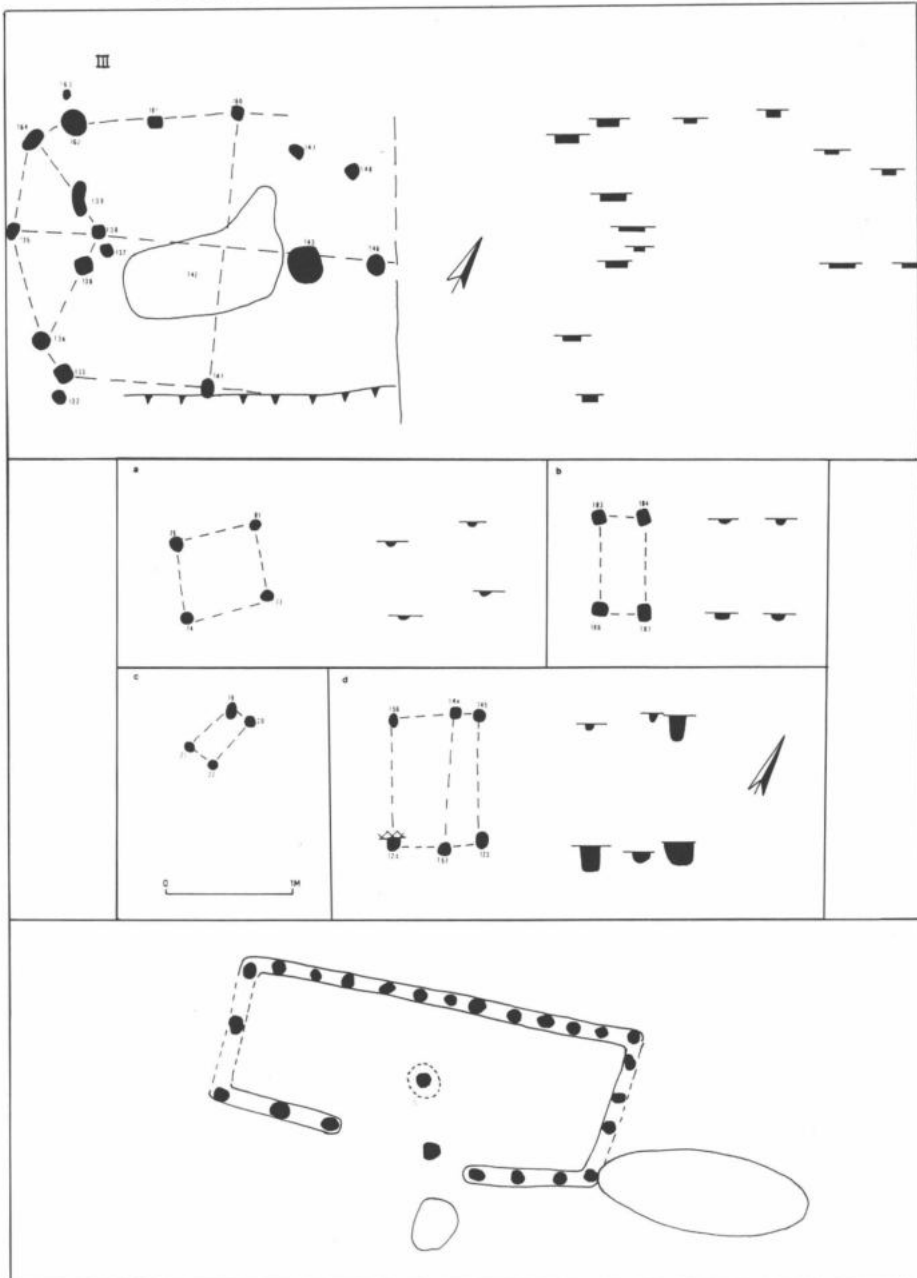

Fig. 4. Detailplan van gebouw III en bijgebouwtjes a,b,c en d van Sint-Denijs-Westrem en van het midden-neolithisch huis van Kruishoutem-Kerkakkers. Schaal 1/150. Bij afwezigheid van de noordpijl ligt het noorden bovenaan.

vormden, konden worden bepaald, met een onderlinge afstand van 5,5 m. De gereconstrueerde lengte van het gebouw zou ongeveer 9 m bedragen bij een maximum breedte van 5,80 m (nuttige ruimte ca. 50 m²). De afstand tussen de wandpalen was onregelmatig. De paalgaten kenden een diameter van slechts 0,30 tot 0,35 m en waren slechts 6 tot 14 cm diep bewaard. Enkel de nokpalen waren van grotere afmetingen alhoewel zij niet dieper waren gefundeerd. Voor de opbouw wordt een schilddak vermoed, waarbij de nokpalen gedeeltelijk ontlast worden door twee supplementaire palen die de straalsgewijze draagbalken naar de hoekpalen ondersteunen. Er werden geen ingangen waargenomen evenmin als onderverdelingen van de binnenruimte. Ongeveer in het midden van het gebouw werd een onregelmatige, vrij ondiepe vlek aangesneden met erin een ronde, ondiepe kuil. Opnieuw was de functie vrij onduidelijk: een woningfunctie lijkt echter aangewezen.

Behoudens deze drie hoofdgebouwen werden nog vier bijgebouwtjes gevonden (fig. 4). Twee ervan bevonden zich op slechts enkele meters van een groter gebouw, de andere op een twintigtal meter. Het waren kleine rechthoekige gebouwtjes met afmetingen die varieerden van 1,30 bij 1,70 m tot 2,00 bij 2,60 m. Enkel het grootste telde zes palen, de overige slechts vier. Waarschijnlijk waren het kleine voorraadschuurtjes of spiekertjes.

Aangaande de ruimtelijke structuur van de nederzetting kunnen slechts in het vage enkele bescheiden interpretaties worden geopperd. De aard van de opgraving laat immers niet toe vergaande conclusies te trekken: hele zones zijn immers niet of slechts rudimentair onderzocht terwijl uitgestrekte recentere verstoringen het beeld verduisteren. Er kon zelfs niet uitgemaakt worden of de drie gebouwen en de bijgebouwtjes al dan niet gelijktijdig zijn opgetrokken en gebruikt. Alleen gebouw III snijdt, of wordt oversneden door, een bijgebouwtje. Gebouw I kan misschien verband houden met de erbij liggende kuil.

Aangezien de datering diende te geschieden op basis van de fragmentarische en schaarse vondsten in de paalgaten en kuilen, die overigens weinig indicatief waren, is een specifieke datering van de gebouwen uit den boze. Op basis van het aardewerk kon wel een algemene chronologie van de nederzetting worden vooropgesteld, nl. de late bronstijd (1100-750) met eventuele uitlopers tot de vroege ijzertijd (750-450). Enige typische kenmerken van het aardewerk zijn:

1. grote en kleinere kookpotten met korte trechtervormige hals, soms met vingertopindrukken op de rand;
2. kommetjes met een oortje, veelal een bandoor;
3. fragmenten van potten met brede cannelures;
4. vingertopindrukken juist onder de rand of aan de overgang van hals naar schouder;
5. de vrij gehele afwezigheid van besmeten aardewerk.

Er zijn aanwijzingen (o.a. een kuil) voor een jongere nederzetting op het zuidelijke deel van het voormalige vliegveld. Deze fase, waarvoor ge-

bouwsporen vooralsnog ontbreken, mag tot de vroeg La Tène-periode (450-350) worden gerekend.

Om bruikbare vergelijkingen met het site van Sint-Denijs-Westrem te vinden zijn we genoodzaakt om naar Centraal-Europa en Frankrijk te trekken. De grootschalig onderzochte late bronstijd-nederzetting van Lovčický in Moravië⁶ biedt enige vergelijkbare gebouwen met het gebouw I, terwijl de constructietechniek van gebouw III er ook zijn tegenhanger vindt. Er werden eveneens een aantal zespalige bijgebouwtjes opgegraven. Andere vergelijkingen met gebouw I zijn o.a. aangetroffen in de late bronstijd-nederzettingen te Künzig⁷ en Perleberg⁸. Laatstgenoemde levert ook een gebouw met vergelijkbare binnenindeling op, zoals gebouw II. Voor Frankrijk zijn de grondplannen eerder trapezoidaal, zoals gebouw II van Sint-Denijs-Westrem, o.a. in La-Chaussée-sur-Marne⁹, Saint-Germain-la-Ville en Cuiry-les-Chaudardes¹⁰. Eén enkel gebouw, aan het licht gekomen in Thoraise, is te vergelijken met gebouw I¹¹. Vier en zespalige bijgebouwtjes komen geregeld in Frankrijk voor.

III. HOUTBOUW IN DE PROVINCIE OOST-VLAANDEREN

Precieze gegevens over de evolutie van de houtarchitectuur gedurende de pre- en protohistorie in onze gewesten zijn meestal vrij schaars. Toch kunnen enkele interessante resultaten aangehaald worden. Wij sommen in de volgende paragrafen de gegevens op die wij uit de bestaande archeologische literatuur gehaald hebben.

Het oudste gekende gebouw werd in *Kruishoutem* opgegraven. Op de plaats Kerkackers brachten opgravingen van het Seminarie voor Archeologie een huis van de midden-neolithische Michelsberg-cultuur (einde 4de - begin 3de millennium vóór onze jaartelling) aan het licht¹². Hoewel de

(6) J. RIHOVSKY, *Lovčický. Jungbronzezeitliche Siedlung in Mähren*, München, 1982, 46 pp. (= *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, Bd. 15).

(7) F.R. HERRMAN, Die Urnenfelderzeitlichen Siedlung von Künzing, *Jahresberichte der Bayerischen Bodendenkmalpflege*, 15/16, 1974/1975, pp. 58-107.

(8) H. SCHUBART, Nordische Bronzezeit in der DDR, *Ausgrabungen und Funde*, 3, 1985, pp. 210-221, Abb. 35.

(9) A. VILLES, Les bâtiments domestiques Hallstattiens de La-Chaussée-sur-Marne et le problème de la maison à l'âge du fer en France septentrionale, in: *L'âge du fer en France septentrionale*, 1, Reims, 1981, pp. 49-97 (= *Mémoires de la Société Archéologique Champenoise, Suppléments*).

(10) O. BUCHSENSCHUTZ, *op. cit.*, p. 197.

(11) P. PETREQUIN (dir.), *Le gisement néolithique et protohistorique de Besançon-Saint-Paul (Doubs)*, Paris, 1979, (= *Annales littéraires de l'Université de Besançon*, 228), p. 114, fig. 140.

(12) Opgravingen St. Czepiec, 1973. Voor het opgravingsverslag, zie S.J. DE LAET, H. THOEN, A. GOB & J. BOURGEOIS, Een gebouw van de Michelsberg-cultuur en een Gallo-Romeins grafveld te Kruishoutem-Kerkackers, *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, deel XXXVI, 1982, pp. 3-37.

opgravingen niet in de beste omstandigheden gebeurden, konden enkele betrouwbare gegevens worden ingezameld. Het betrof een O-W georiënteerd rechthoekig gebouw van zowat 7,85 bij 3,50 m (ca. 27,5 m² nuttige ruimte) (fig. 4). De wanden bestonden uit palen van 22 tot 32 cm diameter, die op regelmatige afstand in een greppeltje werden ingeplant. Een onderbreking van de palenrij en van het standgreppeltje laat een toegang (ca. 1,5 m breedte) in de lange zuidelijke zijde vermoeden. Eén paal bevond zich centraal binnenin het gebouw. De opbouw kan slechts moeilijk worden gereconstrueerd: de centrale paal langs de westelijke, korte zijde, evenals de centrale paal binnenin het gebouw zouden erop wijzen dat het dak een zadeldak zou geweest zijn. De wanden, die vermoedelijk geen echte dragende functie vervullen, gelet op hun beperkte diepte en diameter, bestaan zeer waarschijnlijk uit palen die door vlechtwerk en huttenleem zijn verbonden. In de funderingsgreppel, evenals in de nabije omgeving van het gebouw zijn aardewerkscherven en stenen werktuigen gevonden die aan de Michelsberg-cultuur worden toegeschreven. Hoewel de opgravingen niet uitgestrekt genoeg geweest zijn om definitieve conclusies te trekken, blijkt dat de sector ten zuiden van het gebouw, rechtover de ingang, door een reeks (afval-)kuilen uit diezelfde periode gekenmerkt wordt. Daar binnenin het gebouw geen onderverdelingen noch haard(en) zijn aangetroffen, kan men niet met zekerheid stellen dat het gebouw een woonfunctie zou gehad hebben, hoewel dit echter vrij logisch lijkt.

De gebouwen die op het vliegveld van *Sint-Denijs-Westrem* zijn aangetroffen en die in het vorige hoofdstuk werden besproken, situeren zich chronologisch in de late bronstijd (-vroeg ijzertijd) (einde 2de millennium vóór onze jaartelling).

Bij de opgravingen aan de *Hoge Weg* in *Gent* onderzocht J. Vanmoerkerke in samenwerking met de Dienst Archeologie en Historische Monumenten van de Stad *Gent* een reeks grafheuvels uit de bronstijd. Bij deze opgravingen werden eveneens sporen uit de ijzertijd aangesneden, zoals een diepe (water-)put die als drenkplaats voor het vee werd gebruikt, enkele graven en tenslotte een reeks paalkuilen¹³. Uit deze palenmassa konden de opgravers een vrij coherent geheel puren. Hoewel niet alle palen even duidelijk waren en het gehele gebouw pas na drie verschillende campagnes werd blootgelegd, mag de reconstructie als vrij betrouwbaar worden beschouwd. Het betrof een vierkant gebouw van 8,30 m zijde, dat bestond uit zes evenwijdige palenrijen (fig. 5.1) Indien men aanneemt dat het gebouw een dubbele wandpalenrij had, dan kan men een drieschepige binnenruimte van 6,6 bij 8,3 m (ca. 55 m² nuttige ruimte) vooropstellen. De palen waren op vrij regelmatige afstand ingeplant. Opmerkelijk was de

(13) Opgravingen J. Vanmoerkerke en D.A.H.M., 1983-1987. Een definitief opgravingverslag zou verschijnen in de synthesesstudie over de bronstijd-grafheuvels (J. VANMOERKERKE & J. SEMEY, *Hooguit bekeken. Opgravingen aan de Hoge Weg in Gent. Prehistorische circulaire monumenten in Binnen-Vlaanderen*, Gent, 1989). Voor het hier besproken gebouw, zie J. SEMEY & J. VANMOERKERKE, *Gent (O.-VI.) - Hoge Weg, Archeologie*, 1987-2, p. 145 en fig. 10.

aanwezigheid in één van de hoeken, van een klein rechthoekig vertrek van 2 bij 2,5 m. De aanwezigheid van palen in het midden van de korte zijde wijst op een zadeldak dat bovendien vooral steunt op de twee binnenste palenrijen. De buitenste palenrijen zullen vermoedelijk het overhellende dakuiteinde gesteund hebben. Tenslotte vormen de tussenliggende palenrijen de eigenlijke wanden die vermoedelijk uit vlechtwerk en leem bestonden. De opgravers stellen dat twee palen die buiten het gebouw, nabij de hoeken zijn gevonden, als ondersteunende hoekpaal mogen worden geïnterpreteerd, maar men zal op het eigenlijke opgravingsverslag moeten wachten om hierover een definitieve uitspraak te vellen. Uit het gepubliceerde plan kon geen ingang worden afgeleid, tenzij men het rechthoekige vertrek in de hoek als ingang interpreteert. In de prehistorie bevindt de overgrote meerderheid van de ingangen zich echter in het midden van één van de zijden, en niet in de hoek. Verdere indelingen van het gebouw zelf werden niet gevonden. Een iets grotere kuil binnenin de centrale ruimte heeft een nog niet bepaalde functie. Het archeologisch materiaal is zeer schaars en laat slechts een vage datering in de ijzertijd toe.

Beter gedateerd, maar even merkwaardig qua structuur, is het gebouw dat bij opgravingen in *Sint-Martens-Latem* werd gevonden¹⁴. Onder de Gallo-Romeinse bewoningssporen werden palen en kuilen uit de prehistorie aangetroffen. Hieruit kon een rond gebouw worden gereconstitueerd, van zowat 9 m diameter (fig. 5.2) (ca. 64 m² nuttige ruimte). De wand werd gevormd door een reeks, niet zeer regelmatig geplaatste palen van 20 tot 45 cm doorsnede, die door vlechtwerk en leem verbonden werden. Een onderbreking van bijna één meter in het oosten zou als ingang mogen geïnterpreteerd worden; deze ingang zou met twee antennevormige wanden uitgewerkt zijn. De binnenruimte van het ronde gebouw was lichtjes uitgegraven (gemiddeld 25 cm) en op de bodem van deze uitgraving werd een hardvloer aangetroffen. De hard bestond uit een ronde zone (ca. 1,20 à 1,40 m doorsnede) zand, zandleem, bevoering van potscherven (fragmenten van verschillende grote voorraadpotten) en maalsteenfragmenten. Rond de hard werden ook palen aangetroffen. Ze vormden een cirkel van zowat 4 m diameter; opvallend was de dichtere palenstelling in het oosten, rechtover de ingang van het gebouw. Deze centrale constructie heeft dus vermoedelijk een dubbele functie: enerzijds het dak steunen en anderzijds de hard afschermen tegen de tocht. In het gebouw werden nog twee kuilen aangetroffen. Andere kuiltjes en palen in het opgravingsareaal werden tot dezelfde periode gerekend, maar konden niet in een sluitende structuur worden gepast¹⁵. Het rijke materiaal dat in de opvulling van de centrale

(14) Opgravingen F. Vermeulen, Seminarie voor Archeologie. Fr. VERMEULEN, *Kelten, Romeinen en Germanen tussen Leie en Schelde. Archeologische vondsten in Sint-Martens-Latem en in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek, Heemkring Scheldenveld, Jaarboek, XVIII, 1989, pp. 3-117, vooral pp. 18-34 (= Scholae Archaeologicae, 10).*

(15) De reconstructie van de ijzertijdboerderij op figuur 53 van het hierboven vermeld opgravingsverslag (vooral de omheining met palen en de bijgebouwtjes) steunt dus op weinig gegevens.

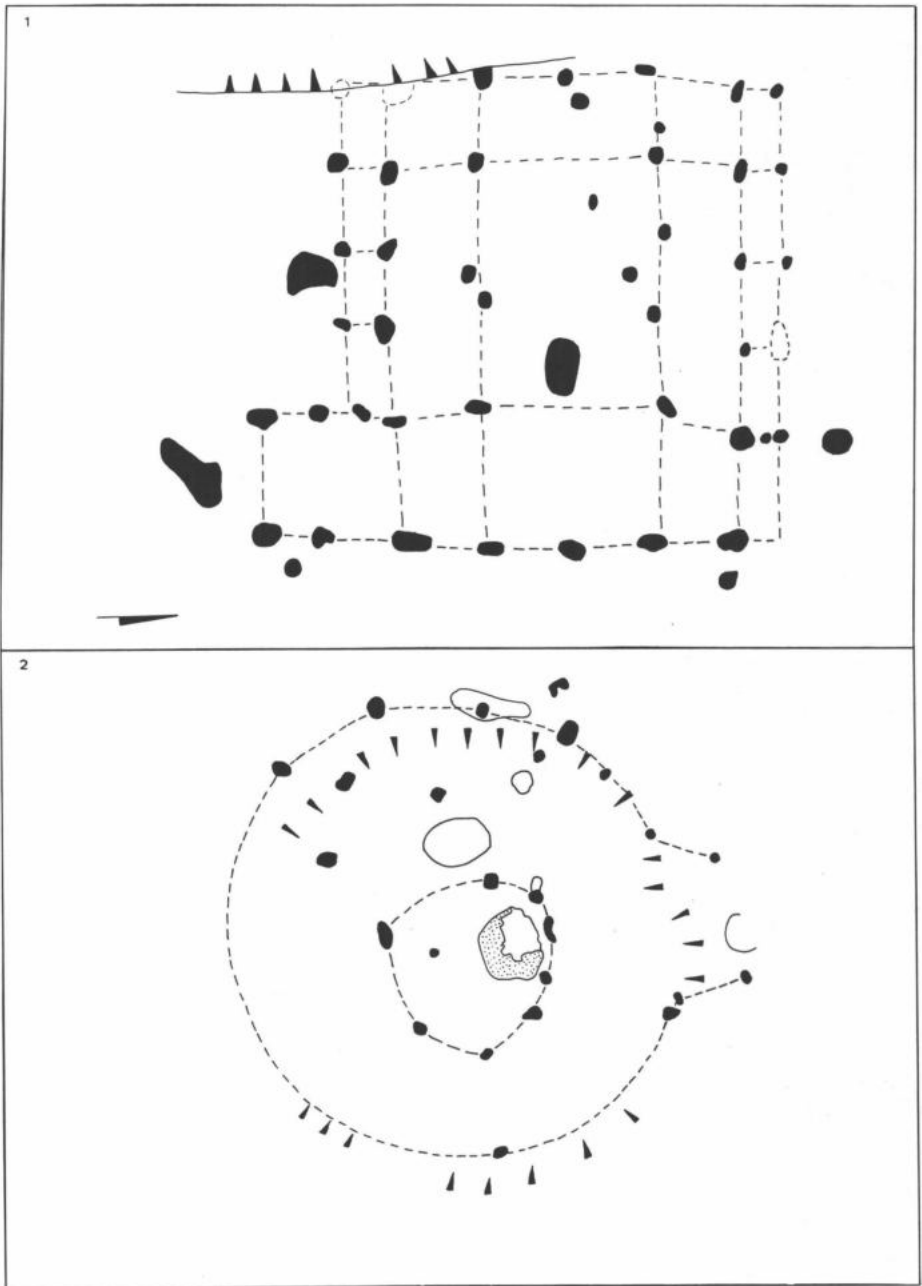

Fig. 5. Detailplan van de gebouwen van Gent-Hoge Weg (1) en Sint-Martens-Latem (2). Schaal 1/150.

uitgraving, in de haard en in de kuil binnenin het gebouw werd aangetroffen, laat een vrij scherpe datering toe, nl. de tweede helft van de 5de eeuw vóór onze jaartelling. De aanwezigheid van een haard en van typisch bewoningsmateriaal (voorraadpotten, schaaltsjes, spinschijfjes, maalstenen) bewijst voldoende dat het gebouw als een woning mag worden aanzien.

Het blijkt dat ingegraven structuren niet uitzonderlijk zijn in de 5de eeuw: in *Mere* vond W. De Swaef tijdens opgravingen in 1989 een grote ingegraven rechthoekige kuil van 4 bij 5 m¹⁶. Hoewel de opgravingen niet uitgestrekt genoeg waren, mag dit spoor als (een deel van) een gebouw worden geïnterpreteerd. Betreft het een hutkom, of een deel van een groter gebouw?

Naar het einde van de late ijzertijd toe wordt onze informatie opnieuw iets rijker. Opgravingen van het Seminarie voor Archeologie in *Huise*, in het Lozerbos, brachten verschillende gebouwen aan het licht¹⁷. Gebouw a (fig. 6.1) was N-Z georiënteerd en had een rechthoekig plattegrond (7,5 bij 3,75 m, ca. 28 m² nuttige ruimte). De wanden bestonden uit niet al te regelmatige ingeplante palen die door vlechtwerk en uitgestreken leem waren verbonden. Men kan ingangen veronderstellen in het midden van beide lange zijden: de palen stonden er op ca. 1 m van elkaar, maar een ingang in de korte zijden kan niet uitgesloten worden. Het gebouw was tweeschipig en de aanwezigheid van een dubbele palenconstructie op anderhalve meter van de korte wanden laat een schilddak vermoeden. Een kuil werd binnenin het gebouw aangetroffen. Verdere structuren werden er niet gevonden. Enkele meters meer westwaarts werd een rechthoekig, éénschipig, O-W georiënteerd gebouw aangesneden (5,5 x 4 m, 22 m² nuttige ruimte) (fig. 6.2). De wanden bestonden uit vrij ver uit elkaar geplaatste palen. De twee meer noordwaarts gelegen gebouwtjes waren qua structuur vrij verschillend. Gebouw c was grosso modo O-W georiënteerd, had een rechthoekig grondplan en mat 4,75 x 2,5 m (nuttige ruimte: ca. 12 m²) (fig. 6.3). De vrij onregelmatig geplaatste palen waren in een greppeltje ingeplant. Een eventuele ingang kon, gelet op de vrij slechte bewaringsstoestand van de sporen, niet gesitueerd worden. Tenslotte vermelden wij nog gebouw d. Het was NW-ZO georiënteerd, licht trapeziumvormig (lange zijde 4 m; korte zijde 2,1 tot 2,5 m, nuttige ruimte ca. 8 m²) (fig. 6.4). Ook hier waren de palen in een greppeltje ingeplant. Een reeks palen en kuilen dekte het gehele opgravingsareaal, maar in deze gevallen was het niet mogelijk een coherente structuur te herkennen. Gebouw a zou eventueel een woonfunctie toegeschreven kunnen krijgen, voor de overige gebouwen moet meer dan waarschijnlijk naar een andere functie worden gezocht (opslagplaats, schuur, atelier). Het archeologisch materiaal uit de verschillende structuren wijst op een datering in de late ijzertijd, meer speciaal naar het einde van deze periode (3de-1ste eeuw vóór onze jaartelling²).

(16) Opgravingen W. De Swaef en S.A.G., 1989. Onuitgegeven. Met dank aan W. De Swaef voor de informatie.

(17) Opgravingen St. Czepiec, 1974. Een opgravingsverslag werd nog niet gepubliceerd, maar een algemeen plan en een korte bespreking vindt men in S.J. DE LAET, *La Belgique d'avant les Romains*, Wetteren, 1982, p. 659 en fig. 272.

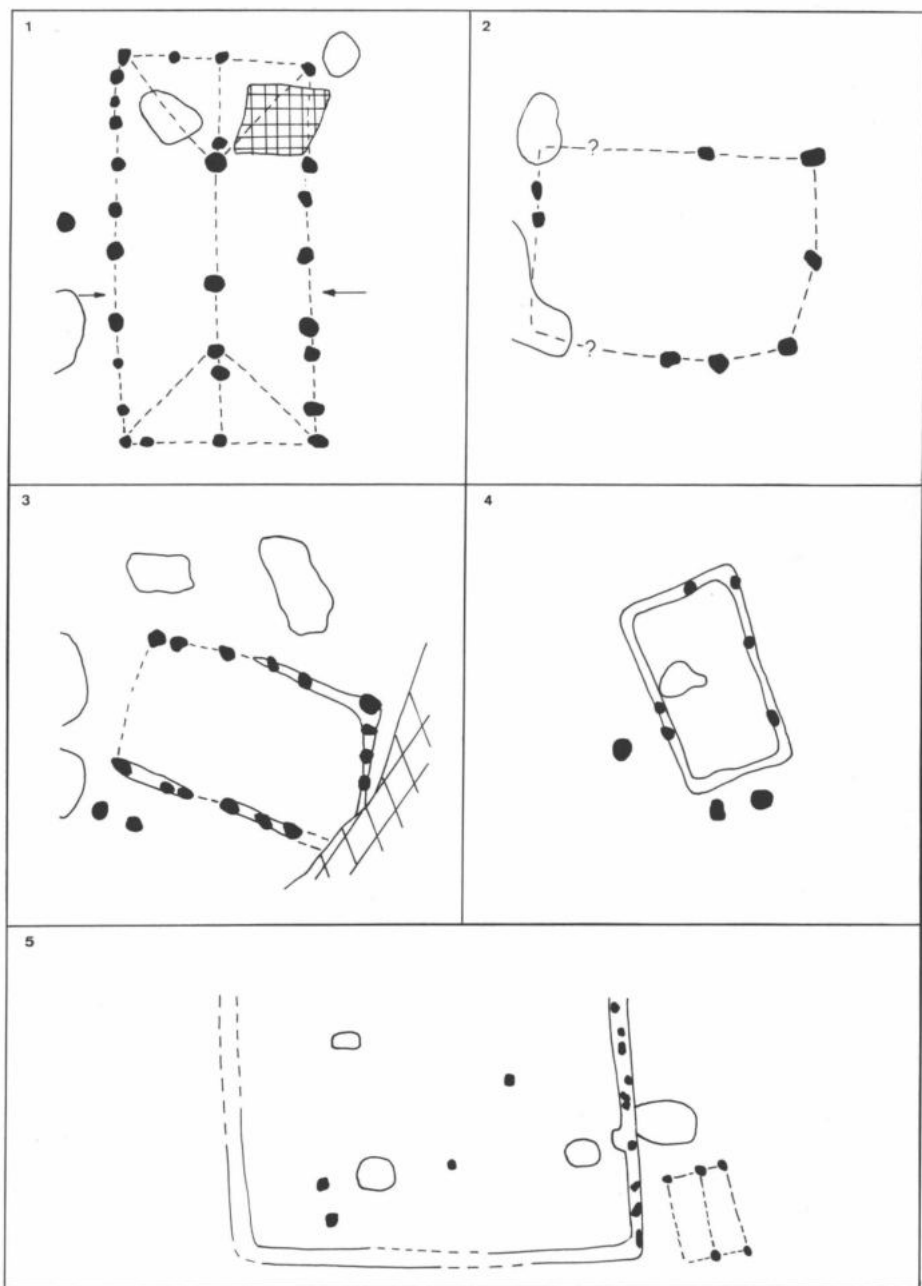

Fig. 6. Detailplan van de gebouwen van Huise-Lozerbos (1-4) en van Vinderhoute-Molenbrug (5). Schaal 1/150.

Uit dezelfde periode werd een gebouw met gelijkaardige greppelstructuur gevonden in *Vinderhout*¹⁸. De laat-La Tène-nederzetting bestond uit een hoeve die door een grote greppel omringd was; deze omvatte een zone van ca. 105 m zijde, met erin nog ten minste één onderverdeling. Binnenin de omwalde zone trof men gebouwsporen aan. Qua structuur kan men dit type nederzetting best vergelijken met de Noord-Franse „ferme indigène” of landelijke hoeve. Het O-W georiënteerde gebouw werd slechts gedeeltelijk opgegraven en vormde een (vermoedelijk) rechthoekig gebouw van 8 m zijde op minimum 5 (fig. 6.5). In het greppeltje werden op vrij onregelmatige afstand sporen van palen aangetroffen. Door de vele bioturbaties konden noch de ingang noch eventuele onderverdelingen binnen het gebouw worden herkend. Wel mag genoteerd worden dat juist naast het gebouw een klein zespalig spiekertje of bijgebouw van 1,2 bij 1,6 m aangesneden werd. Vele andere palen en kuilen werden opgemerkt, maar ook hier valt geen herkenbare structuur te noteren. Het archeologisch materiaal laat toe dit gebouw op het einde van de La Tène-periode te plaatsen.

In *Belsele* werden verschillende parallelle standgreppeltjes aangetroffen¹⁹. Het is niet uitgesloten dat deze greppeltjes een gebouw uit de laat-La Tène-periode aftekenen. Ze waren zowat 7,2 m van elkaar verwijderd en werden gevolgd over een lengte van 13,4 m. Een centrale rij palen zou de nok van een (zadel-) dak kunnen gedragen hebben. De beperkte opgegraven oppervlakte liet geen verdere interpretatie toe. Ingang, indeling van de binnenruimte, structuur van de nederzetting blijven onbekend. Opmerkelijk is wel dat de oriëntatie van de standgreppeltjes (NW-ZO) perfect gelijk loopt met het latere stenen gebouw uit de Romeinse tijd.

Een weinig herkenbare structuur met trapeziumvormig plattegrond werd in *Sint-Martens-Latem*, op het gehucht Papenaard, aangetroffen²⁰. Niets laat toe aan deze een woonfunctie toe te schrijven. Het is zelfs mogelijk dat het slechts om een schutting of omheining zou gaan. Enkele zwaardere palen konden niet in een sluitend patroon worden gepast. De datering

(18) Opgraving J. Bourgeois, S.A.G., 1985-1987. Het opgravingsverslag van de campagnes 1985 en 1986 werd gepubliceerd (J. BOURGEOIS, J. BUNGENEERS, A. DELCOURT & J. ROMMELAERE, *Fouilles à Vinderhout-Molenbrug. Campagnes 1985-1986. Occupation mésolithique, habitat du second âge du fer et de l'époque romaine*, Gent, 1987 (= *Scholae Archaeologicae*, 8); het verslag van de campagne 1987 is in voorbereiding.

(19) Opgravingen Seminarie voor Archeologie. J. BOURGEOIS & H. THOEN, Opgravingen op het "Steenwerk" te Belsele-Waas (1967-1971). Nederzettingssporen uit de late Bronstijd, de IJzertijd en de Romeinse tijd, *Bijdragen van de Archeologische Dienst Waasland*, I, 1986, pp. 15-101, meer speciaal pp. 19-29, fig. 4.

Het onderzochte areaal was duidelijk te klein om echt betrouwbare reconstructies toe te laten. Het voorgestelde gebouw is dan ook zuiver hypothetisch, maar in afwachting van verder onderzoek op het site, nemen we het plattegrond voorlopig over. Zoals we verder zullen zien, valt het „gebouw” van Belsele stelselmatig buiten de normen.

(20) F. VERMEULEN, F. VERHAEGHE & J. BOURGEOIS, Vondsten uit de IJzertijd en de Romeinse Tijd te Sint-Martens-Latem (Papenaard), *Heemkring Scheldeveld, Jaarboek*, XI, 1982, pp. 13-41.

van deze nederzetting is vooralsnog zeer moeilijk, maar een voorlopige datering in de (late) ijzertijd blijkt aannemelijk.

Volledigheidshalve vermelden wij nog de opgravingen van *Huise-Lozer*, waar een nederzetting uit de La Tène-periode werd onderzocht²¹. Uit de vele palen en kuilen kon geen herkenbaar patroon worden samengesteld. Standgreppeltjes waren evenwel afwezig. De nederzetting mag, steunend op het archeologisch materiaal, in de vroeg-La Tène-periode worden geplaatst. Vermoedelijk duurde deze zelfs iets langer en liep ze door tot in de 4de - 3de eeuw vóór onze jaartelling.

We maken uiteraard geen melding van de vele opgravingen waar enkele palen uit de prehistorische periode zijn aangetroffen. Meestal is de datering vrij onduidelijk en daarenboven kan men nooit precieze gegevens inzamenen over de vorm van de gebouwen of de structuur van de nederzetting.

In de provincie Oost-Vlaanderen zijn verschillende nederzettingen uit de Gallo-Romeinse periode op vrij grote schaal onderzocht. Voor deze van Eke, Sint-Martens-Latem en Sint-Denijs-Westrem zijn bruikbare plattegronden gepubliceerd. Algemene kenmerken van de Gallo-Romeinse houtbouw kunnen als volgt worden samengevat: rechthoekig plattegrond, één- of tweeschepige constructies, uitsluitend (?) zadeldak, aanwezigheid van standgreppels of van grote, diepe „revolvertasvormige” paalkuilen. Vooral dit laatste gegeven verschilt merkkelijk van de prehistorische houtbouw-architectuur.

IV. SYNTHESE

In wat vooraf ging werd een overzicht gegeven van de in de literatuur gekende houtbouwstructuren uit de prehistorie in Oost-Vlaanderen. Ondanks de grote leemtes in onze kennis en de beperkte hoeveelheid van ons „staal” ten opzichte van het zeer groot chronologisch veld²², achten we het toch verantwoord enkele voorlopige werkhypothesen naar voor te brengen.

Een eerste vaststelling betreft de *nederzettingstypes*:

— in Sint-Denijs-Westrem werd vermoedelijk een beperkte, geconcentreerde bewoning aangesneden. De drie gebouwen, voor zover ze gelijktijdig

(21) A. VAN DOORSELAER, Een nederzetting uit de ijzertijd te Huise-Lozer, *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen*, 6de reeks, 1972, pp. 310-366.

(22) Tijdens de redactie van dit artikel werd bij noodopgravingen een gedeelte van een protohistorische nederzetting (vermoedelijk einde vroege ijzertijd, 7de-5de eeuw vóór onze jaartelling) bij noodopgravingen in Sint-Gillis-Waas aan het licht gebracht. Noodopgravingen J. Bourgeois, Seminarie voor Archeologie en Archeologische Dienst Waasland, september-oktober 1989.

Hoewel alle gegevens nog lang niet zijn uitgewerkt, kunnen enkel interessante elementen worden aangehaald. Ze worden in voetnoten vermeld.

waren, kunnen als woningen worden bestempeld. Sint-Denijs-Westrem is voorlopig nog een enig voorbeeld van dit type²³; het is dus des te spijtiger dat de vondstomstandigheden ons niet toegelaten hebben de totaalstructuur van de nederzetting te vatten.

— zowel in Vinderhoute als in Huise-Lozerbos werden verschillende gebouwen aangetroffen: één „hoofdgebouw” (woning) en meerdere bijgebouwen (bedrijfsgebouwen?). Het betreft dus een typisch agrarisch bedrijf. In Vinderhoute kon zelfs vastgesteld worden dat de nederzetting omweld was door een eerder smalle gracht (1,5 m breedte). Uit vergelijkingen met enerzijds luchtfotografische prospecties (in Frankrijk en in onze gewesten²⁴) en archeologische opzoekingen in Noord-Frankrijk²⁵ blijkt dat het om boerderijen gaat waaraan men de naam „ferme indigène” heeft gegeven. Waarschijnlijk vallen de *aedificia* die door C. Julius Caesar werden beschreven onder deze categorie.

— van de overige sites is telkens slechts één gebouw gekend. In Kruishoutem-Kerkkackers, zowel als in Gent-Hoge Weg, is de opgegraven oppervlakte (voldoende) indicatief om het bestaan van andere gebouwen als weinig waarschijnlijk te beschouwen.

Opmerkelijk is dat geen enkel site enige vorm van versterking heeft opgeleverd. De gracht rond de boerderij van Vinderhoute heeft ongetwijfeld nooit een defensieve functie kunnen vervullen. Het betreft veeleer een soort begrenzing.

De *oriëntatie* van de gebouwen blijkt bepaald te worden door de dominerende westenwinden: minstens negen gebouwen zijn met de korte zijde naar het westen of het noordwesten gericht²⁶; uitzondering vormt het hoofdgebouw van Huise-Lozerbos. Er moet wel gesteld worden dat de lokale topografie eveneens een bepalende factor kan zijn. In Huise is dit mogelijk het geval.

(23) Een eerste blik op het onderzochte gedeelte van de nederzetting van Sint-Gillis-Waas toont aan dat er vermoedelijk verschillende woningen waren; bijgebouwen zijn ook aangetroffen. Opmerkelijk is de axialiteit van de nederzettingsstructuur: alle gebouwen en bijgebouwen blijken gericht volgens een lange rechtlijnige perceelsgracht. Zie verdere voetnoten.

(24) Voor Frankrijk: R. AGACHE, *La Somme pré-romaine et romaine d'après les prospections aériennes à basse altitude*, Amiens, 1978 (= *Mémoires de la Société des Antiquaires de Picardie*, 24).

Voor onze gewesten: J. VANMOERKERKE, J. SEMEY & J. BOURGEOIS, *Prospection aérienne en Flandre*, *Archéologia*, 233, 1988, pp. 28-39.

(25) G. LEMAN-DELERIVE & J.-F. PININGRÉ, *Les structures d'habitat du deuxième Age du Fer de Conchil-le-Temple (Pas de Calais). Premiers résultats*, in: *L'Age du Fer en France Septentrionale, Mémoires de la Société Archéologique Champenoise, Supplément*, 1, 1981, pp. 319-330.

(26) In Sint-Gillis-Waas zijn de meeste gebouwen NW-ZO georiënteerd. Eén gebouw is NO-ZW gericht.

De individuele gebouwen vallen uiteen in twee grote types: de *woningen* en de *bijgebouwen*²⁷. Deze laatste kunnen verder onderverdeeld worden in twee categorieën, de vier- tot zespalige spiekertjes enerzijds en de iets grotere, meerpalige constructies (stallen, schuren...) anderzijds.

Spiekertjes werden aangetroffen in Sint-Denijs-Westrem en Vinderhoute²⁸. Zij werden voornamelijk gevonden in de onmiddellijke nabijheid van woningen. In de ons omringende landen zijn vier- en zespalige constructies helemaal niet uitzonderlijk: men treft ze aan van in de bronstijd tot in de middeleeuwen²⁹. De precieze functie van de bijgebouwtjes van Huise-Lozerbos kon niet achterhaald worden³⁰.

De eigenlijke *woningen* blijken, volgens de plattegronden, nooit voor te komen onder éénzelfde dak met de stallen. Er zijn zelfs weinig aanwizingen voor indelingen binnenin het woonhuis³¹. Stalwoningen zoals in Nederland treft men hier niet aan³².

Voor de *plattegronden* van de woningen kennen wij in hoofdzaak het rechthoekige type (waarbij één trapezoidaal), slechts één enkel rond (Sint-Martens-Latem) en één exemplaar van een tussentype met afgeronde korte zijde (gebouw III van Sint-Denijs-Westrem). De *nuttige ruimte* varieert van 96,5 m² (Belsele) tot 26 m² (gebouw II van Sint-Denijs-Westrem), waarbij vier gebouwen rond de 50 à 60 m² de hoofdmoot vormen. De rechthoekige gebouwen vertonen diverse afmetingen in lengte en breedte: de breedtes wisselen van minimum 3,5 m (Kruishoutem-Kerkakkers) tot maximaal 7,2 m (Belsele), de lengtes van 6,2 m (gebouw II in Sint-Denijs-Westrem) tot 13,4 m (Belsele). Met uitzondering van gebouw II te Sint-Denijs-Westrem, dat lichtjes trapezoidaal is, en het gebouw van de Hoge Weg, dat eerder naar een vierkante vorm nijgt, zijn de rechthoekige woningen vrij gelijkvormig. De breedte-lengte verhouding draait rond 6/11.

Hoewel het *aantal schepen* van de hier besproken gebouwen varieert, mag men zich niet laten misleiden door deze schijnbare veelvormigheid. Enkel het gebouw van de Hoge Weg mag tot het drieschepige type worden

(27) Het is uiteraard niet eenvoudig om, op basis van plattegronden alleen, zonder bewaard loopvlak noch haard, een onderscheid te maken tussen eigenlijke woningen en bijgebouwen. In Frankrijk wordt algemeen aanvaard dat de grens tussen beide types rond de 25 m² ligt. We hebben dan ook dezelfde criteria aanvaard.

(28) Tijdens de opgravingen van Sint-Gillis-Waas werd tenminste één vierpalig spiekertje herkend. Het meet 1,70 bij 2,10 m. Andere vier- of zespalige constructies zullen mogelijk uit verder onderzoek van de tientallen palen gehaald worden.

(29) O. BUCHSENSCHUTZ, *op. cit.*, pp. 203-205; A. VILLES, *op. cit.*, pp. 84-88.

(30) Nogmaals in Sint-Gillis-Waas is een vrij smal, éénschepig en rechthoekig gebouw aangetroffen. Het meet ca. 9,30 bij 2,50 m. Uit vergelijkingen met andere gebieden zou het niet uitgesloten zijn dat het hier om een bijgebouw (schuur?) gaat.

(31) Eén van de (hoofd-)gebouwen van Sint-Gillis-Waas is tweeschepig en blijkt te bestaan uit twee delen: de ZO-helft wordt door meer palen gefundeerd dan de NW-helft. Mag men hieruit besluiten dat de eerste helft een verdieping onder het dak had, waar de oogst in opgestapeld werd, en dat NW-helft het woongedeelte was?

(32) J.A. BRONGERS & P.J. WOLTERING, *De prehistorie van Nederland. Economisch, technologisch*, Haarlem, 1978, p. 28-29.

gerekend. Echte tweeschepige woningen werden te Sint-Denijs-Westrem (gebouw I), Huise-Lozerbos en Belsele aangetroffen³³. De gebouwen van Kruishoutem-Kerkakkers en Sint-Denijs-Westrem (gebouw III) mogen als quasi-tweeschepig worden bestempeld, aangezien de middenste palenrij uit een (zeer) beperkt aantal palen bestaat. Het gebouw te Vinderhouten en gebouw III te Sint-Denijs-Westrem tenslotte zijn duidelijk éénschepig. De ronde structuur vertoont mogelijk ondersteuningselementen in een binnenste palencirkel.

De een- en tweeschepige rechthoekige tot trapezoidale gebouwen treft men over een groot deel van Noord-West-Europa van in de late bronstijd tot in de ijzertijd aan. Drieschepige constructies komen vooral voor in het noordelijke deel van Europa (Noord-Nederland, Noord-Duitsland, enz.). Het drieschepige gebouw van Gent-Hoge Weg staat dus, voorlopig nog, alleen in onze gewesten. Hetzelfde geldt voor het ronde gebouw van Sint-Martens-Latem: hier is aansluiting met Engelse bewoningvormen, waar dergelijke types veelvuldig voorkomen, aangewezen.

De *wanden* van de gebouwen waren hoogstwaarschijnlijk opgebouwd uit vlechtwerk bestreken met leem dat de ruimtes tussen de wandpalen opvulde³⁴. In sommige gevallen hadden deze wandpalen een echte dragende functie, terwijl zij in andere in hoofdzaak als wandversteving dienden. Bij 5 gebouwen werden standgreppels vastgesteld, twee maal in samenhang met een nokpalenrij. Het valt op dat de nokpalen weinig of niet dieper gefundeerd waren dan de wandpalen, zodat men de dragende functie als verdeeld over beide dient te beschouwen. Opvallend is eveneens dat de wandpalen soms wel, soms niet regelmatig zijn ingeplant. Vermoedelijk vindt dit zijn oorzaak in een bouwtechnisch verschil. In het eerste geval zou men kunnen aannemen dat eerst het volledige skelet van het gebouw werd opgericht, waarna het vlechtwerk en de leem voor de wanden werden aangebracht. In het tweede geval werd eerst de onderbouw geconstrueerd (wanden, met vlechtwerk en eventueel horizontale balken tussen de palen), waarna het dak werd opgetrokken.

De reconstructie van de *dakstructuur* is zeker geen eenvoudige zaak. Voor de ronde hut van Sint-Martens-Latem is uiteraard een tentdak aangewezen. In de meeste gevallen moet echter een zadeldak worden verondersteld: voor gebouw I van Sint-Denijs-Westrem en deze van Sint-Gillis-Waas is dit duidelijk; bij het neolithisch huis van Kruishoutem is het de meest aannemelijke oplossing. Het gebouw van Gent-Hogeweg droeg vermoedelijk ook een zadeldak, deze keer echter met een drieschepige structuur. Gebouw III van Sint-Denijs-Westrem, met afgeronde korte zijden, en het hoofdgebouw van Huise-Lozerbos droegen zeer waarschijnlijk een schilddak. Voor de andere plattegronden is de reconstructie van

(33) De woningen van Sint-Gillis-Waas zijn duidelijk ook van het tweeschepige type.

(34) Andere wandtypes, zoals bv. „Blockbau” (blokhut) zijn in onze gewesten niet aangetroffen. Deze techniek was echter wel in de Noord-West-Europese protohistorie gekend.

het dak niet zomaar uit te maken³⁵. In de naburige landen vormen zaddeldaken en schilddaken de meest voorkomende traditie.

Hoewel hiervan geen sporen gevonden zijn, bestond de *dakbedekking* vermoedelijk uit organisch materiaal (stro, enz.). Slechts na de komst van de Romeinen in onze gewesten verschijnen pannendaken. De *hoogte van de gebouwen* kan enigszins gereconstrueerd worden. Indien men een wandhoogte van ca. 2 m veronderstelt, en aanneemt dat een strodak een helling moet hebben van minstens 45-55°, dan zijn de gebouwen minimaal 4 tot 6 m hoog geweest.

Eén, en misschien twee sites hebben sporen opgeleverd van *ingegraven woonstructuren*. In Sint-Martens-Latem kon duidelijk vastgesteld worden dat de volledige ronde hut zowat 40 centimeter diep was ingegraven, en in Mere betreft het mogelijk slechts een onderdeel van een (grotere) woning. Beide sites worden in de vroeg-La Tène-periode geplaatst. Voor de Romeinse periode in het Antwerpse zijn ook voorbeelden gekend van gedeeltelijk ingegraven woningen (potstal?)³⁶.

Zoals reeds hoger vermeld zijn *indelingen* binnenin de gebouwen zelf zelden vastgesteld. Hetzelfde probleem stelt zich voor de lokalisatie van de *ingang*: in enkele gevallen blijkt dat deze ergens in het midden van de lange zijde moet worden gezocht (Kruishoutem-Kerkakkers, gebouw I van Sint-Denijs-Westrem, het hoofdgebouw van Huise-Lozerbos). Voor gebouw II van Sint-Denijs-Westrem is waarschijnlijk een ingang in de korte zijde aangewezen. De antenne-vormige ingang van de ronde hut in Sint-Martens-Latem is typisch en sterk te vergelijken met Britse voorbeelden.

Het loopvlak binnenin de gebouwen is nog nooit tijdens opgravingen teruggevonden. De enige uitzondering vormt de ingegraven bodem van de ronde hut van Sint-Martens-Latem. Hetzelfde gebouw leverde dan ook het enige voorbeeld op van een in situ bewaarde *haard*: deze was lichtjes ingegraven en de haardvloer zelf werd gevormd door grote stukken van potten in aardewerk en maalsteenfragmenten.

Binnen de bestudeerde periode kan (voorlopig nog) geen bepaalde *evolutie* worden onderkend. Dit geldt zowel voor de grootte van de gebouwen als voor het aantal schepen of de constructietechniek. Naar de Romeinse periode toe echter is een zekere evolutie wel merkbaar. Eén-schepige constructies hebben het overwicht, doch tweeschepige gebouwen komen ook nog voor. Bij deze laatste valt het op dat de nokpalenrij merkkelijk dieper gefundeerd is dan de wandpalenrij: in de meeste gevallen betreft het de typische revolvertasvormige paalkuilen. Deze evolutie weerspiegelt vermoedelijk de veranderingen van de dakstructuur: pannen vervangen meer en meer het stro, met als gevolg een zwaarder dak, met een minder steile

(35) Tot nog toe zijn geen duidelijke aanwijzingen gevonden voor lessenaarsdaken. Het smal, lang bijgebouw van Sint-Gillis-Waas (zie voetnoot...) zou een dergelijk dak kunnen gehad hebben.

(36) G. DE BOE, De inheems-Romeinse houtbouw in de Antwerpse Kempen, in: Fr. BRENDERS & G. CUYT (red.), *Van beschaving tot opgraving. 25 jaar archeologisch onderzoek rond Antwerpen*, Antwerpen, 1988, pp. 47-62.

helling. Hiermede wordt uiteraard niet bedoeld dat alle revolvertasvormige kuilen op een pannendak wijzen, maar eerder op een veranderde bouwtraditie.

Het staat uiteraard vast dat de hier besproken gebouwen niet alleen staan; kuilen, afvalputten, waterputten enz., maken ook deel uit van de nederzetting. Hierover is echter bijzonder weinig gekend. *Kuilen, silo's en afvalputten* komen op de meeste sites in vrij grote mate voor. Daar echter nog steeds geen ruimtelijke studie van nederzettingen gebeurd is, kan men uit deze structuren slechts weinig gegevens halen. Enkele houten *waterputten* zijn voor de protohistorie in onze gewesten gekend³⁷.

Een systematischer onderzoek van deze structuren zou trouwens wenselijk zijn.

V. BESLUIT

Houtbouw-architectuur is in onze protohistorie een algemeen fenomeen, doch is voor onze gewesten bijzonder slecht gedocumenteerd. Twee elementen zouden hieraan kunnen verhelpen: enerzijds een beter aangepaste opgravingstechniek (vooral grotere oppervlakten), anderzijds een meer gericht opgraven van gebouwen, met inachtneming van bouwtechnische vraagstellingen. Daarenboven zou een uitbreiding van ons „staal” de betrouwbaarheid van de interpretaties sterk bevorderen.

Tenslotte is in deze bijdrage niet ingegaan op de problemen van de nederzettingsstructuur noch van de organisatie binnenin de nederzettingen. Hiervoor beschikken we zeker nog over te weinig materiaal.

(37) Een waterput met gevlochten schacht uit Lede werd in de vroeg La Tène-periode geplaatst (W. DE SWAEF & J. BOURGEOIS, *Un habitat de La Tène Ia à Lede (Aalst, Flandre orientale)*, Gent, *Scholae Archaeologicae*, 3, 1986). Een andere waterput met vierkante schacht bestaande uit aangepunte paaltjes werd in Sint-Gillis-Waas aangesneden: een datering in de vroege ijzertijd — dezelfde periode als de rest van de nederzetting — kan voorlopig aangenomen worden.

WILLIBRORD IN NEDERLAND: EEN MYTHE ?

door

Martine DE REU
aspirante N.F.W.O.

De 1250e verjaardag van Willibrords overlijden werd in Nederland op verscheidene wijzen herdacht: wij denken bijvoorbeeld aan het congres te Nijmegen in september 1989. Maar... hoorden dergelijke herdenkingen wel in Nederland thuis? Was niet eerder Frans-Vlaanderen de aangewezen plaats om de gedachtenis aan Willibrord te vieren? Eén Nederlands auteur was alvast van het laatste overtuigd: A. Delahaye meende bewezen te hebben dat de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van Nederland eigenlijk aan Noord-Frankrijk toebehoort.¹

Toen A. Delahaye in 1946 benoemd werd tot wetenschappelijk archief-ambtenaar van de gemeente Nijmegen, stortte hij zich op de studie van de stadsgeschiedenis. Spoedig begon hij te twijfelen aan de algemeen geldende opvatting volgens welke Karel de Grote in Nijmegen een palts gebouwd had, die later bewoond werd door de Karolingers en de Duitse keizers en koningen. Vrij snel kwam Delahaye tot de conclusie dat niet Nijmegen, maar Noyon de residentiestad van Karel de Grote geweest was². Eénmaal echter de geschiedenis van Nijmegen aan Noyon bleek toe te behoren, was het onvermijdelijk dat ook de rest van de Nederlandse geschiedenis naar Noord-Frankrijk overgeplant moest worden. Zo 'bewees' Delahaye, die ondertussen benoemd was tot streekarchivaris in het westen van Noord-Brabant, dat Willibrords bisschopsstad *Trajectum* niet met Utrecht, maar met Tournehem geïdentificeerd moest worden, *Aesternacum* werd Sperleke (= Eperlecques), Dorestad Audruicq... Ook streken en zeeën, bijvoorbeeld de Betuwe en het Almere, werden zonder aarzeling in het noorden van Frankrijk gesitueerd. En missionarissen, zoals Willibrord, Liudger ed. ontsnapten evenmin aan de transplantatiewoede van deze auteur. Willibrord *et suis* zetten nooit maar één voet in Nederland!

In dit artikel willen wij de theorieën van A. Delahaye kritisch onderzoeken. Wij zullen dit voornamelijk vanuit historische invalshoek doen, toch ontlenuw wij ook enkele argumenten aan de geologie, archeologie en toponymie³.

(1) Zie: *Vraagstukken in de historische geografie van Nederland*, Zundert, 1965; *Van Dorrestadum tot Waderlo*, Zundert, 1977; Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, in: *De Franse Nederlanden*, 1979, p. 196-218; *Holle boomstammen. De historische mythen van Nederland ontleend aan Frans Vlaanderen*, Zundert, 1980; *De bisschop van Nijmegen*, Noyon-Nijmegen, 1982.

(2) Zie het betreffende artikel in *De Gelderlander* van 24/24 oktober 1955 en *Het mysterie van de Keizer Karel-stad*, Heerlen, 1958.

(3) Reeds eerder verschenen reacties op de stelling van A. Delahaye: BIJSTERVELD (A.J.), Albert Delahaye, Willibrord en Waalre, de zwakheid van Delahaye's beweringen, in: *Brabants Heem*, 35 (1983), p. 101-111, 150-159, 188-196; BOGAERS (J.E.), LEUPEN (P.), Nijmegen en de doodoeners van Delahaye, in: *Numaga*, 29 (1982), nr 3/4, p.

1. NIEUWE KLOOSTERS

Eén van de argumenten van A. Delahaye om *Traiectum* met Tournehem⁴ en *Aefternacum* met Sperleke⁵ te identificeren is gebaseerd op de overweging dat de afstand Utrecht – Echternach (ca 270 km) veel te groot was om regelmatig afgelegd te worden. Sperleke daarentegen bevindt zich slechts zeven km ten noordoosten van Tournehem; deze korte afstand (ca anderhalf uur gaans) vormt in de redenering van A. Delahaye een belangrijk argument om zijn identificatie van beide plaatsnamen te ondersteunen: de enge afhankelijkheid tussen *Traiectum* en *Aefternacum* kon slechts bestaan tussen twee plaatsen die dicht, zeer dicht bij elkaar gelegen waren.

We weten echter dat Willibrord niet enkel in Echternach een klooster bouwde, maar dat hij ook Utrecht met een klooster begiftigde, nl. het Sint-Maartensklooster⁶. Nu is het vrijwel uitgesloten dat in een missiegebied twee kloosters zo dicht bijeen gebouwd werden. In dit opzicht neemt Gent een uitzonderingspositie in. Hier werden twee abdijen kort na elkaar gesticht op slechts anderhalve kilometer afstand. Deze anomalie kan wellicht verklaard worden door de specifieke ontstaansgeschiedenis van beide abdijen⁷. Eigenlijk was dit een ongeoorloofde verspilling van tijd, geld en mankracht. Indien kloosters immers zo dicht bij elkaar lagen, betekent dit dat hun actieradius vrijwel samenviel, met andere woorden dat één van beide kloosters overbodig was. Aanvaarden we echter in verband met Utrecht en Echternach voor beide kloosters de traditionele identificatie, dan is geen

69-81; BRUIJN (M.W. de), De oorsprong van de Sint-Maartensverering in Utrecht, in: *Oud-Utrecht*, 62 (1989), p. 33-39; CAMPS (H.P.H.), Het boek van Albert Delahaye, in: *Brabantia*, 15 (1955), p. 67-72; 16 (1967) p. 134-138 en 214-217; GYSSELING (M.), Lag Nederland in Frankrijk?, in: *De Franse Nederlanden*, 1980, p. 139-157; POST (R.R.), Het karolingische paleis op het Valkhof, in: *Numaga*, 3 (1956), nr 2, p. 37-71; SMULDERS (F.W.), Brabant en Echternach, in: *Brabants Heem*, 18 (1966), p. 50-52; STOLTE (B.H.), Demystificatie van het mysterie van de Keizer Karelstad, in: *Numaga*, 10 (1963), nr 1, p. 9-21; STOLTE (B.H.), Overbodige vraagstukken in de historische geografie van Nederland, in: *Numaga*, 13 (1966), nr 1, p. 11-18.

(4) DELAHAYE (A.), Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Traiectum te Tournehem-sur-la-Hem, p. 209-214; Id., *Holle boomstammen*, p. 201-292.

(5) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 229-233; Id., *Van Dorestadum tot Waderlo*, p. 23-24.

(6) Zie bijvoorbeeld: *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, ed. MULLER (S.), BOUMAN (A.C.), deel 1, Utrecht, 1920, nr 35, p. 25-26.

(7) Volgens recente gegevens stichtte Amandus eerst de Sint-Pietersabdij. Deze abdij werd als missiecentrum enigszins stroomopwaarts aan de Schelde gebouwd, op veilige afstand van de vijandige Gentenaars. Zodra de evangelisatie onder de Gentenaars vorderingen maakte, werd dichterbij hun woongebied een kerk gebouwd. Naar deze kerk werd het gebeente van een volgeling van Amandus, namelijk Bavo, overgebracht. Door de opbloeiende verering van de H. Bavo nam het aantal clerici verbonden aan de kerk toe en evolueerden dezen naar een monachale samenlevingsvorm. Dit werd later de Sint-Baafsabdij. Samenvattend kunnen we concluderen dat volgens deze hypothese de Sint-Pietersabdij gesticht is, terwijl de Sint-Baafsabdij eerder spontaan is gegroeid uit de cultus van de H. Bavo. Zie: VERHULST (A.), DECLERCQ (G.), *Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking*, in: *Gent, apologie van een rebelse stad*, red. DECAVELE (J.), Antwerpen, 1989, p. 42-44.

der beide kloosters overbodig en blijkt zelfs dat de afstand tussen beide stichtingen noodzakelijk was voor hun duidelijk te onderscheiden functies.

De *Vita Willibrordi* verschaft ons geen informatie over het Sint-Maartens klooster te Utrecht. De *vitae* van zijn opvolgers in Friesland tonen ons echter duidelijk aan hoe dit klooster uitgroeide tot hoofdmissiepost en opleidingscentrum in heidens gebied. Uit verschillende vermeldingen kunnen we opmaken dat het de abt van het Sint-Maartens klooster was die bepaalde wie waar ging werken in Friesland. De Angelsaksische priester Liawin/Lebwinus bijvoorbeeld, bood zich bij abt Gregorius aan vóór zijn missiewerk in Friesland aan te vatten. Gregorius aanvaardde zijn diensten en besliste Marchelmus met hem mee te zenden. Uit de bewoordingen van de tekst blijkt duidelijk dat de uiteindelijke beslissingsmacht bij Gregorius lag. Toen Liawin ontmoedigd en bevreemd raakte omdat de vijandige Saksen zijn kerk te Deventer in brand staken, wendde hij zich tot Gregorius om raad en steun. Na de moord op Liawin zond (*misit*) de opvolger van Gregorius, namelijk Albericus, de missionaris Liudger naar Deventer om het werk van Liawin verder te zetten⁸.

De opleiding van de kandidaat-missionarissen werd voor een groot deel in het Sint-Maartens klooster verzorgd. Liudger studeerde er onder abt Gregorius. Hierna werd hij samen met andere kandidaat-missionarissen naar York gestuurd om er de diakenwijding te ontvangen en een jaar te studeren bij Alcuinus. Teruggekeerd te Utrecht vroeg Liudger aan Gregorius of hij zijn opleiding bij Alcuinus mocht verder zetten. Zeer tegen zijn zin verleende Gregorius hiervoor zijn toestemming. Liudger verbleef drie en een half jaar bij Alcuinus⁹. Later zien we dezelfde Liudger les geven te Utrecht. Albericus had immers voor het onderwijs aldaar een beurtrol ingesteld: hijzelf gaf in de lente les, in de zomer was het de beurt aan de priester Adalger, dan gaf Liudger gedurende drie maanden college en in de winter ten slotte nam de priester Thiadbraht de lessen voor zijn rekening¹⁰. Het is zeer waarschijnlijk dat de kandidaat-missionarissen ook hier, net als in de *Vita Sturmi*, praktijk opdeden in de omgeving van het Sint-Maartens klooster. In de *Vita Sturmi* wordt ons verteld hoe Bonifatius in het klooster van Fritzlar de oblaat Sturmi aan de priester Wigbert toevertrouwde. Nadat Wigbert Sturmi onderwezen had, werd deze laatste tot priester gewijd en kreeg hij de opdracht in de omgeving van het klooster te Fritzlar te evangeliseren. Na een kleine drie jaar zond Bonifatius hem samen met twee anderen uit om in *Bochonia* een nieuwe vestigingsplaats te zoeken. Het nieuwe klooster werd aan de Fulda gebouwd...¹¹

Echternach daarentegen had een heel andere functie. Dit klooster diende in de eerste plaats als een 'refuge', een vestiging in christelijk gebied waar

(8) ALTFRID, *Vita Liudgeri*, ed. HENSENS (G.), PAPENBROECK (D. van), in: AASS Martii III, lib. I, cap. II, 11-13, p. 645.

(9) *Ibidem*, lib. I, cap. II, 7-10, p. 644-645.

(10) *Ibidem*, lib. I, cap. III, 14, p. 645.

(11) EIGIL, *Vita Sancti Sturmi*, ed. PERTZ (G.H.), in: M.G.H. SS II, cap. 3-5, p. 366-368.

de missionarissen zich konden terugtrekken als de heidenen in opstand kwamen tegen het nieuwe politieke en kerkelijke gezag. Na de dood van Pepijn II in 714 en de daaropvolgende opstand van de Friese vorst Radbod zien we hoe Willibrord zich noodgedwongen terugtrok te Echternach. Indien nu *Aefternacum* slechts zeven km van *Trajectum* gelegen was, kon van een veilig onderkomen geen sprake zijn. A. Delahaye zag dit ook in en loste het probleem als volgt op:

St. Willibrord (trok) zich niet terug naar zijn abdij van Echternach (dat kon overigens niet, omdat die nog niet bestond!), wat toch voor de hand had gelegen, maar hij (kreeg) de steun van Karel Martel en bisschop St. Wulfram van Sens en te Oust-Marest, het befaamde Helisthe-Marithaime, in Artois een eigenkerk¹².

Afgezien van het feit dat het zeer onwaarschijnlijk is dat Vulframnus in 714 nog in leven was¹³, blijkt uit het itinerarium van Willibrord dat hij tussen 714 en 718 te Echternach en in Thüringen verbleef¹⁴. Echternach is bovendien niet het enige voorbeeld van zo'n vlucht klooster: Anskarius, missionaris in Denemarken en Zweden tijdens de eerste helft van de negende eeuw, trok zich tijdens revoltes terug in Torhout (West-Vl.):

Indien hij door een vervolging van barbaren niet kon prediken, trok hij zich met zijn volgelingen te Torhout terug¹⁵.

Willehadus ontving van Karel de Grote een klooster te Jüsten bij Gulik¹⁶.

Bovendien bezitten we in de *Vita Willibrordi* zelf een aanwijzing omtrent de lokalisatie van Echternach. Alcuinus verhaalt hoe een pestepidemie woedde in een Triers klooster, waarschijnlijk het klooster te Oeren. Omdat velen onder hen stierven, riepen de monialen de hulp van Willibrord in:

En omdat Trier dichtbij Echternach, het klooster van de heilige man, gelegen was, zonden de nonnen van het voornoemde klooster, nadat ze gehoord hadden dat de heilige man daarheen () kwam, een bode om hem te vragen dadelijk te komen¹⁷.*

Van belang in dit citaat is het feit dat Alcuinus Echternach dichtbij, *prope*, Trier situeert. Thiofrid poogde in zijn versie 'nauwkeuriger' te zijn, hij voegde op de plaats van de asterisk toe:

Waar hij op ongeveer drie mijl van de stad dag en nacht de kudde van de Heer hoedt¹⁸.

(12) DELAHAYE (A.), *Van Dorestadum tot Waderlo*, p. 23.

(13) Zie de inleiding op de editie van de *Vita Vulframni episcopi Senonici*, ed. LEVISON (W.), in: M.G.H. SS. Rer. Mer. V, p. 657.

(14) WAMPACH (C.), *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter*, I.1 Textband, Luxemburg, 1929, p. 62.

(15) ADAM VAN BREMEN, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ed. SCHMEIDLER (B.), in: M.G.H. in usum scholarum, lib. I, cap. 27, p. 24.

(16) ANSKARIUS, *Vita Sancti Willehadi*, ed. PERTZ (G.H.), in: M.G.H. SS II, cap. 8, p. 382; zie ook: EWIG (E.), *Das Zeitalter Karls des Großen (768-814)*, in: JEDIN (H.), ed., *Handbuch der Kirchengeschichte*, Bd III, 1, Freiburg, Basel, Wenen, 1966, p. 75.

(17) ALCUINUS, *Vita Willibrordi archiepiscopi Traiectensis*, ed. LEVISON (W.), in: M.G.H. SS. Rer. Mer. VII, cap. 21, p. 132.

(18) THIOFRIDUS, *Vita Willibrordi*, ed. PONCELET (A.), in: AASS Nov. III, cap. 20, p. 471.

Men moet de afstanden bovendien niet overschatten. Volgens A. Delahaye kon Willibrord dergelijke lange afstanden niet afleggen, daar hij over geen paard beschikte. Een dergelijke reis zou bovendien minstens een jaar in beslag nemen¹⁹. Levensbeschrijvingen tonen aan dat missionarissen van de middeleeuwen tot zelfs in de nieuwste tijden bij voorkeur via oude karavaanwegen in gezelschap van handelaars reisden²⁰. Indien mogelijk werd gebruik gemaakt van waterwegen²¹. Deze waren meestal minder energieverovend, veiliger en reizigers liepen er minder kans te verdwalen. Als vervoermiddel werden naast boten, hoofdzakelijk paarden gebruikt²². Voor korte afstanden deden de missionarissen ook wel op ezels beroep²³ of gingen zij te voet²⁴. A.-J. Bijsterveld is van mening dat een reis tussen Utrecht en Echternach niet langer dan een halve maand in beslag nam. Dezelfde auteur wijst er bovendien op dat missionarissen niet afgeschrikt werden door grote afstanden: getuigen hiervoor zijn de frequente Romereizen²⁵.

Maar A. Delahaye heeft nog meer bezwaren tegen Willibrords verplaatsingen tussen Utrecht en Echternach. Als benedictijnermonnik hechtte Willibrord veel belang aan de *stabilitas loci*, de honkvastheid. Het is bijgevolg ongehoord in Willibrord een soort van 'vliegende apostel' te zien²⁶. Vooreerst willen we erop wijzen dat Willibrord na zijn leertijd te Ripon — waarbij volgens Knowles niet vaststaat dat dit een benedictijnerklooster was²⁷ — in een Iers klooster werd opgevoed. In 678, na de verbanning van zijn leermeester Wilfrid uit het klooster Ripon bij York, ging Willibrord in de leer bij abt-bisschop Egbert in het Ierse klooster Rathmelsigi, waar hij tot 690 verbleef. Gedurende twaalf jaar werd Willibrord opgevoed in een Kerk die de *peregrinatio*, de eeuwige pelgrimstocht, als hoogste ideaal beschouwde. Daar de Angelsaksische Kerk beïnvloed werd door de Ierse gebruiken, was ook binnen die Kerk de *peregrinatio*-gedachte niet onbekend. Zelfs Bonifatius die tot zijn veertigste in een benedictijnerklooster verbleef, hield zich niet aan de regels van de *stabilitas loci*.

(19) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 241.

(20) Bijvoorbeeld: RIMBERT, *Vita Anskarii*, ed. WAITZ (G.), in: M.G.H. SS Rer. Germ. in usum scholarum, cap. 10, p. 31.

(21) Bijvoorbeeld: WILLIBALD, *Vita Bonifatii*, ed. LEVISON (W.), in: M.G.H. in usum scholarum, cap. 5, p. 23 en cap. 8, p. 47; *Vita Galli*, ed. KRUSCH (B.), in: M.G.H. SS. Rer. Mer. V, cap. 6, p. 289; *Vita Hugberti episcopi Traiectensis*, ed. LEVISON (W.), in: M.G.H. SS Rer. Mer. VI, cap. 12, p. 490, regel 13; *Vita Sturmii*, cap. 5, p. 367; *Vita Vulframni*, cap. 4, p. 664.

(22) Bijvoorbeeld: LIUDGER, *Vita Gregorii abbatis Traiectensis*, ed. HOLDER-EGGER (O.), in: M.G.H. SS XV, 1, cap. 2, p. 68; *Vita Hugberti*, cap. 12, p. 490, regel 16; *Vita Willibrordi*, cap. 20, p. 131.

(23) Bijvoorbeeld: *Vita Sturmii*, cap. 7, p. 368.

(24) Bijvoorbeeld: *ibidem*, cap. 6, p. 368.

(25) BIJSTERVELD (A.-J.), Albert Delahaye, Willibrord en Waalre, de zwakheid van de Delahaye's beweringen, p. 105-106.

(26) De term 'vliegende apostel' is van A. Delahaye. Zie hiervoor: *Holle boomstammen*, p. 231.

(27) KNOWLES (D.), HADCOCK (R.N.), *Medieval Religious Houses. England and Wales*, Londen, 1971, p. 480.

Een onderzoek naar de bekeringsmethodes in de vroege middeleeuwen²⁸ leerde ons bovendien dat missionarissen als Willibrord voortdurend moesten reizen. In het missiepersoneel kunnen verschillende categorieën onderscheiden worden, waaronder pioniermissionarissen en hulpmissionarissen. Over de pioniermissionarissen bezitten we de meeste informatie: vele biografieën over hen werden de wereld ingezonden, hun namen zijn te lezen in elk handboek over missiegeschiedenis. Augustinus van Canterbury, Willibrord, Bonifatius, Anskarius... waren dergelijke pioniermissionarissen.

De pioniermissionaris prospecteert als eerste de streek en onderzoekt of de bevolking kan bekeerd worden. Zodra de pioniermissionaris een geschikte gemeenschap gevonden heeft, verzorgt hij de eerste catecheselessen, maar laat al snel de verdere zorg voor deze groep over aan een medewerker. Hijzelf gaat op zoek naar een andere 'bekeerbare' gemeenschap, die hij later op haar beurt zal overlaten aan een medewerker. In het begin prospecteert de pioniermissionaris dorp per dorp, naarmate hijzelf en zijn medewerkers beter vertrouwd raken met de streek, worden de eenheden groter. Het is tevens de pioniermissionaris die in hoofdzaak geld en materieel inzamelt, beslist over de bestemming ervan en nieuwe medewerkers probeert te recrutereren.

Illustreer de bovenstaande beschrijving met een concreet voorbeeld; best doen we dit aan de hand van het leven van Bonifatius, daar we over hem de meeste gegevens beschikken. Nadat we aldus de taken van een pioniermissionaris verduidelijkt hebben, zullen we nagaan of in de *vita Willibrordi* voldoende elementen aanwezig zijn om een dergelijke kwalificatie ook aan Willibrord toe te bedelen.

In 723 begon Bonifatius ten volle zijn missiearbeid in Hessen, dat hij reeds in 722 ter gelegenheid van zijn tweede Romereis geprospecteerd had²⁹. Het is mogelijk dat hij ook van deze Romereis enkele medewerkers meebracht, zoals na zijn derde Romereis in 738 het geval was; ter plaatse kon hij in elk geval beroep doen op enkele broeders³⁰. De spectaculairste actie in Hessen (het vellen van de eik van Geismar) werd voorbehouden aan de man die de officiële steun van Karel Martel³¹ genoot. Uit het hout van de eik werd een kapel, toegewijd aan de H. Petrus, gebouwd. Reeds in 724 achtte Bonifatius de missiearbeid in Hessen dermate georganiseerd, dat hij meende naar een nieuwe streek, Thüringen, te kunnen vertrekken³². Wellicht liet hij in Hessen enkele van bovenvermelde broeders achter. In Thüringen werden, zoals bij het eerste bezoek van Bo-

(28) DE REU (M.), *De propaganda fide. Een onderzoek naar de bekeringsmethodes in de vroege middeleeuwen met vergelijkingsmateriaal uit de nieuwste tijden*, onuitg. licentiaatsthesis RUG, 1986.

(29) Tijdens deze tweede Romereis werd Bonifatius op 30 november 722 tot bisschop gewijd.

(30) *Vita Bonifatii*, cap. 6, p. 31, regel 27.

(31) Zie *Die Briefe des heiligen Bonifatius und Lullus*, ed. TANGL (M.), in: M.G.H. Ep. Sel. I, brief nr. 22, p. 37-38.

(32) Deze datering uit FLASKAMP (F.), *Die Missionsmethode des hl. Bonifatius*, Hildesheim, 1929, p. 24.

nifatius aan deze streek in mei 719, eerst de leidende klasse aangesproken en de kettters verdreven. Een klooster werd gebouwd te Ohrdruf.

In de *vita Leobae* lezen we hoe Bonifatius brieven schreef naar Engeland om medewerkers te bekomen³³. Blijkens de *vita Bonifatii* hadden zijn bedden succes³⁴; enkele nieuw aangekomen medewerkers stuurde hij naar Hessen, anderen kregen een opdracht in Thüringen. Bonifatius wist waar de missionarissen het hardst nodig waren, hij besliste dan ook wie waar zou werken. Ook Lioba verliet haar vaderland ten gevolge van een dergelijke bede om zich samen met Bonifatius in te zetten voor de verkondiging van het evangelie³⁵.

De missies van Bonifatius in Hessen en Thüringen breidden aldus uit. Bonifatius achtte het noodzakelijk de missie te ondersteunen door twee kerken te bouwen, één te Fritzlar, toegewijd aan de H. Petrus, en één te Amöneburg, toegewijd aan de aartsengel Michaël. Aan de twee kerken werd een kloostertje (*monasteriola*) verbonden. Uit de *vita Sturmi* weten we dat in het klooster te Fritzlar oblaten, waaronder Sturmi, opgevoed werden. Na hun priesterwijding liepen deze oblaten aanvankelijk 'stage' door in de omgeving van het klooster te prediken³⁶. Het is bijgevolg zeer verleidelijk deze kloostertjes te vergelijken met een centrale missiepost waar permanent ten minste één missionaris verbleef, waar toekomstige medewerkers opgeleid werden, waar missionarissen die in de omgeving werkzaam waren tijdelijk konden uitrusten en van waaruit de materiële goederen verdeeld werden. Wanneer de pioniermissionaris de missie bezoekt, verblijft hij hoofdzakelijk, hoewel niet uitsluitend, in zo'n centrale missiepost.

Nu Bonifatius zijn missies veilig wist, vertrok hij naar Beieren (735)³⁷. Paus Gregorius III (731-741) had hem immers op vraag van de hertog van Beieren opgedragen de (minimaal) bestaande Kerk aldaar te reorganiseren. Doch ondertussen vergat Bonifatius zijn medewerkers in Hessen en Thüringen niet:

*En hij keerde terug naar de broeders die aan zijn bisschoppelijke hoede toevertrouwd waren, overeenkomstig die apostolische wens zijn broeders te bezoeken*³⁸.

Op het moment dat in Hessen en Thüringen veel kerken waren gebouwd en voorzien van een priester, vertrok Bonifatius voor de derde maal naar Rome (738). Van deze Romereis keerde de pioniermissionaris terug met geschenken en relieken voor zijn stichtingen. Hij kon er ook verschillende medewerkers recrutereren, waaronder Wynnebald³⁹.

(33) RUDOLF VAN FULDA, *Vita Leobae*, ed. WAITZ (G.), in: M.G.H. SS XV, 1, cap. 9, p. 125.

(34) cap. 6, p. 34.

(35) *Vita Leobae*, cap. 10, p. 125.

(36) *Vita Sturmi*, cap. 2-3, p. 366-367.

(37) Deze datering uit FLASKAMP (F.), *Die Missionsmethode des hl. Bonifatius*, p. 24.

(38) *Vita Bonifatii*, cap. 6, p. 36, regel 4-7. Vergelijk met *Vita Amandi*, cap. 20, p. 443: *Toen de broeders, die hij op verschillende plaatsen achtergelaten had om de zielezorg op zich te nemen, hem vroegen om hen persoonlijk te bezoeken en hen te verkwikken door het voedsel van zijn woord, ging hij in op hun bede en kwam weldra bij hen...*

(39) *Vita Bonifatii*, cap. 7, p. 37; *Vita Wynnebaldi*, ed. HOLDER-EGGER (O.), in: M.G.H. SS XV, 1, cap. 4, p. 109.

Hierna exploreerde Bonifatius geen nieuwe missiegebieden meer, maar hield zich nog in hoofdzaak bezig met de kerkhervorming in Beieren en in het Frankische rijk. Toch bleef Bonifatius verbonden met zijn oude stichtingen:

*Toen na de herinvoering van de christelijke gebruiken, alles naar beoefening functioneerde en het kerkelijke recht opnieuw nageleefd werd in Beieren, keerde hij terug naar zijn eigen kerken*⁴⁰.

Pas op zevenenzeventig à negenenzeventigjarige leeftijd scheen Bonifatius afscheid te nemen van zijn stichtingen in Hessen en Thüringen, daar hij Lullus tot bisschop en opvolger wijdde voor deze gebieden en zelf naar Friesland vertrok.

In dit uitgebreid overzicht komt Bonifatius meer naar voor als een organisator dan als een *praedicator*; Bonifatius heeft ongetwijfeld gepredikt, doch deze sermoenen waren wellicht meer bedoeld als aanvulling op de preken van de hulpmissionarissen die ter plaatse bleven en de eigenlijke voorbereiding van de heidenen en catechumenen tot het doopsel verzorgden. Vele onderrichtingen van Bonifatius waren bovendien niet voor de heidenen, maar voor hulpmissionarissen of monniken bedoeld. Een voorbeeld: na één jaar kwam Bonifatius de jonge stichting Fulda opnieuw bezoeken: Eigil vertelt hierover:

*Nadat hij zijn broeders begroet had, verbleef hij verscheidene dagen bij hen. Tijdens deze periode onderwees hij de nieuwe monniken en hield niet op de kloosterregel volgens de traditie van de H. Schrift te commentariëren. Toen hij de broeders de H. Schrift uitlegde...*⁴¹

Controleren we nu of we deze kenmerken ook in de veel minder gedetailleerde *vita Willibrordi* kunnen terugvinden. Het antwoord is positief: net als Bonifatius enige jaren na hem, reserveerde ook Willibrord voor zich de flagrantste beledigingen van het Germaanse religieuze gevoel: hij doopte op Fositesland drie personen in een bron die enkel stilzwijgend mocht genaderd worden⁴² en vernielde het idool te Walcheren⁴³. Enkele passages herinneren ons aan de organiserende en superviserende Bonifatius:

Pepijn II was verheugd over zijn terugkomst en vroeg hem zich met ijver op het woord Gods toe te leggen. Nadat hij de doornen van de afgoderij uitgeroeid had, moest hij onverdroten het woord Gods in alle plaatsen zaaien. Hieraan wijdde de vrome prediker zich met veel succes. Hij ging rond in alle streken van het land, doorheen de steden, de nederzettingen en de versterkte plaatsen, waar hij reeds vroeger evangeliseerde. Hij spoorde allen aan, opdat zij door de juiste geestesgesteldheid gesterkt zouden blijven in het ware geloof. En toen het getal van de gelovigen dagelijks aangroeide en steeds weer grotere menigten gelovigen toestroomden om het woord van God te leren kennen, begonnen verscheidene personen, aangespoord door een vurig geloof, hun landgoede-

(40) *Vita Bonifatii*, cap. 7, p. 38, regel 14 — p. 39, regel 1-3. De *vita Sturmi*, cap. 13, p. 371, vermeldt dat Bonifatius Fulda jaarlijks bezocht.

(41) *Vita Sturmi*, cap. 13, p. 371.

(42) *Vita Willibrordi*, cap. 10, p. 124-125.

(43) *Ibidem*, cap. 14, p. 128.

*ren aan de man Gods te offeren. Na ontvangst ervan beval deze er wel dra kerken te bouwen. Hij stelde voor elk van hen priesters en medewerkers van het woord Gods aan opdat het nieuwe volk Gods een ruimte zou hebben om zich op feestdagen te verzamelen en de heilbrengende aansporingen te horen, en op mensen zou kunnen rekenen om hen te dopen en de regels van de christelijke godsdienst aan te leren*⁴⁴.

De hulpmissionaris krijgt van de pioniermissionaris zijn concrete opdracht. Hij is met andere woorden de directe medewerker van de pioniermissionaris. Numeriek leefden en leven er meer hulpmissionarissen dan pioniermissionarissen. Relatief gezien echter lieten zij minder sporen na. In het gunstigste geval bestaat over hen een korte vita, meestal verschijnen zij slechts in de marge van een langere biografie over een pioniermissionaris. Wynnebald is een voorbeeld van zo'n hulpmissionaris. Hij werd in Rome gerecruteerd door Bonifatius, die in deze stad op zoek was naar medewerkers. In Thüringen aangekomen werd hij tot priester gewijd en kreeg zeven kerken toegewezen⁴⁵. Na enige jaren vertrok Wynnebald naar Beieren (744-747)⁴⁶. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit op vraag van Bonifatius gebeurde. Na drie jaar vestigde Wynnebald zich bij Bonifatius te Mainz. Hier zette Wynnebald zijn pastoraal werk verder. Ca 751 stichtte hij het klooster te Heidenheim, een missiecentrum.

2. NIEUWE BISDOMMEN

De bewering dat te Tournehem een bisschopszetel gevestigd werd, is evenmin houdbaar. Het gebied begrepen tussen Schelde en Somme telde op het einde van de zevende en het begin van de achtste eeuw vier bisschopssteden: Terwaan, Kamerijk, Amiens en Noyon. Al deze bisschopszetels waren gevestigd in oude Romeinse *civitates*⁴⁷. Dit gebruik was niet tot bovengenoemde streek beperkt: alle merovingische bisschopszetels (bv. Mainz, Trier, Keulen, Tongeren, Reims...) werden in *civitates* gevestigd. Van een *civitas* te Tournehem is niet het minste spoor te vinden. Hier een bisschopsstad veronderstellen lijkt al te gewaagd.

Dezelfde opmerking als voor de kloosters geldt bovendien ook voor een bisschopszetel te Tournehem: dergelijke bisschopszetel zou veel te dicht bij de bisschopsstad Terwaan gelegen zijn. De gemiddelde afstand (hemelsbreed) tussen Terwaan, Kamerijk, Amiens en Noyon bedraagt 76 km; de grootste, resp. kleinste waarden zijn 85 en 63 km. A. Delahaye nu creëert een bisschopsstad op 22 km ten noordwesten van Terwaan. Bovendien moeten we bedenken dat A. Delahaye Pepijn II en Willibrord een nieuwe bisschopszetel laat stichten op het moment dat twee dubbelbisdommen bestaan: in de zesde eeuw werd onder het episcopaat van Vedulphus de zetel van het bisdom Atrecht-Kamerijk van Atrecht naar Kamerijk ver-

(44) *Vita Willibrordi*, cap. 12, p. 126-127. Vergelijk met *Ibidem*, cap. 20, p. 131.

(45) *Vita Wynnebaldi*, cap. 4, p. 108-109.

(46) Voor de datering zie: *Vita Wynnebaldi*, p. 110, noot 4.

(47) Zie bijvoorbeeld: MILIS (L.), DESMULLIEZ (J.), *Histoire des provinces françaises du Nord*, Duinkerke, 1988, p. 172-179.

plaatst, in het begin van de zevende eeuw werden de bisdommen Noyon en Doornik verenigd onder Acharius. Residentieplaats was Noyon. Indien het nu in Pepijns bedoeling lag Willibrord te laten missioneren onder 'de Friezen in Vlaanderen'⁴⁸, lag het dan niet veel meer in de lijn der verwachtingen dat hij Willibrord de vacante zetel van Doornik toevertrouwdde? Hier zou Willibrord immers vrij kunnen werken, zonder gehinderd te worden door de bisschoppen van Terwaan of zelf deze bisschoppen te irriteren. Utrecht daarentegen lag 165 km van de dichtstbijgelegen bischopsstad. De respectabele afstanden tussen Utrecht en de andere bischopssteden droegen er wellicht toe bij dat Willibrord, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amandus en Bonifatius, niet te lijden had onder wrijvingen met andere bisschoppen of hun personeel.

A. Delahaye gaat nog verder. Anskarius maakte *Hammaburg* tot zijn bischopsstad. Een identificatie van *Hammaburg* met Hamburg is onmogelijk, hoogstwaarschijnlijk is Hames-Bougres, in de nabijheid van Brèmes, bedoeld⁴⁹. Dit betekent dat de auteur op de luttele afstand van 8 km ten noordwesten van de 'bischopsstad' Tournehem-sur-la-Hem nog een bischopszetel creëert. Bovenstaande identificaties scheppen, naar onze mening, de indruk dat A. Delahaye het noordwesten van Frankrijk een enigszins te rijke geschiedenis wil toebedelen.

3. NIEUWE VOLKEREN

A. Delahaye waagt zich niet enkel aan nieuwe identificaties voor plaatsnamen, maar ook aan onverwachte verplaatsingen van volkeren. Hierboven vermeldden we reeds de situering van de Friezen in Vlaanderen en de onduidelijke toewijzing van Frans-Vlaanderen of Artesië als woonplaats van de Saksen. Ook de Denen krijgen een nieuwe woonst in Frankrijk. In zijn artikel schrijft A. Delahaye:

In Sens onderhield St.-Willibrord persoonlijke relaties met bisschop Wulfram. Samen hebben zij de "Dani" van Artois en Normandië bezocht. Met het gegeven van het bezoek van de twee bisschoppen aan de "Dani" hebben de historici nooit raad geweten; zij lieten St.-Willibrord naar Denemarken trekken, wat voor een bisschop van Utrecht nog enigszins te aanvaarden was, maar voor een bisschop van Sens geheel buiten de rede lag. Situeert men het feit in de juiste streek, dan is het geheel aannemelijk⁵⁰.

(48) Talloze malen situeert A. Delahaye de Friezen in Vlaanderen; de Saksen worden nu eens in Artesië (bv. *Holle boomstammen*, p. 234) dan weer in Frans-Vlaanderen gesitueerd (bv. *Holle boomstammen*, p. 268). De Saksen zouden na hun onderwerping door Karel de Grote gedeporteerd zijn naar het noordwesten van Duitsland, waar zij hun toponiemen overplantten. Dit verklaart de vele naamkundige doublures (*Holle boomstammen*, p. 269).

(49) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 269.

(50) Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, p. 201-203. Zie ook: *Holle boomstammen*, p. 236.

A. Delahaye vermeldt de bronnen die deze beweringen zouden ondersteunen niet. De *vita Vulframni* vermeldt in elk geval op geen enkele plaats *Dani*. De onbekende auteur van de *vita* beschrijft de afkomst van Vulframnus, hoe hij tot bisschop van Sens werd gekozen en aangemaand door een goddelijk visioen op weg ging om de Friezen te bekeren. Van de Denen is geen sprake. Evenmin is er expliciet sprake van een samenwerking tussen Willibrord en Vulframnus. De *vita Vulframni* vermeldt dat Radbod, na zijn weigering zich door Vulframnus te laten dopen, Willibrord bij zich ontbood

*opdat hij op zijn advies en dit van Vulframnus, die er inzake religie dezelfde mening op nabield, christen zou worden*⁵¹.

Radbods plan ging echter niet door. Volgens de auteur van de *vita Vulframni* overleed de Friese koning voor hij Willibrord kon ontvangen. Uit de *vita Willibrordi* weten we dat Willibrord wel (onvruchtbare) contacten heeft gehad met Radbod⁵²; in deze *vita* wordt over Vulframnus met geen woord gerept. Geen van beide *vitae* laat ons bijgevolg toe te concluderen dat Willibrord en Vulframnus een tijdlang samen gemissionieerd hebben.

Over Willibrords wedervaren in Denemarken worden we ingelicht door Alcuinus. Alcuinus begint de passage als volgt:

*En de man Gods probeerde buiten de grenzen van het Frankische rijk de stromen van de hemelse leer te leiden*⁵³.

Het is gewoon onvoorstelbaar dat Alcuinus het huidige Normandië en Artesië *buiten de grenzen van het Frankische rijk* zou gesitueerd hebben. Daarvoor bestond geen enkele reden. Veel kon Willibrord niet bereiken in Denemarken. In de hoop later meer succes te hebben door inlandse catechisten in te zetten, accepteerde hij de dertig jongens die de Deense koning hem schonk en vertrok huiswaarts. Hij leed echter schipbreuk en kwam terecht

*bij een eiland in het grensgebied van Friezen en Denen, dat naar zijn god Fosite, door de bewoners Fositesland gebeten werd*⁵⁴.

Adam van Bremen identificeert Fositeland als *Farria of het eiland Heiligland*⁵⁵, vandaag Helgoland. Het is ons onduidelijk waar A. Delahaye een eiland met dergelijke karakteristieken in het grensgebied van Frans-Vlaanderen enerzijds en Normandië en Artesië anderzijds zou situeren.

4. NIEUWE STREKEN

Hierboven zagen we reeds hoe A. Delahaye kloosters, bisdommen en volkeren verplaatste. De auteur wijkt er niet voor terug ook volledige streken die traditioneel in Nederland thuishoorden, in Frankrijk te situeren. Zo acht hij het bewezen dat het eiland van de Bataven niet in Nederland,

(51) *Vita Vulframni*, cap. 9, p. 668, regels 21-23.

(52) *Vita Willibrordi*, cap. 9, p. 123, regels 16-18.

(53) *Ibidem*, cap. 9, p. 123, regels 13-14.

(54) *Ibidem*, cap. 10, p. 124, regels 9-11.

(55) ADAM VAN BREMEN, *Gesta Hamm. eccl. pont.*, lib IV, cap. 3, p. 232, regels 2-4.

maar in Noordwest-Frankrijk gezocht moet worden. In zijn bewijsvoering stelt A. Delahaye een totaal nieuwe interpretatie van de Peutingerkaart voor⁵⁶: het gebied dat op de Peutingerkaart aangeduid is met de naam *Patavia* moet 'in elkaar geweven worden'⁵⁷ met het gebied aangeduid met de naam *Belgica*. Voor deze onverwachte interpretatie, waarbij één streek op éénzelfde kaart twee namen krijgt, voert de auteur verschillende argumenten aan: 1. Nederland kan helemaal niet vermeld worden op een kaart uit het midden van de vierde eeuw, daar het land in die periode volledig overspoeld was ten gevolge van de Duinkerke II-transgressie; 2. daar Duitsland, dat volgens A. Delahaye gelijktijdig is 'gekoloniseerd'⁵⁸, op de kaart niet vermeld wordt, is het zeer onwaarschijnlijk dat Nederland wel aangegeven zou zijn; 3. indien we *Patavia* interpreteren als de Betuwe, zou dit betekenen dat de tekenaar van de Peutingerkaart een sprong van 300 km maakte tussen de Betuwe en Noord-Frankrijk.

Beginnen we met het eerste argument. De invloed van de Duinkerke II-transgressie kan bestudeerd worden vanuit drie invalshoeken: 1. geologisch, 2. archeologisch, 3. toponymisch. De geologen wijzen erop dat de Duinkerke II-transgressie tussen Monster en Bergen geen belangrijke wijzigingen in het laat-romeinse landschap ten gevolge had. Tussen deze lokaliteiten bleven de verschillende strandwallen langs de kust, waarop zich het oude duinlandschap ontwikkeld had, intact. Eveneens bewaard bleven de bossen, die zich hadden uitgebreid toen de mensen in de laat-romeinse tijd de duinen verlieten. De veengebieden aan beide zijden van de Beneden-Maas en Maasmonding werden slechts aan de rand door sedimenten van overstromingen van de Duinkerke II-transgressie bedekt⁵⁹. Rond de Maasmonden was er volgens archeologische vondsten te o.a. Naaldwijk en Loosduinen reeds sedert het einde van de zesde en het begin van de zevende eeuw (opnieuw) bewoning mogelijk. In het middelnederlandse rivierengebied veroorzaakten de Duinkerke II- en Tiel II-fase ten oosten van een denkbeeldige noord-zuidlijn over Tiel weinig veranderingen aan de loop van de Rijn, Waal en Maas. Ten westen van deze lijn zijn echter grote veranderingen opgetreden; dit impliceerde echter nooit dat het hele gebied gedurende eeuwen blank kwam te staan⁶⁰. Overzichtskaarten betreffende

(56) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 93-117.

(57) Sic: *ibidem*, p. 114.

(58) Sic: *ibidem*, p. 96.

(59) HALLEWAS (D.P.), VAN REGTEREN ALTENA (J.F.), *Bewoningsgeschiedenis en landschapsontwikkeling rond de Maasmond*, in: *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*, ed. VERHULST (A.), GOTTSCHALK (M.K.E.), Gent, 1980, p. 155-207; PONS (L.J.), JELGERSMA (S.), WIGGERS (A.J.), DE JONG (J.D.), *Evolution of the Netherlands Coastal Area during the Holocene*, in: *Verhandelingen Geologisch en Mijnbouwkundig Genootschap*, 21-2 (1963), p. 197-208.

(60) Zie o.m. EGBERTS (H.), *De bodemgesteldheid van de Betuwe*, 's Gravenhage, 1950 (Nederlandse Stichting voor Bodemkartering 2); HENDERIKX (P.A.), *De benedendelta van Rijn en Maas*, Hilversum, 1987; PONS (L.J.), *De geologie, de bodemvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen*, 's Gravenhage, 1957 (Nederlandse stichting voor Bodemkartering 3).

vroegmiddeleeuwse vondsten⁶¹ tonen aan dat ditzelfde rivierengebied, rekening houdend met de algemene schaarste aan dergelijk materiaal, heel wat vondsten opleverde, te veel om zomaar te negeren.

In tegenstelling tot de archeologie kan de toponymie geen strikte waarborgen geven voor de geografische of functionele continuïteit, wel kan zij aanwijzingen geven omtrent de globale continuïteit in bewoning van een bepaalde streek. Uit de toponymie blijkt dat in het middelnederlandse rivierengebied veel Gallo-romaanse namen bewaard bleven, wat wijst op een globale bewoningscontinuïteit sedert de romeinse tijd. In dit gebied komen zelfs weinig heem-namen voor, wat toponymisten laat veronderstellen dat het gebied van de zesde tot de tiende eeuw weinig ruimte bood tot extra vestigingsplaatsen⁶². Zowel geologische, als archeologische en toponymische gegevens wijzen hier in de richting van een globale bewoningscontinuïteit.

Evenmin in het tweede argument kunnen we A. Delahaye bijtreden. Van 'Duitsland' werd immers slechts een zeer klein gebied door de Romeinen veroverd. Nadat Caesar de Rijn tot rijksgrens gemaakt had, poogde Augustus het Romeinse keizerrijk uit te breiden tot de Elbe: onder leiding van zijn stiefzoon Drusus vochten Romeinse legioenen van 12 tot 9 voor Chr. tussen Rijn en Elbe. Na Drusus' dood nam zijn broer Tiberius het commando in Germanië over. De oprichting van een provincie *Germania* die reikte tot aan de Elbe werd nagestreefd: wegen werden aangelegd, het Romeinse bestuur en rechtspraak geleidelijk ingevoerd. In augustus 9 na Chr. had echter de catastrofe plaats: de Germaanse vorst Arminius vernietigde in het Teutoburgerwoud drie Romeinse legioenen onder leiding van P. Quinctilius Varus. Om de gesneuvelden te wreken leidde Drusus' zoon Germanicus van 14 tot 16 na Chr. een veldtocht in Germanië, doch Arminius bleek onoverwinnelijk. Hierna zagen de Romeinen af van de verovering van Germanië en stelden zich tevreden met de Rijn en Donau als rijksgrenzen. Het Germanië ten oosten van de Rijn en ten noorden van de Donau behoorde bijgevolg slechts zeer kort en zeer oppervlakkig tot het Romeinse rijk. Dit deel werd in principe niet opgenomen op de Peutingerkaart. Een uitzondering werd gemaakt voor het gebied tussen de *limes Germaniae* en de *limes Raetiae* enerzijds en de Boven-Rijn en Boven-Donau anderzijds: ca 85 immers, verlegde Domitianus de grens van *Germania Superior* ten oosten van de Rijn. Daar vulde hij de lacune tussen Boven-Rijn en Boven-Donau met een versterkte linie, de *limes Germaniae* van Koblenz tot Stuttgart en de *limes Raetiae* tot Regensburg. Sinds 260, toen deze linie onder Gallienus definitief voor de druk van de Alamannen bezweek, vormde ook hier de Rijn weer de grens. Dit verklaart waarom niet enkel plaatsen ten westen van de Rijn, zoals Keulen, Bonn, Mainz en Trier, of steden ten zuiden van de Donau, zoals Augsburg, maar ook steden in de *agri decumates*, zoals Rottenburg, zijn weergegeven. Lokaliteiten ten

(61) Zie bv. de kaart van vondsten uit de vroege middeleeuwen in Nederland en Noord-België ca 400 - ca 750, afgebeeld in: *A.G.N.*, deel 1, p. 148.

(62) BLOK (D.P.), Hoofdlijnen van de bewoningsgeschiedenis, in: *A.G.N.*, deel 1, p. 143-151.

oosten van de Beneden-Rijn of ten noorden van de Beneden-Donau zijn niet opgenomen. Daartoe bestond ook geen enkele reden⁶³. Uit de gedeeltelijke afwezigheid van Duitse plaatsnamen kunnen bijgevolg geen argumenten gepuurd worden om de Nederlandse identificaties te loochenen.

Om het 'gat van driehonderd kilometer' tussen Boulogne en *Lugduno* te beoordelen, moeten we rekening houden met de finaliteit van de kaart: de tekenaar vermeldde enkel de belangrijkste wegen en halteplaatsen, hij streefde geen exhaustiviteit na. Het ontbreken van hoofdwegen in West- en Noord-België kan bijgevolg verklaren waarom deze streek niet expliciet opgenomen werd op de Peutingerkaart.

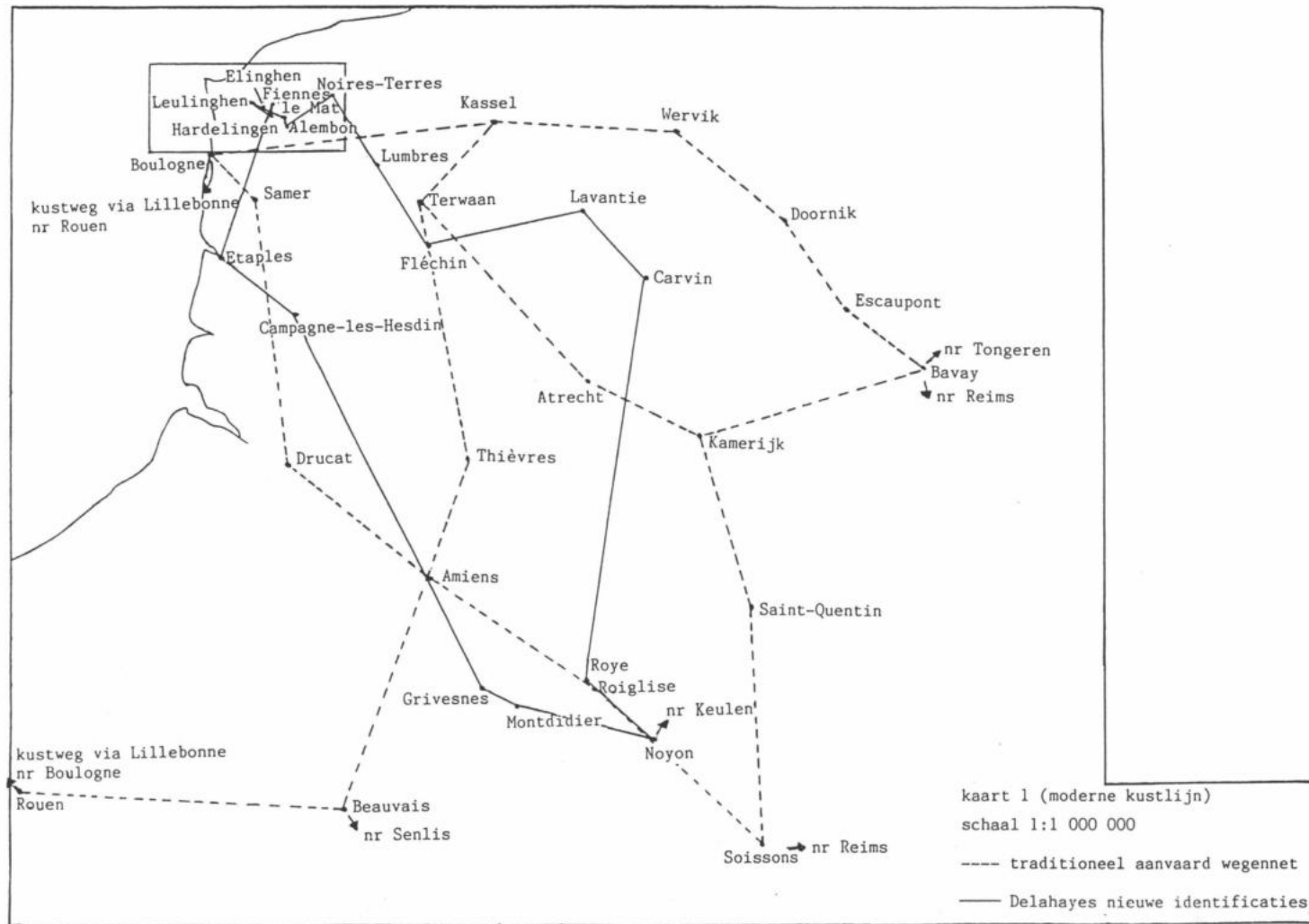
De Peutingerkaart mag men niet met moderne geografische maatstaven beoordelen. De kaart biedt enkel een schematische voorstelling van reisroutes; de vermelde rivieren dienen als algemene situering. Zij zijn vrijwel steeds te noordelijk gesitueerd: volgens de Peutingerkaart ligt Parijs dicht bij de Loire dan bij de Seine, moet je Angers ten zuiden van de Loire zoeken of Argenton ten zuiden van de Garonne... Toch wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de verschillende rivieren. De Loire en de Saône bijvoorbeeld plaatste de tekenaar op één (horizontale) lijn, die echter onderbroken wordt door 'heuvels' om de scheiding tussen beide rivieren te visualiseren. We mogen bijgevolg aannemen dat de tekenaar ook de overgang van de Rijn in het denkbeeldige rivierencomplex van A. Delahaye dat de Rijn in Zuid-Duitsland en de rivieren op de westkust van Frankrijk verbindt⁶⁴, van een speciale aanduiding voorzien zou hebben. Bovendien werden enkel belangrijke rivieren getekend: we merken immers dat de tekenaar ook de Somme of de Schelde te onbelangrijk vond om te vermelden. Een belangrijke rivier tussen Zuid-Duitsland of Keulen⁶⁵ en Leulinghen bestaat niet.

Indien we A. Delahayes identificaties aannemen, moeten we tevens aanvaarden dat de gebieden *Patavia* en *Belgica* betrekking hebben op eenzelfde streek. Dit is een unicum op de Peutingerkaart. Wanneer we bovendien de nieuwe identificaties superponeren op het traditioneel en ook door Delahaye aanvaarde wegennet, dan blijkt dat dit gebied, in verhouding tot vergelijkbare delen van Frankrijk en België, met een uitzonderlijk dicht wegennet begiftigd was. Eigenlijk krijgen we de indruk dat er enkele wegen te veel zijn. Verschillende tracés lopen immers op een afstand van enkele kilometer parallel om vrijwel op hetzelfde punt samen te komen: bv. Soissons - Roiglise (trad. opvatting) en Noyon - Roye (Delahayes identificatie) (zie kaart 1). Bovendien verbindt Delahayes traject enkel onbelangrijke plaatsen tot onbetekenende gehuchten, waarvan niet eens bewezen is dat zij in de Romeinse periode bewoond werden. Hebben dan precies

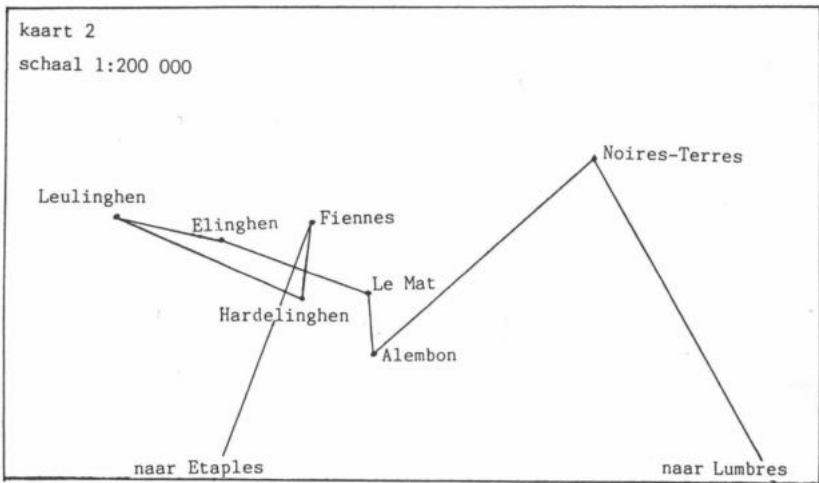
(63) Zie WEBER (E.), *Tabula Peutingeriana. Codex Vindobonensis 324*, Graz, 1976 (commentaar en facsimile-uitgave).

(64) DELAHAYE (A.), *Holle boomstammen*, p. 164.

(65) In hoofdstuk 4 (Het Renus-probleem) van *Holle boomstammen*, laat A. Delahaye de 'Rijn' in Zuid-Duitsland afbuigen naar Noord-Frankrijk. Op kaart I bijgevoegd aan *Vraagstukken in de historische geografie van Nederland* stroomt de Rijn tot Keulen, vooreer via o.a. Noyon en Leulinghen in de Noordzee uit te monden.

hier alle Romeinse vestigingen hun betekenis verloren? Vermelden we ten slotte de heel eigenaardige kronkels in de omgeving van Leulinghen (zie kaart 2).

5. EEN NIEUWE LANDINGSPLAATS

Volgens A. Delahaye zette Willibrord nooit een voet in Nederland. De auteur baseert zich hiervoor niet enkel op nieuwe identificaties van kloosters, bisdommen, volkeren en streken, maar ook op gegevens die ons door de heilige zelf werden verstrekt. In zijn eigenhandig aangevulde kalender schrijft Willibrord immers dat hij in Francia aankwam. Francia nu interpreteert A. Delahaye met een storend anachronisme als Frankrijk⁶⁶. De term betekende echter 'het Frankische rijk'. Naarmate de merovingische en karolingische vorsten de noordelijke buurvolkeren konden onderwerpen, groeide bijgevolg *Francia*. Na de succesvolle krijgstoct van Pepijn II in 689 werd *Frisia citerior* ingelijfd bij het Frankische rijk; het rivierengebied behoorde voortaan tot *Francia*⁶⁷.

Verder baseert de auteur zich op Thiofrid van Echternach (+ 1116), een late biograaf van Willibrord, om te postuleren dat de missionaris, varend in een met stenen verzwaarde boot, te Grevelingen landde⁶⁸. Het is echter zeer twijfelachtig of een landing te Grevelingen in 690 mogelijk was. Sinds ca 270 was de kustvlakte immers overstroomd ten gevolge van de

(66) Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, pp. 197-198; *Holle boomstammen*, p. 215.

(67) Zie ook: DU CANGE (C.D.), *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, s.v. *Francia*.

(68) DELAHAYE (A.), Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, p. 199; Id., *Holle boomstammen*, pp. 215-218.

Duinkerke II-transgressie. Bewoningscontinuïteit wordt enkel op duineilanden aan de kust en verhevenheden in de polders geattesteerd, bv. Marck, Guemps, Loon en Broekburg⁶⁹. De transgressie hield aan tot ca 600, maar het duurde tot de elfde à twaalfde eeuw voor de brede monding van de Aa verzandde⁷⁰. Grevelingen verschijnt voor het eerst in teksten uit 1040 en 1097; een haven wordt geattesteerd in 1101 en een grafelijke tol vermeld in 1107 en 1127. Ter nagedachtenis van zijn zoon Willem, begraven in de Sint-Bertijnsabdij, schonk Robrecht II, graaf van Vlaanderen, in 1109-1111 een alluviaal terrein *in de parochie van de H. Willibrord bij Broekburg aan de zee*. Het terrein maakte deel uit van een uitgestrekt schorregebied, *Graveninga* genaamd. Sint-Bertijns gebruikte de schorre voor schapenteelt. Na een mislukte poging in 1157 maakte de Vlaamse graaf Filips van de Elzas zich in 1161 definitief meester van de ondertussen verzande schorre, waar hij in 1163 de havenstad Grevelingen stichtte⁷¹.

Het Sint-Willibrorduspatrocinium bewijst niet dat Willibrord precies in Grevelingen landde, of er zelfs maar verbleven heeft. Martinus van Tours verbleef toch evenmin in elke parochie die een Sint-Maartenskerk rijk is? Het toponiem, *gravaning*, datief *gravaninga*, is afgeleid van *grava* = zandbank. Het woord verschijnt voor het eerst in 723 als naam van een plaats te Utrecht: *met dat weiland graveningo*. De tekst werd ons overgeleverd via een kopie uit het einde van de elfde eeuw. M. Gysseling formuleert de aannemelijke hypothese dat in deze vermelding van een *gravening* te Utrecht de grondslag te vinden is van de legende van de landing van Willibrord te Grevelingen⁷².

Alcuinus' versie over Willibrords landing luidt als volgt:

Zoals we reeds zeiden, voer de man Gods met zijn gezellen zolang tot zij in de monding van de Rijn, na een voorspoedige vaart, de zeilen konden strijken. En in deze lang verhoopte landingsplaats verfristen zij zich. Weldra bereikten ze de versterking Utrecht (= Traiectum), die aan de oever van dezelfde rivier gelegen is. Toen door Gods hulp het woord Gods verspreid raakte, stichtte de heilige Willibrord op deze plaats zijn bisschopszetel⁷³.

Delahaye verklaart het probleem, ontstaan door de toevoeging *die aan de oever van dezelfde rivier gelegen is*, door te verwijzen naar zijn hoofdstuk over de Rijn, waar we het volgende vinden:

Het woord Renus, dat vanaf de eerste klassieken tot en met de middeleeuwse schrijvers alleen of in combinatie met andere geografische aanduidingen voorkomt, wijst een kompleks aan van rivieren in Noord-Frankrijk. De schrijvers schijnen een direkt waterstaatkundig verband aan te nemen tussen de Rijn in Zuid-Duitsland en rivieren op de west-

(69) GYSSELING (M.), *Lag Nederland in Frankrijk?*, p. 150.

(70) Zie bijvoorbeeld: GRANDJEAN (M.F.) ed., *Carte géologique de la France* 1: 80 000, s.l., 1939.

(71) VERHULST (A.), *Un exemple de la politique économique de Philippe d'Alsace: la fondation de Gravelines (1163)*, in: *Cahiers de civilisation médiévale*, 10 (1967), pp. 15-28.

(72) GYSSELING (M.), *Lag Nederland in Frankrijk?*, p. 151.

(73) *Vita Willibrordi*, cap. 5, p. 120.

*kust van Frankrijk. [...] In het westen van Frankrijk moeten ook de "Monden van de Renus" gesitueerd worden, die door de meeste klassieke schrijvers heel nadrukkelijk en met dwingende geografische details, soms zelfs met exakte afstanden, tegenover de uiterste zuid-oost punt van Engeland worden aangewezen*⁷⁴.

Toch zegt Alcuinus duidelijk dat het om dezelfde rivier gaat als diegene die Willibrord binnenvoer bij zijn landing. De Hem komt voor een dergelijke identificatie niet in aanmerking.

6. EEN NIEUWE CULTUS

In zijn argumentatie ten gunste van Frans-Vlaanderen als missiegebied van Willibrord, hecht A. Delahaye veel belang aan het ontbreken van een Willibrordcultus in Nederland. *Voor de 14^e eeuw*, beweert hij, *is geen enkel spoor aan te wijzen van een cultus rond de heilige, zoals kerkpatronaten, relieken, feesten, memories of dergelijke*. Zelf somt hij na deze uitspraak verschillende noordfranse en westvlaamse gemeenten op die Willibrord als patroonheilige zouden vereren: Grevelingen, Poperinge, Marck, Broekburg, Klemskerke, Middelkerke en Wolpen⁷⁵.

Over Grevelingen spraken we reeds hierboven: het geïsoleerde patrocinium bewijst niets omtrent de lijfelijke aanwezigheid van Willibrord in een stad die slechts eeuwen na zijn dood ontstond. In de goederenlijsten van Sint-Bertijns uit 844-64 en 877 wordt het patrocinium van Poperinge niet vermeld en de oorkonde van 1159 die A. Delahaye aanhaalt in zijn bewijsvoering heeft in werkelijkheid betrekking op Grevelingen. Ook de beweringen i.v.m. Marck en Broekburg werden gelezen in bronnen die in feite over Grevelingen handelen⁷⁶. Klemskerke wordt voor de eerste keer vermeld in 1003. Het behoort tot de groep westvlaamse polderdorpen waarvan het overgrote deel ontstond in de elfde en twaalfde eeuw. Klemskerke ontleende zijn naam aan de patroonheilige van de plaatselijke kerk: de H. Clemens, paus en martelaar ca 100. Een verband tussen Klemskerke en Willibrord bestaat niet⁷⁷.

In de zuidelijke gebieden (de middeleeuwse bisdommen Doornik en Terwaan) bezitten enkel Knesselare, Middelkerke, Wolpen en Grevelingen een Willibrorduspatrocinium. In het middeleeuwse bisdom Utrecht telde H.J. Kok dertig kerken onder het vocabel van Willibrord⁷⁸. Het vroegst ver-

(74) *Holle boomstammen*, p. 164.

(75) DELAHAYE (A.), *Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem*, p. 201; Idem, *Holle boomstammen*, pp. 238-250.

(76) GYSSELING (M.), *Lag Nederland in Frankrijk?*, p. 152; VERHULST (A.), *Un exemple de la politique économique de Philippe d'Alsace: la fondation de Gravelines (1163)*, pp. 15-28.

(77) GYSSELING (M.), *Lag Nederland in Frankrijk?*, pp. 152-153.

(78) KOK (H.J.), *De patrocinia van Sint-Willibrord in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 1 (1959), pp. 269-291.

melde patrociniën dateert uit 1269 (Hulst); voor verscheidene kerken kan evenwel aangenomen worden dat zij het Willibrorduspatrociniën reeds eeuwen voor de eerste expliciete vermelding ervan bezaten. Uit een sacramentarium van Echternach blijkt dat deze abdij in de eerste helft van de elfde eeuw aanspraken maakte op de kerken van Heilo, Oegstgeest, Petten en Vlaardingen. Het is zeer waarschijnlijk dat deze kerken toen reeds onder de bescherming van Willibrord geplaatst waren, al zijn hun patrociniën slechts in de eerste helft van de vijftiende eeuw vermeld. Noord-Nederland is voor dergelijke studie zo arm aan bronnenmateriaal dat we hier wel meer beroep moeten doen op laat-middeleeuwse bronnen voor informatie uit vroegere eeuwen. De vier kerken van Heilo, Oegstgeest, Petten en Vlaardingen worden door de traditie als de moederkerken van Holland beschouwd; zij zouden door Willibrord gesticht zijn. De oorspronkelijke patrociniën werden in de loop van de negende en tiende eeuw vervangen door het Willibrorduspatrociniën; deze evolutie kan voor de abdij van Echternach zelf duidelijk aangetoond worden⁷⁹. Opgravingen te Heilo toonden aan dat de Willibrorduskerk en -put aldaar uit de karolingische periode stammen⁸⁰. Deze resultaten ondersteunen bovenstaande hypothese. Het patrociniën van Westkapelle wordt in 1498 vermeld. Thiofrid, abt van Echternach, verhaalt echter op het einde van de elfde eeuw in de *Miracula Sancti Willibrordi* hoe de inwoners van Walcheren in conflict raakten met de Vlaamse graaf Robrecht I de Fries (1071-1093). Zij kwamen samen in de kerk die door het bloed van Willibrord gewijd was en beloofden de heilige daar onder eed jaarlijks een cijns te betalen zolang de graaf leefde, als zij door zijn tussenkomst de overwinning behaalden. Ook hier kunnen we vermoeden dat de kerk reeds op dit moment aan Willibrord toegewijd was. A. Delahaye identificeert Westkapelle met de gelijknamige deelgemeente van Knokke-Heist, die echter een Sint-Niklaaskerk bezit⁸¹. In zijn visie is het totaal onmogelijk — waarom vermeldt hij echter niet — dat het de Zeeuwen waren die in 1061 (sic) tegen de Vlaamse graaf Robrecht I in opstand kwamen. Sinds 1012 waren de Vlaamse graven echter leenman van de Duitse keizers voor o.a. de territoria ten zuiden van de Oosterschelde ('Zeeland Bewesten Schelde').

Niet alleen patrociniën kunnen aangewezen worden in Nederland, maar ook andere vormen van verering. In het bisdom Utrecht zijn vóór het jaar 1000 bewijzen voor de verering van Willibrord. Volgens H.J. Kok wijst het epitheton *confessor* bij de naam van Willibrord in Liudgers *vita Gregorii* erop dat Willibrord ca 790 reeds verering genoot⁸². Radbod, bisschop van Utrecht tussen 900 en 917, stimuleerde de verering van Willibrord⁸³. Van zijn opvolger Balderik is een sacramentarium bewaard

(79) *Ibidem*, pp. 269-271.

(80) HALBERTSMA (H.), De Willibrordusput te Heiloo, opgravingen en historische achtergronden, *ROB overdrukken* 6 (1967).

(81) DELAHAYE (A.), Het Romeinse en vroeg-middeleeuwse Trajectum te Tournehem-sur-la-Hem, p. 201.

(82) KOK (H.J.), De patrociniën van Sint-Willibrord in het middeleeuwse bisdom Utrecht, p. 272.

(83) *Vita Radbodi episcopi Traiectensis*, ed. HOLDER-EGGER (O.), in: M.G.H. SS XV, 1, cap. 5, p. 571; *De sancto Radbodo episcopo Traiectense*, ed. TER HAAR (H.), in:

gebleven waarin Willibrord een misformulier had⁸⁴. De kanunniken van het Utrechtse domkapittel vierden blijkens het omstreeks 1200 opgestelde ordinarius van de dom het feest van de heilige als een zondag⁸⁵. Zeer waarschijnlijk werd reeds omstreeks die tijd in het gehele bisdom de *dies natalis* van de heilige op 7 november als een zondag gevierd. In zijn synodaal statuut van 16 mei 1346 bevestigde Jan van Diest, bisschop van Utrecht, immers dat de feestdag van Willibrord als zondag gevierd moest worden. Hetzelfde verklaarde bisschop Hendrik van Beieren in zijn statuut van 2 oktober 1525⁸⁶.

7. CONCLUSIE

Onze conclusie kan bondig zijn. Bovenstaande beschouwingen tonen aan dat A. Delahayes identificaties op historische gronden zeer onwaarschijnlijk, soms zelf onmogelijk zijn. Naar wij menen kon A. Delahaye niet bewijzen dat Nederland een stuk geschiedenis van Noord-Frankrijk 'gestolen' heeft. De geschiedenis van Willibrord in Utrecht is geen mythe...

Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap, 35 (1914), p. 165; *Homilia S. Radbodi de Sancto Lebrwino*, in: P.L. 132, kol. 555.

(84) SEJOURNÉ (P.), *L'ordinaire de St.-Martin d'Utrecht*, Utrecht, 1919-1921, p. 36 en p. 141.

(85) *Ibidem*, p. 43 en p. [2].

(86) JOOSTING (J.G.C.), Provinciale en synodale statuten, in: JOOSTING (J.G.C.), MULLER (S.), *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, dl. 5, 's Gravenhage, 1914, p. 113 en p. 156.

NIEUWE INZICHTEN OVER DE OORSPRONG VAN HET SINT-VEERLEKAPITTEL IN GENT*

door

Georges DECLERCQ

De vernietiging van de *privilegia* van de Sint-Veerlekerk in de grote brand van Gent in 1176¹, is er op het eerste gezicht blijkbaar de oorzaak van dat we weinig weten over de vroegste geschiedenis van deze binnen het grafelijk *castrum* gelegen collegiale kerk. Daar de Gentse burchtkerk echter reeds in de 10de eeuw vermeld wordt² en er in 1073 al sprake is

(*) Gebruikte afkortingen: ARA: Algemeen Rijksarchief (Brussel); H.M.G.O.G.: Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent; H.S.E.B.: Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming "Société d'Emulation" te Brugge; RAB: Rijksarchief Brugge; RAG: Rijksarchief Gent; UBG: Universiteitsbibliotheek Gent.

(1) Oorkonde van Willem, aartsbisschop van Reims, a^o 1179: *postmodum autem infortunio miserabili prefato oppido penitus igne consumpto, et iam dicta ecclesia in pulverem et in cinerem redacta, cum privilegia eiusdem ecclesie tam de scolis prelibatis quam de elemosinis sibi collatis fuissent in combustione et cibus ignis ...* (F. DE POTTER, *Petit cartulaire de Gand*, Gent, 1885, nr. I, p. 9 (onder de verkeerde datum 1178) en M.H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *Het ontstaan van de S. Veerleculcus te Gent*, in H.M.G.O.G., n.r., XVII (1963), nr. 4, p. 21). De datum van deze brand, 1176, wordt gegeven door de *Continuatio Aquicinctina* op de kroniek van Siebert van Gembloers: *in civitate Cameraco et castro Sancti Quintini, in Gandavo, in Betunia, multe ecclesie et domus sunt incense* (ed. L.C. BETHMANN, M.G.H., SS., VI, p. 415). Betreffende deze brand en de datum ervan, zie ook A. VERHULST, *Twee oorkonden van Filips van de Elzas voor het Leprozenhuis, bevattende nieuwe gegevens betreffende de geschiedenis van Gent in de 12de eeuw*, in H.M.G.O.G., n.r., XIII (1959), p. 18 n. 62.

(2) *Miracula sancti Bavonis* (kort na 946): *in novo edificata castello aecclesia* (ed. O. HOLDER-EGGER, M.G.H., SS., XV, 2, p. 593). De in deze tekst verhaalde gebeurtenissen, nl. de terugkeer van de in 879 naar Laon gevluchte kloostergemeenschap van Sint-Baafs en het onderbrengen van de terug meegebrachte relieken van de hl. Bavo in de burchtkerk, spelen zich af voor het begin van het episcopaat van bisschop Transmar van Noyon-Doornik (937) en dienen, volgens recent onderzoek verricht door prof. dr. A. Verhulst en mezelf, wellicht in de jaren 920/30 gesitueerd te worden. De burcht, die wordt aangeduid als *novum castellum*, ontstond naar alle waarschijnlijkheid in de vroege 10de eeuw. De burchtkerk moet tegelijkertijd hiermee of korte tijd nadien gebouwd zijn. Cf. A. VERHULST-G. DECLERCQ, *Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking*, in J. DECAVELE (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, p. 55-56. De lokale traditie van de Sint-Veerlekerk, opgetekend in de "Annalen van Sint-Veerle" (eerste helft 14de eeuw), dateert de stichting van de kerk rond dezelfde tijd, nl. in 912: *Fundatio ecclesie iuxta novum castrum in Gandavo* (Douai, Bibliothèque Municipale, ms. 796, f° 96v^o). Deze annalen komen voor als toevoegingen bij de Annalen van Sint-Omaars in twee 15de-eeuwse afschriften van het *Liber Floridus* (het net geciteerde handschrift van Douai en Parijs, Bibliothèque Nationale, Latin, 9675, f° 125r^o-136v^o, waar de nota van 912 evenwel ontbreekt), die onafhankelijk

van kanunniken die aan deze kerk verbonden waren³, neemt men doorgaans toch aan dat het Sint-Veerlekapittel vrij oud is. Jan Dhondt situeerde het ontstaan ervan meer bepaald in de 11de eeuw, evenwel zonder argumenten voor deze visie te geven⁴. Anderen zijn voorzichtiger en stellen gewoon dat het kapittel voor 1073 ontstond⁵. In deze bijdrage willen wij aantonen dat het verkeerd is het ontstaan van dit kapittel zo vroeg te plaatsen. Niettegenstaande we uit de 11de-12de eeuw diverse vermeldingen van *canonici* van Sint-Veerle bezitten, menen wij immers te mogen stellen dat er bij de Sint-Veerlekerk geen kapittel was voor het begin van de 13de eeuw⁶.

1. ARGUMENTEN TEGEN HET BESTAAN VAN HET KAPITTEL IN DE 11de-12de EEUW

Een viertal argumenten pleiten tegen het bestaan van een kapittel in het Gentse *castrum* in de 11de-12de eeuw. Het is in de eerste plaats opvallend dat, hoewel in de periode 1071-1206 niet minder dan 34 grafelijke oorkonden te Gent uitgevaardigd werden en sommige daarvan zelfs expliciet in de burcht of in de Sint-Veerlekerk gedateerd zijn⁷, er in de getuigenlijsten

van elkaar teruggaan op een verloren model uit de eerste helft van de 14de eeuw (zie hierover J.P. GUMBERT, *Recherches sur le stemma des copies du Liber Floridus*, in *Liber Floridus Colloquium*, Gent, 1973, p. 38-39 en 43). Dat deze toegevoegde annalen, die duidelijk verwant zijn met de eveneens 14de-eeuwse *Annales Elmarenses* (uitgave Ph. GRIERSON, *Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand* Brussel, 1937, p. 74-115), afkomstig zijn uit het Sint-Veerlekapittel blijkt uit enkele 13de- en 14de-eeuwse nota's die handelen over de kerkwijding (1216), het overlijden van een deken (1266) en de opvolging van de proosten in de eerste helft van de 14de-eeuw (1317 en 1321).

(3) Optekening van de translatie van de relieken van de hl. Veerle, 12 juni 1073: *expositibus hoc fieri eo tempore huius ecclesie canonicis: Reinleuo, Azone, Fulkerone, Otgero, Meinardo* (M. GYSSELING-A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I, s.l., 1950, nr. 144, p. 254).

(4) J. DHONDT, *Développement urbain et initiative comtale en Flandre au XIe siècle*, in *Revue du Nord*, XXX (1948), p. 154.

(5) Zie bijv. G. DE CLERCQ, *De kerkelijke instellingen te Gent in verband met de oudste stedelijke geschiedenis*, in *Nederlandsche Historiebladen*, II (1939), p. 124.

(6) De enige auteur die tot nu toe een soortgelijk standpunt ingenomen heeft, is O. OPPERMANN, *Die älteren Urkunden des Klosters Blandinium und die Anfänge der Stadt Gent*, I, Utrecht-Leipzig-München, 1928, p. 480: "St. Pharaïldis war demnach noch im vorletzten Jahrzehnt des 12. Jahrhunderts keine Stiftskirche, sondern eine von mehreren Pfarrgeistlichen bediente Pfarrkirche". Hij steunt zich voor deze uitspraak op een paar notities uit het *Liber Traditionum* van de Sint-Pietersabdij (zie verder p. 61 en n. 81-82) en op het ten onrechte vals verklaren van de in n. 1 vermelde oorkonde uit 1179.

(7) Van deze 34 oorkonden zijn er 5 gedateerd in de burcht of de grafelijke woning, 3 in de Sint-Veerlekerk en 2 in de kapel van het Gravensteen. Zie: F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre 1071-1128*, Brussel, 1938, p. LXXXIV en nrs. 75, 83, 95, 97 en 106; Th. DE HEMPTINNE, *De oorkonden van de graven van Vlaanderen Diederik en Filips van de Elzas. Een peiling naar de oorkondingsactiviteit van de grafelijke kanselarij in de periode 1128-1191, op grond van een diplomatisch en paleografisch onderzoek*, onuit-

van deze charters nooit sprake is van een proost of een deken van het Sint-Veerlekapittel. Deze vaststelling geldt trouwens ook voor de overige grafelijke oorkonden uit deze periode. Dit is vrij opmerkelijk, want dignitarissen van andere kapittels die aan grafelijke burchtkerken verbonden waren (Sint-Donaas Brugge, Sint-Pieters Rijsel, Sint-Pieters Aire, ...) traden wel regelmatig op als getuigen in grafelijke charters⁸.

Een tweede aanduiding leiden we af uit de samenstelling van het domein van het Sint-Veerlekapittel. Daarin vinden we wel tienden terug⁹, maar niet het patronaatsrecht over één of meerdere parochies¹⁰. Daar het patronaatsrecht over een parochie ontstaan is uit het personaat over een *altare*, kunnen we hieruit opmaken dat Sint-Veerle nooit *altaria* in zijn bezit gehad heeft. Altaren vormen een typisch bestanddeel van het domein van instellingen die reeds bestonden in de 11de-12de eeuw¹¹. Zo bezat het Brugse Sint-Donaaskapittel er 14 in 1146¹², terwijl het kapittel van Rijsel er 28 had in 1144¹³ en dat van Harelbeke 9 in 1165¹⁴.

Als derde aanwijzing is er de reeds door G. Des Marez gedane vaststelling dat het statuut van de kapittelgronden en -huizen in de onmiddellijke omgeving van de Sint-Veerlekerk afwijkt van dat van de kanonikale huizen

gegeven doktoraatsverhandeling R.U.G., 1977-1978, II, p. 386-387 en 511; W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, I, Brussel, 1966, p. 491 en 605.

(8) Alleen voor de periode 1191-1206 bestaat een systematische ontleding van de getuigenlijsten van de grafelijke oorkonden: W. PREVENIER, *De oorkonden*, I, p. 417-430. Voor de periode 1071-1128 is men aangewezen op de index van F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, onder de trefwoorden „Aire“ (proost Jean), „Lille“ (proost Roger, die verkeerdelijk geklasseerd staat tussen de personen met de naam Robert), „Saint-Donatien“ (proosten Bertoux, Lietbert, Regnier en Roger; deken Hélias), „Saint-Nicolas“ (lees: Sint-Walburga Veurne; proosten Fromold en Herbert; deken Reinlofus) en „Saint-Omer“ (proosten Arnoul en Oger; deken Norbert). Voor de tussenliggende periode 1128-1191 konden we gebruik maken van het materiaal verzameld door Th. de Hemptinne en A. Verhulst met het oog op de uitgave van de oorkonden van de graven Diederik en Filips van de Elzas.

(9) Het Sint-Veerlekapittel bezat o.m. tienden te Lovendegem, Wetteren en Sleidinge; cf. L.A. COLINEZ, *Collégiale de Sainte Pharaïlde à Gand*, in *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand*, 4 (1851-1852), p. 209.

(10) Zie de lijst van de parochies in de bisdommen Kamerijk en Doornik, met aanduiding van de houders van het patronaatsrecht, in A. LONGNON, *Pouillés de la province de Reims*, I, Parijs, 1908, p. 275-384 en 416-451. In werkelijkheid bezat het kapittel wel het patronaatsrecht over één parochie, nl. de eigen minuscule Sint-Veerleparochie, waarover evenwel ook de graaf steeds zekere rechten is blijven behouden; zie verder p. 99 e.v.

(11) Het volstaat om de uitgegeven cartularia van sommige instellingen na te zien, om vast te stellen dat de meeste altaarschenkeningen uit de tweede helft van de 11de en de eerste helft van de 12de eeuw dateren.

(12) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, III, Brussel, 1734, p. 44-45 (25 oktober 1146).

(13) E. HAÛTCOEUR, *Cartulaire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, I, Rijsel-Parijs, 1894, nr. XXV, p. 33-35 (3 maart 1144).

(14) G. DECLERCQ, *Een onuitgegeven bul van Alexander III voor het kapittel van Harelbeke (1174 of 1176)*, in *De Leiegouw*, XXV (1983), p. 137.

en gronden rond de meeste andere kollegiale kerken in Vlaanderen¹⁵. Bij deze laatste was er immers doorgaans sprake van de zgn. claustraliteit, die inhield dat de betrokken bezittingen genoten van de immuniteit en derhalve een enclave vormden, waarover de stadsmagistraat geen enkele jurisdictie kon uitoefenen¹⁶. De bezittingen van het Sint-Veerlekapittel binnen het Gentse burchtgebied daarentegen ontsnapten na de overdracht van het grootste deel van dit gebied aan de stad in 1274 op geen enkele manier aan het gezag van de stadsschepenen¹⁷.

Tenslotte is er het feit dat Sint-Veerle in 1177 blijkbaar geen schenking *ad sacrificium altaris* ontving van graaf Filips van de Elzas, toen deze op het punt stond naar Palestina te vertrekken. De graaf verleende een dergelijke schenking, die telkens bestond uit een jaarlijkse rente op de grafelijke inkomsten bestemd om brood en wijn voor het misoffer aan te kopen, aan niet minder dan 61 kerkelijke instellingen, w.o. 14 kapittels. Het betreft de kapittels van de grafelijke burchtkerken van Brugge (Sint-Donaas), Dowaii (Sint-Amatus), Rijsel (Sint-Pieters), Sint-Omaars (O.L.V.) en Veurne (Sint-Walburga), evenals de kathedraalkapittels van Atrecht, Doornik en Terwaan en de kollegiale kerken van Harelbeke, Kassel, Lens, Seclin, O.L.V. te Brugge en Sint-Pieters te Dowaii¹⁸. Naast het ontbreken van het Gentse Sint-Veerlekapittel, valt in deze lijst ook de afwezigheid van het kapittel van de grafelijke burcht van Aire-sur-la-Lys op. Aan het bestaan van dit kapittel in 1177 kan nochtans niet getwijfeld worden. Het werd gesticht in het midden van de 11de eeuw door graaf Boudewijn V (1035-1067)¹⁹ en Filips van de Elzas bracht in 1169 het aantal prebenden van 14 op 30²⁰. Op het eerste gezicht lijkt het niet voorkomen van Sint-

(15) G. DES MAREZ, *Etude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen-Age et spécialement en Flandre*, Gent-Parijs, 1898, p. 147.

(16) Sint-Donaas Brugge: J. DE SMET, *De evolutie van het Brugse stadsgebied*, in H.S.E.B., C (1963), p. 95-97; Rijsel: E. HAUTCOEUR, *Histoire de l'église collégiale et du chapitre de Saint-Pierre de Lille*, I, Rijsel-Parijs, 1896, p. 26-27; Aire: P. BERTIN, *Une commune Flamande-Artésienne: Aire-sur-la-Lys des origines au XVme siècle*, Arras, 1946, p. 81-91; Harelbeke: G. DECLERCQ, *Het ontstaan van het Sint-Salvatorskapittel in Harelbeke*, in *De Leiegouw*, XX, 1978, p. 172.

(17) Dit impliceert dat de betrokken kapittelbezittingen reeds voor deze overdracht niet over een eigen statuut beschikten. Betreffende deze overdracht, zie de oorkonde uitgegeven bij Ch.-L. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand*, I, Gent, 1814, p. 445-447.

(18) Betreffende deze uitzonderlijke reeks schenkingen, zie H. PIRENNE, *La chancellerie et les notaires des comtes de Flandre avant le XIIIe siècle*, in *Mélanges J. Havet*, Parijs, 1895, p. 738-739; C. CALLEWAERT, *Chancellerie des comtes de Flandre*, in H. PIRENNE, *Album belge de diplomatique*, Jette-Brussel, planche XXII; L.M. DE GRUYSE, *The reform of Flemish judicial and fiscal administration in the reign of Philip of Alsace (1157/63-1191)*, doktoraatsverhandeling University of Minnesota, 1969, p. 266-278; Th. DE HEMPTINNE, *De oorkonden*, I, p. 6-9 (eerste kanselarijgroep) en Bijlage I (regestenlijst), nrs. 454-514.

(19) P. BERTIN, *Une commune Flamande-Artésienne*, p. 24-25; P. FEUCHERE, *La question de „l'Aria monasterio“ et les origines d'Aire sur la Lys*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 28 (1950), p. 1073-1077.

(20) J. ROUYER, *Recherches historiques sur le chapitre et l'église collégiale d'Aire*, in *Mémoires de la Société des Antiquaires de la Morinie*, 10 (1858), nr. 3, p. 316-317. Later,

Veerle in de lijst van instellingen die een schenking *ad sacrificium altaris* ontvingen dus niet als een argument tegen het bestaan van dit kapittel in de 12de eeuw te kunnen worden aangewend. Een nader onderzoek van deze reeks schenkingen wijst evenwel het tegendeel uit.

Voor 48 van de 61 schenkingen uit 1177 is de grafelijke schenkingsooronde bewaard gebleven²¹. De overige 13 zijn deperdita, die ons — op één uitzondering na — bijna uitsluitend bekend zijn dank zij de optekening van de door de diverse grafelijke inningsbureau's jaarlijks uit te betalen bedragen in de oudste nagenoeg volledig bewaarde grafelijke rekening, de Grote Brief uit 1187²², en in latere documenten van de grafelijke comptabiliteit²³. In de Grote Brief van 1187 staan in totaal 57 jaarlijkse renten *ad sacrificium altaris* vermeld, verdeeld over de grafelijke inningsbureau's of *officia* te Dowaaï (spijker), Bapaume, Rijsel (spijker), Brugge (*Magna Brevia*) en Veurne (*scaccarium*)²⁴. Daarnaast zijn er evenwel ook 5 schenkingen uit 1177 — 4 oorkonden en 1 deperditum — die niet voorko-

in 1190, stichtte Filips van de Elzas nog eens 7 prebenden in dit kapittel (*Ibidem*, nrs. 7-8, p. 321-325). Samen met de prebende gesticht door de grafelijke vertrouweling Robrecht van Aire (*Ibidem*, nr. 5, p. 319-320) bracht dit het totaal aantal prebenden in het kapittel van Aire op 38.

(21) Voor de hiernavolgende feitelijke gegevens betreffende deze reeks schenkingen steunen we ons in belangrijke mate op het materiaal verzameld door Th. de Hemptinne en A. Verhulst voor de geplande uitgave van de oorkonden van Filips van de Elzas.

(22) Cf. A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187, connu sous le nom de "Gros Brief", et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle*, Brussel, 1962, p. 131-136. Drie van deze deperdita (voor het kapittel van Sint-Pieters te Dowaaï, de abdij van Hénin-Liétard en het klooster van Petegem bij Deinze) kennen we ook uit het archief van de betrokken instelling. Eén deperditum (voor de abdij van Longvillers) komt niet voor in de Grote Brief en is enkel bekend dank zij een latere bekrachtigingsooronde.

(23) Heel wat van deze renten worden in de eerste plaats nog nominatim vermeld in de latere Grote Brieven, zo o.m. in die van 1255 (RAG, fonds Gaillard, 72bis) en 1329 (R. MONIER, *Les institutions financières du comté de Flandre du XIe siècle à 1384*, Parijs, 1948, p. 90 en 92). Voor renten geheven op inkomsten afkomstig uit het zuidelijk deel van het graafschap dat in 1191 verloren ging, is men o.m. aangewezen op de rekeningen van het graafschap Artesië. Zo bevat de baljuwsrekening van Bapaume van 1304 dezelfde 10 renten *pour administrations de pain et de vin dou don le conte Phelipe de Flandres* als de Grote Brief van 1187 (B. DELMAIRE, *Le compte général du receveur d'Artois pour 1303-1304*, Brussel, 1977, p. 186; te vergelijken met A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187*, p. 159). Naast vermeldingen in rekeningen bestaan er in de grafelijke archieven van Vlaanderen en Artesië betreffende deze renten nog diverse andere documenten (voornamelijk kwitanties); zie bijv. J.M. RICHARD, *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Pas-de-Calais. Archives civiles. Série A, I*, Arras, 1878, p. 73, 194, 208 en 253, en C. DEHAISNES, *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Nord. Archives civiles. Série B, IV*, Rijsel, 1881, p. 15.

(24) A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187*, p. 157 (spijker Dowaaï), 159 (Bapaume), 168 (spijker Rijsel), 177 (*Magna Brevia* te Brugge) en 184 (*scaccarium* Veurne). Voor één van deze renten, nl. die ten gunste van de Sint-Vaastabdij te Atrecht, dateert de bewaarde oorkonde niet uit 1177, maar uit 1183 (*Ibidem*, p. 132 n. 3). Met deze oorkonde meegerekend zijn er in totaal 62 schenkingen *ad sacrificium altaris* bekend.

men in de Grote Brief van 1187. Het betreft 3 schenkingen uit de grafelijke inkomsten te Hesdin en 2 die betaald moesten worden uit de inkomsten van het *officium* van Robertus van Metheca te Aire. Het ontbreken in de Grote Brief van de renten op de grafelijke ontvangsten te Hesdin is te verklaren doordat ten gevolge van het afscheuren van een stuk perkament de rekening van de "recette" van Hesdin, die zich op het einde van de rectozijde van de rolrekening bevindt, niet volledig is bewaard gebleven²⁵. Het hiaat betreft meer bepaald de uitgaven in speciën, waartoe normaliter de betrokken renten moeten toe behoord hebben. Voor de afwezigheid van de renten op de grafelijke inkomsten te Aire moet de verklaring gezocht worden in het feit dat het inningsbureau in kwestie, nl. het *officium* van Robertus van Metheca, gewoon niet voorkomt in de Grote Brief zoals die ons thans bekend is. Deze bevat voor Aire wel een inningsbureau, dat een zekere Willelmus Berengarius als ontvanger had²⁶, maar gezien onder de uitgaven van dit *officium* geen renten *ad sacrificium altaris* vermeld worden en Willelmus Berengarius reeds als grafelijk *notarius* in functie was voor 1177, kan het niet vereenzelvigd worden met het *officium* dat in 1177 in handen was van Robertus van Metheca²⁷. Er moet in Aire, net als in diverse andere steden, dus meer dan één grafelijk inningsbureau bestaan hebben²⁸, waarvan het tweede blijkbaar behoort tot die enkele posten uit de Grote Brief van 1187 die door het afscheuren van stukken perkament verloren gingen en niet kunnen gereconstrueerd worden²⁹.

(25) Cf. *Ibidem*, p. 20-22, 25, 29 en 165. De instellingen die een rente op de grafelijke inkomsten te Hesdin ontvingen waren de priorij van Hesdin en de abdijen van Auchy en Longvillers. Uit de baljuwsrekening van Hesdin van 1303-1304 uitgegeven bij B. DELMAIRE, *Le compte général du receveur d'Artois*, p. 122, die op dit vlak evenwel niet zo duidelijk is als de in n. 23 geciteerde rekening van Bapaume, kan op basis van de vermelde bedragen opgemaakt worden dat dit blijkbaar de enige 3 instellingen waren die in 1177 een rente *ad sacrificium altaris* verwierven op de grafelijke inkomsten van Hesdin.

(26) *Ibidem*, p. 155-156.

(27) *Ibidem*, p. 108-109.

(28) Brugge telde bijv. 6 *officia*, Veurne 4 en Kortrijk 3; cf. *Ibidem*, p. 79-83.

(29) Betreffende de posten die verloren gingen en niet kunnen gereconstrueerd worden, zie *Ibidem*, p. 20-26. In de Grote Brief van 1255 worden voor Aire twee *officia* vermeld, nl. de *census* en het inningsbureau *Wlbruec* (RAG, fonds Gaillard, 72bis). A. Verhulst en M. Gysseling wijzen erop dat uit de vergelijking van deze tekst met de Grote Brief van 1187 blijkt dat, ten gevolge van het verlies van het zuidelijk deel van Vlaanderen in 1191, de organisatie van de grafelijke inkomsten van Aire tussen 1187 en 1255 ernstige wijzigingen heeft ondergaan en zij menen derhalve dat het meer dan waarschijnlijk is dat er in 1187 maar één *officium* bestond te Aire (*Le Compte Général de 1187*, p. 22 en 81-82 n. 8). Dit is evenwel in tegenspraak met hun mening dat het *officium* van Robertus van Metheca te Aire, dat vermeld wordt in twee oorkonden uit 1177 (cf. n. 30-31), niet te vereenzelvigen is met het in de Grote Brief van 1187 voorkomende *officium* van Willelmus Berengarius te Aire (*Ibidem*, p. 108-109). Bovendien wijst een vergelijking tussen de twee posten van Aire in de Grote Brief van 1255 met het *officium* van Willelmus Berengarius in de Grote Brief van 1187 (*Ibidem*, p. 155-156) uit dat dit *officium* overeenstemt met de *census* van 1255. Beide bevatten hoofdzakelijk inkomsten in speciën en inkomsten van dierlijke aard en sommige posten van 1187 vindt men letterlijk terug in 1255 (bijv. *ex Bosengem 13 s. 4 d.*). Dat in deze laatste rekening de meeste inkomsten en uitgaven van 1187 niet meer voorkomen is gewoon een gevolg van het

De twee instellingen die hun jaarlijkse rente te Aire moesten innen *ex officio Roberti de Metheca* zijn het domkapittel van Terwaan³⁰ en de abdij van Saint-Augustin bij Terwaan³¹. Daar er geografisch een duidelijk verband bestaat tussen de ligging van de inningsbureau's die de renten *ad sacrificium altaris* uitbetaalden en die van de bij de respectieve officia begunstigde instellingen³² en het bijgevolg zo is dat kerkelijke instellingen, gelegen in plaatsen waarvan het lokale grafelijke officium belast was met de uitbetaling van dergelijke renten, steeds hun jaarlijkse rente bij dat plaatselijke inningsbureau dienden te innen³³, ligt het voor de hand aan te nemen dat ook het kapittel van Aire in 1177 van Filips van de Elzas een jaarlijkse rente *ad sacrificium altaris* op het officium van Robertus van Metheca moet ontvangen hebben³⁴. Deze veronderstelling wordt kracht bijgezet door de vaststelling dat Filips van de Elzas, die het aantal prebenden in het kapittel van Aire meer dan verdubbelde³⁵, zowat de grootste begunstiger was van deze instelling en in een paar van zijn oorkonden zelfs uitdrukkelijk stelde dat hij de kerk van Aire meer koesterde dan de andere kerken in Vlaanderen³⁶.

Het ontbreken van het kapittel van Aire in de lijst van de instellingen die in 1177 een rente *ad sacrificium altaris* verwierven, ontkracht dus onze argumentatie terzake i.v.m. Sint-Veerle helemaal niet. De afwezigheid van het Sint-Veerlekapittel in deze lijst kan ook niet verklaard worden door het feit dat de Grote Brief van 1187 niet volledig is bewaard gebleven. Daarnet hebben we er immers reeds op gewezen dat er geografisch een verband waar te nemen is tussen de ligging van de officia die dergelijke renten uitbetaalden en die van de bij elk officium begunstigde instellingen. Als

territoriaal verlies van 1191. De inningscentrale *Wlbruec* van 1255, die inkomsten in haver en kaas omvat, vertoont daarentegen geen enkele gelijkenis met het officium van Willelmus Berengarius uit 1187 en is bijgevolg te beschouwen als één van de verloren posten van de Grote Brief van 1187, of althans wat daar van overblijft.

(30) Th. DUCHET-A. GIRY, *Cartulaires de l'église de Térouane*, Saint-Omer, 1881, nr. 55, p. 46.

(31) H. NELIS, *Chartes inconnues de Philippe d'Alsace*, in H.S.E.B., 68 (1925), p. 150.

(32) Dit blijkt duidelijk als men de gegevens betreffende deze schenkingen in kaart brengt; voor een dergelijke kaart, die evenwel niet helemaal volledig is, zie L.M. DE GRUYSE, *The reform of Flemish judicial and fiscal administration*, p. 381.

(33) Cf. A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187*, p. 157 (spijker Dowaa: kapittels van Sint-Amatus en Sint-Pieters), 168 (spijker Rijsel: Sint-Pieterskapittel), 177 (*Magna Brevia* te Brugge: kapittels van Sint-Donaas en O.L.V., Eekhoutabdij) en 184 (*scaccarium* Veurne: Sint-Walburgakapittel, Sint-Niklaasabdij).

(34) Het feit dat hiervan in het archief van de betrokken instelling geen spoor bewaard is gebleven vormt geen bezwaar, want ook bij bepaalde andere instellingen met een goede archiefoverlevering, zoals de Sint-Baafsabdij te Gent en het kathedraalkapittel van Doornik, is de schenking *ad sacrificium altaris* enkel bekend uit de Grote Brief van 1187.

(35) Cf. hoger p. 52 en n. 20.

(36) *Non solum loci sanctitate verum etiam honesta canonicorum conversatione et honesto ecclesie servitio inductus, Ariensem ecclesiam ceteris studiosus frequento, eamque pre omnibus aliis ecclesiis in Flandria constitutis quodam amoris privilegio complector* (Th. DE HEMPTINNE, *De oorkonden*, Bijlage II, nr. 552, p. 316: a° 1180). Een soortgelijke clause komt ook voor in een andere oorkonde van deze graaf voor het kapittel van Aire: J. ROUYER, *Recherches historiques*, nr. 8, p. 324 (a° 1190).

men deze gegevens in kaart brengt, ziet men zeer duidelijk dat het graafschap a.h.w. in 7 zones was verdeeld, waarbinnen de begunstigde instellingen zich telkens tot één welbepaald in die zone gelegen *officium* moesten wenden om hun rente *ad sacrificium altaris* te ontvangen³⁷. Indien het Sint-Veerlekapittel in 1177 een dergelijke rente zou ontvangen hebben, dan zou die in de Grote Brief derhalve normaal moeten vermeld gestaan hebben bij de uitgaven van de *Magna Brevia* te Brugge. Dit inningsbureau was namelijk belast met het uitbetalen van de renten *ad sacrificium altaris* aan instellingen gelegen in een zeer uitgebreid gebied dat naast Brugge en omgeving (Sint-Donaaskapittel, O.L.V.-kapittel Brugge, Sint-Trudo Odegem, Sint-Andries, Eekhout, Ter Doest, Oudenburg, Gistel), ook de streek van Gent (Sint-Pieters, Sint-Baafs, Drongen, Petegem), Ieper (Sint-Maartens Ieper, Zonnebeke, Nonnenbosse, Voormezele), het Land van Aalst (Affligem, Ninove, Ename) en het Land van Waas (Coesvoorde) omvatte³⁸. Gezien de rekening van de *Magna Brevia* te Brugge voor Gent alleen de twee grote benediktijnerabdijen vermeldt en deze rekening wat dit betreft geen hiaten vertoont³⁹, kan er eigenlijk niet aan getwijfeld worden dat het Sint-Veerlekapittel in 1177 niet behoorde tot de instellingen die van graaf Filips van de Elzas een jaarlijkse rente *ad sacrificium altaris* ontvingen⁴⁰.

Indien de afwezigheid van dignitarissen van Sint-Veerle in de grafelijke charters van voor 1200 evenals het ontbreken van *altaria* in het kapitteldomein en het niet voorkomen van de clausaliteit niet als doorslaggevend argumenten tegen het bestaan van het kapittel in de 11de-12de eeuw kunnen beschouwd worden, dan vormt het ontbreken van Sint-Veerle in de lijst van instellingen die in 1177 een gift *ad sacrificium altaris* ontvingen er o.i. wel één. Het is immers moeilijk te aanvaarden dat de graaf geen dergelijke schenking zou verricht hebben ten gunste van Sint-Veerle als er aan deze kerk toen reeds een kapittel zou verbonden geweest zijn. Op basis hiervan mag o.i. dan ook met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid gesteld worden dat het Sint-Veerlekapittel in 1177 nog niet bestond.

(37) Cf. n. 32.

(38) A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187*, p. 177.

(39) Het door de rekening opgegeven totaalbedrag klopt met de som van de 20 nominatim vermelde renten.

(40) De Grote Brief van 1187 vermeldt ten gunste van de Sint-Veerlekerk wel een rente in boter op de spijker van Gent: *Datum Pharahildi butiri 2 pise* (*Ibidem*, p. 144). In de Grote Brief van 1255 luidt deze post: *Datum Sancte Pharahildi butiri 2 pise* (RAG, fonds Gaillard, 72bis). Ook in latere grafelijke rekeningen komt deze rente nog voor, zo o.m. in de "renenghelle" van 1420: *Et au doyen de Sainte Pharahaut de Gand par an 2 poises de burre ...* (ARA, Rekenkamer, 7807, f° 9v°). In een renteboek van het Sint-Veerlekapittel van omstreeks 1560 treffen we deze spijkerrente aan onder de inkomsten van een prebende: *up den Spikere van Ghendt twee pysen boters ...* (RAG, Sint-Veerle, 148, f° 71r°). Voor het al dan niet bestaan van een kapittel bij de Sint-Veerlekerk in 1187 levert dit evenwel geen argument op, want behalve renten voor kapittels en abdijen, bevat de Grote Brief van 1187 ook heel wat renten ten gunste van grafelijke kapellen; zo o.m. voor de kapellen van Male, Wijnendale, Nieppe en Ruhout (A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187*, p. 177, 179 en 184), alsook voor de Sint-Basiliuskapel in de Brugse burcht (*Ibidem*, p. 152, 172-173 en 175: *presbiteri de capella*).

Naast de vier net behandelde negatieve aanwijzingen tegen het bestaan van een kapittel in de Gentse burchtkerk in de 11de-12de eeuw, beschikken we ook over een positief bewijs in dit verband. Uit de termen die gebruikt worden om de kerk aan te duiden kan namelijk opgemaakt worden dat Sint-Veerle blijkbaar zelfs bij de aanvang van de 13de eeuw nog niet het statuut van een kollegiale kerk bezat. De lijst van de oudste voor ons onderzoek in aanmerking komende vermeldingen van de Sint-Veerlekerk ziet er als volgt uit⁴¹:

- 10de eeuw: *in novo edificata castello ecclesia*⁴²
- 1073: *huius ecclesie canonicis*⁴³
- [1111-1115]: *Gandavi capellam Sancte Pharahildis*⁴⁴
- 1138: *ecclesie et clero ad Sanctam Pharailem*⁴⁵
- [1146]: *in dicta ecclesia per canonicos*^{45bis}
- 1146/47: *clerum ecclesie Sancte Pharailem*⁴⁶
- 1170: *in ecclesia Sancte Pharahildis*⁴⁷
- [1171-1172]: *praebendam in ecclesia Sanctae Pharailem*⁴⁸
- 1179: *quasi a primo ecclesie Sancte Pharailem fundamento, que est in Gandensi oppido sita et specialis est capella Flandrie comitis*⁴⁹
- 1190: *sepulturam ecclesie eorumdem canonicorum*⁵⁰
- [1191]: *inter capellam Sancte Pharahildis et urbem comitis*⁵¹
- 1193: *in ecclesia Sanctae Pharailem*⁵²
- 1194: *Gandavi, in monasterio Sancte Pharailem*⁵³
- 1197: *in ecclesia Sanctae Pharailem in Gandavo*⁵⁴

(41) Teksten waarin geen sprake is van *ecclesia*, *capella* of een soortgelijke term werden in deze lijst niet opgenomen.

(42) *Miracula sancti Bavonis*, ed. O. HOLDER-EGGER, M.G.H., SS., XV, 2, p. 593.

(43) M. GYSELING-A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, nr. 144, p. 254 (12 juni 1073).

(44) F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 75, p. 172.

(45) Th. DE HEMPTINNE-A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 - september 1191)*. II. Uitgave. Band I: *Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128 - 17 januari 1168)*, Brussel, 1988, nr. 40, p. 75.

(45bis) *Ibidem*, II, 1, nr. 90, p. 150 (14 augustus [1146]).

(46) RAG, Bisdom, K 2300, niet gepagineerd (analyse 17de eeuw); voor andere afschriften van deze analyse, cf. n. 98. Betreffende de valsheid van deze tekst, zie verder p. 64-67.

(47) A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand*, I, Gent, 1868, nr. 319, p. 180.

(48) J.P. MIGNÉ, *Patrologia Latina*, CC, kol. 786-787 (4 maart [1171-1172]).

(49) M.H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *Het ontstaan van de S. Veerlecultus te Gent*, nr. 4, p. 21.

(50) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 980. In de editie van dit charter bij M.H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *Het ontstaan van de S. Veerlecultus te Gent*, nr. 5, p. 23 is de betrokken zinsnede grotendeels weggevalen.

(51) W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nrs. 1, p. 15 en 4, p. 29.

(52) M. H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *Het ontstaan van de S. Veerlecultus te Gent*, nr. 6, p. 24.

(53) W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 27, p. 73.

(54) *Ibidem*, II, nr. 62, p. 140 (2 mei 1197).

- 1199: *in ecclesia Sanctae Pharaïldis in Gandavo*⁵⁵
- 1200: *in capella Sancte Pharahildis Gandensis*⁵⁶
- [1202-1204]: *ecclesie Sancte Pharahildis in Gandavo*⁵⁷

De meest voorkomende term is duidelijk *ecclesia*, maar deze zeer algemene benaming laat geen enkele konklusie toe wat betreft het statuut van de kerk⁵⁸. Dit is wel het geval met de term *capella Sancte Pharahildis* die voorkomt in [1111-1115], [1191] en 1200. Hiermee kan bezwaarlijk een kollegiale kerk bedoeld zijn. Met een *capella* wordt immers veel meer een afhankelijk kerk aangeduid⁵⁹. Het feit dat Sint-Veerle in 1200 nog als dusdanig wordt betiteld, pleit dus tegen het bestaan van een kapittel in dat jaar, zonder dat dit evenwel — zoals we verder zullen zien — als een absoluut argument mag beschouwd worden⁶⁰.

De benaming *specialis est capella Flandrie comitis* die in 1179 gebruikt wordt, vergt in dit verband evenwel een nadere uitleg, want soortgelijke zinswendingen komen nog voor nadat Sint-Veerle reeds een kapittelkerk geworden was. Het is duidelijk dat Sint-Veerle in oorsprong de grafelijke burchtkapel was. Dit bleef zo tot aan de herinrichting van het grafelijk burchtgebied na de grote brand van 1176⁶¹. Bij het optrekken van het Gravensteen in 1180 kwam er immers binnen dit nieuwe *castellum* ook een nieuwe burchtkapel, die in de bronnen opduikt op het einde van de 12de eeuw⁶². Hoewel de Sint-Veerlekerk van dan af eigenlijk geen burchtkapel meer was, bleef men haar tot in de 17de eeuw soms nog aanduiden als grafelijke kapel. In 1218 bijv. heeft gravin Johanna van Constantinopel het over *dictam ecclesiam quam specialiter diligo et que est capella mea*⁶³, Filips de Goede spreekt in 1459 over *dilectos nostros capellanos prepositum, decanum et capitulum capelle nostre ecclesie collegiate Sancte Pharahildis*⁶⁴ en bij het overbrengen van het kapittel naar de Sint-Niklaaskerk in 1614 verneemt we dat ook deze kerk voortaan zal genieten *privilegio specialis capellae comitum Flandriae*⁶⁵. Uit deze laatste zinswending blijkt dat de benaming "grafelijke kapel" eigenlijk een eretitel was die de Sint-Veerlekerk

(55) *Ibidem*, II, nr. 105, p. 225 (juni 1199).

(56) *Ibidem*, II, nr. 137, p. 302 (25 juli 1200).

(57) *Ibidem*, II, nr. 263, p. 548.

(58) Cf. J.F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, 1976, p. 364.

(59) *Ibidem*, p. 130.

(60) Zie verder p. 75-76.

(61) Over deze herinrichting van het burchtgebied, zie A. VERHULST, *Twee oorkonden van Filips van de Elzas voor het Leprozenhuis*, p. 17-19 en H. VAN WERVEKE-A. VERHULST, *Castrum en Oudburg te Gent. Bijdrage tot de oudste Geschiedenis van de Vlaamse Steden*, in H.M.G.O.G., n.r., XIV (1960), p. 30 en 43. Betreffende de brand van 1176, cf. n. 1.

(62) W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nrs. 34, p. 89 (26 juli 1195: *Actum Gandavi, in superiori capella mea*), 49, p. 113 (4 maart 1196: *Actum apud Gant in capella*), 169, p. 369 ([17 december 1195 - 25 december 1201]: *capella mea que est in castro Gandensi*) en 186, p. 393 (december 1201: *capella mea, quae est in castro Gandensi*).

(63) RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 17 juni 1218.

(64) RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 15 december 1459.

(65) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 1111 (13 maart 1614).

mocht voeren⁶⁶. De aanduiding van de kerk als grafelijke kapel na het oprichten van het kapittel vormt dus geen bezwaar tegen onze interpretatie van de benaming *capella Sancte Pharahildis*.

Ook de term *monasterium* die in 1194 voorkomt vormt geen enkel probleem, hoewel dit woord soms gebruikt werd in de betekenis van kollegiale kerk of van kapittelgebouwen⁶⁷. In onze gewesten echter betekent het in de 11de-12de eeuw vaak kerk of kapel⁶⁸. De *Annales Elmarenses* bijv. betitelen de Sint-Michielskerk en de Sint-Niklaaskerk n.a.v. een brand in 1120 als *monasteriis Sancti Michaelis et Sancti Nicholai*⁶⁹ en een 11de-eeuwse hagiografische bron uit Lobbes duidt de Gentse Sint-Janskerk aan als *monasterium Sancti Iohannis Baptistae*⁷⁰. Het is ongetwijfeld deze betekenis die de opsteller van het charter uit 1194 bedoeld heeft.

2. BESPREKING EN WEERLEGGING VAN MOGELIJKE TEGEN-ARGUMENTEN

De argumenten die we tot nu toe aangehaald hebben maken het o.i. mogelijk te stellen dat er in de 11de-12de eeuw nog geen kapittel bestond in de Sint-Veerlekerk. De kritische lezer zal natuurlijk opwerpen dat we hierbij de diverse vermeldingen van *canonici* in deze periode uit het oog verliezen, evenals de twee 12de-eeuwse teksten die spreken over prebenden. Niets is minder waar.

Er is inderdaad in 1073, [1146], 1146/47, 1169, 1179, 1190 en 1197⁷¹ sprake van *canonici* die aan de Sint-Veerlekerk verbonden waren, maar — hoe paradoxaal het ook moge klinken — de aanwezigheid van kanunniken bij een kerk betekent niet noodzakelijk dat er daar ook een kapittel bestond. Een paar concrete voorbeelden zullen dit verduidelijken. Diede-

(66) Er zou dienen nagegaan te worden of dit ook het geval was bij andere grafelijke burchkerken.

(67) Een dergelijke betekenis komt o.m. voor in de *Miracula sancti Donatiani* m.b.t. het Brugse Sint-Donaaskapittel (ed. S. DYCKIUS, AA. SS., Octobris VI, p. 509) en in een oorkonde van bisschop Gerard II van Kamerijk voor het kapittel van Sint-Amatus in Dowai (Ch. DUVIVIER, *Actes et documents anciens intéressants la Belgique*, I, Brussel, 1898, p. 193-200: 23 mei 1081).

(68) Cf. N. HUYGHEBAERT, *Notes sur l'origine de la pluralité des curés dans l'ancien comté de Flandre*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 64 (1969), p. 411.

(69) Ph. GRIERSON, *Les annales*, p. 99.

(70) *Miracula sancti Ursuari in itinere per Flandriam facta*, ed. O. HOLDER-EGGER, M.G.H., SS., XV, 2, p. 841.

(71) 1073: *huius ecclesie canonicis* (cf. n. 43); [1146]: *in dicta ecclesia per canonicos* (cf. n. 45bis); 1146/47: *dominis canonicis* (cf. n. 46; betreffende de valsheid van deze tekst, zie verder p. 67); 1169: *omnes canonicos* (M.H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *Het ontstaan van de S. Veerleculthus te Gent*, nr. 3, p. 20); 1179: *scole predicti oppidi assignate fuerunt uni canonicorum* (*Ibidem*, nr. 4, p. 21); 1190: *dilectis filiis nostris canonicis Sancte Pharahildis in Gandavo* (*Ibidem*, nr. 5, p. 23); 1197: *canonicorum eiusdem ecclesiae consilio* (cf. n. 54).

rik van de Elzas en zijn gemalin Sybilla lieten tussen 1134 en 13 mei 1157 in het Brugse *castrum* de Sint-Basiliuskapel — d.i. de huidige Basiliek van het hl. Bloed — bouwen, waaraan ze 4 *capellani* verbonden⁷². Deze kapelannen werden soms ook wel eens als *canonici* aangeduid, alhoewel er in de Sint-Basiliuskapel nooit een kapittel bestaan heeft. In 1177 bijv. treden enkele *canonici et presbyteri de capella comitis* op als getuigen in een charter van Gerulf, deken van Sint-Donaas⁷³, in 1197 oorkondt *Willelmus canonicus Sancti Basilii de capella* samen met de Brugse deken der christenheid voor het O.L.V.-kapittel in Brugge⁷⁴ en in een "pouillé" van het bisdom Doornik uit 1372 is sprake van de *canonici seu capellani Sancti Basilii Brugensis*⁷⁵. In nog andere teksten worden ze gewoon als *presbyteri* betiteld; zo heeft de Grote Brief van 1187 het steeds over de *presbyteri de capella*⁷⁶. Ons tweede voorbeeld betreft de 6 parochiepriesters van de Sint-Walburgakerk in Oudenaarde. Ook hier is er nooit een kapittel geweest, maar toch spreken 13de-eeuwse teksten geregeld over de *canonici* van deze kerk⁷⁷. Hetzelfde geldt voor de Brugse Sint-Salvatorskerk, waarvan 2 van de 3 parochiepriesters in 1208 eveneens als *canonici* vermeld worden⁷⁸.

Uit deze drie voorbeelden blijkt dat de term *canonici* eveneens kan gebruikt worden om de leden van een groep sekuliere geestelijken (2 in de Brugse Sint-Salvatorskerk, 4 in de Brugse Sint-Basiliuskapel, 6 in Oudenaarde) aan te duiden die aan een niet-kollegiale kerk verbonden waren⁷⁹. Het is deze meer algemene betekenis die o.i. ook in het geval van Sint-Veerle — althans tijdens de 11de-12de eeuw — aan de term *canonici* dient gehecht te worden. Opvallend is dat het hier blijkbaar net als in Sint-Salvators en Sint-Basilius te Brugge en Sint-Walburga te Oudenaarde uit-

(72) Th. DE HEMPTINNE-A. VERHULST, *De oorkonden der graven van Vlaanderen*, II, 1, nr. 161, p. 258-259. De betrokken oorkonde is een deperditum dat enkel bekend is door de bekrachtiging ervan door zijn zoon Filips van de Elzas in 1187 (A. MIRAEUS - J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, I, p.552-553).

(73) *Ibidem*, II, p. 1318-1319 (22 september 1177). Betreffende de Sint-Basiliuskapel als grafelijke burchtkapel in de 12de eeuw, zie N. HUYGHEBAERT, *Ipérisus et la translation de la relique du Saint-Sang à Bruges*, in H.S.E.B., C (1963), p. 159-163.

(74) RAB, Oud archief O.L.V.-Brugge, 13, f° 4r°. In een ongedateerde oorkonde voor de abdij Eekhout uit 1196 draagt dezelfde oorkonder de volgende titel: *Ego Willelmus ecclesie Sancti Basilii in Brugis canonicus* (Brugge, Archief Groot Seminarie, hs. 181/150, f° 58v°).

(75) A. LONGNON, *Pouillés de la province de Reims*, I, p. 399.

(76) A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187*, p. 152, 172 en 175.

(77) W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 160, p. 349 (mei 1201): *ex assensu canonicorum* (cf. n. 160); Oudenaarde, Archief O.C.M.W., register 80bis, f° 1r°-v° (juni 1206): *nos canonici Aldenardenses*; Ch. PIOT, *Cartulaire de l'abbaye d'Ename*, Brugge, 1881, nr. 177, p. 145 (13 december 1229): *canonicos Aldenardensis ecclesie*.

(78) J. NOTERDAEME, *De fiscus Snellegem en de vroegste kerstening in het westen van Brugge*, in H.M.G.O.G., n.r., XI (1957), p. 83: *Ego Lampsinus et Willelmus Stoppel, sacerdotes et canonici Sancti Salvatoris vidimus et audivimus et subscripsimus*. De betrokken oorkonde gaat uit van de Brugse deken van de christenheid, die zich in dit charter als deken van de Sint-Salvatorskerk betitelt. Hij was tevens de derde parochiepriester van deze kerk.

(79) Cf. J. F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexikon Minus*, p. 128.

sluitend om priesters gaat. In een grafelijke oorkonde uit 1176 is met name sprake van een *sacerdos Sancte Pharaheldis*⁸⁰, en in een ongedateerde notitie uit het *Liber Traditionum* van de Sint-Pietersabdij, die tussen 1177 en 1187 dient gesitueerd te worden, komen twee priesters van Sint-Veerle voor, nl. *Arnoldus magister et presbiter Sancte Pharahildis, Georgius presbiter ejusdem sancte*⁸¹. De net genoemde *Arnoldus presbiter Sancte Pharahildis* treffen we in 1183 nogmaals aan in een notitie van het *Liber Traditionum*⁸², terwijl de *Georgius presbiter* die in [1183-1184] getuige is in een charter van Filips van de Elzas⁸³ hoogstwaarschijnlijk dient vereenzelvigd te worden met de gelijknamige priester van Sint-Veerle uit de notitie van [1177-1187]. De *sacerdos* uit 1176 wordt in dezelfde oorkonde door Filips van de Elzas ook aangeduid als *capellanus meus*⁸⁴. Dit wijst er o.i. op dat de *canonici* die in de 11de-12de eeuw bij de Sint-Veerlekerk verbleven eigenlijk grafelijke kapelanen waren. Deze vaststelling zou tevens verklaren waarom het blijkbaar alleen priesters betreft, want kapelanen waren in principe steeds priesters⁸⁵.

Het vermelden van prebenden in [1171-1172] en 1197⁸⁶ vormt evenmin een probleem voor onze argumentatie, want ook de term *prebenda* veronderstelt op zich niet noodzakelijk het bestaan van een kapittel. In de reeds aangehaalde "pouillé" van het bisdom Doornik uit 1372 vernemen we immers dat in de Brugse Sint-Basiliuskapel 4 prebenden bestonden⁸⁷, en, zoals we net gezien hebben, is er aan deze kapel nooit een kapittel verbonden geweest. Het gebruik van de term *prebenda* treffen we ook aan in de Sint-Walburgakerk van Oudenaarde, waar eveneens nooit een kapittel bestaan heeft⁸⁸.

Naast deze beide vrij duidelijke opwerpingen die tegen onze visie zouden kunnen ingebracht worden, bestaan er nog drie andere eventuele objecties. Ze houden verband met de Sint-Veerlescholen, de eventuele exemptie van de kerk en de topografie van het Gentse *castrum* in de 12de eeuw.

(80) A. VERHULST, *Twee oorkonden van Filips van de Elzas voor het Leprozenhuis*, p. 20 (bijlage 1).

(81) A. FAYEN, *Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis*, Gent, 1906, nr. 195, p. 200.

(82) *Ibidem*, nr. 199, p. 203.

(83) A. VERHULST, *Twee oorkonden van Filips van de Elzas voor het Leprozenhuis*, p. 23 (bijlage 2).

(84) *Ita quod sacerdos Sancte Pharaheldis, capellanus meus ...* (cf. n. 80). Uit de betrokken oorkonde kan opgemaakt worden dat deze priester wellicht tevens dienst deed als grafelijk ambtenaar en het is derhalve niet uitgesloten dat hij dient vereenzelvigd te worden met de Simon, *canonicus* van Sint-Veerle, die vanaf 1179 als *notarius* te Gent optreedt (zie *Ibidem*, p. 13-14). Over de rol van de *capellani* in de grafelijke administratie, zie Eg. I. STRUBBE, *Egidius van Breedene (11...1270), grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie*, Brugge, 1942, p. 33-41.

(85) Cf. J. NAENDRUP-REIMANN, *Weltliche und kirchliche Rechtsverhältnisse der mittelalterlichen Burgkapellen*, in H. PATZE (ed.), *Die Burgen im deutschen Sprachraum*, I, Sigmaringen, 1976, p. 140-141. Dit vormt meteen een nieuwe tegenstelling met de sekuliere kapittels, waar priesters doorgaans slechts een minderheid vormden en waarvan de meeste leden veelal maar diaken of subdiaken waren (zie verder n. 155).

(86) [1171-1172]: *praebendam in ecclesia Sanctae Pharahildis* (cf. n. 48); 1197: *praebendis eiusdem ecclesiae* (cf. n. 54).

(87) *Canonici seu capellani Sancti Basilii Brugensis. In eadem ecclesia sunt III^{or} prebende ...* (A. LONGNON, *Pouillés de la province de Reims*, I, p. 399).

(88) W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 160, p. 350 (mei 1201). Cf. n. 160.

De oudste vermelding van de scholen van Sint-Veerle komt voor in een oorkonde van aartsbisschop Willem van Reims uit 1179⁸⁹, die in verband staat met de zgn. Gentse schoolstrijd uit de late 12de eeuw⁹⁰. Op het eerste gezicht zou men kunnen denken dat het hier reeds om de kapittel-scholen van Sint-Veerle gaat, maar bij nader toezien blijkt dit niet het geval te zijn. De scholen in kwestie hangen immers niet af van een kerkelijke instelling verbonden aan de Sint-Veerlekerk, maar staan onder controle van de graaf. De band met Sint-Veerle bestaat volgens het charter van 1179 enkel uit het feit dat de graaf steeds deze scholen toevertrouwde aan één van de *canonici* van de Sint-Veerlekerk, zonder wiens toestemming niemand in Gent scholen mocht openhouden⁹¹. In 1179 was dit recht meer bepaald in handen van de grafelijke *notarius* Simon⁹². Deze situatie, die nog geruime tijd zou blijven voortbestaan, moet tot problemen geleid hebben eens het Sint-Veerlekapittel tot stand gekomen was. Blijkens de oudste kapittelstatuten, die van 31 mei 1225 dateren, behoorde de door de graaf

(89) In de 14de-eeuwse Annalen van Sint-Veerle (cf. n. 2), die zich hiervoor steunen op een verloren 12de-eeuwse bron uit Drongen, wordt reeds een *scholasticus* van Gent (en dus van Sint-Veerle) vermeld onder het jaar 1117: *Godezo prepositus Tronchiniensis obiit et Meynardus Gandensis scholasticus successit et in sequenti anno Meynardus prepositus obiit, cui filius eius Otgerus successit* (Parijs, Bibliothèque Nationale, Latin, 9675, f° 135r°). Bemerkt dat reeds in 1073 een Meinardus en een Otgerus voorkomen onder de *canonici* (of priesters-kapelanen) van Sint-Veerle (cf. n.3). In een charter van graaf Boudewijn VII uit [1111-1115], waarvan de rechtshandeling plaats greep in de Sint-Veerlekerk, worden als daar aanwezige getuigen o.m. vermeld: *Otgerus, clericus, Meinardus frater eius* (F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 75, p. 172). Beide namen treffen we ook samen aan in de getuigenlijst van een ongedateerde oorkonde van Wene-mar I, burggraaf van Gent: *Otgeri capellani, Meinardi clerici* (E. DE MARNEFFE, *Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem et des monastères qui en dépendaient*, Leuven, 1894-1901, nr. XI, p. 22: "vers 1100").

(90) F. DE POTTER, *Petit cartulaire*, nr. I, p. 9-10 (onder de verkeerde datum 1178); M.H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *Het ontstaan van de S. Veerleculthus te Gent*, nr. 4, p. 20-22. De echtheid van dit charter werd ten onrechte aangevochten door O. OPPERMAN, *Die älteren Urkunden des Klosters Blandinium*, I, p. 478-481. Betreffende deze schoolstrijd, zie H. PIRENNE, *L'instruction des marchands au moyen âge*, herdruk in *Histoire économique de l'occident médiéval*, Brugge-Parijs, 1951, p. 562-565 en M. H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *De S. Veerlescholen en de schoolstrijd te Gent tot het einde der XIIIe eeuw*, in *Collationes Brugenses et Gandavenses*, IX (1963), p. 382-393.

(91) ... *quod olim quasi a primo ecclesie Sanctae Pharaïldis fundamento, que est in Gandensi oppido sita et specialis est capella Flandrie comitis, scole predicti oppidi assignate fuerunt uni canonicorum, ut nullus in eodem oppido, sine illius assensu cui a comite scole assignate fuerunt, scolas regere et gubernare presumeret*. M.H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *De S. Veerlescholen*, p. 386-387 spreekt m.b.t. deze oorkonde ten onrechte van het toekennen van het onderwijsmonopolie aan het Sint-Veerlekapittel. Zoals uit de geciteerde passage blijkt is er enkel sprake van een voorrecht van de Sint-Veerlekerk, dat erin bestond dat steeds één van de *canonici* van deze kerk door de graaf met het beheren van de Gentse scholen belast werd.

(92) De aartsbischoppelijke oorkonde is gericht aan *dilecto filio suo Simoni Gandensi notario*, en helemaal op het einde bevindt zich de volgende clausule: *tibi, dilecte fili Symon, scolas ab eodem comite collatas confirmamus et presentis scripti patrocinio communitus, statuentes et sub interminatione anathematis inhibentes, ne quis sine assensu tuo et licentia in toto Gandensi oppido vel oppidi suburbio scolas regere presumat*. Deze Simon was in 1187 ontvanger van de grafelijke spijker in Gent en tevens beheerder van de in-ningbureau's van Aalter, Waas, Drongen en Biervliet (A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187*, p. 108 en 143). Hij wordt als grafelijk *notarius* (van

aangeduide *scholasticus* voortaan wel tot het kapittel⁹³, maar dit betekende nog niet dat het kapittel ook zeggenschap bezat over de scholen. Hoe zwak het kapittel in die jaren op dit punt wel stond, kan opgemaakt worden uit een charter van gravin Johanna van Constantinopel uit juni 1235⁹⁴. Daarin wordt bepaald dat zolang de toenmalige *scholasticus*, magister Godfried, kanunnik van Doornik, leefde, deken en kapittel van Sint-Veerle jaarlijks met zijn instemming een persoon ter benoeming aan de gravin mochten voordragen die met de scholen zou belast worden⁹⁵. Veel stelde dit recht in de praktijk niet voor, want dit charter stipuleert eveneens dat indien het kapittel iemand tegen de wil van magister Godfried zou willen voordragen, deze keuze van generlei waarde zou zijn en dat magister Godfried dat jaar — zonder rekening te houden met de keuze van het kapittel — iemand aan de gravin mocht voordragen⁹⁶. Kort daarop, nl. in november 1235, verwierf het kapittel tenslotte toch een zekere controle over de scholen, want dan verleende gravin Johanna het *magisterium scholarum*, dat tot dan toe aan de door de graaf voor het leven aangeduide *scholasticus* had toebehoord, aan het kapittel. Dit betekende dat in het vervolg het kapittel zelf jaarlijks een *magister scholarum* ter benoeming aan de gravin mocht voorstellen⁹⁷. Gezien het kapittel voor november 1235 ei-

Gent) vermeld van 1179 tot 1189; zie L.M. DEGRYSE, *The reform of Flemish judicial and fiscal administration*, p. 178 en Th. DE HEMPTINNE, *De oorkonden*, II, p. 339-340. Cf. ook hoger n. 84.

(93) *scholasticus autem ab eo qui tenet scholas nihil recipiat, nisi in eisdem in propria persona labore, et tunc pro rata temporis et pro quantitate laboris percipiat emolumentum* (UBG, hs. 572, p. 81). In deze statuten wordt ook de *magister scholarum, qui tenet scholas* vermeld, d.i. de persoon die jaarlijks op voordracht van de voor het leven aangeduide *scholasticus* door de graaf voor de duur van 1 jaar in de praktijk met de scholen belast werd (zie hiervoor de tekst geciteerd in n. 95).

(94) L.A. WARNKOENIG-A.E. GHELDOLF, *Histoire de la Flandre et de ses institutions civiles et politiques*, III, Brussel, 1846, nr. XXA, p. 268.

(95) *Cum magister Godefridus, canonicus Tornacensis, magisterium scholarum iuxta vestram ecclesiam regendarum iamdudum canonice sit adeptus, mandamus vobis et volumus ut easdem scholas singulis annis, quamdiu idem magister G. vixerit et voluerit, de consilio et voluntate ipsius conferatis, ut sic ius ipsius quamdiu vixerit conservetur. Personam autem cui easdem scholas de consilio eiusdem magistri G. conferetis singulis annis ante Pascha cum litteris vestris patentibus mittatis ad nos vel ad successores nostros, ut eas de manu nostra recipiat*. Deze magister Godfried wordt als kanunnik van Doornik vermeld van 1220 tot 1256; hij stierf op een 7 maart voor 1262; zie J. PYCKE, *Répertoire biographique des chanoines de Notre-Dame de Tournai, 1080-1300*, Louvain-la-Neuve-Brussel, 1988, p. 264-265, nr. 250. Uit deze gegevens en uit de in n. 97 vermelde oorkonde kan opgemaakt worden dat Godfried blijkbaar tussen juni en november 1235 afstand deed van het ambt van *scholasticus*.

(96) *Volumus autem et statuimus quod si vivente eodem magistro G. contra voluntatem ipsius easdem scholas conferre alicui presumeretis vestra collatio eodem anno esset irrita atque nulla et idem magister G. eodem anno dictas scholas conferret*.

(97) L.A. WARNKOENIG-A.E. GHELDOLF, *Histoire de la Flandre*, III, nr. XXB, p. 269-270: ... *concedimus in perpetuum decano et capitulo eiusdem ecclesie Sancte Pharahildis magisterium, quod ad nos spectabat scholarum Gandensium iuxta ipsam ecclesiam regendarum, intelligentes in hac parte, nomine capituli, canonicos in ecclesia eadem presentes. Decanus autem et capitulum supradicti singulis annis ... scholas easdem ... committant personae ad tale officium idonee, et personam illam singulis annis huiusmodi decanus et capitulum ... ad nos et ad successores nostros mittant ante Pascha, ut ipsas scholas de manu nostra recipiat*

genlijk geen zeggenschap bezat over de scholen van Sint-Veerle, impliceert de vermelding van deze scholen in 1179 dus helemaal niet dat er toen al een kapittel bestond.

Volgens een tekst, waarvan we diverse 17de-18de-eeuwse afschriften bezitten, zou de Sint-Veerlekerk reeds in het midden van de 12de eeuw exempt geweest zijn uit de bisschoppelijke jurisdictie. In deze bron, die steeds samen met dezelfde andere teksten voorkomt onder de rubriek *Extracta ex quodam antiquo libro pergameno pro instructione dd. capituli Sanctae Pharaïldis porrigenda*⁹⁸ lezen we immers dat bisschop Simon van Noyon-Doornik in 1146 als *ordinarius* een visitatie van de Sint-Veerlekerk wilde doorvoeren. De *canonici* van Sint-Veerle verzetten zich evenwel hiertegen en vertoonden daarbij de *privilegia* en *immunitates* die graaf Diederik van de Elzas hen verleend had en die door de paus bekrachtigd waren geworden. Enkele maanden later — zo vervolgt deze tekst — werd het bisdom Doornik losgemaakt van dat van Noyon⁹⁹ en de eerste afzonderlijke bisschop van Doornik, Anselm, bekrachtigde op 5 januari 1147 de *exemptiones, libertates et privilegia* van Sint-Veerle¹⁰⁰. Indien deze tekst, die zich voordoet als de analyse van een thans verloren oorkonde van bisschop Anselm, echt is en korrekt weergegeven, dan zou dit betekenen dat er aan de Sint-Veerlekerk toch al in de 12de eeuw een kapittel zou verbonden geweest zijn, want we kunnen ons moeilijk voorstellen dat een grafelijke kapel — of eventueel een parochiekerk — de exemptie uit de bisschoppelijke jurisdictie zou bezeten hebben.

tenendas. M.H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *De S. Veerlescholen*, p. 391 stelt verkeerdelijk dat de gravin met dit charter "het benoemingsrecht en het beleid over de scholen opnieuw aan het Sint-Veerlekapittel heeft toevertrouwd".

(98) RAG, Bisdom, K 2300, niet gepagineerd (17de eeuw). Al de overige afschriften lijken hierop direkt of indirekt terug te gaan. Het betreft: RAG, Sint-Niklaaskerk, in herklassering (twee afschriften 17de en 18de eeuw; voorheen: 2° section, carton K, 2° Pièces historiques, a); RAG, Sint-Veerle, 157, p. 50-51 (18de eeuw); UBG, hs. 572, p. 188-192 (18de eeuw); Londen, British Museum, Additional Mss., 16954, p. 175-178 (18de eeuw). De teksten die onder deze rubriek vermeld staan zijn analyses van oorkonden van Diederik van de Elzas (1138 en [1146], cf. n. 45 en 45bis), Anselm, bisschop van Doornik (1147, cf. n. 100) en Filips van de Elzas (1169, cf. n. 71), een nota over het bezoek van kardinaal Nicolo Albergati aan Gent in 1435, een afschrift van een bul van paus Eugenius IV van 26 mei 1439 en een nota over het bezoek van de latere koning Filips II aan Gent in 1549.

(99) Dit gebeurde op 10 maart 1146; zie M.A. DIMIER, *Saint-Bernard et le rétablissement de l'évêché de Tournai*, in *Horae Tornacenses. Recueil d'études d'histoire publiées à l'occasion du VIIIe centenaire de la consécration de la cathédrale de Tournai*, Doornik, 1971, p. 57-58.

(100) *Anno MCILVI. Simon Hugonis Magni filius, episcopus Noviomensis et etiam Tornacensis, in qualitate ordinarii voluit per modum visitationis aliquid movere contendens clerum ecclesie Sancte Pharaïldis sibi subjectum, sed repulsam passus in dicta qualitate, exhibitibus dominis canonicis sua privilegia, immunitates a dicto comite concessa et a sede apostolica roborata. Aliquot mensibus post denominatus ad sedem Tornacensem tamquam proprius episcopus et per pontificem Eugenium ecclesie isti preficitur Anselmus, abbas Sancti Vincentii, cui etiam post confirmationem exhibita sunt cleri istius ecclesie exemptiones, libertates et privilegia, et omnia rata habuit, ac de inspectione acta per notarium confecta anno M. C. XXXXVII. januarii V^{ta}.*

Het heeft er echter alle schijn van dat deze tekst een vrij late vervalsing is. We bezitten immers geen enkele aanduiding dat het Sint-Veerlekapittel voor de tweede helft van de 17de eeuw ooit aanspraken gemaakt heeft op de exemptie. Integendeel, diverse charters en andere documenten tonen aan dat Sint-Veerle steeds onderworpen is gebleven aan de bisschoppelijke jurisdictie. Dit moge blijken uit de volgende voorbeelden. In de kapittelstatuten van 1225 wordt bij een paar bepalingen expliciet een mogelijke bisschoppelijke interventie voorzien¹⁰¹, en dit is ook het geval bij één bepaling in de statuten van 1413¹⁰², die oorspronkelijk ook in de ongedateerde 14de-eeuwse statuten moet gestaan hebben¹⁰³. Uit beide laatstgenoemde teksten evenals uit charters van 1245 en 1399 blijkt bovendien dat een nieuwe proost, die verkozen was door deken en kapittel, zich naar de bisschop van Doornik diende te begeven om de bekrachtiging van zijn verkiezing te bekomen en om met de *cura animarum* belast te worden¹⁰⁴. In 1331 richtten proost, deken en kapittel van Sint-Veerle zich tot de bisschop van Doornik met het verzoek om *pontificali auctoritate et ordinaria* de stichting van vier nieuwe kapelanijen te willen bekrachtigen¹⁰⁵, terwijl in 1399 de vicaris-generaal van het bisdom Doornik de privileges en de statuten van het kapittel bevestigde *salvo semper jure ordinario*¹⁰⁶. De bisschop greep soms ook in in de interne organisatie van het kapittel. Zo stelde Walter van Marvis, bisschop van Doornik, in 1245 de waardigheid van proost in¹⁰⁷ en vaardigde de Gentse bisschop Antoon Triest in 1627 nieuwe statuten uit voor het kapittel¹⁰⁸. Een andere bisschop van Gent, Hendrik van der Burch, had in 1615 *auctoritate ordinaria* beslist om het Sint-Veerlekapittel over te brengen naar de Sint-Niklaaskerk¹⁰⁹.

Tegenover al deze teksten die duidelijk aantonen dat het Sint-Veerlekapittel niet over de exemptie beschikte, bestaat er slechts één middeleeuwse tekst die uitdrukkelijk het tegendeel beweert. Het betreft een bul van paus Eugenius IV van 26 mei 1439, waarin te lezen staat dat het kapittel van Sint-Veerle alleen afhangt van de paus (...*ut soli Romano pontifici debeat respondere*)¹¹⁰, of m.a.w. dat het exempt was uit de bisschoppe-

(101) UBG, hs. 572, p. 81 (*donec per dominum episcopum aliud super hoc ordinetur en salva in omnibus episcopi et archidiaconi jurisdictione*).

(102) RAG, Bisdom, S 226, statuten 1413, p. 14.

(103) RAG, Bisdom, S 226, statuten 14de eeuw, f° 14r° (geschrapte passage).

(104) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 995 (3 maart 1245 (n.s.)); RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 4 december 1399.

(105) RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 22 en 23 augustus 1331 (tekst van 21 augustus 1331).

(106) RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 4 december 1399.

(107) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 995 (3 maart 1245 (n.s.)).

(108) UBG, hs. 572, p. 119-159; RAG, Sint-Veerle, 158, p. 33-66.

(109) UBG, hs. 572, p. 106 (9 februari 1615).

(110) *ecclesie a comitibus Flandrie constructe ac beate Pharaïldis nuncupate, cum preposito, decano et canonicis beato Petro et nobis liberaliter oblate ... quam in ius et proprietatem nostram suscipimus et ut soli Romano pontifici debeat respondere, tibi et successoribus tuis legitimis facultatem et licentiam indulgemus, auctoritate apostolica prohibentes ne cui*

lijke jurisdictie. Deze pauselijke bul is op grond van een aantal formele anomalieën evenwel te beschouwen als een manifest falsum¹¹¹, dat wellicht vervaardigd werd n.a.v. een konflikt met de Gentse bisschop in de late 17de eeuw. Net als de analyse van de oorkonde van bisschop Anselm uit 1147, die de poging tot visitatie van zijn voorganger Simon van Vermandois verhaalt, behoort de bul van Eugenius IV tot die teksten die we in diverse afschriften uit de late 17de en de 18de eeuw steeds gegroepeerd vinden onder de al vermelde rubriek *Extracta ex quodam antiquo libro ...*¹¹². Ze wordt voor het eerst vermeld op 28 november 1683 in het advies opgesteld door de advocaten van het Sint-Veerlekapittel als verweerschrift tegen de Gentse bisschop Albert de Hornes, die kort voordien zijn voorname om het kapittel als *ordinarius* te visiteren had bekend gemaakt¹¹³. Door het aanhoudend verzet van de kanunniken sleepte deze zaak anderhalf jaar aan en kon de bisschop pas in april 1685 tegen het protest van het kapittel in de visitatie doorvoeren¹¹⁴. Merkwaardig hierbij is dat het kapittel in 1683-1685 een bisschoppelijke visitatie weigerde toe te laten omwille van de exemptie waarover het zou beschikt hebben¹¹⁵, terwijl daar

episcopo vel alii persone ecclesiastice liceat quidquam iuris sibi vindicare. Voor de teksttraditie van deze bul, zie n. 98.

(111) Het is niet mogelijk om op deze plaats onze argumentatie terzake in detail uiteen te zetten. We willen er hier alleen op wijzen dat de valsheid van deze bul voornamelijk blijkt uit de onmogelijke datum (Rome, 26 mei 1439): *Datum Rome, septima kalendis junii, pontificatus nostri anno nono*. Paus Eugenius IV verbleef op die datum immers zeker niet in Rome, want na zijn vlucht uit de stad in juni 1434 omwille van een opstand resideerde hij samen met de curie tot 1443 in Firenze, met onderbrekingen in Bologna en Ferrara (J. HELMRATH, *Eugen IV.*, in Lexikon des Mittelalters, 4, München-Zürich, 1988, kol. 80-82). Vanaf Eugenius IV (1431) dienden alle bullen daarenboven ook met het incarnatiejaar gedateerd te zijn (P.-J. SCHULER, *Datierung von Urkunden*, in Lexikon des Mittelalters, 3, kol. 577).

(112) Cf. n. 98.

(113) *Ghesien bij d'onderschreven gheconsulteerde de copye van seker privilegie van exemptie verleent bij den paus Eugenius in het neghenste jaer sijns pausdoms aen Philippus hertogh van Borgondien, grave van Vlaenderen, int faveur van de kerke, proost, deken ende capittel van Sinte Pharaïlden op het rapport van den cardinael Albirotus gheweest zijnde legatus a latere binnen dese Nederlanden ten jaere 1435, ghesien oock zeker bescheet ofte advys staende onder eene copye van het voorseide privilegie ghegheven ende onderteeckent B. Coenraedt ten jaere 1656, bij het welcke blijkt datter zaecke ofte proces gheweest is nopende tghemelde privilegie van exemptie ...* (RAG, Sint-Niklaaskerk, 174, f° 30r°).

(114) Een belangrijke bron betreffende dit konflikt vormen natuurlijk de *acta capitularia* voor deze jaren: RAG, Sint-Niklaaskerk, 174, f° 29v°-57r° (kapittelvergaderingen van 3 december 1683, 27 september, 29 september, 1 oktober, 20 oktober, 6 december 1684, 19 en 28 januari 1685). Verder kan men hierover o.m. ook gegevens aantreffen in RAG, Sint-Veerle, 108 en 129, evenals in RAG, Bisdom, B 2919. Zie ook L.A. COLINEZ, *Collégiale de Sainte Pharaïlde*, p. 227-228.

(115) Op 28 januari 1685 besloot het kapittel de visitatie toe te staan *sub protestatione de non praeiudicando jurisdictioni ordinariae dicti capituli, necnon exemptioni quo ad visitationem, si quam ostendere possit* (RAG, Sint-Niklaaskerk, 174, f° 57r°). Ook in latere jaren wordt nog herhaaldelijk naar deze aanspraken op de exemptie verwezen. Zo besloot het kapittel op 23 mei 1695 de nieuwe Gentse bisschop de verschuldigde eer te betuigen *sub expressa protestatione quod solummodo honoris causa id fiat et absque ullo praeiudicio iuris exemptionis capituli* (RAG, Bisdom, S 239, f° 65v°).

bij visitaties in 1647 en 1655 nog geen sprake van was¹¹⁶. Men krijgt dus de indruk dat de kanunniken pas tussen 1655 en 1683 aanspraken op de exemptie hebben laten gelden en dat de valse bul van Eugenius IV, waar in 1683 voor het eerst naar verwezen wordt, bij deze gelegenheid werd vervaardigd. Indien de mededeling van de advocaten van Sint-Veerle, vervat in hun advies van 28 november 1683, over het bestaan van een kopie uit 1656 van de bul van Eugenius IV korrekt is¹¹⁷, dan kan de vervalsing in de jaren 1655-1656 gesitueerd worden.

De gelijkenis tussen de situatie in 1683-1685 en die in 1146 is opvallend. In beide gevallen verzet het kapittel zich tegen een bisschoppelijke visitatie en roept het hiertegen een exemptieprivilegie in. Gezien het Sint-Veerlekapittel echter voor het einde van de 17de eeuw nooit aanspraken heeft laten gelden op de exemptie en steeds duidelijk onderworpen is geweest aan de bisschoppelijke jurisdictie, kan er eigenlijk nauwelijks aan getwijfeld worden dat het verhaal over de visitatiepoging van bisschop Simon van Noyon-Doornik in 1146 een verzinsel is en dat de analyse van de verloren oorkonde van zijn opvolger, bisschop Anselm van Doornik, uit 1147, waaraan dit verhaal zou ontleend zijn, een vervalsing is, die wellicht net als de valse bul van paus Eugenius IV vervaardigd werd ter gelegenheid van het konflikt met de bisschop van Gent op het einde van de 17de eeuw. Het feit dat de handschriftelijke overlevering van dit deperditum, die volledig identiek is aan die van de valse bul van Eugenius IV, niet hoger opklimt dan de late 17de eeuw, bevestigt nog de indruk dat we hier te maken hebben met een late vervalsing¹¹⁸.

Een laatste mogelijke opwerping tegen onze visie wordt geboden door de topografie van het Gentse *castrum* in de 12de eeuw. In de uitvoerige stu-

(116) RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 227r° (kapittelvergadering 17 december 1647): visitatie wordt toegestaan *sine preiudicio litis pendentis indecise coram iudice apostolico inter hoc capitulum et dictum Reverendissimum Dominum ac eius officialem super jurisdictione et cognitione competente huic capitulo in prima instantia ad exclusionem dicti Reverendissimi Domini ac eius officialis ac aliorum quorumcumque in causis criminalibus capitularium, capellanorum et aliorum suppositorum huius ecclesie*; RAG, Sint-Niklaaskerk, 172, f° 67v° (kapittelvergadering 26 oktober 1655): visitatie wordt toegestaan *sine preiudicio suae jurisdictionis et omnium litium propter eandem ad huc ventitantium*.

(117) Zie citaat in n. 113.

(118) In een ongedateerde tekst, die blijkbaar verband houdt met deze zaak, treffen we de volgende passage aan die naar alle waarschijnlijkheid verwijst naar de diverse teksten, die steeds samen onder de rubriek *Extracta ex quodam antiquo libro ...* voorkomen (cf. n. 98): *Constat secundo praedictum capitulum variis casibus occurrentibus praetendisse se esse exemptum a jurisdictione episcopali ordinaria, cujus rei alia notitia non est ad manum, nisi ex quibusdam fragmentis manuscriptis non authenticis* (UBG, hs. 572, p. 200). Wat er ook van zij, de vaststelling dat twee van de teksten, die steeds samen onder de geciteerde rubriek vermeld worden, vals zijn, doet ook vragen rijzen over de echtheid van de andere teksten die onder deze rubriek genoteerd staan (zie het overzicht ervan in n. 98). Vooral de nota's van 1435 en 1549 komen verdacht over. De analyses van de charters van Diederik en Filips van de Elzas daarentegen zijn moeilijk te beoordelen, ook al doet de inhoud van de oorkonde van Diederik van de Elzas van 14 augustus [1146] o.i. erg bevreedend aan.

die die H. Van Werveke en A. Verhulst in 1960 aan *castrum* en Oudburg te Gent wijdden, wordt veel aandacht besteed aan een oorkonde uit december 1269, die een beschrijving biedt van het gebied ten W. en ten Z. van het Veerleplein¹¹⁹. Het betreft het charter waarbij gravin Margaretha van Constantinopel aan Volker Masch, klerk van de kathedraal van Doornik, o.a. het perceel (*fundus*) voor het Gravensteen (*ante castrum nostrum Gandense*) verkoopt waarop eertijds een grafelijke woning had gestaan (*in quo sita erat domus que aula comitis dicebatur*). Aan de westzijde van dit perceel (*in latere dicti fundi*) lag een langwerpige braakliggende terrein (*relictum sive terra vacua*) langs de Lieve, dat eveneens deel uitmaakte van de verkoop aan Volker Masch. Volgens de verkoopsakte liep dit langwerpige perceel in de richting van de Leie — d.i. dus naar het Z. toe — door tot achter de scholen van Sint-Veerle en het perceel eertijds ingenomen door het huis en de tuin van proost Gerard van Sint-Veerle (*jacente ... versus Lisiam post scolas Sancte Pharahildis Gandensis et post locum ubi domus et virgultum Gerardi prepositi dicte ecclesie sita erant*)¹²⁰. Uit de gebruikte formulering blijkt duidelijk dat zowel de grafelijke woning (*in quo sita erat*) als het huis en de tuin van de proost van Sint-Veerle (*ubi ... sita erant*) niet meer bestonden in december 1269. Van Werveke en Verhulst identificeren de verdwenen grafelijke woning (*aula comitis*) met een in 1176 vermelde houten woning van de graaf (*domus lignea*), waarvan we nadien nooit meer iets horen, en brengen de verdwijning van dit in hout opgetrokken gebouw in verband met de brand die in datzelfde jaar 1176 de gebouwen rond het Veerleplein teisterde¹²¹. Beide auteurs stellen ook vast dat na de verdwijning, reeds voor 1269, van het huis en de tuin van de proost op dit perceel het kerkhof van Sint-Veerle werd aangelegd, dat in 1324 voor het eerst op deze plaats wordt vermeld¹²², en ze besluiten hieruit dat de brand van 1176 wellicht ook verantwoordelijk mag geacht worden voor de gewijzigde bestemming van de grond aan deze kant van het Veerleplein¹²³. Op de bij hun artikel gevoegde plattegrond, waarop Van Werveke en Verhulst de 12de-eeuwse topografie van het *castrum* pogen te reconstrueren, situeren ze bijgevolg in de hoek tussen de *aula comitis* en de Sint-Veerlekerk het huis en de tuin van de proost¹²⁴. Als deze interpretatie van het charter van 1269 korrekt is, dan zouden we daar dus uit moeten besluiten dat het Sint-Veerlekapittel toch al bestond voor 1176.

(119) H. VAN WERVEKE-A. VERHULST, *Castrum en Oudburg*, p. 29-43.

(120) F. DE POTTER, *Petit cartulaire de Gand*, nr. VI, p. 16-18.

(121) H. VAN WERVEKE-A. VERHULST, *Castrum en Oudburg*, p. 30.

(122) RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 25 juli 1324. Sint-Veerle beschikte toen reeds sedert geruime tijd over een eigen kerkhof; het wordt voor het eerst uitdrukkelijk vermeld in de kapittelstatuten van 31 mei 1225 (UBG, hs. 572, p. 82: *in ecclesia, vel in atrio vel prope ecclesiam*), maar het bestaan ervan kan al afgeleid worden uit een oorkonde van april 1212 (A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, IV, p. 389: *quodam parrochiano, quem ... apud Sanctam Pharahildem in ipsorum preiudicium sepultum esse dicebant*). De Sint-Veerlekerk verwierf het begrafenisrecht in 1190 of kort ervoor (zie verder p. 98 en n. 289).

(123) H. VAN WERVEKE-A. VERHULST, *Castrum en Oudburg*, p. 43.

(124) *Ibidem*, p. 24.

Een nader onderzoek wijst evenwel uit dat, indien de door Van Werveke en Verhulst voorgestelde verklaring voor het verdwijnen van de *aula comitis* inderdaad erg plausibel is, hetzelfde moeilijk kan gezegd worden van hun uitleg betreffende het huis en de tuin van de proost. Zoals we straks nog zullen zien werd het Sint-Veerlekapittel aanvankelijk geleid door een deken. De functie van proost werd er pas ingesteld door bisschop Walter van Marvis op 3 maart 1245 (n.s.)¹²⁵ en de eerste bekleeder van deze waardigheid was een zekere Gerard die als proost van Sint-Veerle vermeld wordt van 1255 tot 1270¹²⁶. Hieruit volgt logischerwijze dat het in december 1269 vermelde huis van proost Gerard van Sint-Veerle pas na de instelling van deze functie in 1245 kan verdwenen zijn. In de proost Gerard van deze oorkonde uit 1269 moeten we derhalve niet één of andere proost van Sint-Veerle uit de tweede helft van de 12de eeuw zien, maar wel de allereerste proost van het Sint-Veerlekapittel die op dat moment zelfs nog in functie is. Hiermee komt ook deze mogelijke opwerping tegen onze argumentatie te vervallen.

3. HET ONTSTAAN VAN HET KAPITTEL IN DE VROEGE 13de EEUW

Uit de argumentatie die we tot nu toe hebben ontwikkeld kan duidelijk opgemaakt worden dat het Sint-Veerlekapittel nog niet bestond in de 11de en de 12de eeuw. Wel waren er ten laatste sedert 1073 een aantal sekuliere geestelijken aan de Sint-Veerlekerk verbonden, die vaak als *canonici* werden aangeduid. Het ging blijkbaar om een groep priesters, die wellicht ook dienst deden als grafelijke kapelanen. Zekerheid omtrent hun aantal hebben we niet, maar in 1073 lijken ze met vijf geweest te zijn¹²⁷ en dit aantal lag in de 12de eeuw wellicht niet hoger, want voor de jaren 1170/80 kennen we slechts een drietal namen¹²⁸. Over de eventuele structuur

(125) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 995. In de rubriek boven deze uitgave wordt gesproken van een heroprichten van de proosdij (*dignitatem praepositurae restaurat*), terwijl in twee 18de-eeuwse cartularia in de rubriek de term *renovatio* gebruikt wordt (UBG, hs. 572, p. 72 en Londen, British Museum, Additional Mss., 16954, p. 69). Het woordgebruik van de oorkonde van Walter van Marvis laat er evenwel geen twijfel over bestaan dat het hier een volledig nieuwe functie betreft (... *quod de cetero sit praepositura in ecclesia Sancte Pharahildis Gandensis*), en ook de 16de- en 17de-eeuwse rugnota's op het origineel van de betrokken oorkonde hebben het terecht over een *erectio* (RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 3 maart 1245). Zie ook L.A. COLINEZ, *Collégiale de Sainte Pharaïlde*, p. 202.

(126) 1255: C. VLEESCHOUWERS, *Het archief van de abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent. Deel II: Regesten der oorkonden*, 1, Brussel, 1983, nr. 180, p. 268 (9 april 1255); 1270: *Ibidem*, II, 1, nr. 242, p. 300-301 (15 mei 1270) en RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 31 mei 1270.

(127) Uit de in n.3 geciteerde tekst uit 1073 kan immers min of meer opgemaakt worden dat er toen slechts vijf *canonici* aan de Sint-Veerlekerk verbonden waren.

(128) Het betreft Arnoldus (cf. n. 81 en 82), Georgius (cf. n. 81 en 83) en Simon (cf. n. 91 en 92). In een bul van Alexander III van 4 maart [1171-1172] is sprake van het verlenen van een prebende in Sint-Veerle aan een *pauper clericus* genaamd Richard (J.P. MIGNE, *Patrologia Latina*, CC, kol. 786-787); in dezelfde tekst wordt ook een *G. clericus Gandensis* vermeld die misschien mag vereenzelvigd worden met de priester Georgius van Sint-Veerle.

van deze kleine gemeenschap bezitten we geen inlichtingen, maar het mag niet uitgesloten geacht worden dat de *maior capellanus* van Sint-Veerle, die in [1202-1204] wordt vermeld¹²⁹, er de leiding over had.

Wanneer, op wiens initiatief en op welke wijze deze groep van priesters-kapelanen zich tot een echt gestructureerd kapittel ontwikkelde, zijn vragen die moeilijk en slechts op een indirecte manier te beantwoorden zijn, en dan nog enkel bij benadering. De reden hiervoor ligt in het feit dat het middeleeuwse archief van het kapittel blijkbaar erg te lijden heeft gehad van de plundering van de Sint-Veerlekerk tijdens de Beeldenstorm (22 augustus 1566) en vooral tijdens de Calvinistische Republiek (10 maart 1579)¹³⁰. Als gevolg hiervan was het kapittel zelf reeds in de 17de eeuw grotendeels onwetend over de oorsprong van de eigen prebenden, zodat hieromtrent inlichtingen dienden ingewonnen te worden bij de bisschop van Doornik¹³¹. Ook in de 17de en de 18de eeuw moeten nog diverse archivalia verloren zijn gegaan. Zo stelde deken Philippe Jaddaert in 1612 een register samen met analyses van de toen nog in het archief voorhanden oorkonden. Dit register is thans verloren, maar nog in de loop van de 17de eeuw bleken sommige van de geanalyseerde charters al onvindbaar¹³². Uit de vergelijking van de archiefinventaris van 1736¹³³ en de 18de-eeuwse cartularia¹³⁴ met de thans op het Rijksarchief Gent bewaarde originele oorkonden blijkt daarenboven dat sinds die tijd nog diverse charters verdwenen zijn.

(129) ... *salvo omni iure maioris capellani eiusdem ecclesie, summo mane vel alia hora quam maior capellanus ordinaverit, debeat celebrare* (W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 263, p. 548).

(130) L.A. COLINEZ, *Collégiale de Sainte Pharaïlde*, p. 210

(131) De secretaris van het kapittel kreeg meer bepaald op 20 januari 1662 de opdracht om aan de bisschop van Doornik afschriften te vragen uit de registers en de archieven van het bisdom i.v.m. de prebenden en de kapelanijen van Sint-Veerle (RAG, Bisdom, S 239, f° 19r°).

(132) Op een los blad uit de 17de eeuw staat na een paar analyses uit dit register van deken Jaddaert het volgende te lezen: *supradicte littere diligenter quesite in archivis non sunt reperte in archivis, cum eas in iis repererit, legerit et exscripserit ex iis summarium d. Jaddaert decanus a° 1612* (RAG, Sint-Veerle, 8: los blad getiteld *Extracta ex registro compilato et conscripto per d. Philippum Jaddart S. T. Licent. decanum ecclesie collegiate Sancte Pharaïldis ex deputatione dicti capituli anno 1612*).

(133) RAG, Sint-Veerle, 127. In deze inventaris (p. 1-455) wordt herhaaldelijk verwezen naar een register met een andere archiefnummering (bijv. p. 41, nummer C.1° = *in registro sub V. 12*). Wellicht betreft het hier verwijzingen naar het register van deken Jaddaert, en de gedeeltelijke concordantielijst op p. 457-492 van deze inventaris heeft waarschijnlijk eveneens betrekking op dit thans niet meer voorhanden register.

(134) UBG, hs. 567, 572 en 573; Londen, British Museum, Additional Mss., 16954. Betreffende deze vier cartularia, zie M.H. VOORDECKERS-DECLERCQ, *Het ontstaan van de S. Veerleculthus te Gent*, p. 17. Deze 18de-eeuwse cartularia zijn eigenlijk geen cartularia in de echte zin van het woord. Het zijn veelmeer verzamelingen van teksten van zeer diverse aard (naast oorkonden ook kapittelstatuten en zelfs liturgische teksten), aangelegd vanuit een historisch oogpunt. Bij het doornemen van het archief van Sint-Veerle met het oog op deze studie troffen we twee vermeldingen aan van thans niet meer bewaarde cartularia die in de 16de eeuw nog voorhanden waren. Een tekst van 5 mei 1525, waarin de kapittelstatuten van 31 mei 1225 zijn ingelast, verwijst als bron voor

Bij deze slechte overleveringstoestand komt nog dat wat overblijft van het archief van het Sint-Veerlekapittel thans, op enkele registers na¹³⁵, bewaard wordt op het Rijksarchief Gent, waar het verspreid zit over drie verschillende fondsen. Het betreft de fondsen Sint-Veerle, Sint-Niklaaskerk en Bisdom, die momenteel slechts gedeeltelijk geïnventariseerd zijn. Enkel van het fonds Sint-Veerle bestaat een bruikbare, zij het weinig gedetailleerde, getypte inventaris¹³⁶, terwijl men zich voor het fonds Bisdom moet behelpen met fiches van de hand van M. Gysseling. Van het archief van de Sint-Niklaaskerk is er wel een summiere gedrukte inventaris opgemaakt door E. Coppieters Stochove in 1903¹³⁷, maar deze inventaris is alleen nog bruikbaar voor wat de registers betreft (de zgn. "1re section"). De "Cartons" (of de "2^e section") en de "Paquets" (of de "3^e section") echter zijn reeds geruime tijd volledig door elkaar gehaald met het oog op een herklassering, die voorsnog op zich laat wachten. Dit heeft voor gevolg dat de archivalia van Sint-Veerle die zich daarin bevinden thans niet meer consulteerbaar zijn, met uitzondering van die stukken (en voor wat Sint-Veerle betreft zijn dat er zeer weinig) waarvoor reeds voorlopige fiches van M. Gysseling bestaan. In deze omstandigheden is het derhalve helemaal niet uitgesloten dat ons hiernavolgend exposé over het ontstaan van het Sint-Veerlekapittel in de toekomst zal dienen aangevuld en/of gekorrigeerd te worden, wanneer het resterende archief van Sint-Veerle eindelijk volledig geïnventariseerd zal zijn.

Het tijdstip waarop de aan de Sint-Veerlekerk verbonden groep van wellicht vijf priesters-kapelanen zich tot een echt gestructureerd kapittel ontwikkelde kan, zoals reeds aangestipt werd, slechts bij benadering worden bepaald. De vroegste vermelding¹³⁸ van het Sint-Veerlekapittel komt voor in een charter van 12 april 1223 (*decanum et capitulum Sancte Pharahildis Gandensis*)¹³⁹, maar het hoofd van het kapittel, de deken, wordt reeds ver-

deze ontlening naar een afschrift in een als *liber niger* aangeduid register: ... *juxta quamdam ordinationem in quodam libro nigro contentam et insertam* (UBG, hs. 572, p. 77). In een inventaris van de renteboeken en rentebrieven van het kapittel uit 1584 lezen we o.m.: *Item eenen register ghenempt copiarum inhoudende copie van diverseerliche rentebrieven* (RAG, Sint-Veerle, 85).

(135) Zie de voorgaande noot, evenals A. DEROLEZ, *Inventaris van de handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent*, Gent, 1977, p. 48-49.

(136) Onlangs heeft men achteraan in deze inventaris een chronologische lijst ingelast met de data van alle thans in het charter van Sint-Veerle aanwezige oorkonden. Daarnaast bestaat er voor de oorkonden ook een afzonderlijke, handschriftelijke regestenlijst uit de 19de eeuw, die evenwel zeer onvolledig is.

(137) E. COPPIETERS STOCHOVE, *Les archives de l'église Saint-Nicolas*, in H.M.G.O.G., V (1902-1903), p. 217-272. Dat er zich heel wat archiefstukken van Sint-Veerle in het archief van de Sint-Niklaaskerk bevinden, is te verklaren door het feit dat het kapittel van 1614 tot 1783 in deze kerk verbleef (cf. L.A. COLINEZ, *Collégiale de Sainte Pharaïlde*, p. 213-215 en 231).

(138) Een oorkonde gericht aan proost, deken en kapittel van Sint-Veerle, die in de datumformule het jaartal 1206 draagt, is zeker verkeerd gedateerd, daar dit charter ook geadresseerd is aan de abdis en het konvent van de Bijloke (UBG, hs. 572, p. 72); dezelfde foutieve datum komt ook voor in de analyse van dit stuk in de archiefinventaris van 1736 (RAG, Sint-Veerle, 127, p. 32).

(139) A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nr. 473, p. 248 (onder de datum 13 april 1223). Recentere editie bij M. VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, *Do*

meld vanaf 1220. In januari 1220 (n.s.) schonk gravin Johanna van Constantinopel aan de deken en de kanunniken van Sint-Veerle (*decanus et canonici Sancte Pharaïldis in Gandavo*) 60 bunder "wastine" te Sleidinge¹⁴⁰, in april 1220 is er sprake van het zegel van de deken van Sint-Veerle (*sigillis decanorum Sancte Pharaïldis et christianitatis in Gandavo*) in een oorkonde van Arnulf, zoon van Hendrik Damman voor de abdij Ter Doest¹⁴¹, en in mei 1220 oorkondt Simon, deken van het Sint-Veerlekapittel, samen met de Gentse deken der christenheid (*H[enricus] christianitatis et S[imon] Sancte Pharahildis decani Gandenses*) voor de Sint-Baafsabdij¹⁴².

Het jaar 1220 vormt dus een absoluut zekere *terminus ante quem* voor het ontstaan van het Sint-Veerlekapittel. Opvallend is trouwens dat we vanaf dat jaar plots geen enkel probleem meer hebben om in de bronnen vermeldingen van de deken en/of het kapittel van Sint-Veerle aan te treffen. Zoals uit de net geciteerde teksten uit 1220 blijkt, duikt het kapittel overigens ongeveer tegelijkertijd op in de archieven van drie verschillende

cumenten uit de praktijk van de gedingbeslissende rechtspraak van de officialiteit van Doornik. Oorsprong en vroege ontwikkeling (1192-1300), Brussel, 1985, nr. 7, p. 12-13 (onder de datum 12 april 1223 (n.s.)). In deze editie is iets vreemds aan de hand met de datum van dit charter. Op het origineel van de betrokken oorkonde luidt de datumformule: *Actum anno Domini M° CC° vicesimo tercio, feria quarta post Isti sunt dies* (RAG, Sint-Pieters, oorkonde op datum 3 april 1224). In de laatstgenoemde uitgave echter is *tercio* geëmend in *secundo*. De redenering achter deze toch wel ingrijpende emendatie is de volgende. Dit charter van de official van Doornik wordt reeds vermeld in een oorkonde van de Doornikse bisschop Walter van Marvis van februari 1224 (n.s.) (onuitgegeven: RAG, Sint-Pieters, oorkonde op datum), zodat de datum van de oorkonde van de official onmogelijk volgens de toen heersende paasstijl in 3 april 1224 (n.s.) kan omgezet worden. Om toch een datering in paasstijl te kunnen behouden zag de uitgever zich derhalve genoodzaakt tot de hogervermelde ingreep. Deze ganse redenering gaat echter uit van de verkeerde premisse dat alle Doornikse oorkonden op dat ogenblik reeds de paasstijl volgen in hun datering. Dit standpunt is blijkbaar ontleend aan de studie van C. VLEESCHOUWERS, *Chronologische problemen aangaande de bisschoppen van Doornik (1146-1218): episcopaaitsjaren en jaarsstijl*, in H.S.E.B., CXVII (1980), p. 5-55, die de overgang van kerst- naar paasstijl in de bisschoppelijke kanselarij van Doornik o.i. te kategorisch situeert in 1204. In werkelijkheid — en ik steun hiervoor op eigen onderzoek ondernomen in het kader van de door mij voorbereide uitgave van de bisschoppelijke oorkonden van Doornik uit de periode 1190-1218 — is de overgang geleidelijker gebeurd en zijn bisschop, official en kapittel van Doornik tot in de jaren 1220 sporadisch nog de oude kerststijl blijven gebruiken naast de nieuwe en dominerende paasstijl. De hier besproken oorkonde van de official vormt trouwens, precies door de hoger vermelde onmogelijkheid om de datum om te zetten in nieuwe stijl, één van de bewijsstukken ten gunste van de kerststijl. Er is bijgevolg geen enkele reden om een wijziging in de datum van het origineel aan te brengen.

(140) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 987-988.

(141) F. V[AN DE PUTTE], *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, Brugge, 1864, nr. CCCXXXV, p. 505. Theoretisch zou dit charter ook tussen 1 en 10 april 1221 (n.s.) kunnen gedateerd worden, maar aangezien we uit december 1220 reeds een uitspraak bezitten in een konflikt nopens de in deze oorkonde vervatte schenking (*Ibidem*, nr. CCCXXXIX, p. 559) is deze mogelijkheid uitgesloten.

(142) C. VLEESCHOUWERS, *Oorkondenboek van de Sint-Baafsabdij (819-1321)*, ter perse, nr. 159.

instellingen (Sint-Veerle, Sint-Baafs, Ter Doest) en in de daarop volgende jaren komen daar nog vermeldingen bij afkomstig uit de archieven van de abdijen van Sint-Pieters¹⁴³, Marke¹⁴⁴, Affligem¹⁴⁵ en Ename¹⁴⁶. Dit plotse en gelijktijdige opduiken van deken en kapittel van Sint-Veerle in bronnen van diverse instellingen wijst er op zichzelf reeds op dat er blijkbaar pas kort voordien iets wezenlijks veranderd was aan het statuut van deze kerk^{146bis}.

Twee oorkonden uit het archief van Sint-Veerle zelf maken het mogelijk de *terminus ante quem* nog te verschuiven. De eerste is een charter van gravin Johanna van Constantinopel van 30 juli 1215, dat alleen overgeleverd is in een 16de-eeuwse Nederlandse vertaling¹⁴⁷. Daarin oorkondt de gravin dat haar *clericus* Walter van Kortrijk de prebende die hij bezat in het Sint-Donaaskapittel te Brugge met Hendrik van Zomergem geruild heeft tegen de prebende van deze laatste in de Sint-Veerlekerk¹⁴⁸. Op dat ogenblik moet het Sint-Veerlekapittel zeker reeds bestaan hebben¹⁴⁹. Dit blijkt niet alleen al uit de afstand van een prebende in Sint-Donaas in ruil voor een prebende in Sint-Veerle, maar ook uit het feit dat de *clericus* Walter van Kortrijk, die slechts de lagere wijdingen ontvangen had en daarenboven gehuwd was¹⁵⁰, niet meer tot de groep van priesters-kapelanen kan

(143) Cf. n. 139.

(144) Th. LUYCKX, *Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen*, Antwerpen, 1946, nr. XIX, p. 549: *iuxta wastinam decani et canonicorum Sancte Pharahildis* (maart 1223 (n.s.)); het betreft hier een oorkonde ten gunste van Walter van Kortrijk, *protonotarius* van Vlaanderen, die later in het archief van de door diens dochters gestichte abdij Marke/Groeninge is terechtgekomen).

(145) E. DE MARNEFFE, *Cartulaire de l'abbaye d'Afflighem*, nr. CCCLXV, p. 451-452: *coram decano ecclesie Sancte Pharauldus Gandensis* (24 februari 1227 (n.s.)).

(146) Ch. PIOT, *Cartulaire de l'abbaye d'Ename*, nr. 191, p. 160: *decanus et capitulum Beate Pharahildis Gandensis* (december 1230).

(146bis) Het feit dat de oudste kapittelstatuten van 31 mei 1225 dateren (UBG, hs. 572, p. 79-83), vormt in dit verband geen argument, omdat ook voor heel wat oudere kapitels de oudst gekende statuten pas uit de eerste helft van de 13de eeuw dagtekenen (o.a. Sint-Donaas Brugge, Seclin en Harelbeke).

(147) E. COPPIETERS STOCHOVE, *Les archives de l'église Saint-Nicolas*, nr. II, p. 271-272.

(148) ... dat *Walterus van Curterycke mynen clerc ghepermuteert hadde zyn prebende, die by ghehadt heeft in de kercke van Sente Donaes binnen Brugghe thegben Heynderic van Zomergem voor zyn prebende die hy hadde in de kercke van Sente Verbilden te Ghendt*. In een oorkonde van gravin Johanna van Constantinopel van oktober 1215 wordt hij reeds aangeduid als *Walterus de Curtraco, clericus meus et canonicus Sancte Pharauldus in Gandavo* (Th. LUYCKX, *Johanna van Constantinopel*, nr. III, p. 534-535).

(149) Het in dit charter vermelde zegel van de Sint-Veerlekerk (*metten zeghel van der kercken van Sente Verbilden*) vormt evenwel geen argument in dit verband, want ook de Brugse Sint-Basiliuskapel, waaraan nooit een kapittel verbonden is geweest (zie hoger), beschikte over een eigen zegel, dat o.m. vermeld wordt in een charter uit 1207: ... *quia ego Arnulphus sigillo careo sigillum Sancti Basilii, cuius canonicus sum, addidi* (Mons, Archives de l'Etat, Cartulaires, 33, f° 294 r°).

(150) Voor biografische gegevens over Walter van Kortrijk, grafelijk *clericus* (vanaf 1199) en nadien *protonotarius* van Vlaanderen (van 1219 tot aan zijn dood in 1227), zie Eg. I. STRUBBE, *Egidius van Breedene*, p. 44-45 (voetnoot) en E. WARLOP, *Rogier van Maarke en Walter van Kortrijk*, in *Vlaamse Stam*, V (1969), p. 89-91.

gerekend worden die tot in de late 12de eeuw de dienst uitmaakten aan de Sint-Veerlekerk. Deze vaststelling wordt bevestigd door een ander gegeven uit deze oorkonde, dat toelaat de prebende die Walter van Kortrijk verwerft te identificeren als een subdiakonale prebende. De inkomsten van de betrokken prebende bestaan namelijk uit diverse betalingen verschuldigd door *elcke hofstede toebehoorende der vorseyder prebende van den lande ghe-naemt Blasam*, d.i. de heerlijkheid Blaisant op de Muide die nog in de 18de eeuw verbonden was aan één van de vier subdiakonale prebenden van het Sint-Veerlekapittel¹⁵¹.

Een ander charter, dat evenwel slechts bekend is door een analyse afkomstig uit het thans niet meer voorhanden register van deken Jaddaert aangelegd in 1612, laat toe de *terminus ante quem* voor het ontstaan van het kapittel nog een aantal jaren te vervroegen. Volgens deze analyse immers zou Volker Utenhove (*Fulco de Curia*), een lid van een vooraanstaande Gentse patriciërsfamilie, in 1207 een prebende gesticht hebben, die beschikte over 5 bunder *iuxta Brielam*¹⁵². Uit een andere analyse uit hetzelfde register blijkt dat het hier een diakonale prebende betrof¹⁵³ en dit stemt overeen met de bepaling in de eerste analyse dat de houder van de betrokken prebende het evangelie diende te zingen (*oritque cantans evangelium*). Nog in de 18de eeuw ruste namelijk op elk van de drie diakonale prebenden de verplichting om *ten toure te singhen het evangelie*¹⁵⁴.

Het bestaan in 1207 en 1215 van een diakonale en een subdiakonale prebende, die daarenboven een duidelijke continuïteit vertonen tot in de 18de eeuw, wijst er onweerlegbaar op dat de groep van priesters-kapelanen zich inmiddels reeds tot een heus kapittel had ontwikkeld. De aanwezigheid van verschillende categorieën prebenden (presbiterale, diakonale, subdiakonale, eventueel ook prebenden voor acolieten) is immers een typisch kenmerk van sekuliere kapittels¹⁵⁵.

(151) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 122 (overzicht "grote vruchten" van proosdij en prebenden, a° 1767). Van deze heerlijkheid is o.m. een renteboekje uit 1550 bewaard gebleven, dat opent met de vertaling van de grafelijke oorkonde uit 1215: RAG, Sint-Niklaaskerk, 53 (eerste deel), niet gepagineerd.

(152) *Sub littera F. num. 16. Fundata prebenda a d. Fulconis de Curia habet quinque bonaria iuxta Brielam que debent duos cereos ad summam missam providere, 1207, et mortuo 4° possessore conferent hanc prebendam canonici, oritque cantans evangelium, vidimus a° 1378* (RAG, Sint-Veerle, 8: los blad 17de eeuw; cf. n. 132). De *fondatio prebende domini Fulcronis* wordt eveneens vermeld in een lijst met oorkonden i.v.m. renten uit de late 16de eeuw (RAG, Sint-Veerle, 85).

(153) *Sub littera F. nu. 17. Litteris capituli quibus dicitur quod collatio prebende diaconalis supradicta pertinere ad capitulum ...* (RAG, Sint-Veerle, 8: los blad 17de eeuw).

(154) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 121-122.

(155) In het kapittel van Rijsel waren de 40 prebenden netjes verdeeld in telkens 10 prebenden voor priesters, diakens, subdiakens en acolieten (E. HAUTCOEUR, *Histoire de l'église collégiale et du chapitre de Saint-Pierre de Lille*, I, Rijsel-Parijs, 1896, p. 11). Het kapittel van Harelbeke telde 5 sacerdotale, 5 diakonale en 3 subdiakonale prebenden (P. DECLERCQ, *Het Sint-Salvatorskapittel van Harelbeke. Archivalia*, in *De Leiegouw*, XVIII (1976), p. 234-235 (voetnoot)). Bij de stichting van het kapittel van Kassel in 1085 voorzag Robrecht de Fries 7 priesters, 5 diakens en 8 subdiakens of geestelijken met lagere wijdingen (F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, nr. 6, p. 18), terwijl in

Bij een eerste lezing van de oorkonde van graaf Boudewijn IX voor Sint-Veerle van 2 mei 1197 zou men geneigd kunnen zijn om de *terminus ante quem* voor het ontstaan van het kapittel van 1207 naar deze datum te verschuiven. In dit charter bepaalt de graaf immers dat, telkens een prebende vrij komt, de inkomsten van deze prebende gedurende één jaar ten goede zullen komen aan de kerkfabriek¹⁵⁶. Het betreft hier een maatregel ten gunste van het onderhoud van het kerkgebouw die ook voorkwam in andere kapitfels, zoals die van Rijsel¹⁵⁷ en Harelbeke¹⁵⁸. Om deze reden en ook omwille van het feit dat deze bepaling later in de kapittelstatuten van Sint-Veerle is terechtgekomen¹⁵⁹, zou men kunnen denken dat het Sint-Veerlekapittel reeds bestond in 1197. Toch kan bij nader toezien uit deze statutaire bepaling geen enkele konklusie getrokken worden m.b.t. het al dan niet bestaan van een kapittel bij de Sint-Veerlekerk, want Boudewijn IX vaardigde in mei 1201 ook een soortgelijke maatregel uit i.v.m. de prebenden van de Sint-Walburgakerk in Oudenaarde¹⁶⁰, waaraan, zoals we reeds gezien hebben, nooit een kapittel is verbonden geweest¹⁶¹. Daarom lijkt het ons beter om 1207 als *terminus ante quem* te behouden, ook al omdat onze hiernavolgende argumentatie over de *terminus post quem* veeleer naar de vroege 13de eeuw wijst dan naar de late 12de eeuw.

Het bepalen van een *terminus post quem* voor het ontstaan van het kapittel is echter minder eenvoudig dan op het eerste gezicht zou kunnen lijken. We hebben hoger al gezien dat het aanduiden van de Sint-Veerlekerk als *capella* in 1200 pleit tegen het bestaan van het Sint-Veerlekapittel in dat jaar¹⁶². Een absoluut argument vormt dit gegeven evenwel niet, want het zou kunnen dat de oude en verouderde term *capella* om de Sint-Veerlekerk aan te duiden ook na de omvorming tot een kapittelkerk nog een tijdlang in gebruik is gebleven. Dit blijkt duidelijk in het geval van Kortrijk, waar graaf Boudewijn IX omstreeks 1200 besloot het groepje van 3 priesterskapelanen verbonden aan zijn burchtkerk aldaar om te vormen tot een ka-

de kollegiale kerk van Eine in 1200 4 priesters, 2 diakens en 1 subdiaken aangesteld werden (W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 148, p. 320). In het kapittel van Kortrijk waren er 4 sacerdotale, 4 diakonale en 4 subdiakonale prebenden (J. DE CUYPER, *De 13de-eeuwse statuten van het Kortrijkse kapittel*, in *De Leiegouw*, XVII (1975), p. 317 n. 34).

(156) ... *quotienscumque in eadem ecclesia praebenda aliqua simpliciter vacare contigerit, fructus praebendae a die qua vacaverit per annum in usus cedet ad fabricam ipsius ecclesiae reparandam* (W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 62, p. 140).

(157) E. HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, I, nrs. XXXV, p. 43 (24 december 1181) en XLII, p. 50 (13 juni 1188).

(158) A.C. DE SCHREVEL, *Approbation des statuts du chapitre d'Harlebeke par l'official de Thérouanne*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXVI (1896), p. 282.

(159) RAG, *Bisdóm*, S 226, statuten 14de eeuw, f° 10v°. Deze bepaling komt nog voor in de nieuwe statuten die de Gentse bisschop Antoon Triest in 1627 verleende aan het kapittel (UBG, hs. 572, p. 134).

(160) *Preterea volo, ex assensu canonicorum, quod quando aliquem canonicorum decedere contigerit, quod medietas praebende suae de primo anno cedat in necessariis usus ecclesiae* ... (W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 160, p. 349-350).

(161) Zie hoger p. 60-61.

(162) Cf. p. 58.

pittel van 12 kanunniken onder de leiding van een deken¹⁶³. Kort na de stichting van dit kapittel, nl. in maart 1202 of 1203, wordt de nieuwe kollegiale kerk door gravin Maria namelijk nog aangeduid als *capelle mee nove de Curtraco*¹⁶⁴. Het is derhalve niet volledig uit te sluiten dat ook de tekst die in 1200 de Sint-Veerlekerk nog als *capella* betitelt in feite reeds van kort na de stichting dateert i.p.v. ervoor zoals de term *capella* op zichzelf schijnt aan te geven. Uit wat volgt zal evenwel blijken dat deze laatste mogelijkheid toch de voorkeur verdient.

De reeds geciteerde vermelding van deken Simon van Sint-Veerle uit 1220¹⁶⁵ laat ons namelijk toe in dit verband tot een meer zekere uitspraak te komen. In een oorkonde van gravin Johanna van Constantinopel uit november 1235 wordt de op dat ogenblik reeds overleden deken Simon immers aangeduid als de eerste deken van het Sint-Veerlekapittel (*et specialiter Symonis primi decani ecclesiae saepedictae*)¹⁶⁶. Gezien de waardigheid van proost pas in 1245 werd ingesteld¹⁶⁷, betekent dit dat Simon het eerste hoofd van het Sint-Veerlekapittel is geweest. We staan hier bijgevolg voor een gegeven dat onze argumentatie tegen het bestaan van een kapittel in de 11de-12de eeuw bevestigt en aantoot dat het Sint-Veerlekapittel wel degelijk pas ontstond in de vroege 13de eeuw. In de betrokken oorkonde uit november 1235 bepaalt de gravin dat de kapelaan van het Gravensteen voortaan ook kanunnik in het Sint-Veerlekapittel zal zijn en daarbij stelt ze o.m. dat deken Simon, erfgenaam van de *notarius* Rolinus en diens vrouw Lidildis, zich bijzonder had ingespannen voor de tiende van Burst, die haar vader Boudewijn IX aan zijn Gentse burchtkapel had geschonken¹⁶⁸. Hieruit kan opgemaakt worden dat Simon, eerste deken

(163) Betreffende de stichting van het kapittel van Kortrijk, zie J. DE CUYPER, *Het ontstaan van het kapittel te Kortrijk (1199-1212)*, in *Miscellanea Historica in honorem Alberti De Meyer*, I, Leuven-Brussel, p. 510-527.

(164) W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 253, p. 526. Met de *capella comitis* die in een charter van 8 oktober 1210 vermeld wordt, is wellicht de oude burchtkapel bedoeld en niet de nieuwe in de boomgaard opgetrokken kollegiale kerk (Ch. MUSSELY-E. MOLITOR, *Cartulaire de l'ancienne église collégiale de Notre Dame à Courtrai*, Gent, 1880, nr. XXXVIII, p. 43).

(165) Zie hoger p. 72 en n. 142.

(166) UBG, hs. 567, p. 94-96 (zie het citaat in n. 168). Deken Simon komt behalve in de in n. 142 vermelde oorkonde uit 1220 nog voor in een charter van 1 februari 1222 (n.s.) voor de Sint-Baafsabdij (C. VLEESCHOUWERS, *Oorkondenboek van de Sint-Baafsabdij*, nr. 168), evenals in een ongedateerde oorkonde voor Sint-Veerle (RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 2de kwart 13de eeuw). Volgens een verzameling Gentse grafschriften uit het midden van de 16de eeuw bevond zich toen in het koor van de Sint-Veerlekerk een grafzerk waarop Hendrik Damman werd aangeduid als eerste deken: *Anno Domini 1251, 2º nonas decembris, obiit dominus Henricus dictus Amman, primus decanus huius ecclesiae* (F. DE POTTER, *Second cartulaire de Gand*, Gent, 1886, p. 376). Deze grafzerk kan zeker niet eigentijds geweest zijn, want deken Hendrik was maar de tweede deken van het Sint-Veerlekapittel. Hij wordt als kapitteldeken vermeld van 21 juni 1231 (C. VLEESCHOUWERS, *Het archief van de abdij van Boudelo*, II, 1, nr. 59, p. 202) tot augustus 1250 (*Ibidem*, II, 1, nr. 158, p. 252-253).

(167) Cf. hoger p. 69 en n. 125.

(168) *Annuatim faciet quoque anniversaria Rolini notarii et Lidildis uxoris suae ac heredum suorum, et specialiter Symonis primi decani ecclesiae saepedictae, qui pro decima praefata de Borst multa expendit et plurimum laboravit.*

van het Sint-Veerlekapittel, ook de eerste kapelaan van het Gravensteen moet geweest zijn. Bij de stichting van een kapelanij in deze burchtkapel tussen 1195 en 1201 schonk graaf Boudewijn IX namelijk niet alleen een rente op de tiende van Burst¹⁶⁹, maar verleende hij aan zijn *notarius* Rodulfus ook het recht om de eerste kapelaan aan te duiden¹⁷⁰. Rodulfus liet zijn keuze vallen op de zoon van zijn vrouw, Simon, die in december 1201 door Boudewijn IX tot kapelaan van het Gravensteen werd benoemd¹⁷¹. In een andere, ongedateerde grafelijke oorkonde, die tussen 14 april 1202 en aanvang 1204 dient gesitueerd te worden en die betrekking heeft op de stichting van een kapelanij in de Sint-Veerlekerk, wordt Simon aangeduid als de zoon van Lidildis, weduwe van *notarius* Rodulfus¹⁷². Uit de combinatie van al deze gegevens blijkt duidelijk dat Simon, eerste kapelaan van het Gravensteen en zoon van Lidildis, de vrouw van *notarius* Rodulfus, dezelfde persoon is als Simon, eerste deken van het Sint-Veerlekapittel en erfgenaam van *notarius* Rolinus en diens vrouw Lidildis¹⁷³. Daar Simon in de grafelijke oorkonden van 1201 en

(169) In de oorkonde uit november 1235 wordt het voorgesteld alsof Boudewijn IX de tiende als dusdanig zou hebben geschonken (*Ad sustentationem vero eiusdem capellani nostri praefatus pater noster assignavit decimam quamdam de Borst*), terwijl in het charter van Boudewijn IX enkel sprake is van een rente op deze tiende (*de decima de Borst, quam Rodulfus notarius sub censu tenet hereditario, III^{or} libre*; cf. n. 170). In de Grote Brief van 1187 wordt dit bedrag bij de inkomsten van de spijker van Aalst vermeld: *ex Burst pro decima 4 l. hoc anno* (A. VERHULST-M. GYSSELING, *Le Compte Général de 1187*, p. 193). Uit de combinatie van deze gegevens kan opgemaakt worden dat Rodulfus de tiende van Burst in erfpacht hield. Zie hiervoor B. LYON-A. VERHULST, *Medieval finance. A comparison of financial institutions in Northwestern Europe*, Brugge, 1967, p. 33. Het feit dat in het charter van november 1235 gezegd wordt dat Simon, een erfgenaam van *notarius* Rolinus (of Rodulfus, zie n. 173), zich bijzonder voor de tiende van Burst ingespannen had (cf. n. 168), wekt het vermoeden dat hijzelf de tiende van Burst als dusdanig overgedragen heeft aan de grafelijke kapelanij.

(170) W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 169, p. 368-370: *Electionem vero presbiteri in prefata capella mea ad presens concessi Rodulfo notario ...*

(171) *Ibidem*, II, nr. 186, p. 393-394: *Praefatus autem Rodolphus tandem mihi Simonem filium uxoris suae iuvenem integrae famae et bonae indolis et testimonio bonorum virorum commendabilem mihi repraesentans, eidem Simoni causa Dei et interventu precum praedicti Rodolphi notarii praenominatam capellaniam concessi.*

(172) *Ibidem*, II, nr. 263, p. 547-548: *Lidildis, uxor Radulfi notarii bone memorie, ecclesie Sancte Pharahildis in Gandavo L et VI mensuras terre iacentes in Sameslacht ad opus capellani concessit, ita ut donatio huiusmodi beneficii et institutio capellani ad Symonem filium prefate Lidildis quoad vixerit pertineat.*

(173) Hieruit kan tevens met zekerheid opgemaakt worden dat de *notarius* Rodulfus en de *notarius* Rolinus één en dezelfde persoon zijn. De naam Rolinus is trouwens een verkleiningsvorm van Rodulfus; zie hiervoor C. TAVERNIER-VEREËCKEN, *Gentse naamkunde van ca 1000 tot 1253. Een bijdrage tot de kennis van het oudste middelnederlands*, s.l., 1968, p. 166 en 185. Betreffende Rodulfus/Rolinus, *notarius* (1196-1201) en baljuw (1190-1201) van Gent, zie H. NOWE, *Les baillis comtaux de Flandre des origines à la fin du XIVe siècle*, Brussel, 1928, p. 38-40 en 55; W. PREVENIER, *De oorkonden*, I, p. 314-315 (Rolinus en Rodulfus worden hier als verschillende personen beschouwd) en L. M. DE GRUYSE, *Some observations on the origin of the Flemish baillif (bailli): the reign of Philip of Alsace*, in *Viator*, 7 (1976), p. 283-284. Zijn jaargetijde werd in Sint-Veerle samen met dat van zijn vrouw herdacht op 29 september (RAG, Bisdom, S 241, p. 6 en 8).

1202/1204 de titel van deken van Sint-Veerle nog niet voert, houdt dit in dat in die jaren het Sint-Veerlekapittel nog niet bestond.

Dit lijkt een erg vanzelfsprekende konklusie, maar toch dienen ook bij dit argument enkele kritische kanttekeningen geplaatst te worden. Het valt immers op dat, niettegenstaande het kapittel — zoals net aangetoond — in 1207 reeds bestond, het nog tot 1220 duurt vooraleer we een kapitteldeken vermeld vinden. Het ontbreken van de deken in oorkonden ten gunste van Sint-Veerle uit 1208, 1210 en 1218 heeft niets bijzonders, daar deze charters evenmin gewagen van een kapittel of van kanunniken en de instelling enkel aanduiden als *ecclesia*¹⁷⁴. Ook na 1220 kwamen nog dergelijke oorkonden voor waarin geen sprake is van de deken of van het kapittel¹⁷⁵. Frappant evenwel is het niet vermelden van de deken in een oorkonde waarbij bisschop Goswijn en aartsdiaken Johannes van Doornik in april 1212 een geschil nopens het begrafenisrecht beëindigen tussen de abt en het konvent van de Sint-Pietersabdij aan de ene kant (*abbatem et conventum Sancti Petri Gandensis ex una parte*) en de kanunniken van Sint-Veerle aan de andere kant (*canonicos Sancte Pharahildis ex altera*)¹⁷⁶. Gezien voor de Sint-Pietersabdij wel de abt vermeld wordt, komt het ontbreken van de deken van Sint-Veerle enigszins bevreemdend over. Het wordt zo mogelijk nog vreemder als we zien dat de officiaal van Doornik in 1223 in een charter over dezelfde zaak wel herhaaldelijk de deken en het kapittel van Sint-Veerle vermeldt als hij het heeft over zijn eigen tijd, maar m.b.t. de net geciteerde oorkonde van 1212 alleen de *canonici Sancte Pharahildis* aanhaalt¹⁷⁷. Dit wekt in zekere zin de indruk dat men in 1223 wist dat er in 1212 nog geen deken was in Sint-Veerle.

Indien men deze interpretatie zou aanvaarden, dan hoeft dit niet noodzakelijk een onoverkomelijke tegenspraak te betekenen met de datum 1207 als *terminus ante quem*. Het zou immers kunnen dat de functie van deken pas enige tijd na het ontstaan van het kapittel tot stand kwam. Het omstreeks 1200 door Boudewijn IX gestichte kapittel van Kortrijk biedt ook hiervoor weer een mogelijk vergelijkingspunt. Daar was van bij de stichting voorzien dat het kapittel geleid zou worden door een deken¹⁷⁸ en

(174) 27 april 1208: RAB, Oud Archief O.L.V.-Brugge, 13, f° 61v°-62r° (*ecclesie Sancte Pharahildis de Gandavo*); 1210: E. COPPIETERS STOCHOVE, *Les archives de l'église Saint-Nicolas*, nr. I, p. 270 (*ecclesie Sancte Pharahildis in Gandavo*); 17 juni 1218: RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum (*ecclesie Sancte Pharahildis in Gandavo*).

(175) 30 juli 1222: Ch. PIOT, *Cartulaire de l'abbaye d'Eename*, nr. 113, p. 93 (*ecclesie Sancte Pharahildis in Gandavo*); de datum 1212 die dit charter draagt moet zeker in 1222 gekorrigeerd worden; zie hiervoor E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, Handzame, 1968, p. 52 n. 246; november 1243: N. HUYGHEBAERT, *Nog Flandrina, abdis van Marke*, in *De Leiegouw*, VI (1964), nrs. II, p. 199 (*ecclesie Sancte Pharahildis in Gandavo*) en III, p. 199 (*ecclesiae Sanctae Pharahildis Gandensis*).

(176) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, IV, p. 389.

(177) A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nr. 473, p. 248 (12 april 1223).

(178) Oorkonde Boudewijn IX, maart 1205 (n.s.): ... *super altare capelle nostre Curtracensis, Deo vivimus et in manibus capellanorum nostrorum promissimus, quod ibidem iuxta curiam nostram ... de nostro fundaremus ecclesiam, in qua duodecim canonicos et decanum, qui tredecimus esset, instituere...* (W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 287, p. 627).

hij wordt ook effectief vermeld in de statuten van 1203 en 1209¹⁷⁹, maar toch lijkt het tot 1211 geduurd te hebben vooraleer deze functie daadwerkelijk ingevuld werd. In dat jaar immers creëerde Filips van Namen door het toewijzen van een rente van 20 lb. een materiële basis voor deze functie¹⁸⁰ en in 1214 wordt voor het eerst een deken van het Kortrijks kapittel bij name genoemd. Het betreft Egidius, die tot dan toe in de bronnen vermeld werd als gewoon kanunnik of als grafelijk kapelaan van Kortrijk¹⁸¹. Dit laattijdig opduiken van de deken in Kortrijk houdt verband met het moeizame tot stand komen van dit kapittel. Bij het vertrek van Boudewijn IX op kruistocht in 1202 waren namelijk nog maar 6 van de 12 voorziene prebenden gesticht en het zou tot de jaren 1209-1211 dueren vooraleer ook de 6 resterende prebenden tot stand kwamen¹⁸². Blijkbaar heeft men daar dus de voltooiing van het aantal prebenden afgewacht om de functie van deken werkelijk in te stellen. Men zou bijgevolg eventueel kunnen denken dat zich iets dergelijks ook bij het ontstaan van het Sint-Veerlekapittel heeft voorgedaan.

Dit lijkt ons echter weinig waarschijnlijk, zoniet uitgesloten. Immers, indien er zeker bepaalde onmiskenbare gelijkenissen zijn waar te nemen met het kapittel van Kortrijk, dan zijn er toch ook een aantal duidelijke verschillen. Zo moest men in Kortrijk het aantal reeds voor de stichting van het kapittel aanwezige prebenden verviervoudigen: van 3 priesterskapelannen ging men er over naar 12 kanunniken¹⁸³. In Sint-Veerle daarentegen lagen de zaken veel eenvoudiger: zoals we straks zullen zien voegde men hier aan de wellicht 5 reeds aanwezige priesterskapelannen in eerste instantie waarschijnlijk slechts twee prebenden toe en bij deze 7 prebenden kwam er in 1207 nog een achtste, waarna het aantal prebenden geen wijzigingen meer zou ondergaan tot de late 13de of de vroege 14de eeuw. Ten laatste in 1207 was de omvorming van het groepje priesterskapelannen van Sint-Veerle naar een echt kapittel m.a.w. voltooid en het ligt voor de hand dat er op dat ogenblik geen enkele reden was om nog te wachten met de aanstelling van een hoofd voor deze nieuwe instelling.

Deze misschien ietwat omslachtige omweg, ingegeven door een mogelijke interpretatie van oorkonden uit 1212 en 1223, blijkt bij nader toezien overigens helemaal niet nodig geweest te zijn. Dat de officiaal van Doornik in 1223 m.b.t. de oorkonde van 1212 niet spreekt over de deken en het kapittel, maar enkel over de kanunniken van Sint-Veerle, is gewoon een gevolg van het feit dat de betrokken zinsnede bijna letterlijk ontleend is aan de vooroorkonde van 1212¹⁸⁴. En ook de in dit charter van 1212 vast-

(179) Ch. MUSSELY-E. MOLITOR, *Cartulaire de l'ancienne église collégiale de Notre Dame à Courtrai*, nrs. XVII, p. 18 (juni 1203) en XXXVI, p. 39 (oktober 1209).

(180) *Ibidem*, nr. XLIII, p. 46 (11 december 1211).

(181) J. DE CUYPER, *Het ontstaan van het kapittel te Kortrijk*, p. 526-527.

(182) *Ibidem*, p. 518 en 524-526.

(183) *Ibidem*, p. 511-512.

(184) April 1212: ... *quod cum inter abbatem et conventum Sancti Petri Gandensis ex una parte, et canonicos Sancte Pharahildis ex altera, quedam coram nobis causa verteretur* ... (cf. n. 176); 12 april 1223: ... *contra quandam compositionem inter ipsos abbatem et con-*

gestelde asymetrie, die op het eerste gezicht bevreemdend overkomt, vormt in feite helemaal geen probleem. Ook in een bul van paus Lucius III van 11 november [1184-1185], die handelt over een konflikt tussen de Sint-Baafsabdij en het kapittel van Harelbeke, treffen we iets dergelijks aan: aan de ene kant is er wel sprake van de abt en de monniken van Sint-Baafs, maar als tegenpartij worden enkel de *canonici de Arlebec* vermeld¹⁸⁵. Het kapittel van Harelbeke werd van bij zijn stichting tussen 1035 en 1042 geleid door een proost¹⁸⁶, zodat uit zijn afwezigheid in deze bul geen enkele konklusie te trekken valt. Dit geldt ook voor het niet vermelden van de deken van Sint-Veerle in de oorkonde van 1212, want ook na de eerste vermeldingen van deze deken in 1220 zijn er nog charters die het gewoon hebben over de *canonici* van Sint-Veerle, zonder van een deken of een kapittel te gewagen¹⁸⁷.

Het jaartal 1202/1204 kan derhalve behouden blijven als *terminus post quem* voor het ontstaan van het kapittel, temeer daar ook het tweemaal vermelden van een *maior capellanus* in de betrokken grafelijke oorkonde waarschijnlijk pleit tegen het al bestaan van het kapittel op dat ogenblik¹⁸⁸. Zoals we reeds gezien hebben is het immers niet uitgesloten dat deze *maior capellanus* aan het hoofd stond van het groepje priesterskapelanen die voor de oprichting van het kapittel aan de Sint-Veerlekerk verbonden waren.

De omvorming van dit groepje kapelanen tot een echt kapittel kan dus tussen 1202/1204 en 1207 gesitueerd worden. Op welke wijze deze omvorming tot stand kwam is moeilijker om te achterhalen. Bij gebrek aan directe eigentijdse bronnen hierover zijn we namelijk grotendeels aangewezen op het afleiden van gegevens uit latere bronnen, en zelfs voor deze latere periodes zijn de bronnen die informatie bevatten over de organisatie van de prebenden niet zo talrijk. Tijdens ons onderzoek vonden we bijv. slechts één algemeen overzicht van de inkomsten (de "grote vruchten") en de verplichtingen verbonden aan de diverse prebenden, en het dagtekt pas uit 1767¹⁸⁹. Wat volgt kan bijgevolg niet meer zijn dan een hypothe-

ventum ex una parte, et canonicos Sancte Pharahildis ex altera per viros venerabiles dominum Gossuinum, bone memorie quondam episcopum, et dominum J., archidiaconum Tornacensem, initam et firmatam ... (cf. n. 177).

(185) C. VLEESCHOUWERS, *Oorkondenboek van de Sint-Baafsabdij*, nr. 72.

(186) Cf. G. DECLERCQ, *Het kapittel van Harelbeke in de 11de en 12de eeuw. Een bijdrage tot de studie van de "vita canonica" in Vlaanderen*, in *Sacris Erudiri*, XXIX (1986), p. 269-273.

(187) Maart 1220 (o.s.): RAB, Oud Archief O.L.V.-Brugge, 13, f° 63v° (*canonicis Sancte Pharahildis in Gandavo*); december 1230: Ch. PIOT, *Cartulaire de l'abbaye d'Eename*, nrs. 187, p. 155-156 (*canonici Sancte Pharahildis Gandensis*) en 188, p. 156-157 (*canonici Sancte Pharahildis in Gandavo*).

(188) Cf. n. 129.

(189) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 119-123. Niettegenstaande de laattijdigheid van deze bron is zij toch bruikbaar voor retrospectief onderzoek. De erin vermelde gegevens over de inkomsten van de diverse prebenden weerspiegelen immers duidelijk een veel oudere toestand. Dit blijkt uit een vergelijking van de "grote vruchten" uit 1767 met oudere gegevens die we bezitten voor sommige prebenden: RAG, Sint-Veerle, 72 (renteboek

se die bij verder onderzoek terzake zal dienen getoetst te worden. Voor de duidelijkheid hebben we in ons verder betoog op grond van de volgorde in het overzicht uit 1767 aan elke prebende een nummer gegeven van 1 tot 12. Er mag immers aangenomen worden dat deze volgorde veel ouder is dan 1767, want op één uitzondering na worden de prebenden in dezelfde volgorde opgesomd in de rekening voor de jaren 1614-1673 van het eerste jaar van de zgn. "grote vruchten", dat bij elke wisseling van prebendaris aan de kerkfabriek moest afgestaan worden¹⁹⁰.

Het uiteindelijk aantal prebenden in het Sint-Veerlekapittel bedroeg 12, verdeeld in 5 presbiterale, 3 diakonale en 4 subdiakonale prebenden¹⁹¹. De deken, die in een eerste fase alleen aan het hoofd stond van het kapittel, lijkt van bij de aanvang, naast specifieke inkomsten uit hoofde van zijn functie, ook een gewone prebende gehad te hebben¹⁹². Bij de in 1245 in-

a° 1522 dat ook een paar 15de-eeuwse documenten bevat = 10de prebende uit 1767); RAG, Sint-Veerle, 148 (renteboek ca. 1560), f° 53v°-54r° (= 12de prebende) en 71r° (= 1ste prebende); RAG, Bisdom, K 2300, niet gepagineerd (stuk 14de eeuw = 3de prebende). Deze vaststelling belet overigens niet dat er in de loop der eeuwen wel kleine wijzigingen zijn opgetreden in de "grote vruchten" van deze of gene prebende (zie voorbeelden hiervan verder in n. 225 en 229). Dat voor 3 prebenden in 1767 zelfs helemaal geen "grote vruchten" vermeld worden (de 2de, de 4de en de 11de) is gewoon een gevolg van het feit dat de goederen van deze prebenden zich bevonden in de Vier Ambachten, waar ze verloren gingen door overstromingen in de late 15de eeuw; betreffende deze verliezen, zie een ongedateerde tekst uit de vroege 17de eeuw: UBG, hs. 572, p. 178-181. De bedragen van 5 lb., die in 1767 voor elk van deze prebenden als enige inkomsten vermeld worden, werden in het eerste kwart van de 17de eeuw aan deze prebenden toegewezen uit de inkomsten van een kapelanij; zie Londen, British Museum, Additional Mss., 16954, p. 330 (22 januari 1606, analyse); RAG, Sint-Niklaaskerk, 167, f° 5v°-7v° (21 mei 1607); UBG, hs. 572, p. 159-168 (ongedateerd, tussen 1607 en 1613).

(190) RAG, Sint-Veerle, 166, f° 4v°-18r°. Deze rekening biedt ook wel een overzicht van de "grote vruchten", maar het is minder duidelijk en onvolledig (de 12de prebende, sinds 1613 verbonden aan de proosdij, ontbreekt). Daarenboven wordt het karakter van de prebende (presbiteraal, diakonaal of subdiakonaal) niet aangegeven. Toch is deze rekening voor ons onderzoek erg belangrijk gebleken omdat ze voor de periode 1614-1673 voor elke prebende de namen van de opeenvolgende kanunniken opgeeft. Gekombineerd met het overzicht van de "grote vruchten", dat vergelijking toeliet met de lijst uit 1767, heeft dit het ons vaak mogelijk gemaakt om in andere bronnen prebenden, die alleen aangeduid werden met de naam van de kanunnik, precies te identificeren.

(191) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 119-123; RAG, Sint-Niklaaskerk, 174, f° 40r°-v° en 204r°-v°; L.A. COLINEZ, *Collégiale de Sainte Pharaïlde*, p. 205.

(192) Dit blijkt reeds uit de oudste kapittelstatuten van 31 mei 1225: *decanus pro corpora decania habeat duodecim libras Flandrenses annui redditus bene assignatas, et in oblationibus et anniversariis et etiam cotidiano duplicem habeat portionem ratione decaniae sicut et praebendae* (UBG, hs. 572, p. 79). Zie ook de instellingsoorkonde van de proosdij van 3 maart 1245 (n.s.): *decanatus ad quem duodecim librae cum praebenda simplici pertinebunt* (A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 995). De aan deze functie verbonden prebende was blijkbaar geen vaste prebende: nu eens betrof het een presbiterale prebende (RAG, Sint-Veerle, 158, p. 119: a° 1767), dan weer een diakonale (RAG, Sint-Niklaaskerk, 174, f° 40r°-v°: a° 1684) of een subdiakonale prebende (Ibidem, f° 204r°-v°: a° 1692). Deze situatie gaat wellicht terug op een kapittelbeslissing van 4 februari 1267 (n.s.), die bepaalt dat de deken voortaan niet meer buiten het kapittel mag gekozen worden (RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 4 februari 1266); dit houdt m.a.w. in dat vanaf 1267 de nieuwe deken steeds een al tot het Sint-Veerlekapittel

gestelde functie van proost, die niet alleen een aantal rechten en bevoegdheden overnam van de deken, maar ook een deel van diens inkomsten¹⁹³, lag dit enigszins anders. De eerste proost, Gerard (1255-1270), had nog wel een prebende¹⁹⁴, maar zijn opvolgers moesten zich blijkbaar tevreden stellen met de inkomsten van de proosdij¹⁹⁵. Daar kwam pas verandering in toen op 30 maart 1613 één van de vier subdiakonale prebenden aan de proosdij verbonden werd¹⁹⁶. Gezien de proost voordien niet over een prebende beschikte, telde het kapittel in zijn grootste omvang dus eigenlijk 13 leden, met name de proost en de 12 geprebendeerde kanunniken (w.o. de deken).

De overgang van 5 priesters-kapelen naar 12 kanunniken is echter niet in één keer gebeurd. In een ongedateerde "pouillé" van het bisdom Doornik uit de 14de eeuw is er slechts sprake van 8 prebenden in de Sint-Veerlekerk¹⁹⁷. Uit het feit dat Pieter van Adegem, die van 1322 tot 1337 als deken van Sint-Veerle vermeld wordt¹⁹⁸, hier nog als gewoon kanunnik voorkomt en ook uit een vergelijking van de namen van de kanunniken met de "pouillés" van 1330 en 1372¹⁹⁹, kan opgemaakt worden dat deze "pouillé" blijkbaar uit de vroege 14de eeuw, of misschien zelfs uit de late 13de eeuw dateert²⁰⁰.

De 4 prebenden die nadien nog aan de 8 al bestaande werden toegevoegd zijn naar alle waarschijnlijkheid de 4 grafelijke prebenden die we aantreffen

behorende kanunnik was, die, gezien onze net gedane vaststelling, blijkbaar de prebende die hij al bezat als kanunnik gewoon kon behouden na zijn verkiezing. Vandaar dus dat we steeds andere prebenden aantreffen in de handen van de kapitteldekens. Hoe de toestand was voor 1267 valt niet uit te maken.

(193) Zie hiervoor de oorkonde van bisschop Walter van Marvis van 3 maart 1245 (n.s.) (A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 995).

(194) Oorkonde proost Gerard, 31 mei 1270: ... *ad opus corporis prebende nostre* ... (RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum). Voor de *termini* van het proostschap van Gerard, zie n. 126.

(195) Zo vermelden de 14de-eeuwse "pouillés" voor de proost enkel inkomsten uit hoofde van zijn functie, terwijl ze voor de deken ook van een prebende gewagen (A. LONGNON, *Pouillés de la province de Reims*, I, p. 408 en 438).

(196) RAG, Sint-Niklaaskerk, 168, f° 186r°-188r°; UBG, hs. 572, p. 83-87.

(197) A. LONGNON, *Pouillés de la province de Reims*, I, p. 438: *prebende ecclesie Sancte Pharaïldis Gandensis sunt octo*.

(198) 30 april 1322: C. VLEESCHOUWERS, *Het archief van de abdij van Boudelo*, II, 1, nrs. 497-498, p. 433-434; januari 1337 (n.s.): *Ibidem*, II, 1, nr. 586, p. 479-480; 7 oktober 1337: RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum. Dat de deken Pieter uit deze teksten met zijn volledige naam Pieter van Adegem heette, blijkt o.m. uit een oorkonde van 21 augustus 1331 (RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 22 en 23 augustus 1331). Zijn voorganger Pieter ute Merham stierf volgens de Annalen van Sint-Veerle in 1321 (Parijs, Bibliothèque Nationale, Latin, 9675, f° 136v°).

(199) Ch. PIOT, *Les limites et les subdivisions de l'ancien diocèse de Tournai*, in H.S.E.B., 22 (1870), p. 214 ("pouillé" 1330); A. LONGNON, *Pouillés de la province de Reims*, I, p. 408 (ca. 1372).

(200) Een grondig onderzoek van de namen van de kanunniken in deze "pouillé" als ook van de gegevens voor andere instellingen zou allicht tot een nauwkeuriger datering kunnen leiden, al is het natuurlijk wel zo dat met dit soort bronnen erg voorzichtig dient omgesprongen te worden; zie hieromtrent de bijmerkingen van P. DECLERCQ, *Het Sint-Salvatorskapittel van Harelbeke*, p. 231 n. 48.

in de kapittelstatuten uit de 14de en de 15de eeuw²⁰¹. Later duidt men deze prebenden aan als prinselijke en/of castrale prebenden²⁰². Gezien de naam betreft het prebenden gesticht door de graaf²⁰³ en waarover hij blijkbaar ook het begevingsrecht bezat²⁰⁴. Vanaf 1334 bezitten we immers meerdere teksten waaruit blijkt dat de graaf in het Sint-Veerlekapittel het begevingsrecht had over enkele prebenden²⁰⁵. Het gaat zo te zien steeds om dezelfde welbepaalde prebenden²⁰⁶, zodat niets hun vereenzelviging met de 4 grafelijke prebenden uit de statuten in de weg staat.

Deze statuten maken het ons overigens ook mogelijk om een *terminus post quem* voor de stichting van deze 4 prebenden te bepalen. De betrokken statuten bepalen immers dat de 4 grafelijke prebenden een uitzondering vormen op de algemene voorschriften over de residentie van de kanunniken²⁰⁷. In de oudste kapittelstatuten, die van 31 mei 1225 date-

(201) RAG, Bisdom, S 226, statuten 14de eeuw, f° 10v° (*canonici III^{or} prebendarum domini nostri comitis Flandrie*) en statuten 1413, p. 11 (*quatuor canonicis prebendarum domini comitis*).

(202) RAG, Sint-Veerle, 72 (renteboek subdiaconale prebende, a° 1522), f° 1r° (*ter prebenden subdiaconael, castrael ende princhellic*), 4v° (kopie tekst 28 mei 1422: *duas prebendas castrales domini principis Flandrie*), 7r° (*ghelyc den anderen castralen prebenden*) en 19r° (*de vier princhelicke prebenden*); RAG, Sint-Veerle, 160 (rekeningen prebende verbonden aan proosdij, 1615-1629), rekening 1617, f° 2r° en rekening 1626, f° 2r°.

(203) In de aanhef van het renteboek van één van deze prebenden uit 1522 wordt dit overigens uitdrukkelijk gezegd: *Dit naervolghende zyn de renten ende andere goedinghen toebehoerende ter prebenden subdiaconael, castrael ende princhellic ghefondeert bij de graven van Vlaendren in de kercke collegiaal van Sinte Veerhilden binnen Ghendt* (RAG, Sint-Veerle, 72, f° 1r°). Vermeldingen van thans niet meer voorhanden grafelijke oorkonden betreffende deze prebenden komen voor in de 14de-eeuwse kapittelstatuten (RAG, Bisdom, S 226, statuten 14de eeuw, f° 10v°: *prout eis ex privilegiis ipsius domini nostri competit*) en in het reeds aangehaalde renteboek uit 1522 (RAG, Sint-Veerle, 72, f° 7r°: *by privilegiën van tsgravenweghe*).

(204) Zoals we verder nog zullen zien bezat de graaf (of de vorst) niet over alle prebenden van grafelijke oorsprong het begevingsrecht (cf. p. 91). Gezien hun naam en de eraan verbonden voorrechten is het evenwel duidelijk dat deze 4 prebenden behoorden tot de 5 prebenden waarover de vorst later het begevingsrecht had (zie hiervoor p. 85).

(205) M. VANDERMAESEN, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de 14de eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de raad en de raadsheren achter de figuur van Lodewijk van Nevers (1322-1346)*, onuitgegeven doktoraatsverhandeling RUG, 1976-1977, Bijlage II: regestenlijst, 2, nr. 169bis, p. 671 (22 augustus 1334); Th. DE LIMBURG-STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male, comte de Flandre, Brugge*, 1898, I, nrs. II, p. 2-3 (20 oktober 1349), CXXXVI, p. 140 (5 mei 1349) en DXVII, p. 465-466 (7 februari 1358 (n.s.)); F. DE POTTER, *Petit cartulaire de Gand*, nr. XXVIII, p. 57 (10 juni 1382). Zie ook A. DESPLANQUE, *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Nord. Archives civiles. Série B, II, Rijsel, 1872*, p. 119 (overzicht inhoud grafelijk kanselarijregister 1358-1363).

(206) Uit de in de vorige noot geciteerde grafelijke oorkonden blijkt bijv. dat eenzelfde prebende achtereenvolgens in handen was van Jehan de Scochem, Jehan Faber, Pierre du Molin en Thomas Vilain. Dat het steeds om dezelfde welbepaalde prebenden gaat blijkt daarenboven in deze oorkonden ook uit een clausule zoals bijv. *canonicatum et prebendam ... ad nostram collationem pleno jure spectantes* (Th. DE LIMBURG-STIRUM, *Cartulaire de Louis de Male*, I, nr. II, p. 2: 20 oktober 1349).

(207) *Quicumque canonicorum residentiam facere voluerit annualem in ecclesia ipsa resideat per tempus trigintanove septimanarum in anno alioquin de grosso sue prebende ni-*

ren, is er bij de bepaling over de residentie van een dergelijke uitzondering nog geen sprake²⁰⁸, zodat we mogen aannemen dat de 4 grafelijke prebenden op dat ogenblik nog niet bestonden. We kunnen deze *terminus* trouwens nog een tiental jaren verschuiven, want als gravin Johanna van Constantinopel in november 1235 de kapelanijs van het Gravensteen verenigt met een prebende in het Sint-Veerlekapittel, bepaalt ze dat de betrokken kanunnik-kapelaan ertoe gehouden is ter plaatse te resideren en dat hij de goddelijke diensten moet bijwonen zoals de andere kanunniken²⁰⁹. De residentieverplichting wordt hier zelfs nog strikter omschreven dan in de statuten van 1225. Er kan bijgevolg geen twijfel over bestaan dat deze prebende — ook al was ze van grafelijke oorsprong en behoorde het bevestigingsrecht erover toe aan de graaf²¹⁰ — niet behoorde tot de 4 grafelijke prebenden die vanaf de 14de eeuw herhaaldelijk in de bronnen vermeld worden. De oorsprong van deze 4 prebenden situeert zich bijgevolg ergens tussen 1235 en 1334. Rekening houdend met de reeds hoger aangehaalde "pouillé" uit de late 13de of de vroege 14de eeuw, dient het moment van hun ontstaan wellicht dichter bij de tweede dan bij de eerste datum geplaatst te worden.

Om welke 4 prebenden handelt het nu precies? Volledige zekerheid bezitten we voor 2 van de 4 prebenden. Het betreft twee subdiakonale prebenden die in het overzicht van 1767 respectievelijk de 10de en de 12de plaats innemen²¹¹. Van de 10de prebende is een renteboek uit 1522 bewaard gebleven dat deze subdiakonale prebende uitdrukkelijk betitelt als *castrael ende princhelic*²¹². Onder de goederen van deze prebende komt o.a. een meers van 2 gemeten groot voor die gelegen was bij Meulestede en die één geheel vormde met een meers behorende tot een andere prebende van Sint-Veerle²¹³. In hetzelfde renteboek is een tekst ingelast van 28 mei 1422 waaruit blijkt dat ook de prebende, die de andere helft van deze in totaal

chil levabit. Quatuor canonicis prebendarum domini comitis dumtaxat exceptis (RAG, Bisd., S 226, statuten 1413, p. 11). Een soortgelijke bepaling komt ook voor in de 14de-eeuwse statuten (Ibidem, statuten 14de eeuw, f° 10v°), terwijl er in het renteboek van een castrale prebende uit 1522 op dit voorrecht gealludeerd wordt (RAG, Sint-Veerle, 72, f° 19r°).

(208) *Foraneitas de cetero observetur ut non liceat alicui esse absentem nisi per spatium duorum mensium in anno* (UBG, hs. 572, p. 82).

(209) ... *sit de choro eiusdem ecclesiae Sanctae Pharaïldis ipsamque frequentet ecclesiam et ad residentiam ibidem faciendam teneatur interposito juramento et quantum, salvo servitio capellae nostrae, poterit in ipsa ecclesia horis canonicis et praecipue missae ac vesperis sicut alii canonici interesse debet* (UBG, hs. 567, p. 94-96).

(210) Oorkonde gravin Johanna van Constantinopel, november 1235: ... *quilibet qui a nobis vel a successoribus nostris capellaniam in castello nostro de Gandavo ab illustri et karissimo patre nostro B. felix memoriae, quondam Constantinopolitano imperatore, fundatam suscipiet* (UBG, hs. 567, p. 94-96). Betreffende de grafelijke oorsprong van deze prebende, zie verder p. 91.

(211) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 119 en 122-123.

(212) RAG, Sint-Veerle, 72. Uit de vergelijking van de gegevens van dit renteboek met die van de 10de prebende in het overzicht uit 1767 (RAG, Sint-Veerle, 158, p. 122-123) en de rekening van het eerste jaar van de zgn. "grote vruchten" uit 1614-1673 (RAG, Sint-Veerle, 166, f° 15v°) blijkt dat het wel degelijk om dezelfde prebende handelt.

(213) RAG, Sint-Veerle, 72, f° 4r°.

4 gemeten oppervlakte tellende meers bezat, een castrale prebende was²¹⁴. Op grond van het overzicht van 1767, waarin deze meers nog steeds bij beide prebenden vermeld wordt, kunnen we deze andere prebende identificeren als de op de 12de plaats vermelde subdiakonale prebende, die sinds 1613 verbonden was aan de proosdij²¹⁵. Deze vaststelling wordt bevestigd door rekeningen van deze 12de prebende uit 1617 en 1626, die haar expliciet aanduiden als prinselijk en castraal²¹⁶.

Voor de resterende 2 grafelijke prebenden vonden we geen directe bronnen, zodat we voor hun identificatie op een meer omslachtige manier moesten tewerkgaan. Uitgangspunt van onze argumentatie is de reeds gedane vaststelling dat behalve de 4 grafelijke prebenden nog een vijfde prebende onderworpen was aan het bevestigingsrecht van de graaf. Het betreft de prebende die sinds 1235 verbonden was aan de kapelanijs van het Gravensteen²¹⁷. Over de 7 andere prebenden bezat de proost van het Sint-Veerlekapittel zelf het bevestigingsrecht. We bezitten hierover geen precieze gegevens wat de middeleeuwen betreft, maar het bevestigingsrecht van de proost wordt in algemene termen wel reeds vermeld in de oprichtingsoorkonde van de proosdij van 3 maart 1245 (n.s.)²¹⁸ en in een tekst van 30 maart 1613 vernemen we dat de proost het bevestigingsrecht bezat over 7 prebenden²¹⁹, wat overeenstemt met onze vaststelling dat de graaf (of de vorst) 5 van de 12 prebenden in het Sint-Veerlekapittel kon bevestigen. In 1767 echter is de verhouding juist omgekeerd: in het uit dat jaar daterende overzicht van de "grote vruchten" worden de 3 diakonale en de 4 subdiakonale prebenden betiteld als *royal* en *regius*, terwijl een dergelijke aanduiding ontbreekt bij de 5 presbiterale prebenden²²⁰. Deze verschuiving vond in twee keer plaats in de loop van de eerste helft van de 17de eeuw. Bij de vereniging van een subdiakonale en castrale prebende met de proosdij op 30 maart 1613 stond de proost als compensatie aan de aartshertogen het bevestigingsrecht af over één van zijn 7 prebenden²²¹, zodat de verhouding 6-6 werd. Kort daarop moet de proost, om een reden die we ditmaal niet konden achterhalen, nog een prebende afgestaan hebben, want uit een

(214) Ibidem, f° 4v° (...*quod quidem pratum pertinet ad duas prebendas castrales domini principis Flandrie*).

(215) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 119 en 122-123. In dit overzicht staan de meeste goederen van de 12de prebende niet op hun eigenlijke plaats (p. 123) vermeld, maar wel bij de proosdij (p. 119), waarmee deze prebende sinds 30 maart 1613 verenigd was (cf. n. 196).

(216) RAG, Sint-Veerle, 160, rekening 1617, f° 2r° en rekening 1626, f° 2r°.

(217) Cf. n. 210.

(218) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 995: ... *et nichilominus conferet praebendas*. Voor de instelling van het proostschap in 1245 gebeurde het bevestigen van de toen al bestaande prebenden door de deken in samenspraak met de kanunniken; zie de statuten van 31 mei 1225: *cum beneficium vacare contigerit omnes vocentur qui commode vocari poterunt, et tam novi quam veteres intersint, et collationibus praebendarum in quibus decanus habeat primam vocem die ad hoc statuta* (UBG, hs. 572, p. 82).

(219) RAG, Sint-Niklaaskerk, 168, f° 187v°: *ex septem prebendis ad d. prepositi ordinariam provisionem spectantibus*.

(220) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 119-123.

(221) RAG, Sint-Niklaaskerk, 168, f° 187v°.

nazicht van de *acta capitularia* voor de jaren 1630-1650 en 1657-1671²²² blijkt dat toen reeds dezelfde situatie bestond als in 1767. In die jaren werden de 5 presbiterale prebenden immers begeven door de proost²²³, terwijl bij de 3 diakonale en de 4 subdiakonale prebenden de kanunniken aangesteld werden door de koning van Spanje²²⁴. Welke de twee prebenden zijn waarvan het begevingsrecht overging van de proost naar de vorst, konden we niet met zekerheid uitmaken. Zoals uit het hiernavolgende betoog blijkt bestaat wel een vermoeden dat het om de 6de (diakonale) prebende en om de 9de (subdiakonale) prebende handelt.

Uit de bovenstaande gegevens kan in elk geval al opgemaakt worden dat de 2 nog te identificeren grafelijke prebenden zeker niet onder de 5 presbiterale prebenden moeten gezocht worden, want het begevingsrecht over deze prebenden behoorde tot aan de afschaffing van het kapittel toe aan de proost. Ook de diakonale prebende die in het overzicht van 1767 de 7de plaats inneemt komt niet in aanmerking. Dit is namelijk de prebende die sinds 1235 verbonden was aan de kapelanij van het Gravensteen²²⁵. Er

(222) We hebben deze jaren uitgekozen omdat de rekening van het eerste jaar van de "grote vruchten" voor de periode 1614-1673 niet alleen voor elke prebende de namen van de opeenvolgende kanunniken opgeeft, maar ook de precieze data van hun opvolging (RAG, Sint-Veerle, 166, f° 2r°-18r°), zodat het vrij eenvoudig was om in de *acta capitularia* informatie over hun aanstelling op het spoor te komen. In de voetnoten 223 en 224 verwijzen de referenties ingeleid door de data 1614-1673 en 1767 naar de gegevens (RAG, Sint-Veerle, 166, f° 2r°-18r° en 158, p. 119-123) die het ons mogelijk maakten de in de aanstellingsakten van de *acta capitularia* vermelde prebenden precies te identificeren.

(223) 1ste prebende: RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 64v°-65v° (22 maart 1633); RAG, Bisdom, S 222, f° 154r° (30 juni 1667); cf. 1614-1673, f° 4v°-5r° en 1767, p. 119; 2de prebende: RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 130v°-131r° (30 juli 1637); cf. 1614-1673, f° 5v°-6r° en 1767, p. 119; 3de prebende: RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 222r°-v° (31 mei 1647); cf. 1614-1673, f° 6v°-7r° en 1767, p. 120; 4de prebende: RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 12v°-13r° (29 oktober 1630) en 150v°-151r° (11 juni 1639); cf. 1614-1673, f° 7r°-v° en 1767, p. 120; 5de prebende: RAG, Bisdom, S 222, f° 85v° (20 juni 1663) en 87v°-88r° (4 augustus 1663); cf. 1614-1673, f° 8r°-9r° en 1767, p. 120.

(224) 6de prebende: RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 46r°-v° (22 mei 1632) en 234v° (26 februari 1649); cf. 1614-1673, f° 12v° en 1767, p. 121; 7de prebende: RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 226° (26 oktober 1647); RAG, Bisdom, S 222, f° 227r°-v° (13 mei 1671); cf. 1614-1673, f° 9v°-11r° en 1767, p. 121; 8ste prebende: RAG, Bisdom, S 222, f° 13v° 14° (22 maart 1658) en 204r°-v° (12 juli 1670); cf. 1614-1673, f° 11v°-12r° en 1767, p. 122; 9de prebende: RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 222r° (25 mei 1647); RAG, Bisdom, S 222, f° 161v°-162v° (28 maart 1668); cf. 1614-1673, f° 13v°-15r° en 1767, p. 122; 10de prebende: RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 138v°-139r° (14 mei 1638), 177v° (14 juni 1641) en 210r° (22 juni 1645); cf. 1614-1673, f° 15v°-17v° en 1767, p. 122-123; 11de prebende: RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 151v°-152r° (23 juni 1639); RAG, Bisdom, S 222, f° 47r° (23 april 1660); cf. 1614-1673, f° 17v°-18r° en 1767, p. 123. Van het begeven van de 12de prebende, die sinds 30 maart 1613 verbonden was aan de proosdij (cf. n. 196), is hier natuurlijk geen sprake meer, maar toch wordt deze prebende in 1767 (p. 123) nog betiteld als *royal*. De prebenden 6 tot en met 8 zijn diakonaal, de nummers 9 tot en met 12 subdiakonaal.

(225) Zowel het overzicht uit 1767 (RAG, Sint-Veerle, 158, p. 121) als de rekening van het eerste jaar van de "grote vruchten" uit 1614-1673 (RAG, Sint-Veerle, 166, f° 9r°-10r°) duiden deze prebende uitdrukkelijk aan als de kapelanij van het Gravensteen.

blijven dus nog 4 prebenden over, met name 2 diakonale (de 6de en de 8ste) en 2 subdiakonale prebenden (de 9de en de 11de). Daar we hoger al gezien hebben dat in 1207 en 1215 respectievelijk al een diakonale en een subdiakonale prebende bestonden²²⁶ en gezien de 4 grafelijke prebenden wellicht pas in de late 13de of de vroege 14de eeuw gesticht werden, weten we met zekerheid dat het bij de 2 resterende grafelijke prebenden om een diakonale en een subdiakonale prebende moet gaan.

Van de 2 in aanmerking komende diakonale prebenden, de 6de of de 8ste, moet de 8ste wellicht beschouwd worden als de grafelijke prebende waarnaar we zoeken. Tot de zgn. "grote vruchten" van deze prebende behoorden immers o.m. inkomsten uit de heerlijkheid Overbroek aan de Brugse Poort²²⁷. Deze heerlijkheid is, althans voor zover we konden nagaan, steeds verdeeld geweest over 3 prebenden²²⁸. Naast de 8ste, diakonale, prebende betrof het 2 subdiakonale prebenden²²⁹. Daar de 8ste prebende dus de enige diakonale prebende was onder de 3 prebenden die inkomsten uit deze heerlijkheid bezaten, mag aangenomen worden dat een uit 1550 daterend renteboekje, dat een overzicht biedt van de inkomsten uit Overbroek die behoorden tot een welbepaalde diakonale prebende, betrekking heeft op de 8ste prebende. Dit is van belang voor ons onderzoek, omdat in de aanhef van dit renteboekje te lezen staat dat de betrokken diakonale prebende gesticht werd *by den prince den grave van Vlaenderen*²³⁰. Daar de enige andere diakonale prebende die van grafelijke oor-

Ze vermelden tevens dat deze prebende om die reden belast is met een dagelijkse mis in de kapel van de Raad van Vlaanderen, en de opgesomde goederen gaan duidelijk terug op de stichtingsdotatie van de grafelijke kapelanijs, zoals die voorkomt in oorkonden van Boudewijn IX (W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 169, p. 368-370: tussen 1195 en 1201) en Johanna van Constantinopel (UBG, hs. 567, p. 94-96: november 1235). Voor een kleine wijziging (afstand van een tiende te Desteldonk) in het goederenbezit van de 7de prebende, zie RAG, Sint-Niklaaskerk, 168, f° 68v°-71r° (17 en 19 december 1614) en 84r°-85v° (15 mei 1615). Dat deze diakonale prebende zeker niet tot de 4 grafelijke prebenden kan gerekend worden, hebben we reeds aangetoond op p. 84.

(226) Cf. hoger p. 73-74.

(227) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 122 (a° 1767) en 166, f° 11v° (1614-1673).

(228) RAG, Sint-Veerle, 72, f° 19v° (tekst 28 september 1538) en 158, p. 119 en 122 (a° 1767).

(229) In 1767 gaat het om de 9de en de 12de prebende (RAG, Sint-Veerle, 158, p. 119 en 122). De 9de prebende lijkt altijd inkomsten uit Overbroek gehad te hebben; zie de rekening van het eerste jaar van de "grote vruchten" uit de jaren 1614-1673 (RAG, Sint-Veerle, 166, f° 13v°-14r°), alsook een renteboek uit 1753, dat gegevens bevat tot voor 1586 (RAG, Sint-Veerle, 139, f° 2r°). Bij de 12de prebende ligt dit evenwel anders. In een renteboek van omstreeks 1560 komt een overzicht voor van de "grote vruchten" van deze prebende, waarbij er nog geen sprake is van inkomsten uit de heerlijkheid Overbroek (RAG, Sint-Veerle, 148, f° 53v°-54r°). Een andere subdiakonale prebende, de 10de uit de lijst van 1767, blijkt daarentegen volgens een renteboek uit 1522 op dat ogenblik wel inkomsten uit Overbroek te bezitten (RAG, Sint-Veerle, 72, f° 10r°-18v°), terwijl er in 1614-1673 en 1767 onder de goederen van deze prebende geen spoor meer is te bekennen van die inkomsten (RAG, Sint-Veerle, 166, f° 15v° en 158, p. 122-123). Deze inkomsten lijken dus in de late 16de of de vroege 17de eeuw van de 10de naar de 12de prebende verschoven te zijn.

(230) RAG, Sint-Niklaaskerk, 53, niet gepagineerd (tweede deel; het eerste deel is een renteboek van de heerlijkheid Blaisant): *De prebende diaconale in de collegiaal kerkecke*

sprong is, nl. de 7de prebende verbonden aan de grafelijke kapelanij, geen goederen had in de heerlijkheid Overbroek²³¹, duidt deze zinswending zeker één van de 4 grafelijke prebenden aan. Niets staat bijgevolg nog de identificatie van de 8ste prebende als een grafelijke prebende in de weg, waaruit tevens volgt dat we in de nog resterende diakonale prebende (de 6de) de in 1207 door Volker Utenhove gestichte prebende moeten zien²³². Onze argumentatie impliceert ook dat de 6de prebende één van de twee prebenden moet zijn waarvan het behevingsrecht in 1613 en de daaropvolgende jaren overging van de proost naar de vorst.

De overblijvende subdiakonale grafelijke prebende konden we eveneens identificeren. De 9de prebende kan het immers niet zijn, want aan deze subdiakonale prebende is nog in 1767 de heerlijkheid Blaisant verbonden, waarvan we hoger al gezien hebben dat ze behoorde tot de prebende die Walter van Kortrijk in 1215 door ruil wist te verwerven²³³. Deze 9de prebende is m.a.w. ouder dan de stichting van de grafelijke prebenden op het einde van de 13de of het begin van de 14de eeuw, en daar ze in 1647 en 1668 al door de Spaanse koning begeven werd²³⁴, kunnen we ze tevens met vrij grote waarschijnlijkheid beschouwen als één van de twee prebenden waarvan het behevingsrecht in de eerste helft van de 17de eeuw overging van de proost naar de vorst. De nog resterende grafelijke en subdiakonale prebende kan derhalve alleen maar de 11de prebende uit het overzicht van 1767 zijn²³⁵. Deze door eliminatie bekomen konklusie wordt bevestigd door het feit dat de kanunniken voor deze prebende reeds voor de verschuivingen in het behevingsstelsel, die plaatsvonden in 1613 en de daarop volgende jaren, door de vorst benoemd werden²³⁶.

De 4 grafelijke prebenden omvatten dus 1 diakonale (de 8ste) en 3 subdiakonale prebenden (de 10de, de 11de en de 12de). De 8 oorspronkelijke prebenden van het Sint-Veerlekapittel zijn derhalve de 5 presbiterale prebenden (de nummers 1 tot en met 5 uit het overzicht van 1767), evenals 2 diakonale prebenden (de 6de en de 7de) en 1 subdiakonale prebende (de

van Sente Veerhilden te Ghendt by den prince den grave van Vlaenderen, daer af nu possesseur es meester Jacop de la Rue, heeft t'Overbrouc buuten der Waelpoorten zekere heerlicke rente van coorne, pennynghen ende cappoenen; uit de vergelijking met een soortgelijke tekst, hoger geciteerd in n. 203, blijkt dat in deze aanhef een woord als *ghefondeert* moet zijn weggefallen.

(231) Cf. de referenties in n. 225. We vermelden de 7de prebende hier omdat de mogelijkheid dat het om een andere dan één van de 4 grafelijke prebenden zou gaan, theoretisch niet uit te sluiten is, daar deze grafelijke prebenden niet alle door de graaf gestichte prebenden omvatten (cf. hoger n. 204 en zie ook verder p. 91-92).

(232) Een positief gegeven ten gunste van deze identificatie hebben we evenwel niet gevonden.

(233) Cf. hoger p. 73-74.

(234) Cf. n. 224.

(235) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 123.

(236) RAG, Sint-Niklaaskerk, 167, f° 10r°-11r° (1 juni 1607). Voor de identificatie van deze prebende aan de hand van de naam van de betrokken kanunnik, zie eerst RAG, Sint-Veerle, 166, f° 17v°-18r° (1614-1673), daarna het in de vorige noot vermelde overzicht van de "grote vruchten" uit 1767.

9de). De 5 presbiterale prebenden gaan naar alle waarschijnlijkheid terug op de prebenden van de priesters-kapelanen die voor het ontstaan van het kapittel aan de Sint-Veerlekerk verbonden waren. Met de *canonici antiqui*, vermeld in de oudste kapittelstatuten van 31 mei 1225²³⁷, worden wellicht deze vroegere priesters-kapelanen bedoeld, die in de 11de-12de-eeuwse bronnen inderdaad vaak als *canonici* aangeduid werden. Zoals we hoger reeds gezien hebben waren ze waarschijnlijk met vijf²³⁸, wat wonderwel overeenstemt met het aantal presbiterale prebenden in het latere kapittel. We hebben bijgevolg alle reden om aan te nemen dat bij de omvorming van het groepje priesters-kapelanen tot een echt kapittel in de jaren tussen 1202/1204 en 1207 slechts 3 nieuwe prebenden tot stand kwamen: 2 diakonale en 1 subdiakonale. De oprichting van deze nieuwe prebenden is blijkbaar in twee fasen verlopen, waarbij eerst een diakonale en een subdiakonale prebende ingesteld werden en pas nadien nog een tweede diakonale prebende tot stand kwam.

De stichting door Volker Utenhove van een diakonale prebende in 1207²³⁹ vormde o.i. het sluitpunt van deze ontwikkeling. Op dat ogenblik had de omvorming tot een kapittel zich zeker al voltrokken, want gezien het hier een grafelijke burchtkerk betreft kan een wijziging in het statuut van deze kerk alleen van het grafelijke gezag uitgegaan zijn. De stichting van een prebende door een lid van het stadspatriciaat moet derhalve noodzakelijkerwijze na deze statuutwijziging en de ermee gepaard gaande oprichting van een paar nieuwe prebenden plaats gevonden hebben. Om van een kapittel te kunnen spreken moest de clerus van de betrokken kerk trouwens naast priesters ook bestaan uit diakens en subdiakens²⁴⁰. Een kapittel diende m.a.w. van bij zijn stichting ook minstens één diakonale en één subdiakonale prebende te omvatten. Daar men in het geval van Sint-Veerle in eerste instantie duidelijk voor deze minimale oplossing geopteerd heeft, betekent dit dat men er bij de omvorming tot een echt kapittel onmiddellijk en tegelijkertijd een diakonale en een subdiakonale prebende moet ingesteld hebben. Ook om deze reden kan de door Volker Utenhove gestichte prebende pas na de oprichting van deze beide prebenden tot stand gekomen zijn. Daar we reeds hebben kunnen vaststellen dat de diakonale prebende, die in 1207 door Volker Utenhove opgericht werd, waarschijnlijk dient vereenzelvigd te worden met de 6de prebende uit het overzicht van 1767²⁴¹, kunnen we de diakonale en de subdiakonale prebende die samen met de omvorming tot een kapittel gesticht werden, identificeren met

(237) *Canonici antiqui foranei deserviant per subdiaconos praebendas suas, donec per dominum episcopum aliud super hoc ordinetur* (UBG, hs. 572, p. 81). Het gebruik van de term *antiqui*, evenals het feit dat op de overige kanunniken blijkbaar een andere bepaling van toepassing was (ibidem, p. 82: *foranei autem deserviant suas praebendas per speciales vicarios, non per aliquem socium vel habentem redditus alios in ecclesia*) wijzen op een overgangsmaatregel uit de beginperiode van het kapittel.

(238) Cf. hoger p. 69.

(239) Cf. hoger p. 74.

(240) Cf. n. 155.

(241) Cf. hoger p. 88.

de prebenden die in datzelfde overzicht respectievelijk op de 7de en de 9de plaats staan. De 9de prebende is de subdiakonale prebende die in 1215 door ruil in handen kwam van Walter van Kortrijk²⁴², terwijl de 7de prebende de diakonale prebende is die in 1235 door gravin Johanna van Constantinopel verenigd werd met de kapelanij van het Gravensteen²⁴³. Uit onze redenering volgt dus dat de grafelijke kapelaan in 1235 een reeds bestaande prebende ontving. Theoretisch zou men echter ook kunnen veronderstellen dat bij die gelegenheid een nieuwe prebende gecreëerd werd. Het feit dat de zgn. „grote vruchten“ van de 7de prebende grotendeels dezelfde zijn als de goederen die Boudewijn IX tussen 1195 en 1201 schonk aan de grafelijke kapelanij²⁴⁴, zou zelfs een aanwijzing in deze richting kunnen zijn. Toch is deze mogelijkheid niet verdedigbaar, en dit niet alleen omwille van onze redenering van hierboven. De kapelaan van het Gravensteen was immers per definitie een priester²⁴⁵ en dit bleef zo na zijn opname als kannik in het Sint-Veerlekapittel vanaf november 1235²⁴⁶. De 7de prebende die aan de grafelijke kapelanij verbonden werd, was echter geen presbiterale prebende, maar een diakonale. Dit wijst erop dat het geen nieuw gestichte prebende voor de grafelijke kapelaan betreft, maar een al bestaande prebende die aanvankelijk bestemd was voor een diaken.

De geleidelijke ontwikkeling van het Sint-Veerlekapittel kan bijgevolg als volgt samengevat worden. Bij de omvorming van de oude burchkapel tot een kollegiale kerk tussen 1202/1204 en 1207 dienden de prebenden van de wellicht 5 priesters-kapelanen, die al in de 11de-12de eeuw aan de Sint-Veerlekerk verbonden waren, als vertrekpunt. Daaraan werden onmiddellijk en tegelijkertijd een diakonale en een subdiakonale prebende toegevoegd. Aldus telde het pas gevormde Sint-Veerlekapittel in een eerste fase 7 prebenden: 5 presbiterale prebenden (de prebenden 1 tot en met 5 uit het overzicht van 1767), 1 diakonale prebende (de 7de prebende) en 1 subdiakonale (de 9de). Vrij vlug kwam daar in 1207 door toedoen van Volker Utenhove nog een tweede diakonale prebende bij (de 6de uit 1767). Aan deze 8 prebenden werden zeker tussen 1235 en 1334 en naar alle waarschijnlijkheid in de late 13de of de vroege 14de eeuw de 4 grafelijke of castrale prebenden toegevoegd. Het betrof 1 diakonale (de 8ste) en 3 subdiakonale prebenden (de 10de, de 11de en de 12de uit de lijst van 1767). Het kapittel werd aanvankelijk geleid door een deken, die naast specifieke inkomsten uit hoofde van zijn functie ook over een prebende beschikte. Met de instelling van het proostschap in 1245 werd deze dignitaris het eigenlijke hoofd van het kapittel. Hij nam niet alleen een aantal rechten en

(242) Zie hoger p. 73-74.

(243) Cf. hoger p. 86.

(244) Zie de referenties aangehaald in n. 225.

(245) Zie de oorkonden van Boudewijn IX betreffende deze kapelanij bij W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nrs. 169, p. 369 (*presbitero in capella mea que est in castro Gandensi amministraturo*; tussen 1195 en 1201) en 186, p. 393 (*ad opus sacerdotis, qui in eadem capella deserviret*).

(246) Oorkonde Johanna van Constantinopel, november 1235: *et nulli de cetero capellania poterit praeferri nisi qui infra annum possit et debeat in presbyterum promoveri* (UBG, hs. 567, p. 94-96).

bevoegdheden van de deken over, maar ook een deel van diens specifieke inkomsten. Hierdoor werd de deken definitief naar het tweede plan verschoven. In tegenstelling tot de deken had de proost echter, behalve tijdens een aanvangsfase, voor het begin van de 17de eeuw niet de beschikking over een prebende, maar enkel over specifieke inkomsten verbonden aan zijn functie.

Er blijft nu nog één belangrijke, vooralsnog niet beantwoorde vraag over, nl. wie is verantwoordelijk voor de omvorming van het groepje priesters-kapelanen tot een echt kapittel tussen 1202/1204 en 1207? De eigen traditie van het Sint-Veerlekapittel schrijft de oorsprong van kerk en kapittel toe aan de Vlaamse graven²⁴⁷. Hoewel we hierover zoals reeds gezegd geen rechtstreekse en eigentijdse bronnen bezitten, wijst alles er toch op dat dit een juiste opinie is. De Sint-Veerlekerk was immers in oorsprong de burchtkapel van het grafelijk *castrum*²⁴⁸ en de eraan verbonden priesters oefenden in de 12de eeuw blijkbaar de functie van grafelijke kapelanen uit²⁴⁹. De graaf bezat in die periode ook een duidelijke greep op de interne situatie van deze kleine gemeenschap van priesters-kapelanen. Zo bezat hij, zoals we hoger gezien hebben, de controle over de Sint-Veerlescholen²⁵⁰ en kon hij, zoals Boudewijn IX dat deed in 1197²⁵¹, statutaire bepalingen uitvaardigen nopens de interne organisatie van zijn burchtkapel. Het ligt dan ook voor de hand dat de omvorming tot een kapittelkerk in de jaren tussen 1202/1204 en 1207 op zijn minst niet zonder zijn instemming kan gebeurd zijn.

Op één na — de prebende gesticht door Volker Utenhove — zijn daarenboven alle prebenden onmiskenbaar van grafelijke oorsprong. Dit is erg vanzelfsprekend voor de 4 grafelijke prebenden die pas later ontstonden, maar het geldt o.i. ook voor de 5 presbiterale prebenden, omdat deze teruggaan op de prebenden van de vroegere priesters en grafelijke kapelanen van de burchtkerk, evenals voor de diakonale en de subdiakonale prebende die op het ogenblik van de omvorming zelf opgericht werden. Het feit alleen al dat gravin Johanna van Constantinopel de grafelijke kapelanij van het Gravensteen in 1235 verenigde met een prebende, die we op grond van latere bronnen kunnen identificeren als een diakonale prebende²⁵², wijst er reeds op dat zij enige zeggenschap bezat over deze prebende. Eenzelfde redenering is ook van toepassing op de subdiakonale prebende, gezien de ruil van deze prebende tussen Hendrik van Zomergem en Walter van Kortrijk eveneens beoorkond werd door gravin Johanna van Constantinopel²⁵³. Dat van de 11 prebenden waaraan wij een grafelijke oorsprong toeschrijven, er uiteinde-

(247) RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 15 december 1459; UBG, hs. 572, p. 43 (26 augustus 1386), 49 (30 juli 1501) en 159 (ongedateerd, tussen 1607 en 1613).

(248) Cf. n. 2.

(249) Cf. hoger p. 61.

(250) Cf. hoger p. 62.

(251) Cf. hoger p. 75.

(252) Cf. hoger p. 86.

(253) Cf. hoger p. 73.

lijk maar 5 zijn waarover de graaf ook het begevingsrecht bezat, nl. de 4 grafelijke prebenden en de prebende verbonden aan de kapelanij van het Gravensteen²⁵⁴, vormt geen bezwaar voor onze veronderstelling. De situatie in het door de graaf gestichte kapittel van Aire bewijst dit. In Aire waren 37 van de 38 prebenden van grafelijke oorsprong²⁵⁵, maar toch bezat de graaf van Artesië later slechts het begevingsrecht over de 6 zgn. prebenden "du Prince" die Filips van de Elzas in 1190 gesticht had. Bij een zevende in 1190 door Filips van de Elzas opgerichte prebende, evenals bij de 16 al in 1169 door dezelfde graaf gestichte prebenden en bij de 14 prebenden gesticht door Boudewijn V in het midden van de 11de eeuw, behoorde het begevingsrecht toe aan de kapittelproost²⁵⁶.

In de richting van een grafelijke tussenkomst bij het tot stand komen van het kapittel wijst ook het feit dat Simon, de eerste deken van het kapittel, tevens de eerste kapelaan van de door Boudewijn IX gestichte kapelanij van het Gravensteen is geweest²⁵⁷. Iets dergelijks stellen we ook vast in het kapittel van Kortrijk, dat omstreeks 1200 door graaf Boudewijn IX gesticht werd. Daar werd de plaatselijke grafelijke kapelaan Egidius, die ook na de inrichting van het kapittel nog in 1202, 1202/1204, 1205 en 1206 aangeduid werd als *capellanus comitis* van Kortrijk²⁵⁸, tussen 1211 en 1214 aangesteld tot eerste deken van het kapittel van de nieuwe Kortrijkse burchtkerk²⁵⁹.

Er bestaan dus voldoende aanduidingen die erop wijzen dat de verantwoordelijkheid voor het omvormen van de burchtkapel tot een kollegiale kerk tussen 1202/1204 en 1207 bij de graaf van Vlaanderen moet gelegd worden. Een dergelijke ingrijpende wijziging van het statuut van zijn burchtkapel kan immers moeilijk zonder zijn instemming gebeurd zijn. Of hij ook zelf het initiatief hiertoe genomen heeft kunnen we niet uitmaken. Noodzakelijk is dit evenwel niet, want het zou best kunnen dat de vaak als *canonici* aangeduide priesters-kapelanen van zijn burchtkapel er zelf op aangedrongen hebben dat hun kerk hetzelfde statuut van kapittelkerk zou krijgen als de andere grafelijke burchtkerken in Vlaanderen (Brugge, Do-waai, Rijsel, Aire, Veurne, Sint-Omaars), temeer daar de graaf kort voor-

(254) Cf. hoger p. 85.

(255) J. ROUYER, *Recherches historiques*, p. 66-76; zie ook hoger p. 52 en n. 19-20.

(256) Volgens J. ROUYER, *Recherches historiques*, p. 104, behoorde het begevingsrecht over alle 37 prebenden van grafelijke oorsprong toe aan de proost. In de baljuwsrekeningen van Aire uit 1303-1304 is evenwel sprake van 6 prebenden waarover de gravin van Artesië het begevingsrecht had: *pour 6 prouventes d'Aire que on doit a 6 canones dont ma dame a le collation* (B. DELMAIRÉ, *Le compte général du receveur d'Artois*, p. 82, 164 en 233). Dat het om de 6 in 1190 gestichte prebenden "du Prince" handelt (cf. *Ibidem*, p. LXXXVI) blijkt uit een vergelijking van de gegevens uit de baljuwsrekeningen met een oorkonde van Boudewijn IX uit 1202 over de inkomsten van deze prebenden (W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nr. 226, p. 476-477).

(257) Cf. hoger p. 76-77.

(258) W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nrs. 253, p. 526 (maart 1202) en 262, p. 547 (tussen 1202 en 1204); Ch. MUSSELY-E. MOLITOR, *Cartulaire de l'ancienne église collégiale de Notre Dame à Courtrai*, nrs. XXV, p. 28 (a° 1205) en XXVIII, p. 32 (april 1206).

(259) J. DE CUYPER, *Het ontstaan van het kapittel te Kortrijk*, p. 526-527.

dien ook in Kortrijk zijn burchtkapel had uitgebouwd tot een kollegiale kerk²⁶⁰. Wat er ook van zij, er kan o.i. niet aan getwijfeld worden dat de graaf bij de omvorming een actieve rol moet gespeeld hebben. Zoals we al gezien hebben zijn de diakonale en de subdiakonale prebende die tegelijkertijd met de omvorming tot een kapittel tot stand kwamen immers naar alle waarschijnlijkheid van grafelijke oorsprong en ook het feit dat de eerste deken van het pas opgerichte kapittel de vroegere kapelaan van het Gravensteen was, kan bezwaarlijk een toeval genoemd worden.

De grafelijke betrokkenheid bij het ontstaan van het kapittel staat dus eigenlijk buiten kijf, zodat alleen nog de vraag overblijft om welke graaf het konkreet handelt. Gezien de omvorming tot een kapittel plaatsvond tussen 1202/1204 en 1207 komen slechts twee graven hiervoor in aanmerking, nl. Boudewijn IX (1195-1205) en zijn broer Filips, graaf van Namen, die regent was tijdens de minderjarigheid van Johanna van Constantinopel (1206-1211). Boudewijn IX verbleef sinds april 1202 wel buiten Vlaanderen, maar vanuit het Oosten bleef hij oorkonden ten gunste van Vlaamse instellingen uitvaardigen, terwijl in het graafschap zelf de grafelijke macht achtereenvolgens in zijn naam werd uitgeoefend door zijn echtgenote, gravin Maria, en door een regentschapsraad²⁶¹. Filips van Namen, die al tijdens de afwezigheid van Boudewijn IX betrokken was bij de uitoefening van de macht, was vanaf 1206 regent over Vlaanderen en Henegouwen²⁶². Of het Sint-Veerlekapittel ontstond tijdens de afwezigheid van Boudewijn IX door toedoen van hemzelf of eventueel van zijn vrouw, gravin Maria, dan wel tijdens de eerste jaren van het regentschap van Filips van Namen, kan uit de beschikbare documentatie niet opgemaakt worden. Het feit dat het jaargetijde van Boudewijn IX nog in de 16de, 17de en 18de eeuw als enig grafelijk jaargetijde herdacht werd in het Sint-Veerlekapittel²⁶³, kan in dit verband niet als argument aangewend worden. Bij de schenking van 60 bunder "wastina" te Sleidinge in januari 1220 (n.s.) bepaalde gravin Johanna van Constantinopel dat het kapittel voortaan jaarlijks o.m. het jaargetijde van haar vader Boudewijn IX diende te vieren, zonder dat daarbij melding wordt gemaakt van een eventuele rol van deze graaf bij het tot stand komen van het Sint-Veerleka-

(260) Dit gebeurde omstreeks 1200; zie J. DE CUYPER, *Het ontstaan van het kapittel te Kortrijk*, p. 510-527. De bijna gelijktijdigheid van de stichting van dit kapittel met het ontstaan van het Sint-Veerlekapittel valt des te meer op omdat de andere kapittels die aan grafelijke burchtkerken verbonden waren alle van voor 1100 dateerden. Zie voor de stichtingsdata van deze kapittels G. DECLERCQ, *Sekuliere kapittels in Vlaanderen (10de - begin 13de eeuw)*, in *De Leiegouw*, XXVIII (1986), p. 241-242.

(261) Cf. W. PREVENIER, *De oorkonden*, I, p. 24-25 en II, p. XVII-XXI en LXIII-LXV. Zie ook de studie geciteerd in de volgende voetnoot.

(262) B. HENDRICKX, *Het regentschap over Vlaanderen en Henegouwen na het vertrek van Boudewijn IX (VI) op kruisvaart (1202-1211)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 48 (1970), p. 377-393.

(263) RAG, *Bisdom*, S 241, p. 6 (16de eeuw); RAG, *Sint-Veerle*, 99 (16de eeuw); RAG, *Bisdom*, S 235, nr. 57 (1591-1607); RAG, *Sint-Veerle*, 127, p. 705 (a° 1734); UBG, *hs. 571*, p. 33 (18de eeuw).

pittel²⁶⁴. Dit zou dus eerder tegen dan voor de betrokkenheid van Boudewijn IX kunnen pleiten. In november 1235 herhaalt Johanna van Constantinopel n.a.v. de verbinding van de door Boudewijn IX gestichte kapelanij van het Gravensteen met een prebende in het kapittel nogmaals de verplichting om het jaargetijde van haar vader te vieren²⁶⁵ en daar dit jaargetijde later nog steeds rustte op de prebende van de grafelijke kapelanij²⁶⁶, is het duidelijk dat Boudewijn IX in het Sint-Veerlekapittel niet herdacht werd omwille van zijn mogelijke betrokkenheid bij het ontstaan van het kapittel, maar wel als stichter van de kapelanij van het Gravensteen.

In de ontstaansgeschiedenis van het Sint-Veerlekapittel heeft, zoals we hoger reeds gezien hebben, ook Volker Utenhove, een telg uit een voor- aanstaand Gents patriciërsgezicht, een bescheiden rol gespeeld. Vrij kort na het ontstaan van het kapittel, nl. in 1207, bracht hij immers door het stichten van een diakonale prebende het totaal aantal prebenden op 8²⁶⁷. Volker Utenhove, die vooral bekend is gebleven als medestichter van de abdij Nieuwenbos en het Bijlokehospitaal, was zelf kanunnik in het Sint-Pieterskapittel te Rijsel (1206-1243), waar hij later ook een tijdlang de waardigheid van deken zou bekleden (1217-1220)²⁶⁸. In Sint-Veerle zien we hem nog een tweede keer tussenkomen in 1219 met de stichting van een *vicaria perpetua*²⁶⁹. De belangstelling van dit lid van een patriciërsfamilie voor het kapittel van de Gentse burchkerk, die zich uit in deze twee stichtingen, is overigens geen alleenstaand geval. Van bij het ontstaan van het Sint-Veerlekapittel in de vroege 13de eeuw lijkt er immers een nauwe band bestaan te hebben tussen deze instelling van grafelijke oorsprong en het Gentse stadspatriciaat. Dit blijkt duidelijk uit het feit dat in de 13de-14de eeuw diverse leden van patriciërsfamilies leidende functies uitoefenden in het kapittel. Zo behoorde Hendrik, de tweede deken van het kapittel (vermeld van 1231 tot 1250), blijkbaar tot de familie Damman²⁷⁰ en zonder een systematisch onderzoek naar de proosten en de dekens van

(264) *Praeterea sciendum quod decanus et canonici praefatae ecclesiae facient singulis annis anniversarium bonae memoriae domini et patris mei B. imperatoris Constantinopolitani, comitis Flandriae et Hannoniae, et dominae M. matris meae ...* (A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 988).

(265) *Et anniversarium patris nostri praefati ac matris nostrae et post mortem nostram anniversarium nostrum solempniter facere tenebitur* (UBG, hs. 567, p. 94-96).

(266) RAG, Sint-Veerle, 158, p. 121 (a° 1767); zie ook RAG, Bisdorn, S 241, p. 6 (16de eeuw).

(267) Cf. hoger p. 74 en 88-89, evenals n. 152.

(268) Betreffende Volker Utenhove, zie C. VLEESCHOUWERS, *Het beheer van het O.L. Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënsrinnenabdijen O.L. Vrouwen-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's*, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaal Geschiedenis*, 9 (1971), p. 11-34, waar men ook verwijzingen vindt naar de oudere literatuur.

(269) *Sub littera F. num. 7. Fundavit vicariam perpetuam d. Fulco de Curia, canonicus Insulensis, 1219, cum onere personaliter legendi quotidie evangelium in summa missa, et confirmata per legatum cardinalem* (RAG, Sint-Veerle, 8: los blad 17de eeuw; cf. n. 132).

(270) Cf. n. 166.

Sint-Veerle in deze periode ondernomen te hebben, kunnen we daar nog de namen aan toevoegen van Hendrik Masch (proost, vermeld van 1282 tot 1293)²⁷¹, Lieven De Visschere ("Piscator"⁴, proost van 1295 tot 1317)²⁷², Pieter ute Merham (als deken vermeld vanaf 1307, proost-elect van 1317 tot 1321)²⁷³, Pieter Broossche (proost, vermeld van 1328 tot 1336)²⁷⁴ en Hendrik Braem (deken, vermeld in 1377)²⁷⁵.

Met deze bemerkingen, die het beginpunt zouden kunnen vormen van verder onderzoek, naderen we stilaan maar zeker het einde van onze lange zoektocht naar het ontstaan van het Sint-Veerlekapittel^{275bis}. We wensen hier nogmaals te onderstrepen dat heel wat van de resultaten die we daarbij bereikt hebben, ook al hebben we ze misschien nogal categorisch geformuleerd, eigenlijk slechts hypothesen zijn, die bij grondiger en systematischer onderzoek op hun deugdelijkheid zullen dienen getoetst te worden. Gezien een algemene inventaris van de bewaarde archivalia van het Sint-Veerlekapittel thans niet voorhanden is en sommige delen van dit archief voorlopig zelfs gewoon niet konsulteerbaar zijn, was het van meet af aan duidelijk dat ons onderzoek geen aanspraak zou kunnen maken op volledigheid. Het systematisch nazicht van alle bewaarde en toegankelijke stukken zou immers een veel te tijdrovende operatie geweest zijn. Dit is trouwens ook de reden waarom we bij ons betoog over het prebendensysteem nagenoeg geen aandacht besteed hebben aan de goederen die aan elke prebende verbonden waren. Toch zou een studie van het goederenbezit van het kapittel, en meer in het bijzonder het nagaan van de herkomst van de goederen van elke prebende, waarschijnlijk meer licht kunnen werpen op de oorsprong en de ontwikkeling van dit prebendensysteem.

(271) 4 mei 1282: J. BETHUNE, *Cartulaire du Béguinage de Sainte-Elisabeth à Gand*, Brugge, 1883, nr. 46, p. 37; 23 februari 1293: F. BLOCKMANS, *Het Gentsche Stadspatriaciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen-'s Gravenhage, 1938, p. 431.

(272) 27 april 1295: C. VLEESCHOUWERS, *Het archief van de abdij van Boudelo*, II, 1, nr. 351, p. 356; overleden op 22 juni 1317: Parijs, Bibliothèque Nationale, Latin, 9675, f° 136v°.

(273) maart 1307 of 1308 (n.s.): C. VLEESCHOUWERS, *Het archief van de abdij van Boudelo*, II, 1, nr. 425, p. 395; 4 maart 1308 (n.s.): *Ibidem*, II, 1, nr. 422, p. 394. In 1317 verkozen tot proost en in 1321 als proost-elect overleden: Parijs, Bibliothèque Nationale, Latin, 9675, f° 136v°.

(274) 10 maart 1328 (n.s.): C. VLEESCHOUWERS, *Het archief van de abdij van Boudelo*, II, 1, nr. 527, p. 449; 9 februari 1336 (n.s.): RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum. Dat deze proost met zijn volledige naam Pieter Broossche heette, blijkt uit een oorkonde van 21 augustus 1331: RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 22 en 23 augustus 1331.

(275) 25 mei 1377: J. WALTERS, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, Gent, 1930, p. 285.

(275bis) De vraag waarom het Sint-Veerlekapittel zo laat is ontstaan in vergelijking met de kapittels van de meeste andere grafelijke burchtkerken (cf. n. 260), hebben we hier niet behandeld omdat het beantwoorden ervan o.i. alleen mogelijk is in een ruimer kader. Als voorbeeld voor een dergelijk onderzoek naar de grafelijke burchtkerken in Vlaanderen zou kunnen dienen G. STREICH, *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrensitzen*, Sigmaringen, 1984 (2 delen).

Niettegenstaande al deze beperkingen hebben we uit zowel eigentijdse als latere bronnen diverse aanwijzingen kunnen afleiden die enerzijds pleiten tegen het bestaan van een kapittel bij de Sint-Veerlekerk in de 11de-12de eeuw en anderzijds aantonen dat de Gentse burchtkerk pas in de vroege 13de eeuw een kollegiale kerk geworden is. Het blijft natuurlijk vreemd dat van een dergelijke belangrijke wijziging in het statuut van de Sint-Veerlekerk geen enkele rechtstreekse of onrechtstreekse getuigenis is bewaard gebleven. Dat hierover geen oorkonde, of zelfs maar een latere vermelding daarvan, meer bestaat, kan natuurlijk toegeschreven worden aan de hoger reeds geschetste slechte overleveringstoestand van het archief van het Sint-Veerlekapittel voor wat de middeleeuwen betreft²⁷⁶. Anderzijds is het zelfs helemaal niet zeker of er wel ooit een eigenlijke stichtings-oorkonde bestaan heeft. Het Sint-Veerlekapittel was immers geen creatie "ex nihilo". Voor het omvormen tot een echt kapittel waren er namelijk al 5 priesters-kapelanen aan de kerk verbonden. De overgang van dit groepje van 5 naar een kapittel dat in eerste instantie 7 kanunniken telde, is dus wellicht vrij geruisloos verlopen. De toestand in Sint-Veerle is op dit vlak bijgevolg helemaal niet te vergelijken met die in de Kortrijkse burchtkerk. Daar bracht Boudewijn IX eerst het aantal kapelanen van 1 op 3, om vrij kort daarna het besluit te treffen dit groepje uit te bouwen tot een echt kapittel van 12 kanunniken onder de leiding van een deken²⁷⁷. In Kortrijk moest m.a.w. het kapittel nagenoeg van de grond af opgebouwd worden, zodat het normaal is dat daarover heel wat oorkonden uitgevaardigd werden²⁷⁸. In Sint-Veerle daarentegen kon men steunen op de 5 oude prebenden van de priesters-kapelanen, die toen al een lange traditie achter de rug hadden. Vandaar dat er misschien geen echte stichtingsoorkonde geweest is, maar alleen een oorkonde betreffende de oprichting van de twee nieuwe prebenden. Ook het bestaan van een charter over de dotatie en de rechten van de nieuw gecreëerde functie van deken mag niet voor onmogelijk gehouden worden²⁷⁹.

Tot slot dient er nog op gewezen te worden dat ongeveer rond hetzelfde tijdstip als dat waarop het kapittel ontstond ook het bouwen van een nieuwe Sint-Veerlekerk en het ontstaan van de Sint-Veerleparochie moet gesitueerd worden. De *Annalen van Sint-Veerle*, die uit het midden van de 14de eeuw schijnen te dateren²⁸⁰, vermelden immers voor de Sint-

(276) Cf. hoger p. 70. In dit verband is het bevreemdend dat er wel diverse oorkonden i.v.m. de oprichting van kapelanijen zijn bewaard gebleven, terwijl we slechts één vermelding van een stichtingsoorkonde van een prebende kennen (cf. n. 152).

(277) J. DE CUYPER, *Het ontstaan van het kapittel te Kortrijk*, p. 510-518.

(278) Cf. W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, p. XXXII en Ch. MUSSELY-E. MOLTOR, *Cartulaire de l'ancienne église collégiale de Notre Dame à Courtrai*, p. 1-47.

(279) Het niet meer voorhanden zijn van een oorkonde betreffende de aanvankelijke rechten en inkomsten van de deken kan eventueel een gevolg zijn van het feit dat in 1245 diverse van deze rechten en inkomsten overgenomen werden door de proost; zie hiervoor de instellingsoorkonde van de proostdij van 3 maart 1245 (n.s.): A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 995.

(280) Cf. n. 2.

Veerlekerk een kerkwijding op 30 juni 1216²⁸¹. Er is geen enkele reden om aan dit gegeven te twijfelen, daar we uit een eigentijdse bron weten dat Goswijn, bisschop van Doornik, amper een paar dagen voordien, nl. op 28 juni 1216 de O.L.V.-kapel in de crypte van de abdijkerk van Sint-Pieters had gewijd²⁸². De bevoegde bisschop om een kerk te wijden was eind juni 1216 dus wel degelijk in Gent aanwezig en uit de kerkwijding op 30 juni 1216 mag derhalve gekonkludeerd worden dat de oude burchtkapel, die terugging tot de eerste helft van de 10de eeuw²⁸³, blijkbaar in de vroege 13de eeuw vervangen is door een nieuwe kerk, waarvan de bouwwerkzaamheden in 1216 voltooid waren. Het ontstaan van een kapittel in een burchtkapel ging vaak gepaard met het bouwen van een nieuwe, ruimere kerk ten behoeve van deze nieuwe instelling²⁸⁴. Dit is erg duidelijk in Kortrijk, waar Boudewijn IX kort na 1200 in de boomgaard van zijn kasteel een nieuwe burchtkerk liet bouwen voor het door hem pas opgerichte kapittel²⁸⁵. De bijna gelijktijdigheid tussen het ontstaan van het Sint-Veerlekapittel (1202/1204-1207) en het bouwen van een nieuwe kerk (voor 1216) laat veronderstellen dat ook in Gent de nieuwe en allicht ruimere kerk speciaal ten behoeve van het kort voordien tot stand gekomen kapittel werd opgetrokken.

Als oudste vermelding van de kleine Sint-Veerleparochie, die alleen het eigenlijke burchtgebied rondom de kerk en het Gravensteen omvatte²⁸⁶, wordt steeds het jaar 1298 aangehaald²⁸⁷. Bij ons onderzoek naar de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel vonden we echter een vermelding die nog 70 jaar ouder is. In de kapittelstatuten van 31 mei 1225 handelen immers een paar bepalingen over de parochiepriester van Sint-Veerle, die tevens kanunnik was²⁸⁸. De *terminus post quem* voor het ontstaan van de

(281) 1216. *Hoc anno dedicata est ecclesia iuxta novum castellum in Gandavo pridie kalendas julii in honore sanctorum Bavonis et Pharaïldis* (Parijs, Bibliothèque Nationale, Latin, 9675, f° 135v°). Deze kerkwijding ontbreekt bij N. HUYGHEBAERT, *Dedicaciones Tornacenses (616-1395)*, in Horae Tornacenses, p. 9-27.

(282) Ph. GRIERSON, *Les annales*, p. 52; cf. N. HUYGHEBAERT, *Dedicaciones Tornacenses*, p. 22.

(283) Cf. n. 2.

(284) Cf. G. DECLERCQ, *Wanneer ontstond het Sint-Donaaskapittel te Brugge?*, in H.S.E.B., CXXII (1985), p. 155-156.

(285) W. PREVENIER, *De oorkonden*, II, nrs. 197, p. 413 (*canonicis ecclesie Beate Marie, quam fundavi in pomerio meo de Cortraco*; maart 1202) en 253, p. 526 (*capelle mee nove de Curtraco, que in pomerio sita est*; maart 1202); cf. J. DE CUYPER, *Het ontstaan van het kapittel te Kortrijk*, p. 516 en L. DEVLIEGHER, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Kortrijk*, Tielt-Utrecht, 1973, p. 13.

(286) Voor de grenzen van de parochie, zie H. VAN WERVEKE-A. VERHULST, *Castrum en Oudburg*, p. 26-29 (met kaart).

(287) G. DE CLERCQ, *De kerkelijke instellingen te Gent*, p. 124; M. GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1954, p. 34; H. VAN WERVEKE-A. VERHULST, *Castrum en Oudburg*, p. 27. Het charter waarnaar telkens verwezen wordt is RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum 3 oktober 1298.

(288) We citeren hier bij wijze van voorbeeld slechts één bepaling uit deze statuten: *presbitero parochiali assignentur novem librae de communibus redditibus pro corpore prae-*

parochie wordt gevormd door de oorkonde waarbij aartsbisschop Willem van Reims in 1190 aan de Sint-Veerlekerk het begrafenisrecht bevestigde²⁸⁹. Uit deze oorkonde kunnen we opmaken dat dit recht blijkbaar kort voordien aan Sint-Veerle was verleend door de toenmalige paus Clemens III (1187-1191)²⁹⁰. Het begrafenisrecht werd volgens de aartsbisschoppelijke oorkonde aan Sint-Veerle verleend onder voorbehoud van de eerbiediging van de rechten van de parochies waartoe de te begraven personen behoorden (*salvo tamen jure ecclesiarum a quibus mortuorum corpora assumuntur inibi sepelienda*)²⁹¹. Dergelijke bepalingen zijn typisch bij het verlenen van het begrafenisrecht aan kerken die zelf niet over parochiale rechten beschikten. Ze komen vooral voor bij bedelorden²⁹², maar ook bij de Kortrijkse kapittelkerk, die inderdaad nooit parochiale rechten gehad heeft, treffen we een dergelijk voorbehoud aan²⁹³. Alleen al het feit dat een recht, dat tot de normale bevoegdheden van een parochiekerk

bendae et in ceteris omnibus obventionibus sicut canonicus suam habeat portionem (UBG, hs. 572, p. 80). De prebende die verbonden was aan de functie van parochiepriester werd aangeduid als de *praebenda pastoralis* (RAG, Sint-Niklaaskerk, 167, f° 5v°-7v°: 21 mei 1607). Bij de inlijving van de Sint-Veerleparochie bij de Sint-Niklaasparochie in 1614 werd deze prebende, die op dat ogenblik in handen was van Simon De Moor, weer een gewone, vrije prebende: *praebendam vero quam dominus Simon De Moor, ante hac curatae praetactae parochialis ecclesiae Sanctae Pharahildis, nunc possidet, a cura animarum dictorum parochianorum, quae eidem praebendae incumbabat et annexa erat, liberavimus et in posterum esse liberam ad instar aliorum praebendarum sacerdotalium ... declaravimus* (UBG, hs. 572, p. 107: 9 februari 1615; zie ook het verslag van de kapittelvergadering van 7 maart 1614: RAG, Sint-Niklaaskerk, 168, f° 40r°-41r°). De naam van Simon De Moor maakt het ons over de omweg van de rekening van het eerste jaar van de "grote vruchten" voor de periode 1614-1673 (RAG, Sint-Veerle, 166, f° 5v°) mogelijk deze prebende te identificeren als de presbiterale prebende die in het overzicht uit 1767 de 2de plaats inneemt (RAG, Sint-Veerle, 158, p. 119). Uit de net aangehaalde teksten van 7 maart 1614 en 9 februari 1615, evenals uit een akte van 13 maart 1614 (A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 1111), vernemen we tevens dat bij de overbrenging van het kapittel naar de Sint-Niklaaskerk aan de functie van parochiepriester van deze kerk een andere presbiterale prebende verbonden werd die op dat moment toebehoorde aan deken Philippe Jaddaert (cf. RAG, Sint-Veerle, 166, f° 7r°); het betreft de 4de prebende uit de lijst van 1767 (RAG, Sint-Veerle, 158, p. 120).

(289) *Nichilominus secundum eiusdem scripti tenorem sepulturam ecclesiae eorundem canonicorum liberam eis concedimus et quietam, salvo tamen jure ecclesiarum a quibus mortuorum corpora assumuntur inibi sepelienda* (A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 980).

(290) De zinsnede *secundum eiusdem scripti tenorem* verwijst naar de eraan voorafgaande zin, waar het volgende staat: *sicut in scripto domini papae continetur auctentico*. Het niet vermelden van de naam van de paus wijst erop dat het om de regerende paus handelt.

(291) Het niet naleven van deze clausule gaf aanleiding tot diverse conflicten, eerst met de Sint-Pietersabdij (A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, IV, p. 389 (april 1212); A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents*, I, nrs. 473, p. 248 (12 april 1223) en 479, p. 252 (3 maart 1225); RAG, Sint-Pieters, oorkonde op datum februari 1224 (n.s.)), nadien ook met de parochiepriesters van Ekkergerm en Sint-Michiels (RAG, Sint-Veerle, oorkonde op datum december 1238).

(292) W. SIMONS, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1250-ca. 1350)*, Brussel, 1987, p. 185-187.

(293) J. DE CUYPER, *De 13de-eeuwse statuten van het Kortrijkse kapittel*, p. 311-312.

behoorde, als een soort voorrecht aan de Sint-Veerlekerk werd verleend, wijst er daarenboven reeds op dat de Sint-Veerleparochie op dat ogenblik nog niet bestond. Het ontstaan van de parochie kan derhalve tussen 1190 en 1225 gedateerd worden.

Gezien de ligging van de Sint-Veerlekerk op de linkeroever van de Leie en daar de eraan grenzende Oudburg (waarmee het gebied rondom Sint-Veerle en het Gravensteen een langwerpige door waterlopen begrensd eiland vormde, dat ooit wellicht het oorspronkelijke *castrum* was geweest) ressorteerde onder de Sint-Michielsparochie, neemt men doorgaans aan dat ook de Sint-Veerleparochie is ontstaan uit het patronaatsgebied van de Sint-Baafsabdij, en meer bepaald uit de Sint-Michielsparochie, die zelf tussen 1156 en 1169 uit de parochie Ekkerghem werd afgezonderd²⁹⁴. Deze voorstelling van zaken lijkt ons evenwel niet verdedigbaar. Van een eventueel patronaatsrecht van de Sint-Baafsabdij over de Sint-Veerleparochie is in de bronnen immers geen spoor te bekennen. Integendeel, in een tekst van 13 maart 1614 nopens de overbrenging van het kapittel naar de Sint-Niklaaskerk en de ermee gepaard gaande inlijving van de Sint-Veerleparochie bij de Sint-Niklaasparochie, wordt uitdrukkelijk gezegd dat het patronaatsrecht over de oude Sint-Veerleparochie bleef toebehoren aan het Sint-Veerlekapittel²⁹⁵. Dit gegeven uit een laattijdige bron wordt bevestigd door oudere teksten die bewijzen dat de parochiepriester van Sint-Veerle wel degelijk door de kapittelproost werd aangesteld²⁹⁶. Konkreet gezien gebeurde deze aanstelling vanwege de proost door het verlenen van de presbiterale prebende die aan de functie van parochiepriester verbonden was²⁹⁷.

Niettegenstaande haar ligging op de linkeroever van de Leie ontsnapte de Sint-Veerleparochie dus toch geheel aan het patronaatsrecht van de Sint-Baafsabdij. Dit betekent dat bij de afbakening door middel van de Leie van de kerkelijke rechten te Gent van de beide Gentse abdijen rond het midden van de 10de eeuw²⁹⁸ dit kleine gebied, dat toen aangeduid werd als het *no-*

(294) G. DE CLERCQ, *De kerkelijke instellingen te Gent*, p. 117; H. VAN WERVEKE-A. VERHULST, *Castrum en Oudburg*, p. 27; N. HUYGHEBAERT, *Notes sur l'origine de la pluralité des curés*, p. 412-413.

(295) *Capitulum autem retinebit similiter antiquum suum jus patronatus et oblationum intra limites antiquos parochiae Sanctae Pharahildis* (A. MIRAEÛS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 1112; cf. UBG, hs. 572, p. 98).

(296) Dit blijkt bijv. uit een oorkonde van de proost van Sint-Veerle van 2 juni 1453: *canonicatum et praebendam ac curam eiusdem ecclesiae simul annexos ... quorum collatio, provisio et omnimoda dispositio ad nos pertinere dinoscuntur* (UBG, hs. 572, p. 68). Voor de instelling van het proostschap in 1245 gebeurde de aanstelling door de kapitteldeken, zoals blijkt uit de statuten van 31 mei 1225: *curam laicorum ab ipso recipiat et fidelitatem juret sicut caeteri canonici* (Ibidem, p. 80).

(297) Zie de tekst uit 1453 geciteerd in de vorige voetnoot. Betreffende de prebende van de parochiepriester, zie n. 288.

(298) Over deze afbakening, zie A. VERHULST, *Leie en Schelde als grens in het portus te Gent tijdens de Xde eeuw*, in Feestbundel voor Maurits Gysseling, Leuven, 1984, p. 407-419.

*uum castellum*²⁹⁹, buiten beschouwing moet zijn gelaten³⁰⁰. Deze vaststelling impliceert op haar beurt dat het gebied van de latere Sint-Veerleparochie aanvankelijk volledig buiten de parochiale organisatie van het Gentse grondgebied viel³⁰¹. Blijkbaar behield de graaf dus in de 10de eeuw bij de restauratie van de beide abdijen en de restitutie door hem van heel wat goederen³⁰² zich de kerkelijke rechten voor over zijn eigen burchtgebied³⁰³. Dit verklaart allicht waarom de net aangehaalde tekst van 13 maart 1614 bij de overbrenging van het kapittel naar de Sint-Niklaaskerk, waarover de Sint-Pietersabdij het patronaatsrecht bezat, bepaalt dat het Sint-Veerlekapittel niet zou onderworpen zijn aan het patronaatsrecht van Sint-Pieters, omdat het kapittel ressorteerde *sub immediato patronatu principis sui comitis Flandriae*³⁰⁴. Al veel vroeger, nl. in de late 13de eeuw, wordt de graaf van Vlaanderen m.b.t. zijn rechten over de Sint-Veerlescholen reeds betiteld als *patronus* van de Sint-Veerlekerk³⁰⁵. Deze aanduidingen van de graaf als patroon wijzen erop dat het Sint-

(299) In H. VAN WERVEKE-A. VERHULST, *Castrum en Oudburg*, p. 8-13, wordt de benaming *novum castellum* nog van toepassing geacht op het gehele langwerpige burchteiland, maar prof. Verhulst is o.i. sindsdien terecht tot de konklusie gekomen dat ze alleen betrekking heeft op de zuidwestelijke hoek van dit eiland, die overeenstemt met de latere Sint-Veerleparochie; zie A. VERHULST-G. DECLERCQ, *Het vroeg-middeleeuwse Gent*, p. 56.

(300) Tot deze konklusie was blijkbaar ook M. GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 34, reeds gekomen.

(301) Op grond van deze vaststelling zou moeten nagegaan worden hoe de toestand op parochiaal vlak was bij de andere grafelijke burchten. Zonder op dit onderzoek te willen vooruitlopen, meen ik toch reeds te mogen stellen dat de situatie in Brugge wellicht vergelijkbaar was met die in Gent.

(302) Betreffende deze restituties, zie A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VII-XIVe eeuw)*, Brussel, 1958, p. 65-80 en 277-283, en IDEM, *De vroegste geschiedenis en het ontstaan van de stad Gent*, in H.M.G.O.G., n.r., XXVI (1972), p. 24-30. Een overzicht van de ingewikkelde restauratiegeschiedenis van de beide abdijen, met een nieuwe chronologie, is te vinden in A. VERHULST-G. DECLERCQ, *Het vroeg-middeleeuwse Gent*, p. 53-55.

(303) Het feit dat, gezien de latere parochiale toestand, de kerkelijke rechten over de rest van het langwerpige eiland (de Oudburg) wel aan de Sint-Baafsabdij gerestitueerd werden, wijst erop dat dit gebied op dat ogenblik (omstreeks 964) niet meer van betekenis was als deel van het *castrum*. Het vormt m.a.w. een bewijs voor de stelling dat met de term *novum castellum* alleen de zuidwestelijke hoek van het eiland bedoeld wordt, die overeenstemt met de latere Sint-Veerleparochie.

(304) A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 1112. In een tekst van 9 oktober 1615 over hetzelfde onderwerp duidt de bisschop van Gent de aartshertogen aan als *patronis antedictae ecclesiae collegiatae* (*Ibidem*, II, p. 1109, onder de verkeerde datum 1618; onvolledig, cf. UBG, hs. 572, p. 87). Dit vorstelijk patronaatsrecht wordt ook vermeld in de akten waarbij de vorsten de nieuwe kanunniken aanstelden voor de prebenden waarover ze het behevingsrecht bezaten; zo bijv. in een akte van de Spaanse koning van 25 april 1638: *canonicatum et prebendam ... ad nostram collationem, provisionem seu quamvis aliam dispositionem ratione juris nostri patronatus plenarie spectantes et pertinentes* (RAG, Sint-Niklaaskerk, 171, f° 138v^o).

(305) *illustri domino nostro comiti Flandriae et ecclesiae nostrae praedictae patrono* (L.A. WARNKOENIG-A.E. GHELDOLF, *Histoire de la Flandre*, III, nr. XXB, p. 270: 23 april 1283.

Veerlekapittel waarschijnlijk van de graaf het patronaatsrecht over de Sint-Veerleparochie gekregen heeft, of — misschien beter uitgedrukt — dat de graaf zijn patronaatsrecht over de Sint-Veerlekerk gedelegeerd heeft aan het door zijn toedoen ontstane kapittel. We zouden dus kunnen stellen dat het patronaatsrecht over Sint-Veerle, zoals de tekst van 1614 aantoonde, in rechte steeds is blijven toebehoren aan de graaf, maar dat het in feite uitgeoefend werd door het kapittel, dat de eraan verbonden inkomsten inde³⁰⁶ en de parochiepriester aanstelde.

4. BESLUIT

Ter afsluiting van deze studie over de oorsprong van het Sint-Veerlekapittel zetten we hier de voornaamste resultaten ervan nog eens op een rij.

De Sint-Veerlekerk klimt als burchtkerk wel op tot de eerste helft van de 10de eeuw, maar het zou verkeerd zijn om ook aan het kapittel een vroege oorsprong toe te schrijven. Aan de hand van een aantal argumenten menen we immers te hebben kunnen aantonen dat er in de 11de-12de eeuw nog geen kapittel verbonden was aan de Sint-Veerlekerk. Ons voornaamste argument terzake was het ontbreken van Sint-Veerle in de lijst van instellingen die in 1177 van Filips van de Elzas een gift *ad sacrificium altaris* ontvingen. De *canonici* die vanaf 1073 herhaaldelijk bij de Sint-Veerlekerk vermeld worden, waren, in tegenstelling tot wat men op het eerste gezicht zou kunnen denken, geen kanunniken in de betekenis die wij thans aan die term hechten. Wel betrof het een groep priesters, die aan de Gentse burchtkerk verbonden waren en er wellicht ook dienst deden als grafelijke kapelanen. Deze kleine gemeenschap van priesters-kapelanen lijkt 5 leden geteld te hebben, die misschien onder de leiding stonden van de in [1202-1204] vermelde *maior capellanus*.

In de vroege 13de eeuw, meer bepaald tussen 1202/1204 en 1207, werd dit groepje van priesters-kapelanen door toedoen van de graaf van Vlaanderen (Boudewijn IX? gravin Maria? regent Filips van Namen?) omgevormd tot een echt kapittel. Als vertrekpunt bij de omvorming van de oude burchtkapel tot een kollegiale kerk dienden de prebenden van de wellicht 5 priesters-kapelanen die al in de 11de-12de eeuw bij de Sint-Veerlekerk verbleven. Aan deze 5 reeds bestaande presbiterale prebenden werden bij het ontstaan van het kapittel onmiddellijk en tegelijkertijd een diakonale en een subdiakonale prebende toegevoegd, zodat het pas gevormde Sint-Veerlekapittel in een eerste fase 7 prebenden omvatte. Vrij vlug kwam daar in 1207 met de stichting van Volker Utenhove nog een tweede diakonale prebende bij, wat het totaal aantal prebenden op 8 bracht. Aan deze 8 prebenden werden naar alle waarschijnlijkheid in de late 13de of de vroege 14de eeuw — in elk geval tussen 1235 en 1334 — de 4 grafelijke of castrale

(306) Zie hiervoor de tekst van 13 maart 1614 (A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, p. 1112).

prebenden toegevoegd. Aldus telde het Sint-Veerlekapittel vanaf de 14de eeuw 12 prebenden, verdeeld over 5 presbiterale, 3 diakonale en 4 subdiakonale prebenden.

Aanvankelijk werd het kapittel geleid door een deken, die naast specifieke inkomsten uit hoofde van zijn functie ook over een prebende beschikte. Met de instelling van het proostschap in 1245 werd deze dignitaris het eigenlijke hoofd van het kapittel en verschoof de deken naar het tweede plan. De proost bezat wel eigen inkomsten verbonden aan zijn functie, maar in tegenstelling tot de deken had de proost echter, behalve tijdens een aanvangsfase, voor het begin van de 17de eeuw niet de beschikking over een prebende. Zo telde het kapittel in zijn grootste omvang dus eigenlijk 13 leden, met name de proost en de 12 geprebendeerde kanunniken (w.o. de deken).

Uit een kerkwijding die plaatsvond op 30 juni 1216 kan opgemaakt worden dat naar aanleiding van het ontstaan van het kapittel blijkbaar ook een nieuwe en allicht ruimere Sint-Veerlekerk werd opgetrokken. Rond dezelfde tijd als het bouwen van deze kerk en het tot stand komen van het kapittel, nl. tussen 1190 en 1225, ontstond ook de kleine Sint-Veerleparochie, die alleen het eigenlijke burchtgebied omvatte. Deze parochie ontstond niet zoals men doorgaans aanneemt uit het patronaatsgebied van Sint-Baafs, maar het gebied ervan vormde blijkbaar al voor haar ontstaan een enclave waarover de kerkelijke rechten steeds in handen gebleven zijn van de graaf. Later werd het patronaatsrecht over de Sint-Veerleparochie uitgeoefend door het Sint-Veerlekapittel, zodat mag aangenomen worden dat de graaf zijn rechten, die hij steeds is blijven behouden, na de oprichting van het kapittel gewoon gedelegeerd heeft aan de nieuwe instelling³⁰⁷.

(307) Bij het beëindigen van deze studie gaat onze dank in de eerste plaats uit naar prof. dr. A. Verhulst, die dit artikel in handschrift las en ons enkele nuttige verbeteringen en aanvullingen suggereerde. Dank zijn we ook verschuldigd aan dr. Th. de Hempinne, dr. M. Boone en P. Ruylfelaere.

ARTAUD FLOTE, ABT VAN VÉZELAY EN
RAADSHEER VAN DE GRAAF VAN VLAANDEREN.
TRIOMF EN VAL VAN EEN HOVELING (1322-1332) *

door

Maurice VANDERMAESEN

De auteurs van middeleeuwse verhalende bronnen zijn doorgaans erg zuinig en terughoudend met persoonlijke en openhartige beoordelingen inzake de door hen behandelde thema's. Veelal stellen zij zich tevreden met de "hagiografie" van hun opdrachtgevers en pogen zij hun geschiedschrijving in te vullen met een zogenaamd objectief feitenrelaas. Zelden laten ze zich echter verleiden tot bewuste informatie inzake de mechanismen van de politieke besluitvorming, indien ze daar al toegang tot hadden. Wanneer dan diverse kronieken, zowel Vlaamse als Franse, plots aandacht gaan schenken aan een niet vorstelijk politiek personage, dan moet dit voor de historicus aanleiding zijn tot een diepergaand onderzoek.

Artaud Flote, abt van Vézelay, raadsheer van Lodewijk II van Nevers, graaf van Vlaanderen, in 1323-1324 wakkerde in menig opzicht onze nieuwsgierigheid aan¹. Indien men de verhalende bronnen zou geloven slaagde Flote er op korte tijd in om de "publieke opinie" in Vlaanderen eensgezind tegen zich in het harnas te jagen en zijn naam voor het nageslacht duurzaam te onteren. En vermits latere compilatoren en historici gretig van deze teksten gebruik maakten hoeft het niet te verwonderen dat een serene benadering van deze figuur achterwege bleef. We menen dat Flote recht heeft op een verdediger met een pleidooi waarin vaststaande feiten van stemmingmakerij en propaganda onderscheiden worden. In de hiernavolgende bladzijden vatten we eerst de verwijten van Flotes aanklagers bondig samen, waarna we de man en zijn loopbaan in hun eigen sociaal en politiek milieu en tijds kader plaatsen, om uiteindelijk de verwijten en beschuldigingen naar waarde te beoordelen.

* Gebruikte afkortingen

- A.D.N.: Archives départementales du Nord (Lille)
A.D.P.d.C.: Archives départementales du Pas-de-Calais (Arras)
A.N.: Archives Nationales (Parijs)
R.A.G.: Rijksarchief Gent
S.A.B.: Stadsarchief Brugge
S.A.G.: Stadsarchief Gent

Met dank aan Prof. Dr. H. De Ridder-Symoens en Dr. M. Boone.

(1) Enkele elementen uit de voorliggende bijdrage werden door ons reeds aangehaald in het artikel Flote Artaud, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 8, Brussel, 1979, kol. 317-321.

HET TRADITIONELE BEELD VAN FLOTE IN DE BRONNEN

We richten in de eerste plaats de aandacht op de informatie geboden door Vlaamse en Franse kronieken. Dit brontype kende een verspreiding onder een ruimer publiek. De vermenigvuldiging van de bron door het kopiëren van handschriften en later door de druktechniek deed de visie van de auteur — al dan niet objectief — ingang vinden als *communis opinio*. Ook wij leerden aanvankelijk een Artaud Flote kennen zoals hij beladen met verwijten en schande de geschiedenis is ingegaan.

Een van Flotes tijdgenoten was Bernard, monnik in de abdij van Clairmarais, die in 1329 of kort erna een vervolg schreef op de *Genealogia Comitum Flandriae*, beter gekend als *Flandria Generosa*. Zeer gedetailleerd en origineel biedt deze bron ons a.h.w. een politieke geschiedenis van het graafschap Vlaanderen in het eerste kwart van de veertiende eeuw. Andere auteurs bevestigen of vullen zijn verhaal aan².

Flote wordt in deze bronnen onverbloemd negatief en misprijzend afgeschilderd. Zijn naam wordt nooit in verband gebracht met specifieke gebeurtenissen of beslissingen, doch alleen reeds zijn aanwezigheid als raadsheer van graaf Lodewijk was voldoende om het kwaadaardige van zijn invloed aan te tonen. We leren Flote kennen als een onontbeerlijk raadsheer die de graaf op al zijn verplaatsingen als zijn schaduw volgde. Die positie schokte velen temeer daar hij als Fransman erin was geslaagd om de invloed van de Vlaamse raadsheren te neutraliseren³. Deze wijze van voorstellen bood het voordeel hem impliciet de verantwoordelijkheid te doen dragen voor alle beleidsdaden van graaf Lodewijk in deze periode. Vooral de afwezigheid van een sterk centraal gezag in Vlaanderen wordt in de verf gezet op een ogenblik dat de sociale spanningen uitmondde in de opstand van Westelijk Vlaanderen.

(2) Wij danken Mej. V. LAMBERT die ons inzage gaf in haar licentieverhandeling *De Kronieken van Vlaanderen 1164-1520: een overzicht, met bijzondere aandacht voor hun basis, de "Genealogia Comitum Flandriae" (Flandria Generosa)*, 2 dln., Gent (RUG), 1988. We gebruiken hier het tweede vervolg op de *Flandria Generosa A*, uitgegeven door E. MARTENE en V. DURAND, *Genealogia comitum Flandriae*, in: *Thesaurus Novus Anecdotorum*, III, Parijs, 1717, kol. 377-440. De uitgave door J.J. DE SMET onder de benaming *Chronicon Comitum Flandrensium*, in: *Corpus Chronicorum Flandriae*, I, Brussel 1865, p. 19-257 en vooral 184-187 is "een samenvoeging van verschillende teksten van verschillende handschriften tot een nieuwe compilatie" (LAMBERT, o.c., I, p. 85).

(3) MARTENE en DURAND, o.c., kol.416-417: *Et ipse licentiatu universis consiliariis suis, militibus, burgensibus et clericis, nec non aliis universis Flandrensibus quas in famulos et famulas receperat, accessit versus comitatum Nivernensem, abbate Virgiliacensi solo consiliario suo ipsum comitante, ... Comes autem haec audiens, reversus est ad Flandriam, ... adducens secum abbatem Virgiliacensem consiliarium suum... comes iterato recessit a Flandria cum abbate praedicto cujus omnino innitebatur consilio in scandalum et displicentiam plurimorum.* De *Genealogia* kende wellicht een ruime verspreiding en werd door andere auteurs op haar beurt als bron gebruikt, naast originele informatie. Dit verklaart soms gelijklopende woordkeuze: *Continuatio Chronici Gerardi de Fracheto*, uitg. GUIGNAUT en N. DE WAILLY, R.H.F., XXI, Parijs, 1955, p. 62: *... Flamingorum relicto consilio...*; *... consilio utebatur...*; *Les grands chroniques de France*, uitg. J. VIARD, Parijs, 1920, p. 274: *... le conseil des Flamens mis arriere...*

Flote droeg zijn familiale herkomst mee als een erfzonde: als zoon van Pierre Flote, de in 1302 te Groeninge gesneuvelde kanselier van koning Filips IV de Schone, waren de beweegredenen van zijn optreden in Vlaanderen bij voorbaat verdacht⁴. Hij bleek tenslotte niet opgewassen tegen de weerstanden die zijn machtspositie opriep en werd "afgezet"⁵. Over de identiteit van zijn tegenstanders verneemt men in de verhalende bronnen echter niets.

Voorgaande toch reeds bijzonder zware kritiek wordt bevestigd door een bij voorbaat minder subjectief geachte categorie van bronnen, nl. administratieve en rechterlijke bescheiden. Tussen hun nuchtere en zakelijke informatie botst men op vernietigende uitlatingen over Flote. Als voorbeeld citeren we het financiële repertorium van Vane Guy, ontvanger van koning Filips VI van Valois in Vlaanderen, uit 1332. Het gaat hier om een staat van alle door de steden aan de graaf verschuldigde en betaalde bedragen uit hoofde van diverse Frans-Vlaamse verdragen. Een aantal malen gebruikt Vane Guy de termen "*malvasté, faussetei et convoitise*" waar hij Flote beschuldigt van verduistering ten nadele van de grafelijke schatkist⁶. Ook in een document uit een gerechtelijk dossier van ca. 1330-1331 is er sprake van "*malvastiez*". Hierin wordt hem een indrukwekkende lijst van wandaden ten laste gelegd, waaronder hekserij, schriftvervalsing, verraad jegens koning en graaf, verduistering, omkoperij enz.⁷ Zelfs paus Johannes XXII achtte het in 1331 nodig deze beschuldigingen te laten onderzoeken⁸.

De tijdgenoot kon de bijzondere verhouding tussen graaf Lodewijk en Flote het best beschrijven met het woord "*gouverner*". Lodewijk zelf was de eerste om zijn ervaringen met Flote te vertolken: "...*par inductions et exortations mauvaises d'aucuns qui adonques nous gouvernoient...*"⁹ Hier is dus geen sprake van een raadsheer-onderdaan aan wie vrijblijvend advies kon worden gevraagd, doch wel van een schijnbaar duistere figuur die een onmiskenbare greep zou hebben gehad op de handel en wandel van zijn pupil.

Dezelfde bronnen voeren in Flotes gezelschap een zo mogelijk nog duisterder figuur ten tonele in de persoon van een zekere Guy Grimaut.

(4) *Continuatio Gerardi de Fracheto*, p. 62. Dit is de enige bron die impliciet toegeeft dat Flotes akties, hoe goed bedoeld ook, omwille van zijn afkomst stelselmatig door de Vlamingen werden verworpen.

(5) *Chronographia Regum Francorum*, uitg. H. MORANVILLE, dl. 1, Parijs, 1891, p. 271. Deze bron heeft het echter mis wanneer ze de afzetting dateert in september 1323.

(6) R.A.G., Archief van de Staten van Vlaanderen, nr. 962, f° 3r°.

(7) G. DE SOULTRAIT, *Inventaire des titres de Nevers de l'abbé de Marolles, suivi d'extraits des titres de Bourgogne et de Nivernois, d'extraits des inventaires des archives de l'église de Nevers et de l'inventaire des archives de Bordes*, Nevers, 1873, kol. 652-660. In een volgende bijdrage zal deze tekst heruitgegeven en besproken worden.

(8) A. COULON en S. CLEMENCET, *Lettres secrètes et curiales du pape Jean XXII (1316-1334) relatives à la France*, fasc. IX, Parijs, 1967, nr. 4643, p. 85-86.

(9) Archives Départementales du Nord, (ADN), B 410/5830. Of nog een akte van Filips VI van Valois die verwijst naar "... *en temps que le conte avait entour soy gents qui follement et petitement le gouvernoient*". (Stadsarchief Gent, Oorkonden, nr. 370).

Men ontmoet inderdaad toespelingen op de zeer negatieve invloed van *aucuns* of *gens* (meervoudig) uit Lodewijks omgeving, d.w.z. dat Flote minstens één compaan of spitsbroeder zou gehad hebben. De aanklacht van 1330/1331 levert ons zijn naam: Guy Grimaut. Deze stamde wellicht af van een adellijke familie met domeinen te Lantilly in het Nivernais, misschien een jeugdvriend, wellicht Lodewijks kamerheer en deelachtig aan enkele onbezonnen misgrijpen van zijn vorstelijke gezelschap. Zo werd hij in 1322 door de foormeesters van de Champagne met aanhouding bedreigd zolang de graaf een aankoop van paarden niet betaalde. We zullen zijn naam waar nodig in Flotes belevenissen ter sprake brengen¹⁰.

Latere compilatoren maakten van dit materiaal dankbaar gebruik om Flote te betitelen als "groot favoriet" van de graaf die de werkelijke uitoefening van de macht in handen had. Deze visie bleef hardnekkig doorleven tot in onze eeuw¹¹.

Tegenover de quasi eensgezindheid, het aantal en de kwaliteit van de aanklagers lijkt Flotes verdediging een bij voorbaat hopeloze taak. En toch...

FAMILIALE ACHTERGROND EN KERKELIJKE LOOPBAAN

Artaud Flote werd geboren kort na 1280¹² als zoon van Pierre Flote, heer van Revel (Auvergne) en kanselier van Filips IV de Schone, koning van Frankrijk, op 11.07.1302 te Groeninge gesneuveld. Zijn moeder was Marguerite de Châtillon, dochter van Gaucher II van Châtillon, graaf van Porcien, etc...¹³.

Terwijl zijn oudere broer Willem de voetsporen van hun vader in koninklijke dienst volgde en het later eveneens tot kanselier bracht (1338-1348), zocht Artaud zijn toekomst in een kerkelijke loopbaan. Het

(10) DE SOULTRAIT, *o.c.*, kol. 653, n. 1; A.D.N., B 1568, f° 14v°; B 1562, f° 354 v° 355r°.

(11) A. GALLAND, *Mémoires pour l'histoire de Navarre et de Flandre*, Parijs, 1648: "... grand favorij du conte"; P. D'OUDEGHERST, *Annales de Flandre*, dl. II, Gent, 1789, p. 387: "rien ne se faisoit des principaulx affaires du pais sans le conseil et adveu d'iceluy abbé: de manière qu'il se pouoit vanter d'estre par effect audict pais de Flandre ce que ledict conte estoit de tiltre et de nom." Ph. WIELANT, *Recueil des antiquités de Flandre*, uitg. J.J. DE SMET, Brussel, 1865, p. 292; H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*; II³, Brussel, 1908, p. 8, steunend op GUILLAUME DE NANGIS, *Continuation de la chronique*, uitg. GERAUD, Parijs, 1843, p. 51.

(12) Willem Flote, Artauds broer, geboren omstreeks 1280, erfde de familietitel van heer van Revel (Revel, dép. Puy-de-Dôme, arr. Clermont-Ferrand, cant. Vertaison) en vermits Artaud een kerkelijke loopbaan ingestuurd werd, kan afgeleid worden dat hij jonger was dan Willem R.-H. BAUTIER, *Recherches sur la chancellerie royale au temps de Philippe VI*, in: *Bibliothèque de l'École des Chartes*, CXXIII, 1965, p. 313.

(13) Over Pierre Flote, zie A. DUCHESNE, *Histoire des chanceliers et gardes des sceaux de France*, Parijs, 1680; F. FUNCK-BRENTANO, *Les origines de la guerre de Cent Ans. Philippe le Bel en Flandre*, Parijs, 1897, p. 426-430; R. FAWTIER en FL. MAILLARD, *Documents relatifs aux agents royaux sous Philippe le Bel*, F. PEGUES, *The Lawyers of the last Capétiens*, Princeton, 1962.

abbatuaat van Vézelay, waaraan zijn naam verbonden bleef, was evenwel slechts de laatste titel in zijn rijk gevulde doch bewogen *cursus honorum*. Op 1 juli 1298, de oudste vermelding in zijn biografie, leert men hem kennen als monnik van Cluny die door de tussenkomst van zijn machtige vader de toezegging verkrijgt op het eerst vrijgekomen prioraat van deze orde¹⁴. Wellicht doorkruisten de spanningen tussen paus Bonifatius VIII en koning Filips IV Artauds ambities vermits eerstgenoemde amper enkele dagen later, op 8 juli, in een brief aan de aartsbisschop van Narbonne en aan de bisschop van Clermont de toegestane gunst intrekt. Tegelijkertijd verloor Flote alle beneficia die waren verworven in tegenspraak met een recente pauselijke bul¹⁵. Korte tijd later, al dan niet onder druk, hernieuwde de paus zijn toezegging op het eerst beschikbare cluniacenser prioraat. Toen Flote zijn begerig oog liet vallen op het prioraat van de abdij van Saint-Martin des Champs stuitte dit op het hevige verzet van abt Bertrand de Colombier (1295-1308). Hij trok zijn kandidaatstelling weliswaar in, doch niet zonder een ruime vergoeding: de abdij van Saint-Martin verbond zich ertoe hem een jaarlijkse rente van 1500 lb. torn. uit te betalen tot een ander prioraat zou zijn gevonden, en Flote mocht voortaan ook elke andere niet-reguliere functie cumuleren¹⁶. Na de dood van Pierre Flote te Groeninge aarzelde paus Bonifatius niet om weerwraak te nemen: op 5 november 1302 onttrok hij alle kerkelijke beneficia aan diens zoon¹⁷. Ook deze tegenslag kwam Artaud blijkbaar vlug te boven vermits hij in 1305 het prioraat van Coincy bezat¹⁸. Deze functie bekleedde hij nog in 1314 en 1315¹⁹. Op 10 november 1320 verwierf hij het abbatuaat van Saint-Médard te Soissons²⁰ en droeg deze titel tot 22 april 1323²¹ toen paus Johannes XXII instemde met de ruil van dit abbatuaat voor dat van Vézelay²². Men mag derhalve het verhaal terzijde schuiven als zou

(14) G. DIGARD, M. FAUCON en A. THOMAS, *Les registres de Boniface VIII*, dl. II fasc. 6, Parijs, 1884, nr. 2673, kol. 185.

(15) IDEM, *o.c.*, nr. 2752, kol. 210.

(16) IDEM, *o.c.*, nr. 3664, kol. 746-749.

(17) IDEM, *o.c.*, III, Parijs, nr. 4847, kol. 568.

(18) Coincy, dép. Aisne, arr. Château-Thierry, kant. Fère-en-Tardenois. Cluniacenser priorij van Saint-Pierre et Saint-Paul, gesticht in 1072 (COTTINEAU, *Répertoire topographique des abbayes et prieurés...*, I, Mâcon, 1939, kol. 830-832; *Dictionnaire d'histoire et de géographie historique*, dl. XIII, Parijs, 1953, kol. 212-213).

(19) *Gallia Christiana*, IX, kol. 392. Volgens dit werk was Flote prior van Coincy in 1305, 1314 en 1315, vervolgens abt van Vézelay en van Saint-Médard. De volgende prior van Coincy heette Lambertus, ten laatste in 1322.

(20) Saint-Médard et Saint-Sébastien, benedictijnen (F. dép. Aisne, hpl.) (COTTINEAU, *o.c.*, II, kol. 3052-3053). Aanstellingsakte bij G. MOLLAT, *Lettres communes de Jean XXII (1316-1334) analysées d'après les registres dits d'Avignon ou du Vatican*, II, nr. 12580, p. 208.

(21) Vermeld als abt van Saint-Médard op 11 augustus 1322 (G. SAIGE en H. LA-CAILLE, *Trésor des chartes du comté de Reibel*, I, Monaco, 1902, nr. CCCXLVIII, p. 594-597, op 28 februari 1323 te Parijs (Archives Nationales, J 565, nrs. 6 en 7) en op 8 april 1323 te Kamerijk (Archives départementales du Nord, B 1492/5549).

(22) Vézelay, F., dépt. Yonne, arr. Avallon, hpl. kant. (MOLLAT, *o.c.*, IV, nrs. 17218, 17220, p. 262). Op het vlak van Flotes kerkelijke loopbaan is de *Gallia Christiana* volle-

Flote op het einde van september 1323 als abt van Saint-Médard zijn afgezet tijdens onderhandelingen te Sint-Omaars om graaf Jan I van Namen, toen in Brugse gevangenschap, vrij te krijgen²³. Anderzijds zal het onvermoede nut van deze "onbruikbare" informatie verder nog blijken. Flote bleef abt van Vézelay minstens tot 9 augustus 1331 toen Johannes XXII tegen hem een onderzoek liet instellen op verdenking van schriftvervalsing en hekserij²⁴. Volgens de *Annales* van de abdij zou Flote nog in 1343 zijn abbatiaat van Vézelay met Jean d'Arcy hebben geruild²⁵.

HET EERSTE CONTACT MET LODEWIJK II VAN NEVERS TE PARIJS

Flotes naam wordt voor het eerst in verband gebracht met Lodewijk II van Nevers op 28 februari 1323. Hij trad toen meteen op het voorplan als één der hoofdgetuigen bij de bekrachtiging van een aantal Frans-Vlaamse verdragen te Parijs²⁶. Zijn aanwezigheid bij een handeling met dergelijke politieke draagwijdte toont reeds dadelijk het belang van zijn persoon aan in de omgeving van de toen 18-jarige graaf van Vlaanderen. Vanaf dit ogenblik nam zijn rol als Lodewijks raadsheer een aanvang. Gezien de omstandigheden waarin de graaf toen verkeerde en waarop we verder nog terugkomen mag men gerust stellen dat Flote toen optrad met de zegen of zelfs op uitdrukkelijke wens van een hoger gezag, in casu het Franse hof. Vooraf rijst echter de vraag waarom juist Artaud Flote, toen nog abt van Saint-Médard, voor die taak uitgekozen of geschikt bevonden werd.

Flote kon alvast invloedrijke familieleden en relaties onder het politieke personeel te Parijs inroepen om zijn aanwezigheid aan het hof te verantwoorden. De hoogbejaarde maar nog zeer actieve Gaucher I de Châtillon, konstabel van Frankrijk († mei 1329), en zijn zoon Gaucher II († 25 aug.

dig onbetrouwbaar. Volgens dl. IX. Parijs, 1751, kol. 419 was Jan II Flote, zoon van Willem Flote, kanselier van Frankrijk, abt van Saint-Médard in 1323. Zijn opvolger Jean III van Conflans zou zijn abbatiaat van Vézelay geruild hebben met Artaud Flote voor Saint-Médard. De G.C. merkt terecht op dat de data niet overeenstemmen vermits Flote reeds abt van Vézelay zou zijn geweest in 1316. In dl. IV, kol. 475 wordt hij inderdaad in deze functie vermeld in 1316. Ook SAIGE en LACAILLE, *o.c.*, I, p. 594, n. 1 kunnen geen oplossing brengen voor het naamprobleem bij de ruil tussen Saint-Médard en Vézelay. Zij vermoeden toch een verwarring tussen de voornamen van Jan en Artaud Flote in de Gallia Christiana. A. CHEREST, *Vézelay. Etude historique*, dl. II, Auxerre, 1868, p. 185-202, geeft geen uitsluitel inzake de termini van Flotes abbatiaat.

(23) ... *depositus est...* (*Chronographia regum Francorum*, uitg. H. MORANVILLE, I, Parijs, 1891, p. 271). Deze bron zondigt vooral door anachronismen. Bovendien nodigde gravin Mathilde van Artois op hetzelfde ogenblik Flote uit aan haar tafel (*Archives départementales du Pas-de-Calais*, A 416, hotelrekening, f° 14v°).

(24) A. COULON en S. CLEMENCET, *Lettres secrètes et curiales du pape Jean XXII (1316-1334) relatives à la France*, fasc. IX, Parijs, 1967, nr. 4643, p. 85-86.

(25) *Monumenta Vizeliacensia*. Textes relatifs à l'histoire de l'abbaye de Vézelay, uitg. R.B.C. HUYGENS, *Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis*, XLII, Turnhout 1976, p. 233; aldus vermeld in de lijst van gekende abten van Vézelay, *ibid.*, p. 610.

(26) A.N., J. 565, nrs. 6 en 7.

1325), gehuwd met Margareta, vrouwe van Dampiere, waren nauw verwant met de Flotes. Willem en Artaud Flote waren immers zonen uit het huwelijk van Pierre F. met Marguerite de Châtillon, dochter van Gaucher II²⁷. Willem F. was een zeer gewaardeerd medewerker van Filips IV de Schone en van diens zonen, opeenvolgende koningen van Frankrijk, die in hem een eerste rangsdiplomaat hadden gevonden (1316-1331), zowel inzake binnenlandse geschillen bvb. tussen prinsen van den bloede als bij onderhandelingen met Engeland²⁸. Hiernaast onderhielden de Flotes de beste betrekkingen met leden van het huis van Conflans, erfelijke maarschalken van de Champagne. Willems dochter, Allemande de Revel, zal trouwens met Eustache de Conflans huwen²⁹. De Conflans konden terugblikken op een goedgevulde staat van dienst, o.a. in de Franse expedities tegen Vlaanderen³⁰. Opvallend evenwel is hun betrokkenheid bij de aanslepende twist om de rechten over het graafschap Artois tussen gravin Mathilde en Robrecht van Artois: na de bejaarde Hugues, heer van Conflans en maarschalk van Champagne, treden zijn neven Eustache en Hugues op als tijdelijke gouverneurs van het vorstendom, resp. in 1316 en 1321. In 1330 onderhandelt Eustache de Conflans, nu in het gezelschap van Ferri de Picquigny, met hertog Eudes IV van Bourgondie en met Robrecht van Artois om hen te doen afzien van hun erfrechten in Artois³¹. Conflans en Picquigny kunnen tot Robrechts politieke vrienden gerekend worden. Wij durven met des te meer overtuiging beide Flotes bij deze kring onderbrengen in het licht van enkele latere gebeurtenissen zoals de geplande reis van Willem Flote en Robrecht van Artois naar Vlaanderen in 1323, of nog de opmerkelijke, want alleenstaande, sympathiebetuiging van Flote ten gunste van Robrecht in 1331³². Dit is slechts een greep uit een reeks opvallende samenlopen van optredens en relaties, wijzend op het bestaan van een politieke solidariteit. Mede omwille van zijn geestelijke stand en mogelijke rol als biechtvader leek

(27) A. DU CHESNE, *Histoire généalogique de la maison de châillon-sur-Marne...*, Parijs, 1621, p. 364, 398-399, 428. Inzake de politieke betekenis van Gaucher I de Châtillon, zie P. LEHUGEUR, *Histoire de Philippe le Long, roi de France (1316-1322)*, Parijs, heruitg. 1975, passim; R. CAZELLES, *La société et la crise de la royauté sous Philippe de Valois*, Parijs, 1958, passim.

(28) CAZELLES, *o.c.*, p. 92-93.

(29) DU CHESNE, *ibid.*

(30) Over het huis van Conflans, zie A. LONGNON, *Documents relatifs aux comtés de Champagne et de Brie*, I, Parijs, 1901, p. 463-465. De familie verbond zich in de 13de eeuw met de voogden van Terwaan. De genealogie der voogden bij H. VAN WERVEKE, *Het bisdom Terwaan, van den oorsprong tot het begin der veertiende eeuw*, Gent-Parijs, 1924, p. 92-93, naar ANSELME (le père), *Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France, des pairs, des grands-officiers de la couronne, etc.*, VI, Parijs, 1733, p. 144-145, blijft vragen oproepen inzake de uiteindelijk zeer ingewikkelde familieband, vermits anderhalve eeuw lang de oudste twee telgen van iedere generatie der twee familietakken de voornamen Eustache en Hugues droegen.

(31) CAZELLES, *o.c.*, p. 80-81.

(32) H. KERVYN DE LETTENHOVE, *Le procès de Robert d'Artois*, in: Bull. Ac. Roy. de Belg., 2e reeks, X, 1860, p. 663; CAZELLES, *o.c.*, p. 83.

Artaud Flote wellicht de aangewezen persoon om de achttienjarige graaf Lodewijk naar Vlaanderen te begeleiden. Bestond hiervoor evenwel een noodzaak?

Koning Karel IV had redenen genoeg om de jonge, onervaren en nog vrij wispelturige graaf van Vlaanderen van dichtbij onder controle te houden. Frankrijk had na een jarenlang politiek en militair kat- en muisspel de Vlaamse graaf en zijn raadsheren murw gekregen en zich door het verdrag van mei 1320 en het huwelijk van de jonge Lodewijk met de twaalfjarige Margareta van Frankrijk op 22 juli 1320 verzekerd van de absolute trouw van de toekomstige graaf. De voordelen lagen voor de hand: de Vlaamse vazal liep in de pas, doch ook aan de anti-koninklijke reacties van de adel o.a. in de graafschappen Rethel en Nevers zou een einde komen, en, wat belangrijker was, een Frans-Vlaamse alliantie tegen Engeland lag in het verschiet. Hier bovenop mocht het hof met leedvermaak toekijken hoe de Dampierres in Vlaanderen elkaar verscheurden en hoe aartsvijand Lodewijk I van Nevers zich na zijn verbanning (midden april 1322) met zijn kinderen te Parijs vestigde, waar hij evenwel op 6 juli 1322 voortijdig overleed³³.

Lodewijk II van Nevers zelf bleek nu plots het minst betrouwbare element in die politieke constructie te zijn. De koning werd dadelijk verplicht in te grijpen toen bleek dat de nieuwe graaf van Nevers, omringd en beïnvloed door uitgeweken edelen uit Rethel waaronder de onstuimige Jan van Verrières³⁴, bereid was de vete tussen zijn vader en gravin Johanna van Rethel, zijn moeder, aan wie dit graafschap als weduwgift toekwam, verder te zetten, zelfs met de wapens³⁵. Gaucher de Châtillon (!), die reeds op 23 juli 1322 te Parijs de uitvaartplechtigheid van Lodewijk I van Nevers had bijgewoond³⁶ kreeg de moeilijke opdracht te bemiddelen tussen de

(33) H. VAN WERVEKE, Lodewijk, graaf van Nevers en van Rethel, zoon van de graaf van Vlaanderen (1273-1322), in: *Mededelingen van de Kon. Vl. Ac. voor Wet., Lett. en Sch. K. van België, Klasse der Letteren*, XX (1958), p. 55-61.

(34) Biografie van Jan van Verrières bij M. VANDERMAESEN, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de 14de eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Onuitg. doctoraatsverhandeling, Gent, 1977, bijlage biografieën van raadsheren, p. 113-114.

(35) De vroegste sporen van deze ouderlijke twist dateren uit 1318 (VAN WERVEKE, o.c., p. 52). De gravin kreeg de heerlijkheid van Omont in het graafschap Rethel toegevoegd. Zie o.a. uitvoeringsmandementen van Filips V van 15.2.18: SAIGE-LACAILLE, *Trésor... de Rethel*, I, nr. CCCXXXV, p. 570-572, van 9.8.18: Id, o.c., nr. CCXXXVI, p. 572-573, en hernieuwd op 24.2.21 met ditmaal verwijzing naar de obstructie door graaf Lodewijk I: „... *Propter inobedientias potentiamque et rescouas dicti comitis Nivernensis, complicum et gentium suorum*...”. De gebeurtenissen werden steeds venijniger, getuige hiervan Karel IV op 2.6.22, die de beschuldiging van obstructie herhaalt, maar nu ook Lodewijk I verwijt (...quod graviter est,...) de koninklijke ambtenaren op een verblijf in zijn kerker te vergasten. (ID, o.c., nr. CCCXLIX, p. 597-598). Men mag zich niet laten misleiden door de ogenschijnlijke en zeer zakelijke verzoeningsakkoorden (o.a. 22.3.23, ID, o.c., nr. CCCLXXXV, p. 636-640, en nr. CCCLXXXVI, p. 640-643), vermits Lodewijk II van Nevers de hand hield boven de door gravin Johanna gewraakte Jean de Verrières.

(36) L. LABANDE, *Trésor des chartes du comté de Rethel*, dl. IV, Monaco-Parijs, 1916, p. 237.

jonge Lodewijk en Johanna van Rethel nadat eerstgenoemde de burcht van Château-Regnault had laten bezetten³⁷. Toen diens goede raad in de wind werd geslagen en graaf Lodewijk zich, na het overlijden van Robrecht van Bethune op 17 september en ongeacht de bij het Parlement te Parijs ingeleide opvolgingsbetwistingen, vanaf 10 oktober, toch in Vlaanderen liet inhuldigen³⁸ was voor koning Karel IV de maat vol. Teruggeroepen naar Parijs maakte Lodewijk dadelijk na zijn aankomst van ca. 6 tot 24 december kennis met de kerkers van het Louvre³⁹. Voldoende afgekoeld mocht hij leenhulde doen voor Vlaanderen dadelijk na de gunstige uitspraak van het Parlement op 29 januari 1323⁴⁰. Enkele dagen later zegelde hij een akte van zelfkritiek en volledige onderwerping aan de koninklijke wil, waarbij hij zich ertoe verbond alle Frans-Vlaamse verdragen uit te voeren en ook de Vlamingen tot naleving ervan te overtuigen⁴¹. Stelden zich hiervoor borg: Gaucher de Châtillon, konstabel, Gaucher, zijn zoon, en Eustache de Conflans, voogd van Terwaan. Op 27 februari tenslotte volgde de plechtige bekrachtiging van voornoemde verdragen in de handen van de bisschop van Parijs en in aanwezigheid — opnieuw — van konstabel Gaucher de Châtillon en Eustache de Conflans. Als eerste getuige, mede omwille van zijn geestelijke waardigheid, fungeert hier Artaud Flote, abt van Saint-Médard⁴².

Uit alle documenten afgeleverd te Parijs in januari-februari 1323 blijkt de geweldige fysieke en morele druk waaronder Lodewijk gebukt ging, de voorzichtigheid en derhalve ook het wantrouwen waarmee Karel IV de teugels van zijn gevangene losliet. In het kader van die bezorgdheid om ook in Vlaanderen de winst van de hele operatie veilig te stellen kreeg de nieuwe graaf een reeks Franse raadsheren toebedeeld — Châtillon, Conflans en Flote — om op zijn eerste beleidsdaden toe te zien. De goede voornemens werden nog te Parijs in daden omgezet met het sluiten van het lang verhoopte vredesverdrag tussen Vlaanderen en Henegouwen op 6 maart, bijgewoond door Flote en Grimaud⁴³.

(37) Château-Regnault, F., Inzake de bezetting zie *Grandes Chroniques de France*, uitg. J. VIARD, Parijs 1920, p. 266. Niet toevallig was juist Jean de Verrières sinds 1317 burggraaf van deze strategisch zeer belangrijke plaats (SAIGE en LACAILLE, *o.c.*, I, nr. CCCXXX, p. 563-564), ruwaard van Rethel in 1320 (IDEM, *o.c.*, nr. CCCXL, p. 579-592) en één der belangrijkste politieke figuren uit dit graafschap (IDEM, *o.c.*, nr. CCCXLI, p. 582-583, en nr. CCCXLIII, p. 584-587).

(38) VANDERMAESEN, Lodewijk II van Nevers (bijgenaamd van Crécy), graaf van Vlaanderen, Nevers en Rethel, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, V, Brussel, 1972, kol. 524-525.

(39) VANDERMAESEN, *De besluitvorming*, bijlage Itinerarium, p. 46.

(40) Uitspraak van het Parlement, uitg. Th. DE LIMBURG-STIRUM, *Codex diplomaticus Flandrie...*, dl. II, Brugge, 1889, nr. 340, p. 354-356. Gelijktijdige toestemming verleend door Karel IV om naar Vlaanderen terug te keren (A.D.N., B 1269/5501).

(41) A.N., J. 565, nr. 9. In een andere akte erkende hij zich gebonden door alle Frans-Vlaamse verdragen niettegenstaande deze nog niet formeel door hem waren bekrachtigd (A.N., J 565, nr. 8).

(42) A.N., J 565, nr. 7 is het notarieel verslag van deze plechtigheid. Lodewijk II van Nevers verklaart ten overvloede dat dit gebeurde "*de sua plena et libera voluntate absque coactione aliqua metu carceris vel arresti, asserens se liberum et solum omnino esse et fuisse a die que dicto domino regi fecerat homagium...*"

(43) A.D.N., B 1562, f° 355 r°.

DE EERSTE STAPPEN IN DE VLAAMSE POLITIEK

Het eerste verblijf van graaf Lodewijk in Vlaanderen na zijn leenhulde van ca. 20 maart 1323 tot 4 april 1323⁴⁴, kan bezwaarlijk als een heruitgave van de Blijde Inkomst worden omschreven. Vergezeld van A. Flote, Eustache en Hugues de Conflans, en van Jan van Verrières kwam hij de strikte naleving van de akkoorden van Parijs eisen⁴⁵. De uiteindelijke betaling van de 10.000 lb.torn. rente voortvloeiend uit het verdrag van Pontoise (11 juli 1312) werd het gespreksthem van de dag⁴⁶ waarbij de Vlaamse steden ten volle beseften dat dit een sterke verhoging van de fiscale druk op de bevolking meebracht. Lodewijks tweede reis naar Vlaanderen, van 30 april tot 8 mei⁴⁷ bracht evenmin een doorbraak in het geschil. Bovendien was zijn krachtproef met Robrecht van Cassel, zijn oom, inzake diens leenhulde voor zijn apanagegebieden de mede oorzaak van een algemene verzieking van de sfeer in Vlaanderen⁴⁸. Terug te Parijs, nog steeds onafscheidelijk omringd door Eustache de Conflans en Artaud Flote, ondervond hij de eerste uitingen van een andere aanpak vanwege Karel IV. Op 30 mei kwam kanselier Pierre Rodier hen melden dat een zending van Willem Flote en de bisschop van Atrecht naar Vlaanderen nogmaals werd uitgesteld⁴⁹. De koning zag dus af van een al te opzichtige inmenging van zijn ambtenaren in Vlaanderen en nam zich voor het karwei door zijn vazal te laten opknappen al moest deze daartoe wat harder aangespoord worden.

Ofschoon Flote aan de persoon van graaf Lodewijk was toegevoegd en verondersteld werd diens optreden in goede banen te leiden, sloot dit geenszins enkele eigenzinnige reacties van de vorst uit. Een voorbeeld hiervan vindt men in de touwtrekkerij die de leenhulde van Robrecht van Cassel te Ieper op 10 juli 1323 voorafging. Hoewel Lodewijk zich wel bewust was van de Franse wens om het geschil met zijn oom bij te leggen, weigerde hij aanvankelijk te Parijs aan het hof zelf op Robrechts verzoek in te gaan om plaats en datum voor de leenhulde in Vlaanderen vast te leggen (31 mei), waarna dan toch maar 8 juli voorgesteld werd⁵⁰. Al dan niet met instemming van Karel IV ondernam hij dadelijk hierop, van ca. 3 juni tot ca. 1 juli, een reis naar Nevers en de Bourgogne, vergezeld van Artaud

(44) VANDERMAESEN, *De besluitvorming*, bijlage: Itinerarium van Lodewijk II van Nevers, p. 49.

(45) Zij maakten deel uit van Lodewijks gevolg toen deze op 8 april te Kamerijk, op de terugweg naar Parijs, de modaliteiten van de verschuldigde *gavena*-belasting bekrachtigde (A.D.N., B 1492, nr. 5549).

(46) Zie de motivering der Gentse parlementen met de andere steden bij J. VUYLSTEKE, *Gentsche stads- en baluwsrekeningen, 1280-1336*, Gent, 1908, p. 246.

(47) VANDERMAESEN, *Itinerarium*, p. 50.

(48) Maatregelen tot opschorting van Robrechts vruchtgebruik in deze domeinen: Kortrijk, 2 april 1323 n.s. (A.D.N., B 468/5544 bis, 5547). Een schepenparlement van Gent ging te Brugge en te Ieper de incidenten met *skonings seriante* bespreken die beslag hadden gelegd op Robrechts goederen te Nieuwpoort en te Sint-Winoksbergen; de delegatie ging te Nieuwpoort een onderzoek instellen (VUYLSTEKE, *o.c.*, p. 246-247).

(49) A.N., J 565/13.

(50) A.D.N., B 468/5565.

Flote⁵¹. Het wantrouwen van Karel IV bleef hem evenwel achtervolgen. Op 4 juni vertrok een aanmaning om de gemaakte afspraken na te komen⁵², waarop Lodewijk op 10 juni het beslag op de apanagegoederen ophief⁵³. In een nieuwe brief, ditmaal van 18 juni, beschuldigde Karel IV hem ervan onnodig uitstel te zoeken⁵⁴. Flote kon, zelfs indien hij dit had gewild, zijn pupil niet tot meer spoed aanzetten vermits deze zich nog de tijd gunde om op 28 juni te Auxerre leenhulde te gaan doen bij de bisschop, met zijn geliefde abt aan zijn zijde⁵⁵. Zeer nipt doch nauwkeurig op tijd liet Lodewijk zich op 8 juli te Rijsel prosentwijn aanbieden⁵⁶ en was te Ieper op 9 juli om er Robrechts leenhulde te ontvangen.

Uit wat voorafging blijkt voldoende dat de eerste regeerdaden en zelfs de globale houding van Lodewijk II van Nevers niet helemaal overeenstemden met de verwachtingen van het koningschap. Hoewel hij zijn verbintenissen als trouw vazal stipt nakwam poogde de negentienjarige graaf niettemin zijn verloren zelfstandigheid te verbergen onder het mom van weerbarstigheid en uitdagend optreden. Flote was handig genoeg om alle verwijten af te zwakken en erger te voorkomen, zonder hierbij de gunst noch van de koning noch van de graaf te verspelen.

De hoger geciteerde diplomatische bronnen bevestigen ogenschijnlijk de door de kroniekschrijvers zo gewraakte opdringerigheid en alomtegenwoordigheid van de abt van Vézelay. Het is zelfs een kleine stap om te gewagen van onontbeerlijkheid, vooral wanneer het verloop van de leenhulde van Robrecht van Cassel op 9 en 10 juli te Ieper van nabij gevolgd wordt⁵⁷. Toen deze zich op 9 juli 1323 bij graaf Lodewijk aanbood vond hij er zijn neef omringd door een schare edelen en raadsheren. Na wat heen en weer gepraat besloot Lodewijk de procedure op te schorten tot de volgende dag en verantwoordde dit bij mondde van Boudewijn van Zonnebeke, zijn raadsheer-legist, door de afwezigheid van enkele der belangrijkste leden van zijn Raad⁵⁸. De graaf dacht hierbij aan Flote die inderdaad de volgende dag de leiding van de plechtigheid overnam. Voor het eerst komt in een bron ondubbelzinnig de invloedrijke rol van Flote aan het licht. Wij nemen hierbij aan dat juist Flotes bijzondere positie de opvallende aanwezigheid bij de graaf verantwoordde⁵⁹.

(51) VANDERMAESEN, *Itinerarium*, p. 50.

(52) A.D.N., B 468/5568

(53) A.D.N., B 1312/5570.

(54) A.D.N., B 468/5576.

(55) DE SOULTRAIT, *Inventaire*, kol. 652.

(56) Stadsarchief Rijsel, Stadsrekeningen Rijsel, 1322-1323, f° 44 r°.

(57) A.D.N., B 468/5583, notarieel verslag van Robrechts handelingen te Ieper van 8 tot 10 juli 1323, door Gillis du Jardin, van Steenvoorde, Willem Clement, van Cassel, en Jan Crabe. Een verslag van dezelfde gebeurtenissen, doch beperkt tot 10 juli, van de hand van notaris Pierre de Cambrai werd uitgegeven door TH. DE LIMBURG-STIRUM, *Codex diplomaticus Flandriae...*, dl. II, Brugge, 1889, nr. 347, p. 366-368. Deze laatste tekst vertolkt de grafelijke visie op de gebeurtenissen.

(58) A.D.N., B. 468/5583: „*et hiis auditis ab ipso comite Flandrie ipse suum consilium ad se vocavit et habita super hoc aliquantulum deliberatione...*”, laat antwoorden... „*quod expectabat aliquos de suo consilio majores adhuc venturos...*”.

(59) DE LIMBURG-STIRUM, o.c., *ibid.* Uit een vergelijking der getuigenlijsten van

Flote en zijn Franse gezellen in Vlaanderen — Châtillon en Conflans — begingen een eerste zware beoordelingsfout toen ze graaf Lodewijk ertoe bewogen de waterheerlijkheid te Sluis aan Jan I van Namen over te dragen. Deze bezat reeds enkele economisch en financieel veelbelovende rechten te Sluis zoals het *foraticum*, een belasting op elk te Sluis geopend vat wijn, of nog het banmolenrecht. Van hun kant genoten de inwoners van de stad tolvrijstelling. Jan I en Sluis begrepen elkaars belangen en eigenden zich verder in de jaren 1310-1320 brutaal een aantal economische rechten toe op de Zwinscheepvaart ten nadele o.a. van Damme. Graaf Jan wachtte nog slechts op een kans om zijn greep op het handelsverkeer door het Zwin tot Sluis te verstevigen. Die kans diende zich aan in juli 1323 toen graaf Lodewijk, in sluimerende onmin met Robrecht van Cassel en met de Vlamingen gedwongen was de banden met Jan van Namen en met de adel nauwer aan te halen. Jan eiste dan ook voor die steun de waterheerlijkheid te Sluis op. Châtillon en Conflans, die geheel de maand juli in Vlaanderen verbleven, kwamen persoonlijk bij Lodewijk tussenbeide om de overdracht door te drukken. De Fransen wensten immers een waardevol bondgenoot in Vlaanderen dit genoeg niet te ontzeggen⁶⁰.

De schenking werd gezegd op 13 juli te Ieper waar Lodewijk nog steeds hof hield⁶¹. Hoewel Flotes naam hierbij niet vermeld wordt, veronderstellen we dat hij toch ook bij de zaak betrokken was. In elk geval kreeg hij met de gevolgen van deze beslissing af te rekenen.

Ofwel onderschatte graaf Jan de krachtproef met Brugge ofwel nam hij er de bewuste provocatie op de koop toe bij. Zowel hijzelf als zijn Franse vrienden waren immers gewaarschuwd dat de stad haar handelsvrijheid tegen elke prijs zou verdedigen.

Amper enkele weken later kregen Lodewijk en zijn omgeving de eerste gevolgen van hun misstap onder ogen: de verwoesting van Sluis op 31 juli-1 augustus, de gevangennamen van Jan van Namen door de Bruggelingen en een verhoging van de spanning met Brugge. Opeenvolgende onderhandelingen en bemiddelingen culmineerden in de conferentie van Sint-Omaars (einde september 1323) waar op initiatief van gravin Mathilde van Artois de graaf en zijn raad, de steden Ieper en Brugge en het kruim van de Vlaamse adel vergaderden. Artaud Flote was hier zeker niet de minst belangrijke deelnemer, vermits hij de bijzondere eer genoot afzonderlijk aan de tafel van gravin Mathilde te worden uitgenodigd⁶². Jan van Namen zorgde zelf voor de oplossing van het probleem door de waak-

beide notariële verslagen blijkt dat ook Gwijde van Vlaanderen, Lodewijks bastaardbroer, zich op 10 juli bij het gezelschap voegde.

(60) Inzake de relatie Namen-Sluis zie J. BOVESSE, Notes sur l'Ecluse et la maison comtale namuroise à la fin du 13e et au début du 14e siècle, in: *Hommage P. Bonenfant*, Brussel, 1965, p. 231-253.

(61) Rijksarchief Namen, Oorkonden van de graven van Namen, nr. 452. J. SABBE, De opstand van Brugge tegen graaf Robrecht van Bethune en zijn zoon Robrecht van Cassel, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis-Brugge*, CVII, 1970, p. 246, ziet in deze schenking de prijs die graaf Lodewijk voor Jans steun moest betalen.

(62) A.D. P.d.C., A 416, f° 15r^o, de hotelrekening vermeldt einde sept. 1323 de aanwezigheid van de abt van Vadelay [sic].

zaamheid van zijn bewakers te verschalken en uit Vlaanderen te vluchten (begin oktober 1323).

Lodewijk en Flote deden nog enige moeite om belangstelling voor hangende problemen op te brengen zoals een verlenging van het bestand met Engeland, een compromis in de zaak Sluis enz., doch beiden vertrokken ca. 15 oktober uit Vlaanderen. Ook dit laatste bleek een ongelukkige beslissing⁶³.

FLOTE TEGENOVER DE OPSTAND IN WESTELIJK VLAANDEREN

Noch graaf Lodewijk, noch Artaud Flote waren zich echt bewust van de explosieve toestand toen ze Vlaanderen verlieten. Zelfs toen de eerste haarden van opstandigheid gevaarlijk snel in omvang toenamen en de stadsklerken van Gent, Brugge en Ieper ca. 23 november naar Frankrijk werden uitgezonden om er de graaf, die ze uiteindelijk te Gray-sur-Saône in de Franche-Comté vonden, te smeken naar Vlaanderen terug te keren⁶⁴, kon de ernst van de situatie niet tot hem (en Flote) doordringen. Zelfs een gelijkaardig verzoek van de ruwaard werd hooghartig afgewezen. De verantwoordelijkheid voor de snelle verwording van de toestand in Vlaanderen lag voor een groot deel bij de tactische fout om Gobert d'Aspremont, een Vlaamsonkundig edelman uit Rethel, als ruwaard aan te stellen. Die beslissing krijgt echter een achtergrond wanneer men weet dat ook Aspremont verwant was met het huis van Châtillon⁶⁵ en reeds op 30 mei 1318 optrad als invloedrijk raadsheer van Lodewijk I van Nevers⁶⁶. Met het ruwaardschap van Aspremont haalde de Franse lobby in de Raad dus een nieuwe slag thuis. De ruwaard, zelfs met de hulp van de drie steden, was evenwel niet opgewassen tegenover de beweging en moest op zijn beurt de terugkeer van graaf Lodewijk vragen⁶⁷. Diens weigering ging

(63) Op 19 oktober reist een Gents schepenparlement naar de heer van Aspremont, ruwaard van Vlaanderen, wat erop wijst dat Lodewijk Vlaanderen had verlaten (VUYLSTEKE, o.c., p. 340 en 349). MARTENE en DURAND, o.c., kol. 416: „*Et ipse licentiatis univ'ersis consiliariis suis, militibus, burgensibus et clericis, nec non aliis univ'ersis Flandrensibus, quas in famulos et famulas receperat, abbate Virgiliacensi solo consiliario suo ipsum comitante...*”.

(64) VUYLSTEKE, o.c., p. 336; DES MAREZ en DE SAEGHER, o.c., II, p. 374. Gray-sur-Saône, F., dép. Haute-Saône, arr. Vesoul, hpl. kant. „... *omme hem te togene de grote onruste ende onpays die in Vlaendren was, ende hem te biddene dat hi wilde comen te Vlaendren waerd ende maken pays int land...*”.

(65) DUCHESNE, *Histoire généalogique... de Châtillon*, p. 372, en IDEM, *Histoire généalogique... de Guines*, p. 242.

(66) A.D.N., B 1562, f° 301 r°-303 r°. Bondgenoot van Lodewijk I in diens conflict met graaf Renaud van Bar, met een schuldbekentenis van 6000 lb. par. ten bate van Gobert, hernieuwd door Lodewijk II op 13 oktober 1323 (!) (A.D.N., B 4064/5602). Inzake de financiële afhandeling van deze schuld zie ook Rijksarchief Gent, Oorkonden de Saint-Genois, nr. 1408; A.R.A., Oorkonden van Vlaanderen, reeks I, nr. 2840; A.D.N., B 4064/5678; en de ergenis van Goberts erfgenaam m.b.t. het uitblijven van de aflossing van de schuld, 18 september 1327 (A.D.N., B 1568, f° 93 r°).

(67) MARTENE EN DURAND, o.c., kol. 416: „*Nec potuit hunc sedare tumultum, dominus de Aspero Monte cum adiutorio trium villarum Flandriae, licet ad hoc plurimum laboraret.*”

gepaard met de beschuldiging van laksheid. Uit het verzoek van Aspremont blijkt tevens hoezeer de afwezigheid van Jan van Namen en van Robrecht van Cassel, de twee invloedrijkste Dampierres, het gezagsvacuüm in Vlaanderen nog vergrootte⁶⁸.

Graaf Lodewijk keerde naar Vlaanderen terug op 2 februari 1324 en bleef er tot 3 juli van hetzelfde jaar⁶⁹. Hij vertrok naar Nevers met het waanbeeld voldoende maatregelen te hebben getroffen om de rust te herstellen. De beoordeling en de wijze van voorstellen van dit optreden door de *Genealogia Comitum Flandriae* is alleszins een knap staaltje van stemmingmakerij tegen Flote. De beschrijving van deze tijdspanne begint en eindigt met de vaststelling dat de graaf eens te meer aankwam en vertrok met de abt van Vézelay als enige raadsheer. Aldus wordt de indruk versterkt dat Lodewijk inderdaad uitsluitend op advies van Flote regeerde. De afkeuring door de auteur van de beslissingen genomen door de graaf en hier geplaatst tussen beide zinsneden m.b.t. Flote suggereert bijgevolg diens fundamentele verantwoordelijkheid voor de verdere ontwikkeling van de opstand in Vlaanderen: de rebellen genoten immers van volledige straffeloosheid.

Deze voorstelling van de feiten moet flink bijgeschaafd worden. Vooreerst stemde Robrecht van Cassel ermee in zijn neef in Vlaanderen bijstand te verlenen. Voor die steun liet hij zich alvast en nog te Parijs vergoeden (13 januari 1324) met de volledige overdracht van al zijn inkomsten en rechten in zijn apanagedomeinen⁷⁰. Al dan niet in het gezelschap van Lodewijk en Flote teruggekeerd nam Robrecht een deel van het initiatief in Vlaanderen van Flote over⁷¹.

Een weloverwogen aktie om de gemoederen te bedaren werd opgezet waarbij de twee haarden van onrust gecoördineerd werden aangepakt: Robrecht kreeg de vrije hand binnen zijn invloedssfeer, d.w.z. de kasselrijen Veurne, Sint-Winoksbergen en het Ieperse, terwijl Flote Brugge en het Vrije voor zijn rekening mocht nemen. De krachtlijnen van hun optreden zijn gekend. In Zuid-Westvlaanderen stelde een enquêtecommissie o.l.v. Robrecht de opstandelingen grootdeels in het gelijk⁷². In het Noorden werd Jan van Namen de zondebok: enerzijds werd zijn optreden te Sluis door graaf Lodewijk veroordeeld⁷³, anderzijds bekwam Brugge volledige vergiffenis en kon de stad zelfs haar greep op het platteland verstevigen,

(68) PIRENNE, *Le soulèvement*, p. 163-165.

(69) MARTENE en DURAND, o.c., kol. 416-417: „Comes autem haec audiens reversus est ad Flandriam circa festum Purificationis beatae Mariae adducens secum abbatem Virgiliacensem, consiliarium suum... Quo facto, comes iterato recessit a Flandria cum abbate praedicto, cujus omnino innitebatur consilio, in scandalum et displicentiam plurimorum...”

(70) A.D.N., B 469/5618, 5620.

(71) Een vergelijking van de Gentse en Ieperse stadsrekeningen toont een sterke opflakking aan van de onrust zowel op het platteland als in de steden einde maart tot half april 1324 (DESMAREZ en DE SAEGHER, o.c., II, p. 380-381; VUYLSTEKE, o.c., p. 352). Dit kon graaf en steden slechts ertoe aanzetten zeer dringend een aantal toegevingen te formuleren om uitbreiding van de opstand te voorkomen.

(72) PIRENNE, *Le soulèvement*, p. 165-180.

(73) S.A.B., Oorkonde nr. 293: „auquel ne souffist mie les maux et rebellions contre nous faites sicomme dessusdit est, mais encore s'efforce ainsi comme l'en nous donne a entendre et selon ce que nous sentons par certaines conjectures”.

Jans rechten te Sluis werden beknopt ten gunste van Damme, en ook aan de eisen van inwoners van het Vrije werd tegemoet gekomen. Was het een toeval dat Gent omstreeks hetzelfde ogenblik de kapitalisatie van haar aandeel in de 8.000 lb. par. rente in de wacht sleepte of was dit een gepast zoethoudertje⁷⁴? Robrecht van Cassel liet zijn diensten verder verzilveren met de bekrachtiging van zijn apanagerechten⁷⁵.

Nu blijkt dat Flotes rol onmogelijk af te leiden valt uit de afgeleverde privileges en begeleidende maatregelen. Bijna alle beslissingen werden genomen na overleg met de (anonieme) Raad⁷⁶. Een eerste rechtstreekse aanwijzing voor zijn werkelijke plaats in de besluitvorming is zijn persoonlijke brief aan de Brugse stadsmagistraat met de mededeling dat hij het orgineel (!) van een recente overeenkomst tussen de graaf en het Vrije opstuurt en eindigend met de veelbetekende formule van grote bereidwilligheid⁷⁷. Deze brief dateert van 12 april 1324, net zoals de oorkonde(n) voor het Vrije. Flote bewijst hier zeer dicht bij de besluitvorming en bij de materiële aflevering van grafelijke akten te staan.

Een onverdachte en weinig gebruikte bron geeft tenslotte uitsluitsel inzake zijn politieke rol tijdens deze bewogen dagen, nl. de briefwisseling tussen Vlaanderen en paus Johannes XXII⁷⁸. In een brief van kort na 12 april verzocht het Brugse stadsbestuur de paus om de aktie van Flote bij het herstel van de vrede in Vlaanderen met gepaste beneficia te belonen, waarop Johannes XXII op 16 mei 1324 de bereikte resultaten goedkeurde en beloofde Flotes welzijn te zullen gedenken⁷⁹. In een ander schrijven waren ook graaf Lodewijk en Robrecht van Cassel ten gunste van Flote tussen gekomen, met hetzelfde antwoord tot gevolg⁸⁰. In beide brieven waarschuwde de paus niettemin voor een overdreven optimisme inzake de toestand in Vlaanderen en vroeg een onafgebroken waakzaamheid. De verdere gebeurtenissen bevestigden de twijfel van Johannes XXII.

Graaf Lodewijk (en Flote) kon(den) slechts vaststellen dat de verhoopde verzoening uitbleef, en dat de toegevingen het gemeen integendeel hadden gesterkt in de gegrondheid van zijn eisen⁸¹. Nieuwe spanningen tussen Brugge en het Vrije deden lokale haarden van onrust weer opblaaien, waar-

(74) Bibliothèque Nationale Parijs, Mélanges Colbert, doos 391, nr. 618; S.A.G., Oorkonden, nr. 108.

(75) A.D.N., B 469/5639, 5641, 5644.

(76) Slechts de akte van 9 april 1324 (n.s.) m.b.t. het Gentse Transportaandeel vermeldt de tussenkomst van een raadsheer in het bijzonder: *Par mons. le conte present mons. de Verzelay*. (B.N., Mélanges Colbert, doos 391, nr. 618).

(77) S.A.B., Oorkonden, nr. 300: „*Se vous voulez chose que nous puissons fere, si nous mandez fiablement, nous le ferons tousjours volentiers.*”

(78) Uitgave A. FAYEN, *Lettres de Jean XXII (1316-1334). Textes et analyses. [Analecta Vaticano-Belgica, II], 2 dln., 3 bndn., Rome-Brussel-Parijs, 1908-1909.*

(79) IDEM, o.c., I, nr. 1337, p. 496-497: ... „*qui (= Flote) ad statum pacis hujusmodi procurandum, ut vestre testantur littere, laudabiliter laboravit.*”

(80) IDEM, o.c., I, nr. 1338, p. 497-498: „*Et quia dilectus filius... abbas Verzeliacensis ad sedandam discordiam et procurandam concordiam antefatas sedule, prout tue testantur littere, laboravit, habere illum, tue interventionis obtentu suorumque meritum intuitu, loco et tempore intendimus commendatum.*”

(81) PIRENNE, *Le Soulèvement*, p. XVIII.

op de graaf de teugels strakker aantrok, alle initiatieven van het gemeen onwettig verklaarde en het gezag van de plaatselijke baljuws bevestigde⁸². Temidden van hongerrellen⁸³ en spijs het aandringen der grote steden vertrok hij op 3 juli naar Parijs en Nevers⁸⁴. Volgens de *Genealogia* lokte dit algemene afkeuring uit, temeer daar ook ditmaal Artaud Flote Lodewijks enige reisgezel zou zijn geweest en dus andermaal de inspirator van een grove blunder. Vermits Lodewijk en Robrecht op 13 juli te Parijs onder beider naam en zegel een oorkonde afleverden maakte de tweede vermoedelijk eveneens deel uit van het grafelijke gevolg⁸⁵. De verhalende bronnen vertellen evenmin dat de graaf toen gevolg gaf aan een koninklijke oproep om hulp te verschaffen in de "oorlog" tegen de Engelsen in Aquitanië⁸⁶. Robrecht keerde trouwens begin augustus naar zijn apanagelanden terug om ook de Vlamingen tot interventie over te halen⁸⁷. De steden wensten evenwel niet de sociale onrust in het graafschap ten top te drijven door de handelsbetrekkingen met Engeland te verbreken⁸⁸.

De *Genealogia* stelt opgelucht vast dat Lodewijk "zijn" abt te Parijs had achtergelaten toen hij op 2 februari 1325 naar Vlaanderen terugkeerde⁸⁹. Flote zette inderdaad geen voet meer op Vlaamse grond, doch verdween ook uit de omgeving van Lodewijk II van Nevers. Wat waren de achtergronden van deze plotse breuk in een schijnbaar vlotte samenwerking?

DE ONGENADE

Kwam de ongenade zo plots en onverwacht als het feitenmateriaal laat uitschijnen? Was het graaf Lodewijk die zich van een te belastende raadsheer ontteed, of waren andere krachten in het spel opgedoken?

Waar hij op 16 mei 1324 het optreden van Flote nog zo had geprezen gebood paus Johannes XXII hem in een kort en krachtig mandement op 27 oktober van hetzelfde jaar om naar Avignon over te komen. De redenen hiertoe werden niet uiteengezet doch uitstel werd alvast als onaanvaardbaar aangekondigd⁹⁰. Deze dagvaarding moet bepaald niet de eerste

(82) S.A.B., Oorkonden, nr. 304.

(83) A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de St. Pierre au Mont Blandin à Gand*, II, Gent, 1871, p. 31.

(84) Stadsarchief Rijsel, Stadsrekeningen Rijsel 1323-1324, f° 46 r°; MARTENE en DURAND, *o.c.*, *ibid.*

(85) A.D.N., B 469/5653 en 5654, regeling van een geschil inzake Robrechts apanage-rechten.

(86) VUYLSTEKE, *o.c.*, p. 343.

(87) In de week van 11-18 augustus was hij te Nieuwpoort, 8-15 september te Duinkerke. (DESMAREZ en DE SAGHER, *o.c.*, p. 389).

(88) Op 21 juli 1324 gaf koning Edward II het bevel om alle goederen- en personenverkeer van en naar Frankrijk tegen te houden, evenwel met een uitdrukkelijke uitzondering voor de Vlamingen (RYMER, *Foedera...*, II, p. 105).

(89) MARTENE en DURAND, *o.c.*, *ibid.*

(90) FAYEN, *o.c.*, I, nr. 1443, p. 536: „sine cunctatione”.

geweest zijn vermits eveneens op 27 oktober een bevelschrift gericht werd aan de deken van Nevers om hogergenoemd mandement aan Flote ter hand te stellen en vooral om niet langer genoeg te nemen met diens redenen tot uitstel. De deken wordt bovendien gevraagd een notariële akte van de notificatie te laten opstellen⁹¹. Men mag derhalve de eerste tekenen van moeilijkheden voor Flote omstreeks einde september 1324 situeren. Flote had evenwel niet getalmd om zijn belangen te verdedigen. Zo vond hij graaf Lodewijk dadelijk bereid een bijzonder gezant naar Johannes XXII af te vaardigen met brieven om alvast de dagvaarding op te schorten. Het kan geen toeval geweest zijn dat de gezant Gui Grimaud heette. Deze kwam echter te Avignon aan kort na 27 oktober toen de tweede dagvaarding reeds verzonden was. Grimauds onderhoud met de paus wijzigde diens standpunt niet: in zijn antwoord van 5 november 1324 aan Lodewijk II van Nevers is de paus van mening dat de overkomst van Flote "nuttig zal zijn en niet minder opportuun voor de grafelijke belangen"⁹². Evenmin als Grimauds zending oogstte de tussenkomst van Alfons van Spanje ten gunste van Flote enig onmiddellijk succes. De paus excuseerde zich bij deze invloedrijke Franse hofpersonaliteit, net zoals hij dit deed bij Lodewijk II, voor de dagvaarding van Flote, maar beloofde wel uit achting voor de interveniënt de moeilijkheden van Flote welwillend te onderzoeken⁹³. Deze laatste gaf inderdaad gehoor aan de pauselijke oproep en begaf zich naar Avignon waar hij ononderbroken tot 2 mei 1326 verbleef ten behoeve van de tegen hem ingestelde procedure. De beschuldigingen aan zijn adres, zo verneemt men nu, waren uitgebracht door niemand minder dan gravin Mathilde van Artois en koningin Johanna van Frankrijk, haar dochter. Over het motief en de aard der aanklacht komt men uit de pausbrieven niets te weten. Feit is dat Johanna's procureur te Avignon geen nadere informatie kon verstrekken inzake de geformuleerde aanklacht, laat staan harde bewijzen op tafel leggen. Johannes XXII meldde derhalve op 1 juni 1325 aan Mathilde dat geen grond tot verdere vervolging bestond en dat hij zou oordelen naar goddelijke ingeving⁹⁴. Toen Johanna tijdens de tweede helft van 1325 haar beschuldigingen nogmaals herhaalde betuigde de paus nog duidelijker zijn twijfels over de schuld van Flote in een antwoord van 5.12.1325⁹⁵. Uiteindelijk mocht Flote op 2 mei 1326 Avignon verlaten na voorspraak vanwege koning Karel IV en kreeg residentieplicht te Vézelay⁹⁶. Tot 1331 tast men vervolgens in het duister omtrent zijn persoon en activiteiten.

Artaud Flote had zich geen geduchter vijandschap kunnen kiezen dan die van beide dames. We wezen hoger reeds op de politieke achtergronden van Lodewijks huwelijk, doch ook factievorming binnen de hoogste politieke bestuursorganen van het koninkrijk kon verregaande gevolgen hebben.

(91) IDEM, o.c., nr. 1444, p. 536-537: „*cessante dilationis obstaculo*”.

(92) IDEM, o.c., nr. 1446, p. 537-538.

(93) IDEM, o.c., nr. 1447, p. 538.

(94) IDEM, o.c., nr. 1601, p. 585-586.

(95) A. COULON en S. CLEMENCET, *Lettres secrètes et curiales du pape Jean XXII (1316-1334) relatives à la France*, III, nr. 2662, p. 103.

(96) FAYEN, o.c., II, nr. 1736, p. 37-38.

Robrecht van Artois vocht nl. reeds sinds jaren de opvolgingsrechten van zijn tante Mathilde in Artois aan, zag zijn eisen reeds enkele malen afgewezen, doch hoopte nu met de welwillendheid van Karel IV en vooral van Filips (VI) van Valois het tij te doen keren. Mathilde van haar kant kon rekenen op de steun van koningin Johanna, haar dochter, en van de hertog van Bourgondië, haar schoonzoon. Het toetreden van de graaf van Vlaanderen kon haar partij slechts verstevigen. In dit scenario kan Artaud Flote als beschermeling van Robrecht van Artois en raadsheer van graaf Lodewijk een mogelijke hinderpaal gevormd hebben. Lodewijks echtelijke ruzies, waarover verder meer, werden dan ook aangegrepen om Flote in een kwalijk daglicht te stellen en uit diens omgeving te verwijderen. We denken hier terug aan de zinsnede uit de *Chronographia* waarin Flote in september 1323 te Sint-Omaars als raadsheer zou zijn "afgezet". De auteur vergiste zich weliswaar in de datering van de gebeurtenis maar getuigt op zijn manier van het oorzakelijke verband tussen de afzetting en "Sint-Omaars", m.a.w. gravin Mathilde.

In wat voorafging werden zoveel mogelijk vaststaande feiten i.v.m. Flotes biografie bijeengebracht, en meer in het bijzonder inzake zijn politieke loopbaan in Vlaanderen. Politieke en administratieve bescheiden (oorkonden, rekeningen, briefwisseling, enz....) uit de periode van actief raadsheerschap bieden geen bewijs noch vermoeden van enig misdadig machtsmisbruik of van persoonlijk winstbejag. Integendeel, de pauselijke bronnen alleen reeds schijnen hem vrij te pleiten van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen. Dit staat in contrast met de mening van verhalende bronnen zoals de *Genealogia Comitum Flandriae* die geen goed woord voor de persoon van Flote over hebben. De *Genealogia*, waarvan de redactie door Bernard van Clairmarais in 1329 werd aangevangen, staat weliswaar zeer dicht bij de feiten doch kan zijn beïnvloed door gebeurtenissen tussen 1326-1331 waarbij Flotes naam nog opduikt. Wij hielden met deze hypothese rekening.

FLOTE EN LODEWIJKS ECHTELIJKE PROBLEMEN

Uit wat vooraf ging blijkt dat de graaf van Vlaanderen minstens tot einde 1324 zijn raadsheer in bescherming nam. In oktober 1327 was zijn houding jegens Flote echter volkomen omgeslagen. De eerste kritiek uit Lodewijks "mond" komt voor in een zeer officiële akte van 17 oktober 1327 en staat rechtstreeks in verband met zijn huwelijksproblemen. Toen hij ca. 15 oktober 1327 bij gravin Mathilde van Artois te Bracon op bezoek was⁹⁷, met de bedoeling zijn echtgenote Margareta eindelijk aan zijn zijde te mogen meenemen, faalde hij eens temeer jammerlijk in het echtelijke bed⁹⁸.

(97) Bracon, Frankrijk, dep. Jura, arr. en kant. Lons-le-Saunier. Bezoek vermeld in de hotelrekeningen van gravin Mathilde van Artois en Franche-Comté (A.D.P.d.C., A. 461, f° 13 r°, 35 r°).

(98) A.D.N., B 1562, f° 134 v°: „*causa et spe uxoris cognoscendere in quo jam defecerat et ibi paratam uxorem invenisset nec cognoscere potuisset ex qua domina Attrebatensis fuit*”

Gravin Mathilde en koningin Johanna lieten Margareta niettemin vertrekken niet zonder vooraf een reeks materiële en morele waarborgen van Lodewijk afgedwongen te hebben. In de akkoorden van Poligny van 17 en 18 oktober 1327 beloofde de graaf zijn echtgenote voortaan goed te zullen behandelen, zodat een vroeger stormachtig samenzijn zoals te Nevers zich niet meer zou herhalen⁹⁹. De toespeling op personen die Lodewijk toen onder "voogdij" hadden is duidelijk gericht op Flote en Grimaut. Flotes optreden bij de graaf wordt in de bronnen inderdaad vaak omschreven als "gouverner" en niet als "conseiller". Dit betekent tevens dat die eerdere slechte behandeling van de gravin plaats vond kort vóór oktober 1324 toen Flote naar Avignon werd ontboden en uit Lodewijks omgeving verdween. Volgens zijn itinerarium verbleef Lodewijk van midden juli tot midden december 1324 te Nevers.

Het zal steeds onduidelijk blijven of die eerste echtelijke twist meteen de aanleiding was voor gravin Mathilde en koningin Johanna om Flote bij de paus van duistere praktijken te gaan beschuldigen. Het beroep op de kerkelijke instanties schijnt wel in die richting te wijzen. Iemand moest toch opdraaien voor het "grote onvermogen" van graaf Lodewijk. Gravin Mathilde zag hier wellicht tegelijkertijd de kans om een beschermeling van Robrecht van Artois en van een haar vijandige clan in discrediet te brengen. Flote dankte echter zijn heil aan Johannes XXII die moeilijk door het aangebrachte bewijsmateriaal te overtuigen was.

Hoewel Flote, voor zover bekend, volkomen uit de grafelijke omgeving was verwijderd, bleven Lodewijks echtelijke problemen hem dus ook na 1325 als een noodlot achtervolgen. Toen Lodewijks falende viriliteit in oktober 1327 nog steeds niet verholpen was en op zijn minst het hele Vlaamse en Bourgondische hof hiervan op de hoogte waren, werd opnieuw een zondebok gezocht, en gevonden. Dit kan afgeleid worden uit de inhoud van de aanklacht van 1330/1331. De toenmalige hoofdbeschuldiging van hekserij die Flote en Grimaut ten laste wordt gelegd is in werkelijkheid de heroprakeling van feiten, al dan niet voor een deel aangepast, geput uit een eerder gevoerd proces wegens hekserij tegen Grimauts moeder. De arme vrouw werd op de pijnbank gelegd, bekende uiteraard al het gewenste en eindigde vervolgens op de brandstapel. Haar verklaringen moesten voor de buitenwereld het bewijs leveren dat de opgeroepen buitennatuurlijke krachten inderdaad in 1327 een normaal huwelijksleven konden verstoren. Gezien het beoogde doel kan dit proces tegen moeder Grimaut omstreeks einde 1327-1328 hebben plaatsgevonden. Dat deze zaak oorspronkelijk geen verband hield met die van 1331 moge blijken uit het voorkomen van twee afzonderlijke dossiers in het grafelijk archief in 1335-1336¹⁰⁰. Het

furibunda et satim incepit movere verba quasi mater filiarum Zebedei... et ibi dominus propter defectum suum erat quasi desperatus et nos cum eo."

(99) A.D.N., B 410/5830: „nous li fesimes plusieurs gries et durtés par inductions et exortations mauvaises d'aucuns qui adonques nous gouvernoient." De gegeven waarborgen, o.a. vrije controle door Mathildes vertrouwelingen in het persoonlijk gevolg van gravin Margareta, zouden gelden: „tant et si longuement comme l'empeschement de couple charnel sera et durra entre nous et nostre dicte compaigne."

(100) M. VANDERMAESEN, Het slot van Rupelmonde als centraal archiefdepot van het graafschap Vlaanderen (midden 13de-14de eeuw), in: *Handelingen van de Koninklij-*

zal de lezer intussen niet ontgaan zijn dat aan Flote, Grimaut en diens medeplichtige moeder feiten werden aangewreven die ze in 1327 bezwaarlijk konden uitvoeren. Uit geen enkele aanwijzing blijkt dat zij na 1324 nog aan Lodewijks hof verschenen, laat staan nog enige politieke, administratieve of erefunctie vervulden.

Ten laatste in 1330 waren de persoonlijke problemen van de graaf van Vlaanderen opgelost vermits Lodewijk van Male op 29 november 1330 geboren werd.

DE OVERIGE "MISDADEN" VAN FLOTE

In de inleiding op deze bijdrage maakten we gewag van beschuldigingen zoals hoogverraad, schriftvervalsing en corruptie. Deze komen voor in de reeds hoger vermelde aanklacht tegen Flote, en worden wat het laatste punt betreft bevestigd in het repertorium van Vane Guy. Aangezien deze aanklacht en wellicht nog andere stukken uit dit gerechtelijke dossier in 1336 nog in het grafelijke archief te Rupelmonde bewaard werden kunnen we ons voorstellen dat de inhoud ervan aan een aantal personen in het hofmidden bekend was, wat de faam van de abt van Vézelay verder in de grond boorde¹⁰¹.

De aanklachtenlijst bevat de beschuldiging van hoogverraad in 1324 wat Flotes ongenade mede zou kunnen verklaren. Hij zou namelijk gepoogd hebben om Karel van Valois naar een Engelse alliantie over te halen, gericht tegen Karel IV, zijn neef, tijdens de campagne in Aquitanië (in 1324), en werd hierom in 1326 (sic) te Parijs in hechtenis genomen¹⁰². Niet alleen lijkt een bestraffing twee jaar na de feiten onwaarschijnlijk, maar bovendien dateert de aanklacht niet eens die opsluiting te Parijs. Wat meer is, de bron zelf verhaalt het anders: Flote wenste niet Karel van Valois doch graaf Lodewijk tot het Engelse kamp over te halen, waarop deze evenwel niet inging¹⁰³. Dergelijk verraad tegenover de Franse kroon zal wel nooit in Lodewijks bedoeling hebben gelegen, en de auteur van dit voorstel zou wellicht ook dadelijk het vertrouwen van de graaf hebben verloren. Men stelt integendeel vast dat deze zijn raadsheer bleef steunen, zelfs toen de eerste beschuldigingen tegen hem bij de paus waren ingediend. Trouwens, deze politieke misstap kan geen reden zijn geweest tot vervolging door de kerkelijke rechtspraak.

Deze beschuldiging verbergt o.i. nauwelijks een niet verteerde wrok omwille van het onvermogen om de Vlamingen in 1324 actief bij de anti-Engelse campagne te betrekken. Het oprakelen van deze gebeurtenis was

ke Commissie voor Geschiedenis, CXXVI (1970), p. 297-298: „*Quedam rationes contra Verzelicensem*”, en *Proces contre la mere Grimaut*.

(101) DE SOULTRAIT, o.c., kol. 660: „*Item, que de toutes les choses dessusdites est voix et commune renommée en la conté de Flandres, en la conté de Nevers et en la baronnie de Donzy.*”

(102) J. PETIT, *Charles de Valois (1270-1325)*, Parijs, 1900, p. 218, naar DE SOULTRAIT, o.c., kol. 654. Deze visie werd overgenomen door CAZELLES, o.c., p. 83, n. 3.

(103) DE SOULTRAIT, o.c., kol. 654.

bovendien bijzonder opportuun in 1331. Einde 1330 immers verloor Robrecht van Artois zijn zaak in burgerlijk geding m.b.t. de rechten op het graafschap Artois, en werd ervan verdacht valse rechtstitels als bewijsmateriaal te hebben voorgelegd¹⁰⁴. Robrecht wachtte het vonnis in het hieropvolgende strafrechtelijke proces niet af en vluchtte omstreeks september 1331 uit Frankrijk. Was het een toeval dat paus Johannes XXII op 9 augustus 1331 aan de bisschop van Parijs opdracht gaf een onderzoek tegen Flote in te stellen op grond van o.a. hekserij en schriftvervalsing¹⁰⁵. Het verband met Robrecht van Artois ligt voor de hand: notaris Pierre Tessons die de vervalste rechtstitels vervaardigde is Flotes medebeschuldigde. Wilde men doorheen de vermeende anglofilie van Flote, sympathisant van Robrecht, ook deze laatste treffen? Hoewel Robrecht slechts omstreeks Pasen 1334 openlijk de Engelse kaart ging spelen, is het best mogelijk dat hij reeds voordien op geldelijke steun van Edward III kon rekenen, en er ook werd van verdacht.

Niet minder zwaar is de beschuldiging van schriftvervalsing en corruptie. Flote en Grimaut zouden o.a. 50.000 lb. hebben verduisterd bij de onrechtmatige verkoop van delen uit het grafelijk patrimonium en zich hebben laten vergoeden in ruil voor afgeleverde stedelijke privileges. In samenhang hiermee zouden beiden het grafelijke grootzegel en tegenzegel hebben laten namaken¹⁰⁶. De bewaring van het zegel en het gebruik ervan om akten in grafelijke naam te valideren en af te leveren was inderdaad de hoofdvoorwaarde om zichzelf voordelen toe te kennen. Kunnen beschuldigingen zoals corruptie en valsheid in geschrifte na al die eeuwen nog aangetoond worden, of zelfs ontzenuwd? We gingen die uitdaging niet uit de weg.

Flote vervulde wellicht de functie van zegelbewaarder of had een eigen vertrouweling op die post. Dit bewees hij op 4 april 1324 in de reeds hoger vermelde brief aan het Brugse stadsbestuur waarbij hij een privilege voor het Vrije ter inzage toestuurde met de nadruk op de wijze van zegelen: in groene was en aan zijden staart¹⁰⁷. Die bevoegdheid had hij ontnomen aan Ottobonus van Caretto, proost van Sint-Donaas, die van 3 december 1322 tot 20 maart 1323, met Gwijde van Vlaanderen als ruwaard van Vlaanderen optrad en tevens het zegel in handen had¹⁰⁸. Ottobonus' eventuele plannen om de functie van de erfelijke kanselier van Vlaanderen als zegelbewaarder nieuw leven in te blazen werden door Flote blijkbaar met succes tegengewerkt. Na diens definitieve vertrek uit Vlaanderen in juli 1324 bleef het zegel een tijdlang bij Guillaume de Flavigny¹⁰⁹.

(104) CAZELLES, o.c., p. 81.

(105) COULON en CLEMENCET, o.c., fasc. IX, nr. 4643, p. 85-86.

(106) DE SOULTRAIT, o.c., kol. 658-659.

(107) S.A.B., Oorkonden, nr. 300.

(108) VUYLSTREKE, o.c., p. 240: „...van sinen rechte dat hi bezeghelde onse privilegien die min here van Vlaendren, die nu es, ons gaf”. (op datum van 8 april 1323).

(109) DE SOULTRAIT, o.c., p. 658: „Item li dits comtes avoit son grand seel et contreseel, le quel portoit Guillaume de Flavigny”. Uit deze tekst zou zelfs kunnen worden afgeleid dat Flavigny (sedert de tweede helft van 1323) het zegel bewaarde, maar dan wel bij de gratie van Flote. Dit personage komt slechts tweemaal als getuige in een grafelijke akte voor, nl. op 7 februari 1325 (R.A.G., Fonds Staten van Vlaanderen, nr. 962, f°

Kon Flote met het zegel achter de hand ook daadwerkelijk grafelijk bezit verduisteren? Vooraf weze verduidelijkt dat verwerving en vervreemding van patrimoniumdelen, hetzij heerlijke rechten, hetzij roerende of onroerende bezittingen en inkomsten, noodzakelijkerwijze aanleiding waren tot een akte met grafelijk zegel. Nergens kon een formele schenking aan Flote teruggevonden worden, noch in notitievorm, noch in ongezegeld afschrift, noch in één der talrijke cartularia. Evenmin bestaat een akte van wederroeping terzake. Men mag ervan overtuigd zijn dat een schandaal van die omvang sporen zou hebben nagelaten.

De enige sector in het beheer van het grafelijke patrimonium waar geknoei met omvangrijke bedragen kon voorkomen, was de fiscaliteit. Ofwel werden rechtmatig ontvangen bedragen verduisterd en niet overgemaakt aan de daartoe bestemde grafelijke kas, ofwel werd smeergeld betaald voor beslissingen in grafelijke naam bekomen na tussenkomst van Flote.

Inzake de betalingen in het kader van de "Transportrente" en van de boetes opgelegd n.a.v. de opstand van 1323-1328 is men bijzonder goed ingelicht dank zij het zogen. "Repertorium van Vane Guy", ontvanger van Vlaanderen van 9 september 1331 tot begin 1333¹¹⁰. Deze zeer gedetailleerde staat van betalingen vermeldt inderdaad de kapitalisatie van enkele van deze rentelasten onder de verantwoordelijkheid van Artaud Flote, nl. voor Gent¹¹¹, Oudenaarde¹¹² en Poperinge¹¹³. Vane Guy gewaagt hierbij uitdrukkelijk van Flotes bedrog en hebzucht. Dank zij de bewaarde Gentse stadsrekeningen is het mogelijk de gegrondheid van deze beschuldigingen, althans wat Gent betreft, te onderzoeken.

In tegenstelling tot zijn grootvader dacht Lodewijk II van Nevers niet langer aan de recuperatie van Waals-Vlaanderen, en zag in de jaarlijkse 10.000 lb. torn. "Transportrente" een welgekomen en zelfs broodnodige ontvangstpost in de grafelijke boekhouding. Toen de ontvangers de lopende jaarrente en de achterstallen opeisten ontstond protest of poogde men een minnelijke schikking te treffen. Gent slaagde erin haar achterstallen te laten reduceren tot 4 termijnen van 1.108 lb. par. , d.w.z. 4.432 lb. par. die aan Conte Gualterotti werden betaald. N.a. hiervan werden Flote en Grimaut met een "hoofsheid", een attentie, van 400 lb. par. bedacht¹¹⁴. Vane Guy, steunend op de rekeningen van Gualterotti, vond slechts 3.332 lb. par. terug en schuift Flote een verduistering van 1.100 lb.par. in de

12 r°) en op 14 maart 1325 (A. KLUIT, *Historia critica comitatus Hollandiae et Zeelandiae...*, II, Middelburg, 1782, nr. 402, p. 1065).

(110) R.A.G., Fonds Staten van Vlaanderen, nr. 962.

(111) R.A.G., Fonds Staten van Vlaanderen, 962, f° 3 r°: *Le ville de Gand pour le transport de Lille, de Douay et de Bethune, doit pour le Noël l'an M CCC et VIII jusques au march l'an XXIII, que li abbés de Verzelay le mist hors des mains monseigneur malvaisement et fausement...*

(112) R.A.B., Fonds Staten van Vlaanderen, nr. 962, f° 54 r°: *Et est assavoir que en l'an vintchieme ledite rente fu vendue a ledite ville par la malvasté, faussestei et convoitise de l'abbé de Verselay qui monseigneur gouvernoit.*

(113) R.A.G., Fonds Staten van Vlaanderen, 962, f° 25 r°: *Et est a savoir que en l'an XXIII fu al abbet de Saint Bertin par le faus pourcach de l'abbei de Verzelay.*

(114) VUYLSTREKE, o.c., p. 326-327.

schoenen¹¹⁵. Oordeelden Flote en Grimaut die 400 lb par. een onderschatting van hun diensten en vonden zij in de ontvanger een medeplichtige om wat meer binnen te rijven? Of hield Gualterotti de 1.100 lb. par. voor zich alleen? Deze laatste hypothese geniet onze voorkeur. Gualterotti's biografie en loopbaan laten hem trouwens kennen als potentieel en ook daadwerkelijk financieel sjoemelaar: Italiaans bankier, stadsontvanger te Gent van 1314 tot 1319, ontvanger van Vlaanderen van 1322 tot 1326, grafelijk raadsheer tot in 1333. Moeilijkheden met zijn rekeningen bleven niet uit vermits hij in 1324 moest beloven alle in de jongste rekening "vergeeten" ontvangsten te zullen terugstorten¹¹⁶. Hij vergat blijkbaar ook de 1.100 bl. par. "van Flote" te boeken. Deze vos verloor geenszins zijn streken vermits hij in 1334 en 1335 verkoos Vlaanderen te verlaten toen zijn rekeningen van zeer nabij werden onderzocht. We zijn ervan overtuigd dat hij in 1332, toen Vane Guy de Vlaamse fiscaliteit doorlichtte, dit gat van 1.100 bl. par. zonder risico ten laste van Flote legde. Hij kon dit des te gemakkelijker doen vermits men in hofkringen op de hoogte was van Flotes problemen te Parijs in 1331.

Vane Guy beschuldigde Flote bovendien van verduistering van een deel van de afkoopsum van het Gents transportaandeel. Hij beschreef de overeenkomst ten belope van 13.000 lb. par. (sic), doch vermeldde slechts de ontvangst van 8.000 lb. par. door Gualterotti. Tegelijkertijd verweet hij Flote de overige 5.000 lb. par. voor eigen rekening te hebben opgestreken.

Guy geeft hier o.i. een merkwaardige boekhoudkundige voorstelling der feiten. De overeenkomst tussen graaf Lodewijk en de stad Gent van 24 mei 1324 voorzag nl. in de kapitalisatie van het jaarlijkse renteaandeel van 1.108 lb. par. voor een tegenwaarde van 13.296 lb. par., te betalen met termijnen van 2.000 lb. par. op 25 december 1324 en 1325, Pasen 1325 en 1326, 1 oktober 1325 en 1326, en 1.296 lb. par. op 25 december 1326. De graaf stemde er bovendien mee in dat 8.296 lb. par. werden toegewezen aan Conte Gualterotti, en 5.000 lb. par. aan Jan van Mirabello¹¹⁷.

De Gentse stadsrekeningen bewijzen alvast dat de stad tussen 15 augustus 1324 en 14 augustus 1328 de afkoop volledig betaalde en de bedragen zoals afgesproken aan Jan van Mirabello en aan Conte Gualterotti uitkeerde¹¹⁸.

(115) R.A.G., Staten van Vlaanderen, 965, f° 3 r°.

(116) Over C. Gualterotti, zie P. ROGGHE, Italianen te Gent in de XIVde eeuw. Een merkwaardig Florentijnsch hostellers- en makelaarsgeslacht: de Gualterotti, in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 1 (1946), p. 197-225, en het artikel Gualterotti Conte door M. VANDERMAESEN, te verschijnen in het *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 13.

(117) S.A.G., Oorkonden, nr. 326, in vidimus door Filips VI van Valois, koning van Frankrijk, op verzoek van gravin Margareta van Vlaanderen en afgevaardigden van Gent (Parijs, mei 1337). Van Duyse dateerde de akte op 24 april 1324 daar waar Hemelvaartdag 1324 op 24 mei viel. Een ongezegeld afschrift van de overeenkomst vindt men nog te Rijsel, A.D.N., B 4064/5648.

(118) Gent betaalde uit tussen 15 aug. 1324 en 15 augustus 1328 aan Jan van Mirabello: 1200 lb. par., 1800 lb. par. en 2000 lb. par. (VUYLSTEKE, o.c., p. 422-423, 524 en 583), en aan Conte Gualterotti: 2400 lb. par., 2633 lb. par. en wellicht 3162 lb. par. (verloren rekening van 1324-1325) vermits reeds in 1326-1327 van volledige betaling werd gesproken (VUYLSTEKE, o.c., p. 422-423, 524, 583).

Vane Guy getuigt dan ook van een evidente kwade trouw en gaat bovendien zeer handig tewerk wanneer hij Flotes verduistering wil bewijzen. Aangezien hij toegang had tot het grafelijke archief moet hij de afkoopakte van 24 mei 1324 gekend hebben. Gelet op zijn bevoegdheden kon hij tevens weten dat de aan Mirabello toegewezen 5.000 lb. par. niet als ontvangst in de rekeningen van de Ontvanger van Vlaanderen zouden voorkomen. Guy wordt echter volkomen ongeloofwaardig wanneer men beseft dat Flote geen penning van die 5.000 lb. par. kon opstrijken. De eerste betaling aan Jan van Mirabello gebeurde immers na 15 augustus 1325, het saldo ten laatste op 14 augustus 1328. Flote was toen reeds van het Vlaamse politieke toneel verdwenen.

Artaud Flote komt uiteindelijk niet zo uitgesproken misdadig en corrupt over als enkele bronnen ons willen doen geloven. We leerden hem veeleer kennen als een eerezuchtige persoonlijkheid en politiek avonturier. Van hui-ze uit was hij vertrouwd met de sfeer van de macht doch ook met de risico's van het politieke bedrijf. Dit ondervond hijzelf tijdens de eerste jaren van zijn kerkelijke loopbaan. Geholpen door familiebanden en relaties maakte hij zijn opwachting aan het koninklijk hof waar hij tijdens de winter van 1322-1323 het pad van Lodewijk II van Nevers kruiste. Met instemming van Karel IV en van Robrecht van Artois, diens raadsheer en gunsteling, nam hij de taak op zich om de jonge en onervaren graaf van Vlaanderen een tijdlang te begeleiden en hierbij de Franse belangen niet uit het oog te verliezen.

Het kwam in 1323 en 1324 tot een blijkbaar probleemloze samenwerking tussen beide mannen: Lodewijk schikte zich in de "voogdijrol" van Flote terwijl deze de grillen en eigenzinnigheid van de soms koppige en impulsieve jongeman over zich heen liet gaan. En toen de eerste aantijgingen tegen zijn raadsheer in het midden van 1324 werden ingediend deed Lodewijk dadelijk pogingen om zijn gezelschap bij de paus te verdedigen. Hiermee ontcrachtte hijzelf het voornaamste argument van Flotes tegenstanders tijdens de jaren die erop volgden nl. als zou diens perverse invloed de oorzaak zijn geweest van het stormachtige verloop van zijn eerste echtelijk samen-zijn met zijn echtgenote Margareta.

Na de impliciete vrijspraak door paus Johannes XXII geraakte Flotes naam in een neerwaartse spiraal. Zijn nu geïdentificeerde vijanden, gravin Mathilde van Artois en koningin Johanna van Frankrijk, bleven hem met de voortdurende impotentie van graaf Lodewijk (bij de gravin!) belasten. Aldus werd hij in 1327-1328 beschuldigd van medeplichtigheid aan hekserij: Lodewijks oneer was een staatszaak geworden.

We kunnen slechts vermoeden dat Robrecht van Artois hem de hand boven het hoofd hield tegen de aanvallen van de clan Artois-Bourgondië-Vlaanderen. In 1331 sleurde Robrecht Flote echter in zijn val mee. De beschuldiging van schriftvervalsing kon niet ten gronde onderzocht worden, doch het zal niemand ontgaan dat de abt van Vézelay op het zelfde ogenblik ook in Vlaanderen van een gelijkaardige misdaad werd beschuldigd...

zeven jaar na de feiten! Dit gebeurde dan wel in een poging van koning en graaf om de verkoop van het Gentse Transportaandeel ongedaan te maken. De controle op de stadsfinancien was één van de elementen van graaf Lodewijks centralisatiepolitiek geworden en zal tijdens de volgende jaren tot stijgende spanningen met Gent leiden. We zijn ervan overtuigd dat Flote nogmaals voor de goede zaak geslachtetofferd werd.

We hebben gepoogd de aanklachten tegen Flote te weerleggen, zoniet te relativieren. Als voornaamste raadsheer was hij uiteraard meestal in de buurt van graaf Lodewijk. Als Fransman en onbekend met de complexe politieke en sociaal-ekonomische toestand in Vlaanderen lokte zijn optreden zeker weerstand uit. Verraad pleegde hij echter niet, verduistering van Transportgelden was weinig waarschijnlijk en zelfs onmogelijk, en Lodewijks sexuele potentie gedurende vier jaar neutraliseren was voorwaar een krachttoer.

CONJUNCTUUR, STRATIFICATIE EN KOOPKRACHT TE GENT TIJDENS DE EERSTE HELFT VAN DE 17de EEUW. DE ECONOMISCHE EN SOCIALE BETEKENIS VAN DE RENTE- EN WONINGMARKT *

door

Johan DAMBRUYNE

Het rente- en immobiliënonderzoek heeft de laatste jaren nieuwe perspectieven geopend voor de economische en sociale geschiedenis van de Zuidnederlandse steden van de late Middeleeuwen en het Ancien Régime. De studie van de rente- en woningmarkt, op basis van de schepenregisters, maakt het immers mogelijk om een scherper inzicht te krijgen in de economische conjunctuur en de sociale structuren van de stedelijke samenlevingen. In navolging van H. Soly hebben verschillende thesisstudenten van de Gentse Rijksuniversiteit in de voorbije vijftien jaar de bruikbaarheid van de schepenregisters voor kwantitatief onderzoek verder uitgetest. Steeds kwam men tot bevredigende en waardevolle resultaten. De publikatie „Immobiliënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503”, welke in 1981 verscheen, is ongetwijfeld het meest geslaagde voorbeeld van deze nieuwe benadering¹. Alle mogelijkheden van deze onderzoeksmethode zijn evenwel nog niet gekend. Daarom is het belangrijk dat in de komende jaren het stedelijk rente- en immobiliënonderzoek verder wordt verfijnd en op ruimere schaal wordt toegepast. Met onderhavig artikel over de Gentse rente- en vastgoedmarkt tijdens de eerste helft van de 17de eeuw willen we hiertoe alvast een bijdrage leveren. Tot dusver werd de Arteveldestad enkel voor de 15de eeuw aan een dergelijk onderzoek onderworpen.

1. PEILING NAAR DE ECONOMISCHE CONJUNCTUUR

Het is de Franse historicus B. Schnapper die als eerste heeft aangetoond dat er in het Ancien Régime een duidelijke correlatie bestond tussen de ontwikkeling van de stedelijke rentemarkt en de stedelijke economische conjunctuur². Hij stelt dat men de economische toestand van een bepaal-

* Gebruikte afkortingen:

SAG: Stadsarchief van Gent; reeks 301: Schepenregisters van de Keure; reeks 303: Schepenregisters 'vrij huis, vrij erve'; reeks 330: Staten van goed; reeks 333: Schepenregisters van Gedele; reeks 400: Stadsrekeningen; reeks 402: Registers van de uitgaven.

(1) M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobiliënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503* (Kortrijk-Heule, 1981).

(2) B. Schnapper, *Les rentes au XVIIe siècle. Histoire d'un instrument de crédit* (Parijs, 1957).

de stad nauwkeurig kan afleiden uit het aantal en de kapitaalwaarde van de jaarlijks verhandelde geldrenten, evenals uit de onderlinge verhouding tussen de diverse rentetransacties. Tijdens een periode van hoogconjunctuur neemt, volgens de auteur, het aantal renteverhandelingen toe en vermeerderd ook het kapitaal dat de renten vertegenwoordigen. Tevens stijgt het procentueel aandeel van de renteverkopen op de rentemarkt en daalt het aandeel van de renteoverdrachten³. Gedurende een periode van laagconjunctuur doet zich het omgekeerde voor.

H. Soly is van oordeel dat de door Schnapper geconstateerde correlatie tussen de evolutie van de rentemarkt en de stedelijke economie eveneens geldt voor de stedelijke immobiliënmarkt⁴. De auteur poneert dat niet alleen de renten maar ook de onroerende goederen gelegen in de stad vooral tijdens periodes van hoogconjunctuur werden verhandeld. Hij bewijst dit aan de hand van de 16de-eeuwse Antwerpse vastgoedmarkt. Om te zien of zijn stelling ook voor de stad Gent opgaat, hebben we voor de eerste helft van de 17de eeuw de ontwikkelingen op de Gentse rente- en woningmarkt gevolgd⁵. Uit dit onderzoek blijkt dat beide markten ook in de Arteveldestad een parallel verloop kennen: gedurende een fase van economische expansie neemt zowel het aantal rentetransacties als het aantal transacties op onroerende goederen toe, terwijl tijdens een fase van economische malaise zowel de renteverhandelingen als de verkopen en erfgevingen van immobiliën in aantal dalen. Wel dient gezegd dat het contrast hoogconjunctuur-laagconjunctuur scherper tot uiting komt op de rentemarkt dan op de woningmarkt. Het omgekeerde is waar te Antwerpen.

Tot nu toe werd de correlatie tussen de stedelijke rente- en immobiliënmarkt en de stedelijke economische trend enkel bestudeerd aan de hand van de volgende vier meetinstrumenten: 1. het jaarlijks aantal verhandelde renten en onroerende goederen, 2. het kapitaal dat jaarlijks wordt belegd in renten en immobiliën, 3. de verhouding tussen het aantal renteverkopen en renteoverdrachten en 4. de omloopsnelheid van de renten, huizen en gronden. Wij willen hier dan ook de aandacht vestigen op een aantal nieuwe indicatoren van de rente- en woningmarkt om het economisch klimaat van de stad te meten.

(3) Een uitvoerige bespreking van de rentetransacties alsook van de immobiliëntransacties vindt men bij J. Dambruyne, 'De 17de-eeuwse schepenregisters en de rente- en immobiliëntransacties te Gent: enkele beschouwingen', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, XLII (1988) pp. 153-182.

(4) H. Soly, 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime. Een concreet voorbeeld: de Antwerpse immobiliënmarkt in de 16de eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVII (1974) pp. 521-544.

(5) Voor het cijfermateriaal zie J. Dambruyne, 'De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 104 (1989) pp. 157-183.

Allereerst willen wij wijzen op de nauwe samenhang die te Gent bestond tussen de verhouding renten-onroerende goederen en de economische conjunctuur.

Tabel 1 Verhouding tussen de renten en de immobiliën, 1590-1661

Jaar	Aantal akten		Kapitaalwaarde	
	Aandeel renten	Aandeel immobiliën	Aandeel renten	Aandeel immobiliën
1590	35,6%	64,4%	15,3%	84,7%
1600	46,5%	53,5%	25,7%	74,3%
1610	48,6%	51,4%	29,3%	70,7%
1620	52,2%	47,8%	31,9%	68,1%
1630	48,9%	51,1%	27,1%	72,9%
1641	51,0%	49,0%	32,1%	67,9%
1661	57,9%	42,1%	31,8%	68,2%

Men mag stellen dat naarmate de economische situatie gunstiger wordt het procentueel aandeel van de renten toeneemt en het aandeel van de immobiliën afneemt⁶. Dit geldt zowel voor het aantal akten als voor de kapitaalwaarde. Terwijl in 1590, periode van economische crisis, het aandeel van de rentetransacties slechts 35,6% van het totaal aantal akten bedroeg, steeg dit in 1620, periode van economische bloei, tot ruim 52,2%. De minder rooskleurige toestand van de Gentse economie in 1630 had een daling van het renteaandeel tot gevolg (48,9%). In 1641, periode van hoogconjunctuur, en in 1661, periode van economische „boom”, lag het percentage van de renten hoger dan in 1630. Dezelfde evolutie valt waar te nemen bij de kapitaalwaarde. Zo verdubbelde het kapitaaltaandeel van de rentetransacties tussen 1590 en 1620.

Vermeldenswaardig is ook dat de verhouding tussen de renteverhandelingen en de verhandelingen van onroerende goederen te Gent anders lag dan in Antwerpen. Te Antwerpen bezaten de rentetransacties zowel tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw, de 16de eeuw, als tijdens het begin

(6) Voor een overzicht van de economische ontwikkeling van de stad Gent tijdens de 17de eeuw raadplege men J. Dambruyne, *De Gentse immobiliënmarkt*, pp. 157-183; idem, 'Het versteningsproces en de bouwactiviteit te Gent in de zeventiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 102, 1989, pp. 30-51.

van de 17de eeuw een onmiskenbaar overwicht ⁷. In Gent daarentegen kan een duidelijke evolutie worden waargenomen: terwijl tijdens het laatste kwart van de 15de eeuw veel meer huizen werden verhandeld dan renten, daalde het aandeel van de immobiliën tussen 1590 en 1661 van 64% naar 42% ⁸. Dat de erfrente in de Scheldestad veelvuldiger werd aangewend dan in de Arteveldestad valt niet alleen af te leiden uit de verhouding rentetransacties-transacties op onroerende goederen, maar ook uit de verhouding tussen de erfgevingen en de verkopeningen van immobiliën ⁹.

Er blijkt te Gent ook een nauw verband te bestaan tussen de economische toestand en de verhouding rentekopers-renteverkopers. Naarmate men evolueert naar een actievere rentemarkt en dus naar meer economische activiteit wordt de kloof tussen het aantal rentekopers en verkopers groter. Het omgekeerde is waar bij een ongunstige ontwikkeling van de rentemarkt en de stedelijke economie.

(7)	Periode	Aandeel rentetransacties	Aandeel immobiliëntransacties
	1470-1475	68%	32%

C. De Pooter, *Verkoop en berenting van huizen te Antwerpen op basis van de schepenregisters, 1470-1475. Een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1980) p. 65.

Jaar	Aandeel rentetransacties	Aandeel immobiliëntransacties
1545	69,3%	30,7%
1555	74,2%	25,8%
1600	78,9%	21,1%
1605	72,8%	27,2%
1610	69,1%	30,9%

H. Soly, *De schepenregisters*, p. 529; J. Jaspers, *De verhandeling van onroerende goederen te Antwerpen (1600-1610)* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1973), pp. 21, 37, 50.

(8)	Periode	Aandeel rentetransacties	Aandeel immobiliëntransacties
	1478-1483	33,1%	66,8%
	1483-1488	30,4%	69,6%
	1488-1493	25,8%	74,2%
	1493-1498	27,9%	72,1%
	1498-1503	31,1%	68,9%

H. Degreve, I. Schoups, 'Vijf jaar aanvulling op de Gentse immobiliënmarkt van 1483-1503: 1478-1483', *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw* (Studia Historica Gandensia, nr. 257, Gent, 1983) p. 25.

(9) Zie hiervoor J. Dambruyne, *De 17de-eeuwse schepenregisters*, pp. 178-179.

Tabel 2 Verhouding tussen het aantal rentekopers en renteverkopers, 1590-1641

Jaar	Aantal eenheden rentekopers ¹⁰	Index	Aantal eenheden renteverkopers	Index	Procentueel verschil
1590	77	100	90	100	16,9%
1600	129	168	156	173	20,9%
1610	176	229	213	237	21,0%
1620	184	239	230	256	25,0%
1630	151	196	179	199	18,5%
1641	152	197	201	223	32,2%

Tussen 1590 en 1620 kende de Gentse economie een expansie. Welnu, uit tabel 2 blijkt duidelijk dat het verschil tussen het aantal rentekopers en verkopers groter werd; het aantal verkopers nam sterker toe dan het aantal kopers. Gedurende de economische malaise van de jaren twintig werd de kloof tussen het aantal kopers en verkopers beduidend kleiner: terwijl er in 1620 25% meer renteverkopers waren dan rentekopers, was dit verschil in 1630 teruggelopen tot 18,5%. Maar tussen 1630 en 1641 — de Gentse economie beleefde op dat moment een opwaartse ontwikkeling — werd het verschil opnieuw aanzienlijk groter (van 18,5% naar 32,2%).

Het conjunctureel verloop van de Gentse economie kan tevens worden afgeleid uit de omvang van het kapitaal dat de voornaamste rentebeleggers jaarlijks in renten investeerden, alsook uit de grootte van de erfrenten die werden gekocht en verkocht¹¹.

Tabel 3 Kapitaal dat de drie grootste beleggers belegden in erfrenten, 1590-1641

Jaar	Kapitaal in Vlaamse pond groten ¹²			Totaal bedrag
	De grootste belegger	2. grootste belegger	3. grootste belegger	
1590	225	195	151	571
1600	288	244	224	756
1610	633	355	336	1.324
1620	712	617	450	1.779
1630	504	424	416	1.344
1641	1.333	1.222	1.128	3.683

(10) Wij hanteren de term 'eenheden', omdat 1. de rente(ver)koper niet steeds één bepaald persoon is; het kan evengoed een instelling zijn en 2. wanneer meerdere personen te zamen compareren (b.v. erfgenamen) we dit beschouwen als een eenheid.

(11) J. Dambruyne, *De Gentse immobiliënmarkt*, pp. 167-168.

(12) 1 Vlaamse pond groten (afgekort 1 lb. gr.) = 240 Vlaamse groten = 1,5 Brabantse pond groten = 6 carolusgulden.

De stijging van het belegde kapitaal tussen 1590 en 1620 beantwoordt volkomen aan de expansie die de Gentse economie toen doormaakte. Hoe nauw de samenhang was tussen de economische conjunctuur en het investeringsgedrag van de grote rentebeleggers wordt duidelijk wanneer men de rentemarkt van 1630 (laagconjunctuur) vergelijkt met die van 1641 (hoogconjunctuur).

Nog een andere barometer om te peilen naar het stedelijk economisch klimaat menen we te hebben gevonden in de discrepantie die bij renteoverdrachten kon voorkomen tussen de reële en de theoretische koopsom. Lichten we dit nader toe. Een rentebezitter kon in geval van geldgebrek zijn rente doorverkopen aan een nieuwe rentekoper, waardoor hij zijn belegd kapitaal terug in handen kreeg. Gedurende jaren van voorspoed stelde dit geen enkel probleem. Anders was het gesteld wanneer zich een economische recessie voordeed, omdat dan weinig contant geld voorhanden was en er ook geen grote vraag naar renten was. Tijdens een crisis zag de rentebezitter dan ook meestal geen andere mogelijkheid dan zijn rente met verlies van de hand te doen. Zo ontving bijvoorbeeld een rente-eigenaar, die zijn rente van 1 lb.gr. (tegen de penning 16) verkocht, van de nieuwe koper geen 16 lb.gr. contant (theoretische koopsom), maar slechts 13 lb.gr. (reële koopsom). Dit impliceert dat de oude rentekoper door deze transactie een verlies leed van 3 lb.gr., terwijl de nieuwe koper een winst maakte van 3 lb.gr. Wij stellen nu als werkhypothese dat wanneer men veel renteoverdrachten op de rentemarkt aantreft waarvan de reële koopsom kleiner is dan de theoretische koopsom dit wijst op een malaise in de stedelijke economie. We hebben onze hypothese uitgetest.

Tabel 4 Aantal akten betreffende renteoverdrachten, 1590-1641

Jaar	Totaal aantal akten	Aantal akten met een kleinere koopsom	Procentueel aandeel
1590	92	86	93,0%
1600	83	24	28,5%
1610	117	16	13,7%
1620	64	0	0%
1630	28	2	7,1%
1641	12	0	0%

Deze bevindingen bevestigen onze stelling. De diepgaande economische crisis omstreeks 1590 weerspiegelt zich scherp in tabel 4: bij maar liefst 93% van alle overdrachten werd de rente met verlies doorverkocht! Daarentegen toont de spectaculaire daling tussen 1590 en 1620 sprekend het herstel en de expansie van de Gentse economie aan. Tijdens het eerste decennium van de 17de eeuw daalde het percentage verder, zodat in 1610 nog slechts 13,7% van de renten met verlies werd overgedragen. In 1620 gebeurde zelfs geen enkele renteoverdracht nog met financieel nadeel voor

de verkoper. Dit is evenwel niet verwonderlijk, gezien de grote vraag naar renten en het groot aanbod van contant geld op dat moment. De economische recessie omstreeks 1630 gaf opnieuw aanleiding tot het verkopen van renten met verlies. Dat nochtans van een ernstige crisis, zoals in 1590, geen sprake is, wordt duidelijk wanneer men het procentueel aandeel van 1630 (7,1%) vergelijkt met dat van 1590 (93%). Net zoals in 1620 was er in 1641, periode van hoogconjunctuur, van renteoverdrachten die met verlies geschieden geen spoor meer te bekennen.

Bovengeschetste evolutie komt ook tot uitdrukking in de kapitaalwaarde.

Tabel 5 Verschil tussen de theoretische en reële kapitaalwaarde, 1590-1641

Jaar	Theoretische kapitaalwaarde	Reële kapitaalwaarde	Vershil in Vlaamse pond groten	Verhouding reële waarde ten opzichte van theoretische
1590	2.509	1.953	556	77,8%
1600	2.870	2.820	50	98,3%
1610	4.619	4.592	27	99,4%
1620	2.862	2.862	0	100,0%
1630	1.320	1.313	7	99,5%
1641	471	471	0	100,0%

Men merkt dat het verschil tussen de theoretische (het kapitaal dat de renteoverdrachten vertegenwoordigen) en de reële kapitaalwaarde (het kapitaal dat in werkelijkheid voor de renten werd betaald) in 1590 vrij aanzienlijk was. De reële waarde vertegenwoordigde slechts 77,8% van de theoretische waarde. Daarentegen was het verschil in 1600, 1610 en 1630 heel miniem; in 1620 en 1641 was er zelfs geen discrepantie.

De correlaties die we tussen de Gentse rente- en immobiliënmarkt en de economische ontwikkeling van de Arteveldestad hebben gelegd, werden voor andere steden nog niet bestudeerd, zodat we ons niet kunnen uitspreken over de wetmatigheid ervan. Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of deze nieuwe indicatoren, ontleend aan de rente- en woningmarkt, ook van toepassing zijn voor andere Zuidnederlandse steden en aldus kunnen bijdragen tot een betere kennis van de stedelijke economische conjunctuur.

2. DE SOCIALE STRUCTUUR VAN DE GENTSE BEVOLKING

De sociale structuur van een stedelijke samenleving blootleggen, blijft voor de meeste Zuidnederlandse steden van het Ancien Régime, bij gebrek aan geschikt bronnenmateriaal, een moeilijke opdracht. De stedelijke fiscale reeksen bieden in dit opzicht weinig perspectieven, aangezien de voor sociale stratificatie dankbare directe belasting op het persoonlijk vermogen

in de Zuidnederlandse steden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd niet of hoogst uitzonderlijk werd toegepast. Een benadering van de sociale hiërarchie vanuit een andere invalshoek, dan de fiscale, is dus aangewezen.

Vanaf het einde van de jaren zestig hebben verschillende contemporanisten gepleit voor een nieuwe aanpak van de desbetreffende problematiek¹³. Men gaat er namelijk vanuit dat de woning een betere criterium is om de stedelijke bevolking te hiërarchiseren dan het beroep, het inkomen, het fortuin of de betaalde belastingen. Er mag worden aangenomen dat zowat elkeen woont in een huis waarvan de waarde recht evenredig is aan zijn financiële middelen. Niet alleen de financiële capaciteiten van de eigenaar of de huurder spelen een rol bij de keuze van een woning, maar ook het statusbesef. De kwaliteit en kwantiteit van de woning weerspiegelt de sociale status van de bewoner. Het voordeel van de bestudering van de sociale structuur via de wooncultuur is dat enerzijds iedereen op basis van hetzelfde uniform criterium kan worden gekwoteerd (of men nu arm of rijk is, alle mensen hebben behoefte aan een dak boven het hoofd) en anderzijds dat de wooncultuur de andere elementen die de sociale rang of het aanzien van een individu bepalen (beroep, inkomen, vermogen, te betalen belastingen...) overkoepelt.

De kadastrale reeksen van de 19de en 20ste eeuw zijn uiterst geschikt om de sociale gelaagdheid van de stedelijke bevolking, op basis van de hiërarchie in de woningbouw, te reconstrueren. Vanaf omstreeks 1830 kent men, dankzij het opstellen en bijhouden van het kadastraal inkomen, de waarde van ieder huis in België¹⁴. Helaas bestaat voor het Ancien Régime een dergelijke bron niet. Toch menen we dat een systematisch en kwantitatief onderzoek van de stedelijke immobiliënmarkt ons eveneens kan inlichten over de sociale hiërarchie in het stedelijk huizenbestand. Er mag worden gesteld dat de verkoopwaarde, net zoals het kadastraal inkomen (dat gebaseerd is op de huurwaarde), een afspiegeling is van de kwaliteit en kwantiteit van het huis. Daar alle verkoopakten van stedelijke immobiliën in talrijke Zuid- en Noordnederlandse steden in schepenregisters moesten worden genoteerd om rechtsgeldig te zijn, is het bijgevolg mogelijk om aan de hand van dit bronnenmateriaal de stedelijke woningmarkt te analyseren¹⁵. Aangenomen mag worden dat de onderlinge verhouding tussen de

(13) L. de Saint Moulin, *La construction et la propriété des maisons, expressions des structures sociales: Seraing depuis le début du XIXième siècle* (Brussel, 1969); J. Hannes, C. Lis, 'De sociale hiërarchie in de woningbouw. Antwerpen omstreeks 1834', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, I (1969) pp. 86-92; J. Hannes, 'L'habitation, phénomène économique et social', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, II (1970) pp. 123-144; idem, 'De woning als statussymbool. Een bespreking', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 84 (1971) pp. 361-364; J. De Belder, 'De behuizing te Antwerpen op het einde van de XVIIIe eeuw', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, VIII (1977) pp. 367-446; A.-M. Vermeulen, 'De woning als criterium van de sociale doornede. Gent omstreeks 1834', *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw* (Studia Historica Gandensia, nr. 257, Gent, 1983) pp. 149-165.

(14) J. Hannes, *De woning als statussymbool*, p. 362.

(15) H. Soly, *De schepenregisters*, p. 522.

verschillende kwaliteitscategorieën van huizen die jaarlijks op de immobiliënmarkt worden verhandeld een afspiegeling vormt van de sociale hiërarchie in het totale huizenbestand van de stad. Het is logisch dat wanneer een bepaalde kwaliteitscategorie van huizen in de stad overheerst, deze categorie tevens sterk vertegenwoordigd zal zijn op de vastgoedmarkt. Daarentegen zullen prijscategorieën die een beperkter aantal huizen omvatten ook veel zwakker vertegenwoordigd zijn op de immobiliënmarkt.

Dit soort van onderzoek houdt in de praktijk wel een aantal beperkingen en problemen in. Allereerst heeft de verkoopprijs die men in de verkoopakten aantreft betrekking op 'het huis' en niet op 'de woning'¹⁶. Enkel deze laatste is effectief sociaal relevant. Aangezien een huis kan bestaan uit meerdere woningen moet de behandeling van eengezinswoningen worden vooropgesteld om tot verantwoorde resultaten te komen¹⁷. Ten tweede mag geenszins worden verondersteld dat alle personen met hetzelfde beroep, inkomen of bezit in huizen van precies dezelfde waarde wonen. Verder moet worden rekening gehouden met het feit dat de verkoopmarkt van huizen, waarvan men de neerslag vindt in de schepenregisters, nooit, en dit in tegenstelling tot de kadastrale documenten, een doorsnede geeft van het globale stedelijke huizenbestand op een bepaald tijdstip. Tevens bestaat de kans dat, afhankelijk van de economische conjunctuur van de stad, een bepaalde prijscategorie van woningen de voorkeur kan genieten op de woningmarkt.

Om de sociale structuur van de Gentse bevolking tijdens de eerste helft van de 17de eeuw bij benadering te kennen, onderzochten we de immobiliënmarkt van de volgende steekproefjaren: 1590, 1600, 1610, 1620, 1630 en 1641¹⁸. Dankzij deze tienjaarlijkse steekproeven konden we nagaan of er zich op lange termijn in de onderlinge verhoudingen tussen de diverse kwaliteitscategorieën van huizen geen verschuivingen hebben voorgedaan. Onze steekproefjaren zijn representatief voor de verschillende fasen van de economische conjunctuur¹⁹.

Niet alle verkoopakten van huizen komen in aanmerking voor ons onderzoek. Enkel de woningen die afzonderlijk en in hun geheel worden verkocht, zijn bruikbaar. Wanneer twee of meer huizen samen worden verkocht, vermeldt de verkoopakte doorgaans de gezamenlijke verkoop-

(16) Met de term 'huis' wordt het gebouw bedoeld, terwijl met de term 'woning' de ruimte wordt bedoeld die door een persoon of een gezin wordt bewoond.

(17) In de 17de-eeuwse verkoopakten staat altijd vermeld of het verhandelde onroerend goed een eengezinswoning betreft of dat het huis bestaat uit meerdere woningen.

(18) Volgende schepenregisters werden integraal doorgenomen: SAG, reeks 301, nrs. 129, 135, 136, 141, 147, 153, 154, 158, 159; reeks 303, nrs. 4, 5, 6, 7, 8, 9; reeks 330, nrs. 110, 111; reeks 333, nrs. 1, 4, 8, 13, 14, 20, 21. Er werd gekozen voor 1641 omdat één van de schepenregisters van 1640 onvolledig bleek te zijn.

(19) 1590 staat voor een crisisperiode van de Gentse economie, 1600 voor een herstelperiode, 1610 voor een expansieperiode, 1620 voor een periode van hoogconjunctuur, 1630 voor een recessieperiode en 1641 opnieuw voor een periode van economische bloei, cf. J. Dambruyne, *De Gentse immobiliënmarkt*, pp. 157-183.

prijs. Hoeveel de huizen afzonderlijk waard zijn, valt meestal niet te achterhalen. ook de akten waarin slechts een gedeelte van het huis werd verkocht, lieten we buiten beschouwing, omdat de vermelde verkoopprijs enkel slaat op het verkocht gedeelte en de verschillende delen niet noodzakelijk eenzelfde waarde vertegenwoordigen.

Om uiteindelijk te komen tot het opstellen van een aantal prijscategorieën van woningen hebben we de huizen die in 1590 op de vastgoedmarkt werden verhandeld, op basis van hun verkoopprijs, ondergebracht in 21 klassen. We beschouwen 20 klassen met een interval van 19 lb.gr. Een laatste klasse bevat alle huizen waarvan de verkoopprijs meer dan 400 lb.gr. bedraagt.

Tabel 6 Frequentiereeks van het aantal verkochte huizen en van de kapitaalwaarde per prijsklasse in 1590

Klassen in Vlaamse pond groten	Aantal huizen	Procentueel aandeel	Kapitaalwaarde van de huizen in Vlaamse pond groten	Procentueel aandeel
1. 1- 20	34	27,9%	363	3,8%
2. 21- 40	19	15,6%	573	6,0%
3. 41- 60	14	11,5%	671	7,0%
4. 61- 80	14	11,5%	1.003	10,5%
5. 81-100	12	9,8%	1.084	11,3%
6. 101-120	7	5,7%	790	8,3%
7. 121-140	5	4,0%	674	7,0%
8. 141-160	3	2,5%	432	4,5%
9. 161-180	0	0 %	0	0 %
10. 181-200	2	1,6%	382	4,0%
11. 201-220	2	1,6%	421	4,4%
12. 221-240	2	1,6%	458	4,8%
13. 241-260	0	0 %	0	0 %
14. 261-280	2	1,6%	540	5,6%
15. 281-300	1	0,8%	287	3,0%
16. 301-320	1	0,8%	317	3,3%
17. 321-340	1	0,8%	321	3,4%
18. 341-360	1	0,8%	356	3,7%
19. 361-380	0	0 %	0	0 %
20. 381-400	0	0 %	0	0 %
21. 400+	2	1,6%	899	9,4%
Totaal	122	100,0%	9.571	100,0%

Tabel 6 laat een concentratie van huizen zien in de eerste vijf klassen (verkoopwaarden tussen de 1 en de 100 lb.gr.). Vooral de eerste klasse omvat een redelijk aantal huizen (27,9%). Vanaf de achtste klasse wordt het aantal huizen heel beperkt. Voor twee panden reikt de verkoopprijs boven de 400

lb.gr. (namelijk 433 lb.gr. en 467 lb.gr.). In tegenstelling tot het aantal huizen ligt de sterkste kapitaalconcentratie niet bij de eerste twee klassen, maar wel bij de vierde en vijfde klasse. De eerste twee prijsklassen vertegenwoordigen daarentegen een relatief klein kapitaal. Opvallend is ook dat men voor de prijs van de twee duurste woningen bijna alle huizen van de twee goedkoopste prijsklassen kan kopen (in totaal 53 huizen).

Op basis van deze indeling in klassen kan men nu de verhandelde huizen in diverse kwaliteitscategorieën onderverdelen. Wij menen vijf categorieën te kunnen onderscheiden, die men als volgt kan omschrijven: goedkoop, bescheiden, vrij duur, duur en zeer duur. De vier eerste categorieën hebben elk een interval van 99 lb.gr. De vijfde categorie bevat alle panden boven de 400 lb.gr. We zijn ons hierbij wel bewust van het enigszins artificiële en arbitraire karakter van deze prijsindeling.

Tabel 7 Het aantal verhandelde huizen in 1590, ingedeeld volgens de prijscategorie waartoe ze behoren

Prijscategorieën in Vlaamse pond groten	Karakter	Aantal huizen	Procentueel aandeel
1. 1-100	goedkoop	93	76,2%
2. 101-200	bescheiden	17	13,9%
3. 201-300	vrij duur	7	5,7%
4. 301-400	duur	3	2,5%
5. 400+	zeer duur	2	1,6%

Het is duidelijk dat de meeste woningen die in 1590 werden verhandeld goedkope huizen betrof: maar liefst driekwart van de verkochte huizen. Het belangrijkste deel van het resterende percentage gaat naar de huizen met een bescheiden karakter (13,9%). Het procentuele aandeel van de drie duurste categorieën is bijzonder klein; samen (9,8%) evenaren ze zelfs niet het percentage van de bescheiden woningen. Bevestigen de andere steekproefjaren deze resultaten?

Om de immobiliënmarkt van de andere onderzochte jaren te kunnen vergelijken met die van 1590 moet men uiteraard uniforme criteria hantieren. Het is daarom noodzakelijk de verhandelde huizen in de desbetreffende steekproefjaren eveneens te verdelen over vijf kwaliteitscategorieën. Hierbij stelt zich wel een probleem. Aangezien ons onderzoek een halve eeuw bestrijkt, moeten de nominale waarden die de prijscategorieën afbakenen voortdurend worden aangepast aan de algemene prijstrend van de woningen. Immers, de verkoopprijs van een huis wordt naast de kwaliteit, de omvang en de ligging van het onroerend goed ook bepaald door de inflatie en de wet van vraag en aanbod (bevolkingsevolutie). Het probleem van prijsaanpassing kan vrij gemakkelijk worden opgelost, omdat we ons voor

de aanpassing van de nominale waarden kunnen richten naar de algemene Gentse huishuurindex, welke D. Van Ryssel voor de periode 1500-1795 heeft opgesteld.

Tabel 8 Evolutie van de nominale huishuurindex te Gent, 1590-1641

Jaar	Huishuurindex ²⁰ 1570 = 100	Huishuurindex 1590 = 100
1590	108	100
1600	142	131
1610	150	138
1620	191	176
1630	246	228
1641	313	289

Tabel 8 toont sprekend aan welke grove fout men zou begaan indien men de prijscategorieën niet zou aanpassen. Ten opzichte van 1590 is de huishuurindex in 1600 met 31% gestegen, in 1610 met 38%, in 1620 met 76%, in 1630 met 128% en in 1641 met 189%. Dit houdt in dat de nominale waarde die de goedkoopste huizen categorie in 1590 begrenst, namelijk 100 lb.gr., met deze respectievelijke percentages moet vermeerderd worden vooraleer men de vijf kwaliteitscategorieën (goedkoop, bescheiden, vrij duur, duur en zeer duur) van de verschillende steekproefjaren met elkaar kan vergelijken.

Tabel 9 Aandeel van de verschillende kwaliteitscategorieën van woningen op de immobiliënmarkt, 1600-1641

Kwaliteits-categorie	Jaar	Prijscategorie in Vlaamse pond groten	Aantal huizen	Totaal aantal huizen	Procentueel aandeel
Goedkoop	1600	1-131	91	130	70,0%
	1610	1-138	96	136	70,6%
	1620	1-176	118	156	75,6%
	1630	1-228	97	135	71,9%
	1641	1-289	95	133	71,4%
Bescheiden	1600	132-262	27	130	20,8%
	1610	139-276	19	136	14,0%
	1620	177-352	20	156	12,8%
	1630	229-456	28	135	20,7%
	1641	290-578	22	133	16,5%

(20) D. Van Ryssel, 'Huishuren te Gent (1500-1795)', *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant, XIVE-XIXe eeuw*, II (Brugge, 1965) pp. 345-346.

Vrij duur	1600	263-393	8	130	6,2%
	1610	277-414	15	136	11,0%
	1620	353-528	10	156	6,4%
	1630	457-684	8	135	5,9%
	1641	579-867	6	133	4,5%
Duur	1600	394-524	1	130	0,8%
	1610	415-552	6	136	4,4%
	1620	529-704	3	156	1,9%
	1630	685-912	2	135	1,5%
	1641	868-1.156	6	133	4,5%
Zeer duur	1600	524+	3	130	2,3%
	1610	552+	0	136	0 %
	1620	704+	5	156	3,2%
	1630	912+	0	135	0 %
	1641	1.156+	4	133	3,0%

Wanneer men de verschillende steekproefjaren met elkaar vergelijkt, valt het op dat de onderlinge verhoudingen tussen de diverse huiscategorieën gedurende de periode 1590-1641 geen noemenswaardige wijzigingen hebben ondergaan. Het berekenen van een gemiddelde voor de eerste helft van de 17de eeuw, op basis van deze steekproefjaren, lijkt ons dan ook verantwoord.

Tabel 10 De sociale hiërarchie in het Gentse huizenbestand, 1590-1641

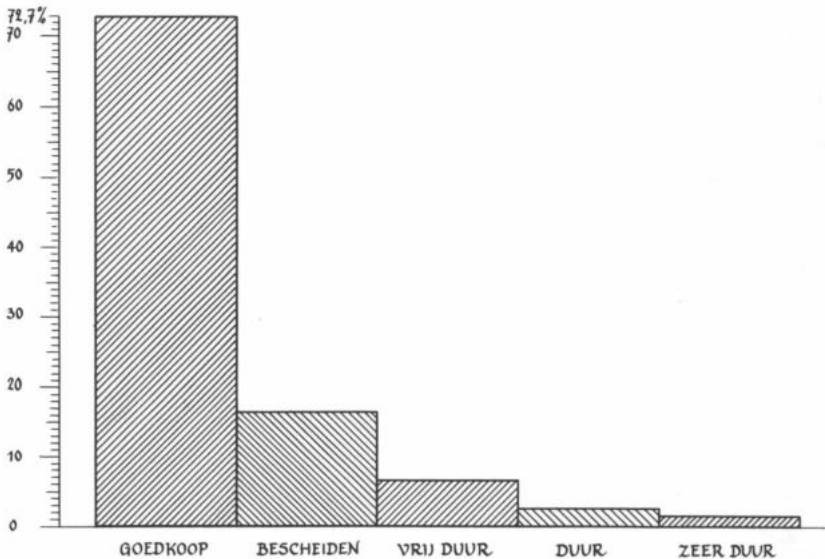
Huizen categorie	Aantal huizen	Procentueel aandeel	
1. goedkoop	590	72,7%	
2. bescheiden	133	16,4%	
3. vrij duur	54	6,6%]	23,0%
4. duur	21	2,6%]	
5. zeer duur	14	1,7%]	4,3%
Totaal	812	100,0%	

Voor de berekening van het gemiddeld procentueel aandeel van de diverse prijs categorieën steunen we ons op de verkoopprijs van 812 huizen, dit is 12,3% van het totale Gentse huizenbestand in 1662: de stad telde toen ongeveer 6.607 huizen²¹. Uit tabel 10 blijkt dat te Gent tijdens de eerste

(21) Deze 17de-eeuwse huizentelling werd uitgevoerd door de Gentse politiemeester Justus Billet. SAG, J. Billet, *Politieboeken*, III f° 68-82 v°. V. Fris heeft het cijfermateriaal van Billet verwerkt en bekomt in totaal 6.607 huizen. V. Fris, 'Densité de la population de Gand du XIVe siècle jusqu'à nos jours', *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, XVII (1909) p. 171.

helft van de 17de eeuw ongeveer 70% van het globale huizenbestand bestond uit goedkope woningen; ongeveer 25% van de huizen had een bescheiden tot vrij duur karakter, terwijl slechts ongeveer 5% van de Gentse huizen bestempeld kan worden als duur tot zeer duur. Het gros van de bevolking bewoonde dus goedkope huisjes, terwijl een heel kleine groep van burgers dure panden betrok. Meteen krijgt men ook een beeld van de sociale piramide van de Gentse bevolking. Deze piramide wordt gekenmerkt door een zeer spitse top, samengesteld uit edellieden, magistraten, hoge ambtenaren, kooplieden, ondernemers, advocaten en geneesheren. De stedelijke elite behelsde ongeveer 5% van de totale populatie. Dat de topklasse van de Gentse samenleving heel beperkt was, wordt onder meer trefend bewezen door het aantal personen dat een karos bezat. De karos was, net zoals de auto vandaag, een statussymbool. De sociale status van de bezitter weerspiegelde zich niet alleen in de omvang en de kostbaarheid van de koets, maar ook in het aantal paarden dat voor het rijtuig werd gespannen (cf. paardekracht van een wagen). Welnu, in 1663 reden te Gent slechts 160 karossen rond die door zes, vier of twee paarden werden voortgetrok-

Grafiek 1: Procentueel aandeel van de verschillende prijscategorieën van huizen te Gent, 1590-1641

ken en 4 karossen voorzien van één paard²², en dit op een bevolking van ongeveer 50.000 inwoners²³. De meeste karosbezitters waren edellieden²⁴. Ook alle raadsheren van de Raad van Vlaanderen bezaten een koets. Verder beschikten ook een aantal hoge geestelijken (de bisschop, de abten van de Sint-Pietersabdij, de Baudelooabdij en de abdij van Drongen en de deken van het Sint-Baafskapittel), een paar stedelijke topambtenaren (pensionarissen en secretarissen), verscheidene kooplui en een aantal beoefenaars van vrije beroepen (advocaten en geneesheren) over een dergelijk rijtuig.

De middenklasse vormde een relatief beperkte groep; ongeveer een kwart van de bevolking behoorde hiertoe. De basis van de sociale piramide was daarentegen enorm breed; ongeveer 70% van de populatie kan hiertoe worden gerekend.

De sociale ongelijkheid onder de Gentse bevolking was bijzonder groot. Dit komt onder meer scherp tot uiting in de huisvesting: in 1620 had het goedkoopste huis dat werd verkocht een waarde van 18 Vlaamse pond groten, het duurste een waarde van 1.750 Vlaamse pond groten. Het prijsverschil bedraagt bijna het honderdvoudige!

De sociale gelaagdheid van de Gentse bevolking verschilt tijdens de 17de eeuw vrij sterk van deze van de Antwerpse populatie²⁵. Zo bezat de Ar-

(22) SAG, J. Billet, *Politieboeken*, V, f° 143.

(23) H. Van Werveke, *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw* (Brussel, 1948) p. 52.

(24) SAG, J. Billet, *Politieboeken*, III, f° 159-161

(25) R. Baetens onderscheidt, op basis van de huurwaarde van de huizen gelegen binnen de stadsmuren in 1667, zes prijscategorieën van woningen in Antwerpen. R. Baetens, *De nazomer van Antwerpen's welvaart. De diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw* (Brussel, 1976) p. 275. De sociale structuur die hieruit kan worden afgeleid is de volgende:

Huurwaarde in carolusgulden	Aantal huizen	Prijscategorie	Sociale klasse	Percentage
tot 40	798	goedkoop	lage klasse	51%
41 — 80	3.108			
81 — 160	2.661	bescheiden	middenklasse	46%
161 — 320	850			
321 — 640	251	duur	topklasse	3%
641 — 1.000	12	zeer duur		
Totaal	7.680			100%

De sterke middenklasse was te Antwerpen reeds in de 16de eeuw aanwezig. Cf. H. Soly, 'Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse in de 16e eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 83 (1970) pp. 520-535.

teveldestad — procentueel gezien — een omvangrijker arbeidersproletariaat en een beperktere middenklasse dan de Scheldestad, wat ons inziens moet worden toegeschreven aan het verschillend economisch karakter van beide steden: Antwerpen was tijdens de eerste helft van de 17de eeuw nog steeds een veel belangrijker commercieel, financieel en cultureel centrum dan Gent.

3. DE EVOLUTIE VAN DE HUISPRIJZEN EN DE KOOPKRACHT

Met deze paragraaf beogen we voor een aantal socio-professionele groepen na te gaan of zij tijdens de eerste helft van de 17de eeuw in staat waren om zich een eigen woonhuis aan te schaffen. Wij zullen de reële prijs van verschillende categorieën van woningen berekenen door de nominale verkoopprijzen van de huizen te vergelijken met de graanprijzen en de lonen. Er wordt nagegaan wat de aankoop van een woonhuis financieel betekende voor een meester-metselaar (een ambachtsmeester), een metselaarsgezel (een geschoold arbeider), een metsersdiender en een totaal ongeschoolde arbeider. Verder willen we dit ook onderzoeken voor een aantal hogere ambtenaren in stadsdienst, met name voor de eerste, de tweede en de derde pensionaris van de Keure, de pensionaris van Gedele, de trezorier-boekhouder en de griffier van de trezorie. We beperken ons tot deze socio-professionele groepen, omdat voor de meeste andere groepen het becijferen van hun jaarlijks inkomen heel wat moeilijker is.

Tabel 11 Het jaarlijks inkomen van stedelijke functionarissen en bouwvakkers, 1600-1641

Beroep	Jaarloon in Vlaamse groten
1. eerste pensionaris van de Keure	32.000
2. tweede pensionaris van de Keure	22.000
3. trezorier-boekhouder	21.840
4. griffier van de trezorie	19.200
5. derde pensionaris van de Keure	16.000
6. pensionaris van Gedele	16.000
7. meester-metselaar	14.640
8. metselaarsgezel	9.504
9. metsersdiender	6.036
10. ongeschoold arbeider	5.432

De bedragen die men in tabel 11 aantreft voor de stedelijke ambtenaren zijn de jaarweddes welke zij gedurende de periode 1600-1641 ontvingen²⁶.

(26) SAG, reeks 400, nr. 110, f° 269-270 v°; nr. 120, f° 259-260; nr. 130, f° 235-236; nr. 140, f° 191-192; nr. 154, f° 168-168 v°.

Merken we hierbij op dat het gaat om een basisbedrag, want naast deze vaste wedde kregen de pensionarissen ook nog kledij ter waarde van 6.300 Vlaamse groten, alsook nog occasionele vergoedingen²⁷. Tussen 1600 en 1641 hebben de weddes en de kledijvergoeding geen wijzigingen ondergaan. Tot het ambt van stadspensionaris werden enkel juristen met een universitair diploma toegelaten.

De jaarlonen van de bouwvakkers hebben we berekend aan de hand van de loonreeksen die door E. Scholliers werden uitgegeven²⁸. De becijferde jaarlonen zijn geldig voor de periode 1605-1650. Zijn de lonen van de bouwvakkers ook representatief voor de andere stedelijke arbeiders? De textielarbeiders vormden in het 17de-eeuwse Gent ongetwijfeld de talrijkste groep. In tegenstelling tot de bouwlieden werkten de textielarbeiders doorgaans niet tegen een dagloon, maar wel tegen een stukloon. Hierdoor is het becijferen van hun jaarlijks inkomen bijzonder moeilijk. Steunend op de literatuur mag nochtans worden aangenomen dat de lonen van de textielarbeiders (in Gent vooral tijk-, linnen- en legatuurwevers) zelden die van de metserdienders evenaarden²⁹. Maar aangezien de arbeidsfrequentie bij de textielarbeiders hoger lag dan bij de bouwvakkers (seizoenwerkloosheid gedurende de wintermaanden) zal waarschijnlijk het jaarloon van de textielarbeiders dit van de metserdienders hebben benaderd³⁰.

Door omzetting van de huisprijzen, de lonen en de weddes in liters graan verkrijgt men een valabele basis voor vergelijking van beide elementen. Vooreerst zullen we de minimum- en maximumprijzen van de drie sterkst vertegenwoordigde huiscategorieën (de goedkope, bescheiden en vrij dure huizen) op de immobiliënmarkt uitdrukken in liters rogge, en ze daarna afwegen tegenover het jaarlijks inkomen van de bouwvakkers en de stedelijke functionarissen.

(27) SAG, reeks 402, nr. 5, f° 27; nr. 18, f° 29; nr. 29, f° 19.

(28) E. Scholliers, 'Lonen te Gent (XVe-XIXe eeuw)', *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIVe-XIXe eeuw)* II (Brugge, 1965) pp. 354-461. Voor de berekeningsmethode raadplege men J. Dambruyne, *Economische conjunctuur en sociale structuren te Gent, 1590-1660. Een kwantitatieve verkenning* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1987) pp. 221-224.

(29) E. Scholliers, Chr. Vandenbroeke, 'Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden, 1480-1800', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V. (Haarlem, 1980) p. 283; E. Scholliers, 'De materiële verschijningsvormen van de armoede voor de industriële revolutie. Omvang, evolutie en oorzaken', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975) p. 453.

(30) E. Scholliers, Chr. Vandenbroeke, *Structuren en conjuncturen*, p. 290.

Tabel 12 Huisprijzen uitgedrukt in Vlaamse groten en in liters rogge, 1600-1641

Jaar	Prijscategorie	Waarde van het huis			
		in Vlaamse groten		in liters rogge ³²	
		Minimum ³¹	Maximum	Minimum	Maximum
1600	goedkope huizen	2.990	31.440	2.066	21.722
	bescheiden huizen	31.680	62.880	21.888	43.444
	vrij dure huizen	63.120	94.320	43.610	65.167
1610	goedkope huizen	3.713	33.120	3.763	33.562
	bescheiden huizen	33.360	66.240	33.805	67.123
	vrij dure huizen	66.480	99.360	67.366	100.685
1620	goedkope huizen	5.112	42.240	5.550	45.861
	bescheiden huizen	42.480	84.480	46.121	91.721
	vrij dure huizen	84.720	126.720	91.982	137.582
1630	goedkope huizen	6.991	54.720	2.084	16.309
	bescheiden huizen	54.960	109.440	16.380	32.617
	vrij dure huizen	109.680	164.160	32.689	48.926
1641	goedkope huizen	10.337	69.360	4.761	31.948
	bescheiden huizen	69.600	138.720	32.058	63.895
	vrij dure huizen	138.960	208.080	64.006	95.843

De tabellen 12 en 13 tonen onmiskenbaar aan dat de Gentse huizen tijdens de eerste helft van de 17de eeuw aanzienlijk in prijs en waarde zijn gestegen. Zo moest men voor de goedkoopste huisjes die in 1641 op de vastgoedmarkt voorhanden waren minstens 43 lb.gr. uitgeven tegenover slechts 12 lb.gr. in 1600. Een bescheiden woning kostte in 1641 minstens 290 lb.gr. tegenover 132 lb.gr. in 1600. Bij de vrij dure panden steeg de minimumprijs van 263 lb.gr. in 1600 naar 579 lb.gr. in 1641. De hausse van de nominale en reële huisprijzen was het hevigst tussen 1620 en 1641.

Laten we nu ook de jaarlonen van de bouwvakkers en de jaarweddes van de stedelijke ambtenaren omrekenen in liters rogge, en nagaan wat er van het loon van een bouwvakker rest nadat aan de primaire levensbehoeften voldaan is. We berekenen dit voor een gemiddeld gezin (5 personen).

(31) De vermelde minimumprijzen voor de goedkope woningen zijn de rekenkundige gemiddelden van de 5 goedkoopste huisjes die tijdens de diverse steekproefjaren werden verhandeld.

(32) Voor de omrekening steunen we op de roggeprijzen die door P. Deprez werden gepubliceerd: 'Graanprijzen te Gent en te Deinze in groten Vlaams, 1555-1795', *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe en XVIIIe eeuw)* I (Brugge, 1959) pp. 62-65. Het betreft een gemiddelde van de roggeprijzen in Gent en in Deinze. De roggeprijzen staan uitgedrukt in Vlaamse groten per halster. 1 halster = ± 60,8 liters.

1600: 1 halster rogge = 88 Vlaamse groten. 1610: 1 halster rogge = 60 Vlaamse groten.

1620: 1 halster rogge = 56 Vlaamse groten.

1630: 1 halster rogge = 204 Vlaamse groten.

1641: 1 halster rogge = 132 Vlaamse groten.

Aantal liters rogge = $\frac{\text{huisprijs} \times 60,8}{\text{roggeprijs}}$

Tabel 13 Huisprijzen uitgedrukt in het aantal jaarlonen van bouwlieden en ambtenaren, 1600-1641

Jaar	Huizen categorie	Aantal jaarlonen							
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1600	goedkoop	0,6 - 5,8	0,5 - 5,2	0,3 - 3,3	0,2 - 2,1	0,2 - 2,0	0,2 - 1,6	0,1 - 1,4	0,1 - 1,0
	bescheiden	5,8-11,6	5,2-10,4	3,3 - 6,6	2,2 - 4,3	2,0 - 3,9	1,7 - 3,3	1,4 - 2,9	1,0 - 2,0
	vrij duur	11,6-17,4	10,5-15,6	6,6 - 9,9	4,3 - 6,4	3,9 - 5,9	3,3 - 4,9	2,9 - 4,3	2,0 - 3,0
1610	goedkoop	0,7 - 6,1	0,6 - 5,5	0,4 - 3,5	0,3 - 2,3	0,2 - 2,1	0,2 - 1,7	0,2 - 1,5	0,1 - 1,0
	bescheiden	6,1-12,2	5,5-11,0	3,5 - 7,0	2,3 - 4,5	2,1 - 4,1	1,7 - 3,4	1,5 - 3,0	1,0 - 2,1
	vrij duur	12,2-18,3	11,0-16,5	7,0-10,5	4,5 - 6,8	4,2 - 6,2	3,5 - 5,2	3,0 - 4,5	2,1 - 3,1
1620	goedkoop	0,9 - 7,8	0,8 - 7,0	0,5 - 4,4	0,3 - 2,9	0,3 - 2,6	0,3 - 2,2	0,2 - 1,9	0,2 - 1,3
	bescheiden	7,8-15,6	7,0-14,0	4,5 - 8,9	2,9 - 5,8	2,7 - 5,3	2,2 - 4,4	1,9 - 3,8	1,3 - 2,6
	vrij duur	15,6-23,3	14,0-21,0	8,9-13,3	5,8 - 8,7	5,3 - 7,9	4,4 - 6,6	3,9 - 5,8	2,6 - 4,0
1630	goedkoop	1,3 - 10,1	1,2 - 9,1	0,7 - 5,8	0,5 - 3,7	0,4 - 3,4	0,4 - 2,8	0,3 - 2,5	0,2 - 1,7
	bescheiden	10,1-20,1	9,1-18,1	5,8-11,5	3,8 - 7,5	3,4 - 6,8	2,9 - 5,7	2,5 - 5,0	1,7 - 3,4
	vrij duur	20,2-30,2	18,2-27,2	11,5-17,3	7,5-11,2	6,9-10,3	5,7 - 8,5	5,0 - 7,5	3,4 - 5,1
1641	goedkoop	1,9-12,8	1,7-11,5	1,1 - 7,3	0,7 - 4,7	0,6 - 4,3	0,5 - 3,6	0,5 - 3,2	0,3 - 2,2
	bescheiden	12,8-25,5	11,5-23,0	7,3-14,6	4,8 - 9,5	4,3 - 8,7	3,6 - 7,2	3,2 - 6,3	2,2 - 4,3
	vrij duur	25,6-38,3	23,0-34,5	14,6-21,9	9,5-14,2	8,7-13,0	7,2-10,8	6,3 - 9,5	4,3 - 6,5

(1) ongeschoold arbeider, (2) metsersdiender, (3) metselaarsgezel, (4) meester-metselaar, (5) derde pensionaris van de Keure en pensionaris van Gedele, (6) griffier van de trezorie, (7) tweede pensionaris van de Keure en trezorier-boekhouder, (8) eerste pensionaris van de Keure.

Tabel 14 Jaarloon van de bouwlieden en de functionarissen in liters rogge, 1600-1641

Jaar	Jaarloon in liters rogge							
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1600	3.753	4.170	6.566	10.114	11.054	13.265	15.200	22.109
1610	5.504	6.116	9.630	14.835	16.213	19.456	22.293	32.426
1620	5.897	6.553	10.318	15.894	17.371	20.845	23.885	34.742
1630	1.618	1.798	2.832	4.363	4.768	5.722	6.556	9.537
1641	2.502	2.780	4.377	6.743	7.369	8.843	10.133	14.739

(1) ongeschoold arbeider, (2) metserdiender, (3) metselaarsgezel, (4) meester-metselaar, (5) derde pensionaris van de Keure en pensionaris van Gedele, (6) griffier van de trezorie, (7) tweede pensionaris van de Keure en trezorier-boekhouder, (8) eerste pensionaris van de Keure.

Tabel 15 Gemiddeld jaarloon van de bouwvakkers verminderd met de jaarlijkse minimale graanbesteding, 1600-1641

Jaar	Jaarloon in liters rogge verminderd met minimale graanbesteding (= 1.825 l.) ³³			
	Ongeschoolde	Diender	Gezel	Meester
1600	1.928	2.345	4.741	8.289
1610	3.679	4.291	7.805	13.010
1620	4.072	4.728	8.493	14.069
1630	-207	-27	1.007	2.538
1641	677	955	2.552	4.918

Uit tabel 15 kan worden opgemaakt dat gedurende jaren van hoge graanprijzen, zoals bijvoorbeeld in 1630, het loon van de ongeschoolde en de metserdiender ontoereikend was om in het primaire levensonderhoud te voorzien, terwijl de meester en de gezels voldoende verdienden om hun gezin te kunnen voeden. Na aftrek van de minimale graanbesteding van het jaarloon hield een meester-metselaar gemiddeld een bedrag over dat het

(33) E. Scholliers komt tot het besluit dat een type-gezin van 5 personen 12.200 calorieën per dag nodig heeft; dit betekent een gemiddelde van 2.440 calorieën per dag en per hoofd. Bij omrekening van het aantal pond roggebrood dat dit aantal bevat naar liter rogge bekomt men als resultaat dat 2.440 calorieën gelijk is aan 0,91 liter, dus ongeveer 1 liter per dag en per hoofd. E. Scholliers, *Loonarbeid en bonger. De levensstandaard in de XVIe en XVIIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960) pp. 168-176. Dit betekent dat een gemiddeld gezin een minimum van (365 liters x 5 =) 1.825 liters rogge per jaar nodig heeft.

equivalent was van 6.306 l. rogge (= het rekenkundig gemiddelde voor de gehele periode 1605-1650); bij een gezin bedroeg dit het equivalent van gemiddeld 3.453 l. rogge. Het bedrag dat de metserdiender gemiddeld overhield, bedroeg slechts 1.527 l. Een totaal ongeschoolde moest het zelfs stellen met gemiddeld 1.191 liter. De realiteit was voor de metserdiender en de ongeschoolde arbeider evenwel harder dan wat deze rekenkundige gemiddelden laten uitschijnen, want gedurende 31 van de onderzochte 46 jaar werden deze gemiddelden geenszins bereikt. Tijdens deze 46 jaar haalde de metserdiender 11 keer niet het peil van de 500 l., bij de ongeschoolde was dit zelfs 14 maal het geval! Gedurende echte duurte jaren was de situatie van de ongeschoolde arbeider en de metserdiender werkelijk dramatisch. Zo had een ongeschoolde in 1625 31 l. rogge te kort om zijn gezin te kunnen onderhouden; in 1630 bedroeg dit tekort 207 l.! Een metserdiender had op dat moment een tekort van 27 l. De algemene graanmis-oogst van 1649 trof nog maar eens de ongeschoolde arbeider (een tekort van 402 l.!) en de metserdiender (een tekort van 244 l.!). De gezin daarentegen hield in 1649, ondanks de enorme hoge graanprijzen, nog een bedrag van zijn loon over dat het equivalent was van 665 l. rogge.

Volgens onze berekening moest een ongeschoolde arbeider gedurende de jaren 1605-1650 gemiddeld ongeveer 69% van zijn loon besteden aan broodgraan; bij een metserdiender bedroeg dit ongeveer 62%. Een stuk lager lag het percentage bij de gezin: gemiddeld ongeveer 40%. Bij een meester-metselaar bedroeg dit maximum ongeveer 25% van zijn jaarloon, althans wanneer hij zich tevredenstelde met roggebrood. Het heeft weinig zin om tevens voor de ambtenaren te gaan becijferen hoeveel procent van hun wedde ze moesten spenderen aan brood, omdat misoogsten en graanduurten op deze weddetrekkenden een veel geringere impact hadden dan op de loontrekkenden.

Uiteraard beperken de noodzakelijke uitgaven zich niet uitsluitend tot voedsel. Drank, huishuur, vuur, licht en kleding zijn dit immers ook. Om uiteindelijk te kunnen achterhalen wie zich in de 17de eeuw een woonhuis kon aanschaffen, moet men natuurlijk ook met deze uitgaveposten rekening houden. E. Scholliers heeft in dit opzicht berekend dat te Antwerpen in de 16de eeuw 70 à 80% van een arbeidersloon moest worden besteed aan voedsel, 5 à 15% aan huishuur, 5 à 10% aan vuur en licht, terwijl 5 à 10% overbleef voor andere uitgaven (onder andere kleding)³⁴. Het procentueel aandeel dat de diverse categorieën van bouwvakkers van hun loon jaarlijks konden opsparen is ongetwijfeld verschillend. De wetten van Engel en Schwarz poneren trouwens dat het percentage van het gezinsbudget dat aan voedsel en huishuur moet worden besteed omgekeerd evenredig is met de omvang van het gezinsinkomen. Daarom mag geschat worden dat een ongeschoolde arbeider en een metserdiender jaarlijks maximaal 5% van hun loon konden opsparen, een metselaarsgezelschap 7,5%. Voor de

(34) E. Scholliers, *Loonarbeid en honger*, p. 167. Ook in 1854 werd in België nog steeds 70 à 80% van het arbeidsbudget besteed aan voedsel. E. Ducpétiaux, 'Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population', *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, VI (Brussel, 1855).

meester-metselaar, de derde pensionaris van de Keure en de pensionaris van Gedele veronderstellen we 15% en voor de tweede pensionaris van de Keure, de trezorier-boekhouder en de griffier van de trezorie 20%. Voor de eerste pensionaris van de Keure menen we dat 30% — gezien zijn hoog salaris — zeker haalbaar was.

Tabel 16 Spaarpercentages in liters rogge, 1600-1641

Jaar	Spaarpercentage in liters rogge							
	(1) 5%	(2) 5%	(3) 7,5%	(4) 15%	(5) 15%	(6) 20%	(7) 20%	(8) 30%
1600	188	208	492	1.517	1.658	2.653	3.040	6.633
1610	275	306	722	2.225	2.432	3.891	4.459	9.728
1620	295	328	774	2.384	2.606	4.169	4.777	10.423
1630	81	90	212	654	715	1.144	1.311	2.861
1641	125	139	328	1.011	1.105	1.769	2.027	4.422

(1) ongeschoolde arbeider, (2) metserdiender, (3) metselaarsgezel, (4) meester-metselaar, (5) derde pensionaris van de Keure en pensionaris van Gedele, (6) griffier van de trezorie, (7) tweede pensionaris van de Keure en trezorier-boekhouder, (8) eerste pensionaris van de Keure.

Wie kon zich nu in het begin van de 17de eeuw een woonhuis aanschaffen? Tabel 17 geeft antwoord op deze vraag. Een ongeschoold arbeider moest in 1600 minstens 11 jaar werken en sparen om zich een klein huisje te kunnen veroorloven, een metserdiender minstens 10 jaar en een metselaarsgezel iets meer dan 4 jaar. Let wel deze cijfers hebben betrekking op de goedkoopste en kleinste huisjes in de stad. Doorgaans waren deze huisjes van zeer bedenkelijke kwaliteit en verkeerden ze in vervallen toestand. De goedkope woningen van een betere kwaliteit lagen daarentegen enkel in het bereik van de geschoolde arbeiders (de gezellen). Een meester-metselaar kon zich in 1600 gemakkelijk een bescheiden woning permitteren (na minstens 14 jaar sparen); zelfs een vrij duur huis lag nog binnen zijn financieel bereik (minstens 29 jaar sparen). Ook de derde pensionaris van de Keure en de pensionaris van Gedele verkeerden in die mogelijkheid: voor een vrij duur huis moesten zij minstens 26 jaar sparen. De tweede pensionaris van de Keure, de trezorier-boekhouder en de griffier van de trezorie konden zich zelfs een duur huis veroorloven (na respectievelijk 22 en 25 jaar sparen). Een stedelijk topambtenaar als de eerste pensionaris van de Keure had in 1600 amper 13 jaar nodig om in het bezit te komen van een zeer duur pand.

Globaal genomen mag gesteld worden dat rond 1600 heel wat sociale lagen van de actieve bevolking in staat waren om zich een eigen woonhuis van hun rang en stand aan te schaffen. Deze, uit sociaal oogpunt, gunstige situatie dient vooral te worden toegeschreven aan de lage huisprijzen die Gent toen kende, een rechtstreeks gevolg van de economische en demogra-

Tabel 17 Aantal jaren dat de bouwvakkers en de ambtenaren nodig hadden voor de aankoop van een woonhuis, 1600-1641

Jaar	Huizen- categorie	Aantal jaren							
		(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1600	goedkoop	11,0-115,5	9,9-104,4	4,2-44,2	1,4-14,3	1,2-13,1	0,8-8,2	0,7-7,1	0,3-3,3
	bescheiden	116,4-231,1	105,2-208,9	44,5-88,3	14,4-28,6	13,2-26,2	8,3-16,4	7,2-14,3	3,3-6,5
	vrij duur	232,0-346,6	209,7-313,3	88,6-132,5	28,7-43,0	26,3-39,3	16,4-24,6	14,3-21,4	6,6-9,8
1610	goedkoop	13,7-122,0	12,3-110,0	5,2-46,5	1,7-15,1	1,5-13,8	1,0-8,6	0,8-7,5	0,4-3,5
	bescheiden	122,9-244,1	110,5-219,4	46,8-93,0	15,2-30,2	13,9-27,6	8,7-17,3	7,6-15,1	3,5-6,9
	vrij duur	245,0-366,1	220,2-329,0	93,3-139,5	30,3-45,3	27,7-41,4	17,3-25,9	15,1-22,6	6,9-10,4
1620	goedkoop	18,8-155,5	16,9-139,8	7,2-59,3	2,3-19,2	2,1-17,6	1,3-11,0	1,2-9,6	0,5-4,4
	bescheiden	156,3-310,9	140,6-279,6	59,6-118,5	19,3-38,5	17,7-35,2	11,1-22,0	9,7-19,2	4,4-8,8
	vrij duur	311,8-466,4	280,4-419,5	118,8-177,8	38,6-57,7	35,3-52,8	22,1-33,0	19,3-28,8	8,8-13,2
1630	goedkoop	25,7-201,3	23,2-181,2	9,8-76,9	3,2-24,9	2,9-22,8	1,8-14,3	1,6-12,4	0,7-5,7
	bescheiden	202,2-402,7	182,0-362,4	77,3-153,9	25,0-49,9	22,9-45,6	14,3-28,5	12,5-24,9	5,7-11,4
	vrij duur	403,6-604,0	363,2-543,6	154,2-230,8	50,0-74,8	45,7-68,4	28,6-42,8	24,9-37,3	11,4-17,1
1641	goedkoop	38,1-255,6	34,3-229,8	14,5-97,4	4,7-31,6	4,3-28,9	2,7-18,1	2,3-15,8	1,1-7,2
	bescheiden	256,5-511,2	230,6-459,7	97,7-194,8	31,7-63,2	29,0-57,8	18,1-36,1	15,8-31,5	7,2-14,4
	vrij duur	512,0-766,7	460,5-689,5	195,1-292,2	63,3-94,8	57,9-86,7	36,2-54,2	31,6-47,3	14,5-21,7

(1) ongeschoold arbeider, (2) metsersdiender, (3) metselaarsgezel, (4) meester-metselaar, (5) derde pensionaris van de Keure en pensionaris van Gedele, (6) griffier van de trezorie, (7) tweede pensionaris van de Keure en trezorier-boekhouder, (8) eerste pensionaris van de Keure.

fische ontredde van de stad tijdens de jaren tachtig van de 16de eeuw³⁵.

Zoals tabel 17 laat zien was deze gunstige periode evenwel van relatief korte duur. Voor de ongeschoolde arbeiders en de metserdienders werd het in de loop van de eerste helft van de 17de eeuw steeds moeilijker om zich een eigen woning aan te schaffen. Zelfs de zeer goedkope huisjes van bedenkelijke kwaliteit lagen in 1641 niet langer in het bereik van de ongeschoolde arbeiders (minstens 38 jaar sparen); zeker wanneer men bedenkt dat de gemiddelde levensduur toen een stuk lager lag dan vandaag³⁶. Een geschoold arbeider (een gezin) kon zich in 1641 enkel nog een zeer goedkoop huis van bedenkelijke kwaliteit permitteren. Voor de meester-metselaar, de derde pensionaris van de Keure en de pensionaris van Gedele verbeterde de toestand er evenmin op: konden zij zich in 1600 nog een vrij duur huis veroorloven dan moesten zij zich in 1641 tevredenstellen met hoogstens een bescheiden woning. Ook de griffier van de trezorie, de trezorier-boekhouder en de tweede pensionaris van de Keure moesten genoegen nemen met een bescheiden huis of in het beste geval een vrij duur huis. In tegenstelling tot het begin van de 17de eeuw reikten de dure panden nu boven hun financiële capaciteiten. De eerste pensionaris van de Keure, de hoogste ambtenaar van de stad, moest in 1641 minstens 29 jaar sparen, tegenover slechts 13 jaar in 1600, vooraleer hij een zeer duur huis contant kon betalen.

Het mag voor de lezer duidelijk wezen dat alle prijsklassen van huizen er tijdens de eerste helft van de 17de eeuw aanzienlijk duurder zijn op geworden voor de arbeiders en de ambtenaren. Deze reële prijsstijging van de woningen was het gevolg van de spectaculaire hausse van de nominale huisprijzen enerzijds en van de gevoelige aantasting van de koopkracht van de loon- en weddetrekkenden anderzijds. Als gevolg van de expansie van

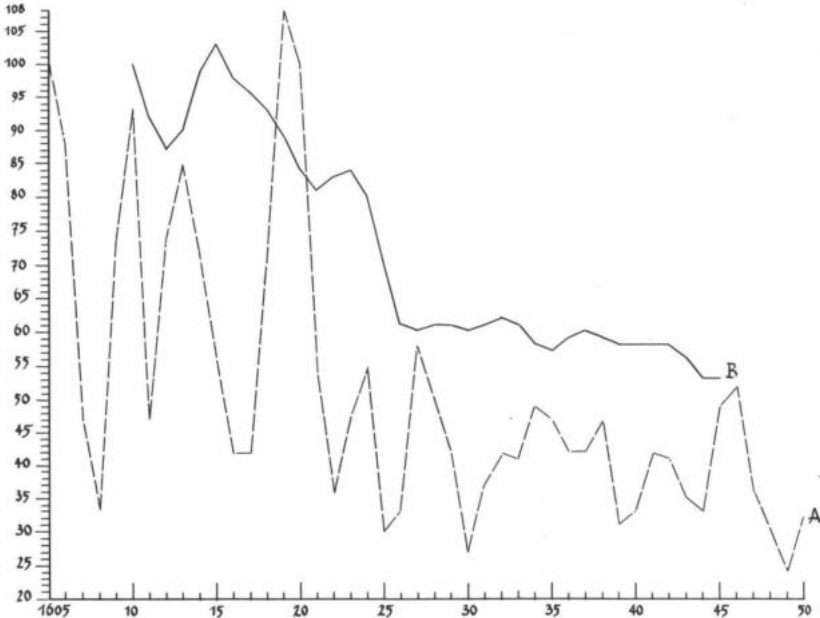
(35) Rond 1590 lagen de verkoopprijzen nog een stuk lager dan rond 1600. J. Dambruyne, *De Gentse immobiliënmarkt*, pp. 170-171.

(36) E. Hélin, 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1800', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V (Haarlem, 1980) pp. 184-185.

de Gentse economie vermeerderden de woningen tijdens de eerste helft van de 17de eeuw fors in waarde. Ter illustratie: tussen 1590 en 1641 was de prijs van het gemiddelde huis meer dan verdrievoudigd³⁷. Bij de goedkope woningen was de prijsstijging nog groter: kon men in 1590 nog gemakkelijk voor 4 Vlaamse pond groten een klein huisje kopen dan moest men daar in 1641 minstens 43 Vlaamse pond voor neertellen! Anderzijds werden de lonen van de arbeiders en de weddes van de ambtenaren gedurende de eerste helft van de 17de eeuw niet aangepast aan de algemene stijging van de levensduurte. Dit veroorzaakte een aanzienlijk koopkrachtverlies, vooral bij de arbeiders (zie grafiek 2).

Grafiek 2: Evolutie van de koopkracht van het metsersdiendersloon te Gent

A = index van het jaarloon in liter rogge, 1605-1650
 B = index van de elfjaarlijks voorschrijdende gemiddelden, 1610-1645

(37) J. Dambruyne, *De Gentse immobiliënmarkt*, p. 171.

Er moet worden op gewezen dat we bij onze berekeningen de volgende voorwaarden hebben vooropgesteld: 1. dat er slechts één enkele kostwinner per gezin is, 2. dat het gezin gemiddeld 5 personen telt, 3. dat het gezinshoofd het maximum aantal werkdagen per jaar werkt en 4. dat de gezinnen van de ongeschoolde arbeiders en de metserdienders buiten noodzakelijke uitgaven niets besteden.

Totaal onbetaalbaar voor arbeiders waren de industriële en commerciële panden. De verkoopprijzen van deze gebouwen lagen merkkelijk hoger dan die van het doorsnee woonhuis (zie bijlage). Bovendien waren sommige economische panden aanzienlijk duurder dan andere. Zo lag de verkoopprijs van een brouwerij en een winkel doorgaans hoger dan die van een herberg, een bakkerij, een huidevetterij of een smidse³⁸. De zeer hoge prijs voor huizen met economische functies maakte deze nagenoeg onbereikbaar voor niet-leden van de betrokken ambachten en verklaart goeddeels de geringe kansen tot sociaal-professionele mobiliteit, en de grote betekenis van de gevestigde en gesloten ambachtsfamilies.

Daar reeds voor Gent voor de 15de en 19de eeuw enig onderzoek werd verricht naar de reële prijs van een gemiddeld woonhuis, verkeren we in de mogelijkheid om een vergelijking in de tijd te maken³⁹. Zo werd berekend dat tijdens de periode 1483-1493 een geschoold arbeider (een metse-laarsgezel) ongeveer 25 jaar nodig had om zich een huis van gemiddelde prijs te kunnen aanschaffen; een metserdiender kon dit pas na ongeveer 50 jaar, een ongeschoold arbeider pas na ongeveer 65 jaar⁴⁰. Deze vergelijking leert ons dat tijdens het eerste decennium van de 17de eeuw de gezin ook ongeveer 25 jaar moest sparen (meer precies 27,5 jaar in 1600, 26,9 jaar in 1610)⁴¹. Maar vanaf de jaren twintig van de 17de eeuw stijgt de reële prijs steeds verder boven deze van de periode 1483-1493 uit, zodat in 1641 de reële prijs van een gemiddelde woning voor een geschoold arbeider

(38) Ook in het 16de-eeuwse Antwerpen bedroeg de prijs van een brouwerij (minimum 6.000 carolusgulden) meer dan die van bijvoorbeeld een huidevetterij (tussen de 1.500 en 4.000 carolusgulden). H. Soly, 'Nijverheid en kapitalisme te Antwerpen in de 16e eeuw', *Album Charles Verlinden* (Gent, 1975), p. 345.

(39) Voor het einde van de 15de eeuw zie M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobilienmarkt*. Voor de eerste helft van de 19de eeuw zie B. Reusens, *Verkoop en berenting van huizen te Gent op basis van de schepenregisters van de Keure, 1483-1493. Een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Rijksuniversiteit, Gent, 1977). In dit proefschrift, dat hoofdzakelijk handelt over de late 15de eeuw, wijdt de auteur ook een paragraaf aan de koopkracht van de 19de-eeuwse arbeiders.

(40) M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobilienmarkt*, pp. 72-73.

(41) Om een nauwkeurige vergelijking mogelijk te maken met het einde van de 15de eeuw steunen we ons, net zoals B. Reusens, voor de prijs van het gemiddelde huis op de mediaan van de jaarlijkse verkoopprijzen en hanteren we hetzelfde spaarpercentage (7,5%).

dubbel zo hoog lag als tijdens de jaren 1483-1493. De evolutie voor de metsr diender verloopt analoog: tot 1620 kan hij wedijveren met zijn middeleeuwse collega (in 1600 43,4 jaar sparen, in 1610 42,5 jaar, in 1620 49 jaar), maar daarna stijgt de reële prijs ver boven deze van de periode 1483-1493 uit (in 1641 85 jaar sparen). Net zoals de ongeschoolde arbeiders en de metsr dienders van de late 15de eeuw konden ook deze van de eerste helft van de 17de eeuw zich geen woonhuis van gemiddelde prijs permitteren. Uit deze vergelijking kan worden geconcludeerd dat de perspectieven voor arbeiders gedurende de eerste twee decennia van de 17de eeuw niet ongunstiger waren dan tijdens de jaren 1483-1493; dit was wel het geval vanaf de jaren twintig.

B. Reusens heeft ook voor de eerste helft van de 19de eeuw de aankoopmogelijkheid van een huis voor twee categorieën van Gentse textielarbeiders becijferd⁴².

Tabel 18 Aantal jaren nodig voor de aankoop van een woonhuis van gemiddelde prijs

Jaar	Aantal jaren	
	Textielarbeider met een jaarloon van 300 frank	Textielarbeider met een jaarloon van 500 frank
1819	282,2	169,3
1835	343,3	206,0
1844	253,3	152,0

Uit tabel 18 blijkt dat de aankoop van een gemiddeld woonhuis ver boven de financiële mogelijkheden lag van de 19de-eeuwse textielarbeiders, en wat meer is dat de vooruitzichten op het verwerven van een eigen woning tijdens de eerste helft van de 19de eeuw nog veel slechter waren dan tijdens de eerste helft van de 17de eeuw.

(42) B. Reusens, *Verkoop en berenting*, p. 81.

Bijlage: Verkooprijzen van huizen met een economische functie

Functie, naam en ligging van het pand	Jaar	Verkoopprijs in Vlaamse pond groten	Prijscategorie	Mediaan van de verkoopprijzen in Vlaamse pond groten	Referentie
Brouwerij 'De Causse' (de Sleepstraat)	1590	242	vrij duur	50	333, nr. 111, f°87
Brouwerij 'De Roose' (omgeving van de Lange Schipgracht)	1610	357	vrij duur	80	301, nr. 141, f°89 v°
Brouwerij 'Het Lammeken' (de Burgstraat)	1620	768	zeer duur	92	333, nr. 8, f°6 v°
Brouwerij 'De Half Maene' (de Sint-Jacobsnieuwstraat)	1620	539	duur	92	333, nr. 8, f°48
Brouwerij 'De Raecke' (de Palingstraat)	1620	359	vrij duur	92	333, nr. 8, f°26
Brouwerij 'De Cogghe' (de Begijnengracht)	1641	800	vrij duur	160	333, nr. 21, f°25 v°
Brouwerij 'Den Hoepele' (de Brabantdam)	1641	1.058	duur	160	333, nr. 21, f°43
Brouwerij 'Den Roosenen Crans' (de Steendam)	1641	1.108	duur	160	333, nr. 21, f°53
Brouwerij 'De Clocke' (de Steendam)	1661	1.730	zeer duur	328	333, nr. 30, f°69 v°
Herberg 'De Sterre' (de Vleeshouwersstraat)	1610	132	goedkoop	80	333, nr. 4, f°84
Herberg 'Het Schermynckele' (de Brandstraat)	1661	351	goedkoop	328	333, nr. 31, f°1
Afspanning 'Den Hellen' (de 'Curte Rucstrate')	1590	144	bescheiden	50	301, nr. 129, f°3 v°
Afspanning 'Den Vergulden Sluetele' (De Brabantdam)	1610	292	vrij duur	80	301, nr. 141, f°58 v°

Functie, naam en ligging van het pand	Jaar	Verkoopprijs in Vlaamse pond groten	Prijscategorie	Mediaan van de verkoopprijzen in Vlaamse pond groten	Referentie
Bruiloftshuis 'Het Roosenmarijntken' (de St.-Jansstraat)	1620	605	duur	92	301, nr. 147, f°195
Winkel 'Den Raese' (de Kortemunt)	1590	317	duur	50	333, nr. 111, f°70 v°
Winkel 'Het Eenhooreken' (de Langemunt)	1610	404	vrij duur	80	301, nr. 114, f°119
Winkel 'Sint-Jacob' (de Vrijdagmarkt)	1620	528	duur	92	333, nr. 8, f°72
Winkel 'De Croone' (de Langemunt)	1641	960	duur	160	301, nr. 159, f°12 v°
Winkel 'Den Oliephant' (de Korenmarkt)	1641	1.125	duur	160	303, nr. 9, f°93
Winkel 'Den Diamant' (de Kortemunt)	1641	1.309	zeer duur	160	301, nr. 159, f°60
Blauwververij (de Apostelhuizen)	1630	462	vrij duur	128	333, nr. 13, f°176 v°
Huivevetterij (de Achterleie)	1590	144	bescheiden	50	330, nr. 110, f°118 v°
Huivevetterij (de Achterleie)	1610	320	vrij duur	80	301, nr. 141, f°74
Pottenbakkerij (de Tichelrei)	1641	512	bescheiden	160	333, nr. 21, f°73
Schoenmakersatelier (het Sint-Veerleplein)	1641	672	vrij duur	160	303, nr. 9, f°270 v°
Smidse (de Geldmunt)	1641	373	bescheiden	160	333, nr. 20, f°202
Smidse (de Hoogstraat)	1661	733	vrij duur	328	333, nr. 31, f°16

Functie, naam en ligging van het pand	Jaar	Verkoopprijs in Vlaamse pond groten	Prijscategorie	Mediaan van de verkoopprijzen in Vlaamse pond groten	Referentie
Bakkerij (de Poel)	1600	159	bescheiden	82	301, nr. 136, f°34 v°
Bakkerij (de Vrijdagmarkt)	1630	568	vrij duur	128	333, nr. 14, f°12
Bakkerij (de Burgstraat)	1630	220	goedkoop	128	333, nr. 14, f°55 v°

BERNARDUS DE JONGHE (1676-1749) EN DE OPSTAND

De geschiedenis van de Ghendtsche Geschiedenissen

door

Tom VERSCHAFFEL
aspirant N.F.W.O.

De geschiedenis van de zestiende eeuw, van de Opstand in de Nederlanden, is voor deze gebieden altijd een geschiedenis met veel, zowel nationale als religieuze, implicaties geweest. Deze episode resulteerde immers in de scheiding tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden en beslechte er tevens, in zekere zin definitief, de strijd tussen katholicisme en protestantisme. Het is in de historiografie dan ook altijd een omstreden, maar geliefd onderwerp geweest. In de Zuidnederlandse geschiedschrijving van de achttiende eeuw (die overigens niet rijk was aan originele geschiedenissen), was de opstand van de zestiende eeuw één van de 'populairste' onderwerpen.

Niet alleen in de overzichtsgeschiedenissen van steden en provincies kwam deze historische episode uitgebreid aan bod, er verschenen ook werken die er zich toe beperkten. Sommige daarvan zijn publikaties die zich bovendien uitdrukkelijk als 'populair' aandienen. De *Historie van den oorsprong, voortgang en ondergang der ketterye binnen en ontrent Audenaerde* (1721) van de dominicaan Ludovicus Robyn is zo'n werk, evenals de *Ghendtsche geschiedenissen* (1746) van zijn confrater Bernardus de Jonghe. Dit laatste werk vormt een interessant geval binnen de Zuidnederlandse historiografie van de achttiende eeuw. Niet dat het een belangrijke stap zou vormen in de ontwikkeling van de geschiedschrijving als intellectuele discipline. De Jonghe was ongetwijfeld geen groot denker en evenmin een groot schrijver. Toch is zijn werk boeiend, vooreerst omdat het een geladen en betekenisvol onderwerp behandelt, maar vooral om wille van de 'lotgevallen' van de tekst, de geschiedenis van het boek zelf. Er zijn van de *Ghendtsche geschiedenissen* verschillende, opeenvolgende versies bekend, die toelaten de vormelijke en (alleen al daardoor ook) inhoudelijke evolutie ervan te volgen.

Jan Frans de Jonghe¹ werd in 1676 in Gent geboren, uit een familie van oude, Vlaamse adel. Van zijn biografie is weinig bekend. Reeds jong

(1) F.-V. GOETHALS, *Lectures relatives à l'histoire des sciences, des arts, des lettres, des mœurs et de la politique en Belgique*, dl. II (Brussel, 1837), p. 250-258; P. VAN DUYSSE, 'Le dominicain De Jonghe', in *Messenger des Sciences Historiques et Archives des Arts de Belgique*, 1848, p. 105-114; P. BLOMMAERT, *Nederduitse schrijvers van Gent*, Gent, 1861, p. 349-353; E. DE BUSSCHER, art. 'De Jonghe (Jean-François, en religion Bernard)', in *Biographie nationale*, dl. V (Brussel, 1876), kol. 213-219; J. ARTS, *De predik-*

trad hij in in het klooster van de dominicanen in Gent (1692/1693), en hij nam de naam Bernardus aan. Hij verbleef enige tijd in Mechelen (rond 1702), en was nadien als 'aalmoezenier' verbonden aan het Franse leger, waarmee hij Holland, Brabant, Henegouwen, Noord-Frankrijk en het Rijnland doorkruiste. Rond 1713 keerde hij terug naar zijn klooster te Gent, waar hij in 1723 sacristein en in 1725 subprior werd. Van 1732 tot 1734 was hij prior in Lier. Op het einde van zijn leven keerde hij opnieuw naar zijn geboortestad terug. Hij overleed er, op 73-jarige leeftijd, op 24 oktober 1749.

De Jonghe heeft zich, zoveel als zijn religieuze taken het toelieten, aan de studie van de geschiedenis gewijd. Het was reeds vroeger gebruikelijk geworden dat kloosterordes belang hechtten aan hun geschiedenis. Ze vroegen aan lokale kloosters en provincies historisch materiaal op te sporen en te signaleren, of zelf eigen geschiedenissen op te stellen². In 1714 stuurde de overheid van de dominicanenorde een omzendbrief waarin ze bij haar provincies op zo'n onderzoek aandrong³. Bernardus De Jonghe was, onder andere tijdens de omzwervingen in zijn 'militaire' periode, al bezig geweest met het verzamelen van materiaal, en nam dan ook op zich een geschiedenis te schrijven. In de periode 1715-1718 reisde hij, in het kader van dit studiewerk, opnieuw rond. Zijn opzoekingen resulteerden in *Desolata Batavia Dominicana* (Gent, 1717) en *Belgium Dominicanum* (Brussel, 1719)⁴. De Jonghe heeft zich echter niet alleen met de geschiedenis van zijn orde bezig gehouden, maar ook met profane geschiedenis. Hij zou aan een *Belgium profanum* hebben gewerkt. Het werk is nu onbekend, maar het is mogelijk dat de (pas in de 19de eeuw uitgegeven) biografieën van Filips de Stoute en Jan zonder Vrees resten zijn uit dat onderzoek⁵.

heren te Gent, 1228-1854, (Gent, 1913), p. 400-410; J. SCHEERDER, art. 'Jonghe, Jan Franciscus (Bernardus) de', in *Nationaal biografisch woordenboek*, dl. I (Brussel, 1964), kol 640-644; A.M. BOGAERTS, inleiding op DE JONGHE, *Historisch beschrijvinge der cloosters van het order van den H. Dominicus, geschreven in 't jaer 1715 door Pater Bernardus de Jonghe, predikbeer* (Handschrift Koninklijke Bibliotheek Brussel, nr. 16498-16499), (*Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden*, I), Brussel, 1965. Voor de beschrijving van de gebruikte handschriften, verwijs ik naar J. SCHEERDER, 'De handschriften van Gentse kronieken en memorieboeken bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Gent', in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, dl. XXX (1976), p. 15-60.

(2) Cf. W. SIMONS, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225-ca. 1350)*, (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, jg. 49, 1987, nr. 121), (Brussel, 1987), p. 39-43.

(3) J. ARTS, o.c., p. 401.

(4) Deze werken waren oorspronkelijk in het Nederlands opgesteld en werden naderhand in het Latijn vertaald met het oog op internationale verspreiding. De Meyer vermeldt nog andere manuscripten in dit verband (A. DE MEYER, 'Documents pour servir à l'histoire de l'ancienne province de Germanie inférieure', in *Archivum fratrum praicatorum*, I, 1930, p. 428). In 1736 zou De Jonghe een *Historia gallo-belgii dominicani* hebben afgewerkt, maar het werk schijnt verloren (A.M. BOGAERTS, o.c.).

(5) B. DE JONGHE, *Het leven van Philippus den Stouten, Hertoch van Borgonien, ende van Margarita van Male, Gravinne van Vlaenderen, Byeen vergadert uyt verscheyden ghe-loofwerdighe autheurs ende aude geschreven memorien ende monumenten* (Maatschappij der Vlaemsche Bibliophilen, 2de serie, nr. 12), Gent, s.d. en B. DE JONGHE, *Het leven*

De Jonghe interesseerde zich natuurlijk ook voor de geschiedenis van zijn eigen stad, en het is vooral met zijn *Ghendtsche geschiedenissen*⁶, uit 1746, dat hij bekend zou worden. De monnik had zich reeds voordien in deze geschiedenis verdiept.

In 1727 verscheen het eerste deel van de *Chronyke van Vlaenderen*, een groot en prestigieus werk van de Brugse uitgever Andreas Wydts⁷. Het boek was uiterst welkom aan lezers als De Jonghe, die er zich over bekloegen dat ze, zelfs voor de geschiedenis van hun eigen land en stad, beroep moesten doen op werken van buitenlandse auteurs. Doch ze werden in hun verwachtingen beschaamd. De fouten die De Jonghe, alleen al in het hoofdstuk 'Beschryvinge van Gendt' vond, waren zo talrijk dat hij de *Chronyke* als waardeloos moest terzijde leggen. In september 1728 verscheen (anoniem) een klein boekje met de veelzeggende titel: *Samenspreak tusschen J.N. ende L.N., in welke oogblykelyk worden aangewezen meer als 40. Contradictien, valscheden en andere misslagen van de Chronyke van Vlaenderen*, onlangs in het licht gegeven tot Brugge door N.D. en F.R., in het gene zy verhaelt in de beschryvinge van Gent alleen. Dat het een werkje van De Jonghe is, wordt niet betwijfeld, hoewel hij het zelf heeft ontkend, of, tenminste, van plan was het te ontkennen⁸.

De *Samenspraak* vormde een scherpe kritiek op de *Chronyke*. „J.N.: My dunkt, dat gy bezig waert met te lezen: ik verwondere het; want het is buiten uwe gewoonte. Dog wat boek hebby voor? L.N.: Ja. om den tyd zoo door te brengen zonder verdriet. 't Is het Eerste Deel der *Chronyke van Vlaenderen* onlangs gedrukt tot Brugge. J.N.: Gy doet wel. Maer ik zou meer verdriet vinden in het lezen van die *Chronyke*, als in niet te doen” (p. 3). Waarom? „Omdat ze vol valscheden, en contradictien is. zoo ver. dat ik'er in de beschryving van

van Joannes den Onbevreesden, Hertoch van Borgonien, Graef van Vlaenderen, B.Ueen vergadert uyt verscheyden geloofweerdighe autheurs ende aude geschreven memorien ende monumenten (Maetschappy der Vlaemsche Bibliophilen, 2de serie, nr. 13), Gent, 1852, Cf. J. SCHEERDER, 'Jonghe', kol. 642.

(6) B. DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen by forme van maendt-register in den welken van maendt tot maendt beschreven wordt: wat dat'er aenmaerckenswaardig geschiet is ten tyde van de Geuserye, en de Beeldt-stormerye binnen en ontrent de stad van Ghendt. 't Saemen-gevoegt uyt verscheyde Schriften van eventydige Ghendtsche Aenteekenaers, Archiven van Cloosers & c. hier te voren noyt gedrucht*, Gent, Weduwe Petrus de Goesin, 1746.

(7) De eerste twee delen van de *Chronyke van Vlaenderen* zijn niet gedateerd, maar de goedkeuring werd ondertekend op 2 april 1727. Het derde deel is gedateerd 1736. Cf. A. VISAERT DE BOCARME, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, (Brugge, 1928), p. 57. Wat het auteurschap betreft: cf. J. SMEYERS, *Vlaams taal- en volksbewustzijn in het zuidnederlands geestesleven van de 18de eeuw*, (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, 6de reeks: Bekroonde werken, nr. 83), (Gent, 1959), p. 135-136. Als (mede-)auteurs werden meermaals Blootacker en Vernimmen genoemd.

(8) In de inleiding van het 'tweede manuscript' (gedateerd 1738) van de *Ghendtsche geschiedenissen* (R.U.G., ms. 522) spreekt De Jonghe over de *Samenspraak* van „een sekeren Schryver aen my (om de Waerbeydt te segghen) tot noch toe onbekent”. In de gedrukte versie (1746) wordt niet meer expliciet naar het werkje verwezen, en is (dus) ook de ontkenning van het auteurschap verdwenen. In het 'eerste manuscript' (R.U.G., ms. G. 6141), had hij overigens gezegd dat hij de drukker van de *Chronyke* had 'vermaendt' (f. 91). Of dit op de *Samenspraak* slaat is niet helemaal duidelijk.

Gent alleen meer als 40 gevonden heb, en zekeren Perzoon dezer Stadt in het geheele Boek ontrent 1000" (p.4). J.N. legt de tallozen feilen bloot. Hij roept autoriteiten in, citeert en verwijst, ook naar het *Belgium Dominicanum* van Pater de Jonghe, een boek dat J.N., naar hij beweert, niet bezit. Hij wijst op jaartallen die niet kloppen, op contradicties, verkeerde informatie over stichtingen van kloosters en nog vele andere 'misslagen'. Zo moet de *Chronyke* niet spreken over *vele* kloosters als maar *twee* kloosters bedoeld zijn. En de Sint-Baafskerk is in 1641 helemaal niet in de as gelegd; alleen het dak werd vernietigd! En in 1643 dan nog wel! „L.N.: *Hebt gy nog iet op dat blad te zeggen? J.N.: Neen; ik gaen tot het ander over*" (p. 11). Het Belfort heeft niet 300, maar minstens 14000 trappen. Klokke Roeland weegt geen 11000, maar minstens 14000 pond. De Sint-Pietersabdij is niet in 610 gesticht. Een recollet is geen franciscaan. Enzovoort. Bladzijde na bladzijde wordt overlopen. L.N. moet uiteindelijk de onwaarde van zijn lectuur toegeven; „*is 't dat'er zoo menige (valsheden) zyn in de Beschryvinge van een Stad alleen; hoe veel moeten'er in alle de andere, hoe veel moeten'er in het g'heel Boek niet zyn*" (p. 29).

In 1736 verscheen het derde en laatste deel van de *Chronyke van Vlaenderen*, dat onder andere de geschiedenis van de zestiende-eeuwse Opstand bevat. Goethals, Blommaert en Bogaerts vermelden dat De Jonghe opnieuw een kritiek schreef, *Waerschuwinghe aan de inschryvers van de Chronijck van Vlaenderen (...), aengaende hetgone staet in het derde deel van deselve Chronijck, pag. 426, linea 19 enz.* (1736)⁹. In elk geval heeft hij, in de *Gentse Comptoir almanach* van de Goesin van 1742 'punten ter verbetering' aangeduid¹⁰. Wydts heeft daarop, in een advertentie in een eigen almanak, gereageerd en De Jonghe zijn 'hekelaar' genoemd. De pater beweerde dat het helemaal niet zijn bedoeling was te hekelen, maar alleen de fouten „*met eene sachte spongie uyt te wasschen*" (1746, I, inleiding).

De Ghendtsche geschiedenissen van Bernardus de Jonghe De manuscripten

Of het de opzoekingen voor deze kritieken zijn geweest, of de kennismaking met het zestiende-eeuwse Gentse dagboek van De Kempenaere, of de publikatie van de Oudenaardse *Historie* van Robyn, De Jonghe vatte hoedanook het plan op de geschiedenis van Gent ten tijde van de Opstand te schrijven. Dit viel hem niet zo moeilijk, want hij had in het genoemde dag-

(9) Het gaat om de zin (met betrekking tot de moordaanslag op Willem van Oranje door Jan Jauregui, 1582): „*Naer rijp ondersoek van d'aendading deser Moordt, vondt men pligtig te wesen Anastro, die als Bankeroutier uyt de Stadt was gevlugt over dry dagen, Anthon Venero, en Anthon Timmerman Predijckbeer, welke twee leste wierden ghedoodt, en in vier stucken gescheurt, en met het Lichaem van den Moordenaer buyten verscheyde Poorten van Antwerpen uytgehangen*". De Jonghe nam de verdediging van zijn ordegenoot Timmerman op zich.

(10) P. BLOMMAERT zegt dat De Jonghe 'verscheidene andere terechtwijzingen en artikels over deze Chronijck' in de *Comptoir almanach* deed verschijnen (P. BLOMMAERT, o.c., p. 353).

boek een prachtige bron. De Kempenaere, advocaat bij de Raad van Vlaanderen, heeft verslag gedaan van de gebeurtenissen die zich in Gent, in de latere zestiende eeuw hebben voorgedaan. Zijn werk is dus een ooggetuigenverslag van het Gentse aandeel in de Opstand van de Nederlanden. De Westvlaamse 'priester-dichter' Jan Pieter van Male (1679-1735)¹¹ heeft het document uit het Latijn¹² in het Vlaams vertaald¹³. Zijn versie werd niet uitgegeven (dat zou pas later gebeuren), maar het manuscript circuleerde en was bekend. Later, in de negentiende eeuw, is men tot de ontdekking gekomen dat 'De Kempenaere' niet heeft bestaan en dat de Latijnse tekst (van 'Campaneus'), die Van Male — en met hem De Jonghe en nog vele anderen tot en met Blommaert — voor de oorspronkelijke tekst hielden, in feite een (16de-eeuwse) Latijnse vertaling was van een Vlaams origineel, het dagboek van de gebroeders 'Van Campene'. Dit dagboek is gedeeltelijk teruggevonden en werd in 1870 door Frans de Potter gepubliceerd¹⁴. Deze tekst bleek merkkelijk uitgebreider dan de versie die Van Male had gemaakt. *Traduttore, traditore*, schold de Potter. De Jonghe was zich uiteraard nog van geen kwaad bewust, en hield het op 'De Kempenaere'.

Een eerste versie van De Jonghes geschiedenis is in manuscriptvorm bewaard¹⁵. Aan de kritische samenspraak hield de auteur het plan over, de geschiedenis onder de vorm van een dialoog te schrijven: een ouderling en een jongeling bespreken samen de Opstand. De ouderling is De Jonghe zelf, want hij spreekt over zichzelf als over de auteur van het *Belgium Dominicanum*. De keuze van deze vorm was echter nogal ongelukkig en de auteur slaagde er niet in hem consequent te hanteren. Het gros van de tekst is een, hoofdzakelijk op 'De Kempenaere' gebaseerd, chronologisch overzicht (een kroniek) van de gebeurtenissen in Gent. Maand na maand, dag na dag, worden in strikte orde de gebeurtenissen aangeduid. Deze opsomming wordt niet eens in de mond van één van de twee sprekers gelegd — of was deze tekst slechts een eerste werkversie en had de auteur de bedoe-

(11) F.-V. GOETHALS, *Lectures relatives à l'histoire des sciences, des arts, des lettres, des mœurs et la politique en Belgique et dans les pays limitrophes*, dl. IV (Brussel, 1838), p. 262-266; C. PIOT, art. 'Male (Jean-Pierre Van)', in *Biographie nationale*, dl. XIII (Brussel, 1894-1895), kol. 231-233.

(12) *Diarium rerum Gandavensium ab anno 1566 ad annum 1585, per magistrum Philippum Campanium, regii provincialis Flandriae concilii quondam causarum patronum. Annorum 1566-1577.*

(13) J.P. VAN MALE, *Vlaemsche Kronijk of Dagregister van al het gene gedenkweerdig voorgevallen is, binnen de stad Gent, sedert den 15 july 1566 tot 15 juny 1585; onderhouden in 't latijn door Ph. De Kempenaere, overgezet door J.P. Van Male, pastor van Bovenkerke, thans voor de eerste maal uitgegeven door Ph. B., Gent, Hebbelynck, 1839.* De uitgever was Ph. Blommaert.

(14) C. & P. VAN CAMPENE, *Dagboek van Cornelis en Philip Van Campene, behelzende het verhaal der merkwaardigste gebeurtenissen, voorgevallen te Gent sedert het begin der godsdienstberoerten tot den Sen april 1571. Naar het oorspronkelijke handschrift, berustende in het archief van den heer Markies van Rode, voor de eerste maal uitgegeven door Frans DE POTTER, Gent, Annoot-Braeckman, 1870.*

(15) R.U.Gent (ms. G. 6141); het is een vrij uitgebreid, wat 'rommelig' manuscript (talloze kleine briefjes zijn toegevoegd). Het is wellicht te dateren tussen 1736 (op f. 86 staat een citaat uit het derde deel van de *Chronyke*) en 1738 (het 'tweede' manuscript is, getuige een aanduiding op de titelpagina, geschreven (of begonnen ?) in 1738).

ling het in een latere verwerking beter te doen? De tekst is een pure kroniek, informatief, met verwijzingen naar 'bewijzen', bronnen en documenten. Het overzicht van feiten wordt dan wel af en toe onderbroken door stukjes dialoog, waarin dingen aan de tekst worden *toegevoegd*, toelichtingen, commentaren en bedenkingen 'in de marge'. De jongeling maakt, naar aanleiding van de vermelding van een bepaald feit, een opmerking of stelt een vraag¹⁶, en de ouderling antwoordt daar dan op. Zelfs in deze passages slaagt de auteur er niet al te best in 'spreektaal' te suggereren; „*My dunckt: dat dit is ghelyck ghij (op) pagg. 59. ende 60. geseeydt hebt*” (f. 63). Toch is het pas op de plaatsen waar de jongeling een inbreng heeft en waar het feitelijk overzicht wordt onderbroken, dat de dialoogvorm (inhoudelijk) zin krijgt. Maar door De Jonghes gehechtheid aan zijn bron (De Kempenaere) en door de aard van die bron (het dagregister), blijven deze passages louter onderbrekingen en tussenvoegsels die nauwelijks in de eigenlijke tekst konden verwerkt worden. Het geheel geeft de indruk van twee mensen die samen een tekst lezen en nu en dan van hun boek opkijken om te spreken over wat ze lezen. Het is een gesprek, maar de informatie komt van buitenaf, niet van de sprekers. De dialoogjes, toelichtingen en commentaren op de kroniek, behandelen enerzijds de gebeurtenissen en de historische personages zelf, en anderzijds de historiografie daarover. Op die manier worden er (opnieuw) kritieken op Wydts in verwerkt. Deze kritieken betreffen nu voornamelijk het stuk over de Opstand en niet meer, zoals in de *Samenspraak*, de 'beschrijving van Gent', en daardoor zijn ze inhoudelijker en minder detaillistisch.

De Jonghe was blijkbaar zelf niet erg tevreden over de uitgeprobeerde vorm, want in plaats van de tekst consequenter in dialoogvorm te gieten, keerde hij terug naar de vorm van het dagregister, de vorm van 'De Kempenaere'. Het 'tweede manuscript'¹⁷ is een zuiver chronologisch overzicht van 'feiten'. De dialoog is verdwenen. De tekst lijkt een verzameling 'materiaal' en blijkens de inleiding was dat ook de bedoeling. De auteur wilde „*alleen een Maendt-register aen een cnoopen om aen de ervaerene Ghentnaers, die meer tydt, ende gelegentheydt hebben, als ick, eene bequaeme en genoeghsaeme stoffe te gheven, om een deel van die nieuwe ghendtsche chronijk op te stellen*”.

De Ghentsche geschiedenissen van Bernardus de Jonghe De publikaties

De publikatie, in de *Gentse Comptoir almanach* van 1742, van kritiek op Wydts, bleek in elk geval vruchtbaar. De Jonghe kon er namelijk zijn *Ghendtsche geschiedenissen* in kwijt. Het was gebruikelijk in de almanaken, naast de kalender en allerhande praktische informatie, een leestekst

(16) „*Wat was de oorsaecke dat dien eedt gevraeght wierdt ?*” (f. 19); „*Wie waeren die bosch-geuzen ?*” (f. 27); „*Was dien dien Cornelis Jansenius, daermen de Jansenisten van noemt ?*” (f. 33); enz.

(17) R.U.Gent (ms. 522).

op te nemen. Dikwijls was dat een historische kroniek. Deze kronieken gaven, via een opsomming van feiten, overzichten van wisselende stukken van de lokale of universele geschiedenis. Van 1743 tot 1746 verschenen in vier afleveringen de eerste vier delen van de kroniek van de Gentse zestiende eeuw, in de *Comptoir almanach*¹⁸ en — gedeeltelijk? — in de *Nieuwen gentschen almanach*¹⁹, beide van de Weduwe Petrus de Goesin. „*De almanach is een leugen-sack*” uit de *Samenspraak* is vergeten. De tekst gaat duidelijk op het 'tweede manuscript' terug. Geen dialogen dus, maar een tekst die vrij strikt aansluit bij het register van 'De Kempenaere' en zich op die manier tevens aangepast lijkt te hebben aan de vorm van de almanak. Door de bondigheid, de beperking tot een *vermelding* van feiten, gaat de tekst in de richting van de almanakkronieken. Toch blijft het niet bij de opsomming alleen. De Jonghe *publiceerde* nu zijn geschiedenis, en richtte zich niet meer tot de historische amateurs, maar tot de 'onervarene' lezers. Enig commentaar en duiding (overigens wèl ongebruikelijk in de almanakken) mochten dus niet ontbreken. De auteur beschikte nu echter niet meer over de dialoogjes waarin hij zijn toevoegingen kwijt kon. Hij kon natuurlijk, door de keuze van adjectieven en formuleringen, de tekst 'laden'. Maar hij heeft nog een ander middel gebruikt. De tekst moest in afleveringen verschijnen. Dat betekent dat de auteur zijn overzicht in hoofdstukken moest opdelen. Dit gaf hem de mogelijkheid aan elk deel een voor- en een narede toe te voegen, waarin hij zijn appreciatie kon geven van de gebeurtenissen uit het betreffende hoofdstuk. Voorts bleef hij zijn overzicht onderbreken, ditmaal met 'nota's' (de meeste stonden niet in het manuscript en werden dus met het oog op de publicatie toegevoegd). Daarin kon hij algemene informatie geven, die niet op (onder de hoofding van) een welbepaalde dag kon thuisgebracht worden. Hij kon er commentaren inlassen en... kritiek op de *Chronyke*. Want De Jonghe bleef, te pas en te onpas, de fouten van dat werk onderstrepen.

De tekst in de almanak werd opgemerkt, en kende blijkbaar een zeker succes, want — de ondertussen 70-jarige — De Jonghe en zijn uitgever kwamen op het idee (naar ze zeiden was het hen gevraagd) de *Ghendtsche geschiedenissen* in boekvorm te publiceren. Dat gebeurde in 1746. De tekst zoals die in de almanak was verschenen, werd enigszins uitgebreid en aangevuld met een vijfde en een zesde deel. In de inleiding werd aangeduid dat het boek uitdrukkelijk bij de publicaties van Robyn en Custis²⁰ wou aansluiten. „*Om dat men vele liefhebbers vindt die geerne Boecken lesen; maer niet geerne veel geldt besteden om die te koopen, hebbe ick deze Geschiedenissen opgesteld op de selve grootte van het Boeckxen van P. Robyn, raeckende den Oorsprong, Voortgang en Ondergang der ketterye, binnen en ontrent Oudenaere, en van de Jaerboecken van Brugge, de welcke voor eenen kleynen prys konnen gekocht, in de Boeckkassen nevens een gestelt, ende in de*

(18) F. VANDERHAEGHEN, *Bibliographie gantoise*, t. III (Gent, 1861), p. 213.

(19) In de afleveringen voor 1744 en 1746 van deze almanak (van 'Philips Lansberge') verschenen het tweede resp. vierde deel van de *Ghendtsche geschiedenissen*.

(20) Charles-François Custis (1704-1752) was de auteur van succesrijke *Jaerboecken der stad Brugge*, verschenen in 1738, en heruitgegeven in 1739, 1749 en 1765.

sack van de wandelende, oft reysende persoonen gedraegen, en tot een eerlyck tydt-verdryf gelesen worden". Deze passus is interessant, niet alleen omdat hij een pleidooi omvat voor goedkope (en 'pocket') historische literatuur; maar tevens omdat het expliciet de drie bekendste, populaire, Vlaamse geschiedenisboeken uit de eerste helft van de achttiende eeuw als een gezamenlijk corpus presenteert.

De Jonghe en de Opstand

De verwijzing naar het werk van Ludovicus Robyn (1680-1743)²¹ is ook verder nog van belang. De Jonghe kende het werk van zijn jongere confrater uiteraard. Het is best mogelijk dat Robyns werk (en het succes ervan) hem mede heeft geïnspireerd tot het schrijven van zijn eigen geschiedenis. Niet alleen de materiële vorm van de boeken en het onderwerp zijn gelijkwaardig; ook wat de instelling en het apologetisch-katholiek karakter betreft, lopen ze gelijk. Luc Dhondt heeft er in zijn inleiding op een recente heruitgave van Robyns geschiedenis op gewezen dat een (bescheiden) heropleving van protestantisme en heterodoxe stromingen tijdens de eerste decennia van de achttiende eeuw, het werk van Robyn kunnen hebben geïnspireerd. Misschien vormt een soortgelijke achtergrond ook voor het verschijnen van De Jonghes *Geschiedenissen* een diepere, historische verklaring.

Zowel Robyn als De Jonghe vertolkten scherp het katholieke standpunt tegenover de Opstand. De Jonghe pretendeerde een zuiver historisch uitgangspunt, „want ik een trachte maer de suyvere waerheyt voor den dag te brengen” (1746, I, voorrede). Hij legde — reeds op de titelpagina — de nadruk op het gebruik van de bronnen, hij erkende 'De Kempnaere' als zijn voornaamste gids, maar was ook tegenover hem kritisch: voor wat hij zelf heeft gezien, is De Kempnaere onweerlegbaar, voor wat hij heeft gehoord, is hij niet betrouwbaarder dan andere schrijvers. In de inleiding in het manuscript werden nog andere bronnen aangeduid. Deze 'wetenschappelijke' instelling sloot maatschappelijk of religieus engagement niet uit. Dat historische nieuwsgierigheid de auteur en zijn lezers leidde, betekent immers niet dat het gepresenteerde beeld niet ook een *toepassing* kon leveren. De *Geschiedenissen* verschenen „tot meerder Eere en Glorie GODTS” (laatste woorden van de inleiding), en in de approbatie van J.F. Bruynsteen (gedateerd 7 juni 1746) werd aangeduid dat het boek „seer voordeelig” zou zijn „aen den Leser tot ontdeckinge der listen, bedrog, vreetheden, en heylig-schenderyen der Geusen, en versterckinge van het Waer, Oudt, en ongeschonden Catholyk Geloof”. Het oordeel werd immers niet ('subjectief') op de feiten gekleefd, maar zat ('objectief') in die feiten vervat. Een uitgesproken oordeel maakte, voor De Jonghe, deel uit van de waarheid²².

(21) J. ARTS, o.c., p. 397-399; V.-M. VAN CALOEN, art. 'Robyn (Louis)', in *Biographie nationale*, dl. XIX (Brussel, 1909), kol. 559-560; L. DHONDT, inleiding op L. ROBYN, *Historie van de ketterij te Oudenaarde*, Oudenaarde, 1982.

(22) Cf. B. DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen* (Ms. 522), inleiding: „Ick en wille den handel van de Spaignaerden van dien tydt in alles niet prijsen, noch ontschuldighen, oft beschuldighen. Ick en wille maer eene waegh-schaele voor den dag brengen, om aen den

De Jonghe stak dus zijn inschatting van de vermelde gebeurtenissen niet onder stoelen of banken. Politiek beschouwde hij de Opstand (tegen de Spaanse koning) als de opstand tegen een wettig vorst ('den plaetsbediender Godts'), maar hij spitste zijn beschrijving evenwel toe op de godsdienstige implicaties. Elk historisch moment dat een verzwakking van het katholiek geloof en de katholieke gemeenschap betekende, werd in de meest scherpe bewoordingen afgeschilderd. Elk historisch personage dat aan deze verzwakking meewerkte of zelfs deze maar onvoldoende bestreed, werd volstrekt veroordeeld. Alle gebeurtenissen en personages werden aan hun inzet voor of tegen de Kerk afgemeten. Daarom werden episodes, die later (ten tijde van de Romantiek) zouden aangeduid worden als belangrijke stappen in de groei van de vrijheid van de Nederlandse gebieden, hier als schadelijk beschouwd, omdat ze de katholieke eenheid verminkten of zelfs toenadering betekenden tot de geuzen. Het Eedverbond der Edelen bijvoorbeeld, was gesloten door katholieken én geuzen. Dat de katholieken daarbij weldenkend waren is onmogelijk; zij „wierden gedreven door Staet-en-eersucht om meerder heeren te worden als sy waeren” (1746, I, p. 5). De Pacificatie van Gent was 'aarts-listig', en de oorzaak van 'zoveel ellende en verwoestingen'. Het was slechts een net dat moest dienen „om de Catholyke te vangen, ende in hun slaevernyte te brengen” (1746, II, p. 103).

Willem van Oranje, de grote aanstoker, was De Jonghes zondebok. Oranjes 'oog-wit' was immers alleen het verwerven van macht: „onder verscheyde deckmantels door bedrog, oproer, en geweldt der waepenen den Koninck van syne Nederlanden te berooven, en die aan syn selven toe-te-eygenen” (1746, II, p. 43). Hij was een lafaard ('lafhertig')²³, maar met de steun van 'gespuis' en 'slecht volk' en vooral via talloze fijne listen slaagde hij (aanvankelijk) in zijn opzet. Alles werd geïnterpreteerd als een list waarmee de geuzen de katholieken in hun netten trachtten te verstrikken. De vrijheid van godsdienst bijvoorbeeld was slechts een list. Eenmaal Oranje de situatie onder controle had, hoorde men immers 'dat fluitje niet meer spelen'. De Jonghe vertelde zelf de fabel van de Egel en het Konijn: De Egel zegt tot het Konijn: ik zal bij u, in uw hol, komen wonen om u te kunnen beschermen tegen uw vijanden. „Ende om allen twist en tweedragt te voorkomen, zullen wy een verbondt (PACIFICATIE) maecken waer door ieder zal mogen leven volgens syne liefste” (1746, II, p. 19-20). Eenmaal in het hol, zet de Egel zijn stekels recht, en is hij alleen meester. Zo stelden de katholieken hun land open, en moesten zij, als het al te laat was, inzien „dat het geusch Egelswyn onder den deckmantel van vryheit van religie begonde meer en meer syne pinnen op te rechten” (1746, II, p. 33).

De Spanjaarden (en de Waalse 'malcontenten') daarentegen waren de goeden. Alva was natuurlijk wat te streng, maar toch wordt ook hij zo positief mogelijk besproken. Zijn (rechtvaardig) optreden was niet mislukt

rechtsinnighen leser te laeten oordeelen: oft den handel van de Geusen in boosheydt, bedroghe en geweldt niet en overtreft alles wat de spaensche hier te Lande gedaen hebben”.

(23) B. DE JONGHE, *Ghendtsche*, 1746, II, p. 258: „Desen Prins was stout als eenen Leeuw om raedt te geven tot alle gevaerlycke ondernemingen, loos als eenen Vos om af te loeren hoe dat die souden afloopen, en snel als eenen Haese om in tydts te vluchten, als hy

geweest, „hadde hij de rechtveerdigheydt gemengelt met de bermhertigheydt” (1746, I, p. 54). De auteur gaf impliciet wel toe dat het optreden van Alva de katholieke mislukking in de hand heeft gewerkt. Hij deed zijn uiterste best om te voorkomen dat Alva's fouten aan Margaretha zouden toegeschreven worden, want dat was een 'zachtmoedige prinses', die haar broer Filips II meermaals had aangemaand niet té streng op te treden. Ook het soms ongedisciplineerde optreden van de Spaanse soldaten verzwegen hij niet. Maar hun optreden werd vergeleken met dat van de geuzen, en op die manier gerelativeerd en zelfs vergoelijkt. Hetzelfde deed hij overigens met de Inquisitie („De Catholycke Inquisiteurs waeren gestudeerde geleerde mannen; maer 't hoeft van dese nieuwe geusche Inquisitie was eenen kock”, 1746, II, p. 220). De geuzen deden zelf wat ze de Spanjaarden verweten! Het Spaanse optreden was af en toe laakbaar, zeer zeker, maar wat de geuzen deden was nog véél erger!

Ondanks de verwantschap waren de werken van Robyn en De Jonghe ook duidelijk verschillend. Robyns *Historie* was minder met feiten overladen, bevatte 'minder' gebeurtenissen. De auteur spitste zich (in de middelste hoofdstukken) toe op een aantal hoofdfiguren (de 'Heren' van Oudenaarde) en gebruikte af en toe de directe rede. Daardoor werd zijn geschiedenis bij wijlen een spannend verhaal. Het verklaart wellicht ook waarom Robyns boek door Pieter Vincent tot een succesrijk toneelstuk (*'t Overrompelt Audenaerde*, 1722) is omgewerkt (we zouden nu zeggen dat het werd verfilmd). Het boek zelf bleef evenmin zonder succes. Het werd heruitgegeven in 1753 (twee maal), in 1756, in 1773 (voor het eerst in Oudenaarde zelf), en — zowaar — in 1982.

De Ghendtsche geschiedenissen van Jan-Lieven de Roothaese

Ook de *Ghendtsche geschiedenissen* vonden hun publiek en ook hier drong een nieuwe uitgave zich op. De Jonghe was evenwel in 1749 overleden en het was dus nodig een nieuwe uitgever te vinden. Jan-Lieven de Roothaese (1704-1763), pastoor van Belsele (in het Waasland)²⁴ heeft de *Gschiedenissen* dan overgenomen en het boek in 1752 opnieuw bij Weduwe Petrus de Goesin (en haar zoon) uitgegeven²⁵. De titelpagina droeg de naam van De Jonghe, niet die van De Roothaese, maar van de oorspronkelijke tekst was niet veel overgebleven en men kan zeggen dat een nieuw

den quaedden uytval voorsag”. Zijn dood wordt heel sec vermeld, er wordt geen droevig woord aan verspild.

(24) J.-N. PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège, et de quelques contrées voisines*, dl. III (Leuven, 1770, herdruk Westmead, 1970), p. 128; A. VAN DER MEERSCH, art. 'De Roothaese (Jean-Liévin)', in *Biographie nationale*, dl. V (Brussel, 1876), kol. 683-684.

(25) B. DE JONGHE, *Ghendtsche geschiedenissen of chronyke van de beroerten en ketterye binnen en ontrent de stadt van Ghendt. Sedert 't Jaer 1566 tot het Jaer 1585. Te Samen gevoegt uyt verscheyde Schriften van eventydige Aenteekenaers, Archiven van Kloosters &c. En nu uyt diergelijke schriften, en de geloofweerdigste schryvers zeer vermeerdert en verbeterd*, Gent, Weduwe Petrus de Goesin en Soon, 1752.

boek voorlag. Dat zich, impliciet, een ander auteur aandient blijkt ook uit het feit dat De Jonghe (in de tekst) een paar keer in de derde persoon wordt aangeduid (wanneer De Roothaese uitspraken van zijn voorganger betwist).

De veranderingen waren nodig. In de inleiding werd uiteraard de lof van De Jonghe gezongen, maar tevens werd zijn uitgave aan kritiek onderworpen. Er was te veel wat de oude pater onvermeld had gelaten. Dus werd de nieuwe editie in de eerste plaats uitgebreider. Ze bevatte meer informatie, vooral met betrekking tot de gebeurtenissen die niet in Gent, maar daarbuiten hebben plaatsgevonden. Die feiten kunnen immers van belang zijn om wat in Gent is voorgevallen te kunnen begrijpen. Voorts werden meer bronnen en geschiedenissen geraadpleegd. De Jonghe had het 'bedrog' van de 'bedrieglijke pennen' van Van Meteren, Bor 'en andere geuse schrijvers' gezien, en had hun werken ongebruikt gelaten. De Roothaese liet, als een ernstiger erudiet, geen bronnen onverlet. Het ruimer bronnengebruik uitte zich in de toevoeging van citaten en de globale opname in de tekst van belangrijke besluiten, verdragen, documenten. De Jonghe had dit maar zeer sporadisch en altijd zeer bondig gedaan.

Al bleef het werk globaal op De Jonghes tekst gebaseerd en kon men vele vermeldingen uit de eerste uitgave al dan niet herschreven in de tweede terugvinden, toch veranderde de aard van het werk. Het bleef een strikt chronologisch geordend overzicht van gebeurtenissen, maar doordat méér gebeurtenissen werden aangeduid, werd de opeenvolging minder los, minder opsommend, maar duidelijker en logischer. De notities waren uitgebreid, waardoor de gebeurtenissen niet meer zozeer werden *vermeld*, maar *verteld* en *beschreven*. Daardoor en door de toevoeging van documenten, werd het werk meer een 'geschiedenisboek' met doorlopende tekst en verdween (in zekere mate) het almanak-karakter. Het typografisch minder accentueren van de data versterkte deze indruk.

De Roothaese vulde de *Geschiedenissen* niet alleen aan, hij ging er ook in schrappen. Het spreekt vanzelf dat de eindeloze uitvallen van De Jonghe tegen de *Chronyke van Vlaenderen* uit de tekst verdwenen. De Pater had zich blijkbaar, naarmate de jaren verstreken, nog meer om dit werk opgewonden. In de boekuitgave van de *Ghendtsche geschiedenissen* had hij gezegd dat de auteurs ervan „door hunne schimperyen, en lasteringen getracht hebben de Ghentenaers bespottelyck oft haetelyck te maecken” (1746, I, p. 39). En als de Bruggelingen ontevreden waren met een ruzie die tussen Gent en Brugge zou ontstaan, dan moesten ze dat maar op rekening schrijven van hun historici, die „sig bemoeyt hebben met die Chronyck in 't licht te geven, en de Ghentenaers op-te-hitsen, om daer op te antwoorden” (1746, I, p. 39). De Roothaese zag natuurlijk wel in dat dergelijke taal enigszins buiten verhouding was en dat de talloze 'misslagen', die De Jonghe hardnekkig bleef aanduiden, dikwijls nogal pietluttig waren. Hij ging er niet meer op in en liet de talrijke 'nota's', die het verhaal van De Jonghe hadden onderbroken, gewoon weg. Ook hij schreef nog aanvullingen die buiten de tekst werden aangebracht, maar het waren nu echte *voetnoten*, onderaan de pagina's, en zij vormden nu uitsluitend algemene toelichtingen, veelal biografische aanvullingen bij in de tekst vermelde personages. De chronologische

orde en de vorm van het register, die ook nog bij De Roothaese tamelijk strikt gehanteerd bleven, maakten het immers moeilijk om in de loop van de tekst zelf uit te weiden. De personages werden in de tekst slechts ter sprake gebracht, omdat zij een rol speelden in de specifieke gebeurtenissen van een bepaalde dag die op die bladzijde behandeld werden. Naar aanleiding van het eerste (of laatste) optreden van een historische personage uitweiden over elementen van zijn biografie die buiten het bestek van het boek lagen, zou het chronologisch verhaal slechts gestoord hebben. Voetnoten losten deze moeilijkheid op.

De geschiedenis van De Roothaese werd omstandiger en uitgebreider, en daardoor genuanceerder en minder pamflettair. Dit heeft natuurlijk zijn weerslag op de inhoud van het werk en op de manier waarop historische gebeurtenissen en personages werden behandeld. De teneur van de *Ghendtsche Geschiedenissen* was veranderd. De Roothaese liet niet alleen de kritische nota's weg, maar ook de duidelijke commentaren die de dominicaan regelmatig aan zijn vermeldingen had toegevoegd. Daardoor werd het geheel niet meer door De Jonghes bijtende oordelen overgoten. In de eerste editie lazen we op een bepaald moment: „Den 4. (oktober 1759) wierdt door bevel van de vier Leden van Vlaenderen gepubliceert: dat men de Rysse-laers moeste houden voor vyanden, en aen de Reken-kamer van aldaer geen erkenenise meer bethoonen om dat sy den vrede van Keulen aangenoomen hadden, en daer van eene comedie oft klucht-spiel gespeeld hadden, werpende eene gemaecte personage verbeeldende den Prins van Oraignien, van boven neder den Theater, waer mede de kinderen en de straet-jongens die sleurende en slepende liepen lanckx de straeten”. De Roothaese nam deze passus letterlijk over. De Jonghe vervolgde: „Hier door thoonden de geusen: dat sy meer eerbiedinge hadden voor het beeldt van den Prins van Oraignien, als voor het beeldt van onsen gekruysten Saeligmaecker, 't welck hunne mede-geusen hier binnen Ghendt op den voorleden 13. junii op de Vrydag-merct aen de galge gehangen en daer naer onder de galge verbrandt hebben, en die goddeloese daedt ongestraft gelaeten hebben” (1746, II, 195-196). Deze toevoeging, waarin ideologische implicaties werden verduidelijkt, werd door De Roothaese weggelaten. Zijn tekst werd 'feitelijker' in de zin dat geen (of minder) expliciete oordelen werden uitgesproken.

De Roothaese was uiteraard strikt katholiek en zijn globale interpretatie van de gebeurtenissen bleef zonder meer een vertolking van het katholieke standpunt. Maar hij vond het niet nodig dit te sterk in de verf te zetten en de lezer tot vervelens toe met anti-geuse beschimpingen om de oren te slaan. Zijn taalgebruik was minder uitgesproken, genuanceerder, voorzichtiger: „eenen seer iverigen Catholycken en getrouwen dienaer des Konings” werd „eenen iverigen Catholycken, en getrouwen dienaer des Conings” (1752, I, p. 7). Door de notities uit te breiden en door meer te vertellen over de verschillende historische personages, werd het beeld van die figuren evenwichtiger. Het kostte de auteur minder moeite Alva en de Spaanse soldaten aan te klagen. Van Alva werd gezegd dat hij zich 'hatelijk' had gemaakt. Margaretha was nu 'zeer ontevreden' over Alva. De Pacificatie was niet meer 'aarts-listig' en de fabel van de Egel en het Konijn was verdwenen.

Egmont werd veel positiever beoordeeld dan dat bij De Jonghe het geval was geweest. In augustus 1566, lezen we in de eerste editie, heeft de graaf verordend dat niemand wapens mocht meenemen als hij naar een predicatie ging; „*waer door hij genoeg te kennen gaf: dat hy de geusche predicaties ondersteunde*” (1746, I, p. 16). Hij gaf immers impliciet toe dat predicaties mochten gehouden worden en dus weigerde hij, vond De Jonghe, tegen de beeldstormers op te treden. Egmonts (schijnbare) primaat van de politiek over de godsdienst, werd door De Jonghe afgewezen. Toen de Goevernante Egmont vroeg of hij niet tegen de 'beroerte' moest optreden, gaf hij ten antwoord „*dat men in soodaenige beroerte eerst moest besorgt syn voor de behoudenisse van het gesag van den Koning, en daer naer de Godts-dienst erstellen*”. En De Jonghe: „*O vuyt-stinckende antwoorde kommende wyt den mondt van eenen Godt-kennenden mensch, nog vuylder-stinckende wyt den mondt van soo eenen Prins (...), den welcken openbaere belydenisse dede van het Roomsche-catholyck Geloof in 't welcke men leert dat men moet Godt beminnen, en dienen boven al*” (1746, I, p. 26). Bij De Roothaese werd aangeduid dat het besluit om Egmont en Hoorne terecht te stellen een tactische beslissing van Alva was. In voetnoot werd onderstreept dat de graaf vele diensten aan de koning had bewezen en dat hij „*catholyck, en zeer kloekmoedig*” (1752, I, p. 124) was gestorven²⁶.

De tweede uitgave van de *Ghentsche geschiedenissen* kende blijkbaar ook weer nogal wat bijval. Vanaf de jaren 1770 werd het werk 'in publieke uytroepingen' voor 'zes à zeven guldens' verkocht, terwijl het in het begin slechts 'vijf à zes schellingen' kostte²⁷. Dit heeft er de weduwe van Michiel de Goesin (zoon van Petrus) toe gebracht het werk opnieuw uit te geven. Deze derde uitgave, verzorgd door de ongeschoeide karmeliet Leonard van S. Maria (François-Martin de Mulié) (1716-1796)²⁸, was, op enkele minieme wijzigingen na, een herneming van de uitgave van De Roothaese. Het karakter van het werk, noch de inhoudelijke strekking ervan werden nog gewijzigd. Tot in de negentiende eeuw bleef het boek enigmatische bekend²⁹. In verband met de perikelen rond De Kempnaere, Campanaenus en Van Campene, werd het boek nog genoemd, want De Jonghes naam was met het manuscript verbonden. Daarna verdwenen de *Ghentsche Geschiedenissen*, niet geheel ten onrechte, in de vergetelheid. Vooral dank zij zijn dominicaanse geschiedenissen behoudt Bernardus de Jonghe, bij insiders, nog een bescheiden faam.

(26) De auteurs die De Jonghe boven De Roothaese verkozen, wezen erop dat de *Geschiedenissen* in de tweede editie aan karakter hadden ingeboet.

(27) B. DE JONGHE, *Gentsche geschiedenissen ofte Kronyke van de beroerten en ketterye binnen en ontrent de stad van Gend sedert het Jaert 1566 tot het Jaer 1585. Te samen gevoegt wyt verscheyde schriften van eventydige aenteekenaers, archiven van kloosters, enz. En nu wyt diergelycke schriften en geloofweirdige schryvers zeer vermeerderd en verbeterd, Gent, Weduwe M. de Goesin, (1781), inleiding.*

(28) L. WILLEMS, art. 'Mulié (François-Martin de)', in *Biographie nationale*, dl. XV (Brussel, 1899), kol. 347-348.

(29) „*Le nom de Pater de Jonghe est connu de tous les Gantois qui se sont quelque peu occupés de l'histoire de leur ville*” P. VAN DUYSE, o.c., p. 105). De inleider in De Jonghes *Het leven van Philippus den Stouten* (ed. 1851) zegt: „*De Gentsche Geschiedenissen zijn nog in handen van een-iegelyk*”.

SOCIALE GEVOELIGHEDEN EN VERANDERENDE MAATSCHAPPIJ TE GENT CIRCA 1770*

door

P. LENDERS

Enkele jaren geleden trok H. Hasquin de aandacht op uitingen van sociale onrust in de jaren 1767-1774¹. Hij verwees daarvoor naar rellen betreffende de duurte en de schaarste van graan of andere levensmiddelen te Antwerpen, Brugge, Brussel, Ieper, Nijvel en op analoge, lokale opstootjes in grotere gemeenten van de huidige provincie West-Vlaanderen als Diksmuide, Ingelmuister, Izegem, Nieuwpoort, Oostende en Roeselare. Ook te Brugge kwamen stakingen en lockouts voor. Luik en Charleroi deelden in deze onrust. Anderen als Y. Vanden Berghe handelden reeds vroeger over spanningen in het land circa 1770².

* Gebruikte afkortingen:

ARA: Algemeen Rijksarchief Brussel

BUG: Bibliotheek van de universiteit te Gent.

JAS: Joite des administrations et des affaires des subsides (Algemeen Rijksarchief te Brussel).

OPBA: Recueil des ordonnances des Pays-Bas Autrichiens. 3e serie, 1700-1794. 15 dln., Brussel, 1860-1942

SAG: Stadsarchief te Gent.

SEG: Secrétairerie d'état et de guerre (Algemeen Rijksarchief te Brussel).

(1) H. HASQUIN, Cherté, interventionisme et psychologie populaire: deux périodes de nervosité dans les Pays-Bas autrichiens (1767-1769 et 1771-1774), *Etudes sur le dix-huitième siècle*, 7, 1980, 47-56. De achtergrond van de problematiek wordt meer algemeen behandeld in C. LIS, H. SOLY & D. VAN DAMME, *Op vrije Voeten. Sociale Politiek in West-Europa 1490-1914*. Leuven, 1985, 109-119 en passim. Voor het geheel van de provincie Oost-Vlaanderen vindt men betreffende de werkgelegenheid interessante gegevens in L. JASPERS & C. STEVENS, *Arbeid en Tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het Einde van het Ancien Régime*. In *Kultureel Jaarboek van de Provincie Oost-Vlaanderen, Bijdragen*; Nieuwe reeks, 23, Gent, 1985. De auteurs brengen er gegevens betreffende het groter procent actieven te Gent (p. 62), de belangrijke groep transportarbeiders (p. 92) en het verbruik van jenever, dat iets voorbij 1800 er driemaal hoger lag dan elders in Oost-Vlaanderen (p. 108). Ter vergelijking met Gent is er een algemene synthese voor Antwerpen C. LIS, *Social Change and Labouring Poor. Antwerp 1770-1860*. New Haven-Londen, 1986. Voor Gent zelf is er een suggestieve studie voorhanden betreffende de opdeling van de stad inzake huisvesting van armen en rijken: M. KIN, *Ruimtelijke Stratificatie van Arm en Rijk te Gent: een doorsnede in 1741 en ca. 1777/84*. In *Sociale Mobiliteit en sociale Structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20e eeuw*. Studia Historica Gandensia, 257, Gent, 1983, 129-148.

(2) Y. VANDEN BERGHE, *De sociale en politieke Reactie van de Brugse Volksmasa op het Einde van het Ancien Régime (1770-1794)*, *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste Geschiedenis*, 3, 1972, 141-168.

Vreemd genoeg werd met geen woord gerept over Gent, zodat men geneigd is de vraag te stellen of de hoofdstad van Vlaanderen een oase van rust bleef in een benarde tijd. Argumenten om zo'n vermoeden te steunen ontbreken niet, Gent was zijn economische opgang begonnen en die werd geschraagd door een lage rentevoet en een overvloed van geld. Men bezat er een levendige belangstelling voor de technologische vernieuwing, die in Groot-Britannië was losgekomen. De stad kreeg een groeiende vervoersfunctie als knooppunt van nieuwe steenwegen en kanalen. Industriële bedrijven in katoenondernemingen en suikerrafinaderijen, hadden belangen in oesterkweek en zeevisserij en haalden grote winsten uit buitenlandse koloniale ondernemingen. De stad was een centrum voor de uitgave van allerlei drukwerken en bezat steeds goed voorziene graanzolders. Nieuwe investeringen bleven niet uit. Van de drie grote steden der Oostenrijkse Nederlanden Antwerpen, Brussel en Gent zou alleen de laatste een grote nijverheidsstad worden, getuigde Pierre Lebrun³.

Toch dekt dat beeld niet de hele werkelijkheid. Ook in de Arteveldestad kende de volksmassa haar angsten en woeden, ook daar braken stakingen en rellen uit. F. De Potter had er in zijn stadsgeschiedenis al terloops op gewezen. J. Decavele en R. De Herdt vertelden erover in hun havenboek. V. Fris heeft er één zinnetje aan gewijd in zijn bekende historische synthese. Maar H. Van Werveke en P. De Keyser - J. Dhondt gingen voorbij aan de sociale spanningen en de veranderingen in het lustrum omstreeks 1770⁴.

Gent was nochtans een toonaangevende stad, een centrum dat heel wat volksoplopen kende. In het buitenland werd de stad tijdens de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog en de Westeuropese industriële boom der jaren tachtig aanzien als een heel belangrijke economische nederzetting. In de omgewerkte tweede uitgave van de *Traité général du commerce*, die de beschrijving bracht van een duizendtal handelssteden in de wereld, besteedde Samuel Richard meer plaats aan Gent dan aan Antwerpen, Brugge, Brussel en Oostende samen. Niet zonder enige overdrijving stelde deze internationaal gereputeerde auteur vast: „*Gand est la plus grande ville des Pays-Bas, on peut même dire une des grandes d'Europe. Sa situation est très commode pour le commerce à cause de la qualité des canaux qui s'y rendent...*”⁵.

(3) P. LEBRUN, e.a. *Essai sur la révolution industrielle en Belgique (1770-1847)*. Brussel, 1979, 75. Zie ook H. COPPEJANS-DESMEDT, *Bijdrage tot de Studie van de goeode Burgerij te Gent in de XVIIIe Eeuw*. Brussel, 1952, 93-103.

(4) F. DE POTTER, *Gent van den oudsten Tijd tot Heden*. Gent, 1884, III, 18-22. J. DECAVELE & R. DE HERDT, *Gent op de Wateren en naar de Zee*. Antwerpen, 1976, 149-151. P. DE KEYSER & J. DHONDT, *Gent*. Antwerpen, 1947. H. VAN WERVEKE, *Gent. Schets van een sociale Geschiedenis*. Gent, 1947. V. FRIS, *Histoire de Gand depuis les origines jusqu'en 1913*. Gent, 1930.

(5) S. RICHARD, *Traité général du commerce*. Amsterdam, 2e uitg., 1781, I, 458.

De stad was daarbij gewoon aan rumoerige protesten, vooral van schippers, schippersmaats, boottrekkers en „kaaigezellen”. Wegens de grillige rivieren en de slechte sluisenpolitiek van de stad lagen er in het voorjaar nog al eens wat schepen aan de grond⁶. Dan volgden rumoerige groepsprotesten en betogingen tegen het aflaten van het water en de verkeerde bevelen van de magistraat. Zulke betogingen hadden bv. plaats op 4 en 5 mei 1760, op 29 mei 1762, op 4 april 1763 en vgl. In 1771 waren er zelfs tweemaal opstootjes van die aard: op 11 mei en op 29 juli. Dan waren er trouwens schippers van Bergen, Doornik, Condé en Rijsel bij betrokken naast die uit Vlaanderen. Zestien schepen met ongebluste kalk liepen gevaar op de Boven-Schelde in brand te schieten. Een ander had reeds zo erg slagzij gemaakt dat het aan het branden was. Schepen met hooi liepen schade op. En zo gingen de klachten verder⁷.

Gent was vanaf de jaren zestig, daar is men het over eens, in volle industriële expansie. Die zou enkele jaren nadien aangevuld worden door de ontwikkeling van het vervoer en het havenbedrijf. Het is dan ook aangegeven het sociale klimaat in zo'n stad na te gaan in de crisisjaren circa 1770. De conjuncturele problemen liepen er immers zo erg uit de hand, dat zij zelfs de gezeten klassen niet onberoerd lieten.

SPANNINGEN IN DE STADSMAGISTRAAT

Niet alleen de volksmassa kende te Gent de golven van onrust, ook de gegoede standen voelden de weerslag van de conjuncturele inzinking. De eerste symptomen van die gevoeligheid deden zich voor in 1768. In de vergaderingen van het college van de Keure maakte men bijna keer op keer heftige woordenwisselingen, scheldpartijen en botsingen mee, die de conservatieve loco-burgemeester, tweede schepen d'Hane de Leeuwerghem, niet meester kon. Zij hadden hun oorsprong in het ongenoegen over de financiële administratie, o.m. wegens het onregelmatig betalen van de inkomsten op de stedelijke obligaties en de jaren achterstand daarbij. De stad had tot dan toe veel geld uitgegeven aan grootse prestige-projecten en niet in het minst aan de overdadige, alles overtreffende Sint-Macariusfeesten van 1767. Ondertussen kon zij haar schuldeisers niet tijdig voldoen. Nochtans was haar reeds in 1758 van regeringszijde de voortzetting van de prale-rige urbanisatiepolitiek en de uitvoering van onnuttige verfraaiingswerken

(6) Het rechttrekken van de kronkelige Bovensschelde na 1740 in Frankrijk en Vlaanderen bracht een vlugger verval mee en verhoogde de kwetsbaarheid van de Gentse binnenstad, waar zich af en toe overstromingen voordeden, vooral in de winter. De bediening van de sluisen moest er rekening houden met heel de Vlaamse waterstaat, zowel met de Schelde als met de Leie, het kanaal naar Brugge, het kleine kanaal naar Damme (de Lieve), en het kanaal naar Sas-van-Gent (de Sasvevaart). Door het ondeskundig of slordig bedienen van de sluisen stond het waterpeil nog al eens te laag voor de scheepvaart op de Bovensschelde. Dit deed zich vooral voor in de lente.

(7) SAG 107/24, fol. 3-5, 64-65, 83-84; 107/26, fol. 103-104, 115-116, 120-124, 191-192.

en grootse ceremonies verboden. Pensionarissen en secretarissen — het z.g. buffet — hadden daar geen oor voor en bleven een prestigepolitiek aanbevelen, maar hielden de boekhouding en de desastreuze financiële toestand van de stad geheim.

Wanneer het uitzichtloze van de stadsfinanciën duidelijk werd, had men voorschepen burggraaf Vilain XIII ter hulp geroepen. Hij stond bekend als een expert in openbare financiën, maar was vooral actief als voorzitter van de Staten van Vlaanderen en van hun bestendige Deputatie. Met de stedelijke politiek liet hij zich slechts uitzonderlijk in, dat was de taak van de tweede schepen. Om de Gentse financiën gezond te maken waren ernstige saneringen nodig. De voorschepen achtte de aanstelling van een nieuwe, meer bedachtzame magistraat met sterke figuren onontbeerlijk en ging dat te Brussel bepleiten. Behoudsgezinde schepenen — vooral degenen die al te zeer bij het „buffet” aanleunden — moesten eruit verwijderd worden. De macht van de ambtsadel moest verminderd en meer zetels moesten worden voorbehouden aan zakenlieden ⁸.

Na lange gesprekken met gevolmachtigd minister Cobenzl werd een nieuwe ploeg benoemd en plechtig geïnstalleerd op 11 juli 1768. De eerste dagen stelde Vilain XIII een nieuw beleidsprogramma op punt. Dat was tegen de zin van de pensionarissen en secretarissen, die zich voorbij gegaan achtten ⁹. In de loop van de volgende maanden bleek ook de nieuwe magistraat niet voldoende los te kunnen komen van de bevoogdende tussenkomsten van het buffet. In maart 1769, korte tijd na de rellen die wij verder beschrijven, werd immers weer op bruisende wijze het zilveren ambtsjubileum van landvoogd Karel van Lotharingen gevierd. Daarom liet Vilain XIII de magistraat beslissen in zijn schoot een kleine commissie op te richten om een inventaris op te maken van de verplichtingen en inkomsten van de stad. Hiervoor werden vooral kooplieden aangesteld. Dit veroorzaakte heel wat herrie bij de groep juristen van het buffet, die de financiegeheimen voor zich wilden houden en niet verlangden de boeken open te leggen.

Na een half jaar werk kwam uiteindelijk een omstandig en zakelijk rapport klaar. Het zou leiden tot een gedeeltelijk bankroet-verklaren van de stad vervat in de vorstelijke ordonnantie van 23 september 1772 (8). Zij bracht een kapitaal- en intrestverlies mee voor de beleggers, allen leden van de goeude standen. Dit gebeuren veroorzaakte in deze milieu's heel wat beroering met samenkomsten van benadeelden, petitie's, verzetsacties e.d. Toch moest uiteindelijk iedereen zich neerleggen bij de nieuwe toestand en de nieuwe rentebrieven aanvaarden ¹⁰.

(8) ARA, SEG 1952: Cobenzl aan Vilain XIII 1 mei 1768; 1958: Vilain XIII aan Cobenzl 7, 26, 30 mei 1768.

(9) SAG 107/25 fol. 108-116, 127, 135-138, 159. ARA, SEG:1952: Vilain XIII aan Cobenzl 12 juli 1768.

(10) ARA, JAS 779: consulte 4 augustus 1769 en dossier. SAG 527/2: *Mémoire des députés des échevins de la Keure de Gand nommés en conséquence du décret de Son Altesse Royale du 4 août 1769*. ARA, SEG 1955: Vilain XIII aan Starhemberg 23 en 28 januari 1773. OPBA X, 302-304.

DE ARBEIDENDE MASSA IN BEWEGING

Daarnaast kende ook de volksmassa een inkomensvermindering en die viel veel zwaarder uit voor deze groep dan voor de rijke standen. De volksmassa omvatte meer dan de helft van de bevolking en heel wat onder hen waren hulpbehoevend.

De eerste jaren na de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) waren goed geweest voor Gent. De werkgelegenheid was er aangegroeid. Men was in de stad zelfs dagloners komen aanwerven voor het buitenland: voor ondernemingen in Pruisen, in Amerika en te Londen en voor het leger in Spanje. De regering te Brussel was zelfs wat ongerust geworden over het optreden van de buitenlandse ronselaars¹¹. Doch na enkele jaren was deze gunstige conjunctuur weggeëbd en daagde voor de zwaksten het spook op van de honger. De graan- en broodprijzen stegen en bereikten in 1771 een hoogtepunt. Deze stijging bedreigde de koopkracht, die verder werd aangevreten door loonsverlagingen¹². De Gentse overheid steunde een meer restrictieve politiek en men kan zich de vraag stellen of dit het gevolg was van de opname van een groter aantal ondernemers in de stadsmagistraat.

Zes weken na de installatie van het nieuwe schepencollege (11 juli 1768) komt men reeds een eerste uiting tegen van een deflatoire loonpolitiek. Op 31 augustus 1768 legde de stadsmagistraat — in afspraak met de Kamer van Koophandel — een nieuw en lager tarief op aan de „pijnders”, de graansjouwers in het Gentse havengebied. Grossisten, brouwers, jeneverstokers, bakkers en gewone winkeliers hadden zich meer en meer aan hun vervoersmonopolie onttrokken en een beroep gedaan op losse werkkrachten. De schuld hiervoor lag in belangrijke mate bij de zakkendragers, die in de dokken een vervoersmonopolie bezaten. Zij waren niet alleen lastige en onbehouwen gasten, maar vroegen voor hun diensten een aanvechtbaar hoog — zij het officieel — tarief en dikwijls meer. Heel wat „pijnders” waren daardoor vervallen, zo getuigde één van hun verzoekschriften, „tot de uiterste aermoede, alles ten grooten overlaste van de Aermekamer”. De magistraat moet ermee rekening gehouden hebben dat deze dokwerkers het nieuwe verminderde tarief niet goedschiks zouden aanvaarden, want hij bedreigde hen in zijn verordening met geseling, verbanning en andere straffen bij tekortkoming of amok. In het bijzonder verbood hij hen koopluï of particulieren te „molesteren, dreygen ofte injuriëren ten pointe van het nae huys draegen der goederen”¹³. Alles bleef gelukkig rustig.

(11) ARA, SEG 1950: correspondentie Cobenzl-Dierickx 9 juli, 18 en 29 augustus en 1 september 1764; 1952: dezelfde 27 november 1768.

(12) *Dokumenten voor de Geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant*, IV, Brugge, 1973, 46-56 en 122. Cfr. C. VANDENBROEKE, *Sociale Geschiedenis van het Vlaamse Volk*. Beveren, 1982, 214-220. Als reactie op loonsverlagingen kwamen tijdens het Ancien Régime alleen daar protestbewegingen voor, waar de fabrieksarbeid voldoende uitgebouwd was. Cfr. *Ibid.* 156. Dat is te Gent klaarblijkelijk het geval.

(13) M. STEELS, *Enkele Reglementen in Verband met de Graanmarkt te Gent in de eerste Helft van de negentiende Eeuw*, *Ghendtsche Tydingen*, 4, 1975, 220-221.

Verder trof de bedreiging op het inkomen vooral twee sectoren in ontwikkeling: het vervoer en de bouw. In 1769 verlaagde de magistraat, als verantwoordelijke voor de lonen van de onderhorigen der corporaties en der arbeidsofficiës, ¹⁴ de vergoedingen van bepaalde categorieën van dokwerkers — andere dan de pijnders — en van de bouwvakkers. Aan de Kamer van Koophandel droeg hij op met de schippersbazen in onderhandeling te treden voor een collectief akkoord. Het bericht deed al gauw de ronde dat de schippers voor sommige bevrachtingen een halvering van hun tarieven zouden moeten aanvaarden. De onderhandelingen betroffen zo wel de binnenvaart als het zeevervoer en de overheid had de wens uitgedrukt dat alles zou geregeld worden „à l'avantage du commerce”.

De stemming was allesbehalve prettig. Metsers en timmerlieden voelden zich al geruime tijd bekocht. Op 9 maart 1756 had de magistraat immers aan de aannemers vrijheid geschonken inzake de aanwerving van personeel: zij werden niet langer verplicht een beroep te doen op knechten, die gezellen en poorters waren. Het stond hen vrij voortaan ook vreemde dagloners in dienst te nemen ¹⁵.

Deze ontwikkeling kan men alleen maar begrijpen, zo men ze — afgezien van de conjuncturele verzwakking — terugplaatst in het algemene kader van de afbraak van het corporatisme. Zo mocht men te Gent sinds 1751 ook een vrijer beroep doen op vrachtvoerders: het lastbreken was er immers in belangrijke mate afgeschaft ¹⁶. Om nog concurrerend te blijven moesten de tarieven van de Gentse schippers omlaag naar een aanvaardbaar niveau en dat was dat van de goedkope schippers van het platteland. Alleen dat kon hun blijvende werkgelegenheid garanderen. In dat perspectief had minister Cobenzl de wens uitgedrukt dat de schippers daarover een onder-

(14) Arbeidsofficiës ontstonden door overheidsvergunningen en hadden veelal betrekking op een activiteit in de tertiaire sector o.m. voor het vervoer en voor het lossen en laden van schepen en karren in het havengebied. De concessionaris zorgde zelf voor de nodige uitrusting en vroeg voor zijn dienstverlening een door de overheid vastgesteld tarief. Voor de uitbating stelde hij een of meerdere werknemers aan. Een aantal vergunningen o.m. die van de „arbeiders” werd van de overheid gekocht via een openbaar bod. Andere waren in het kader van het corporatisme voorbehouden aan de leden van een gilde zoals die van de „vrije” en van de „onvrije” schippers. Buiten de stedelijke agglomeratie was alles wat het vervoer aanging vrij en goedkoop. Die dienstverlening werd dan ook door de stedelijke gezagdragers en de officiebezitters tegengewerkt.

(15) M. VAN GENT, *Over Metselaars en Timmerlieden in het Midden van de achttiende Eeuw te Gent, Ghendtsche Tydingen*, 3, 1974, 175-176. Op 23 juni 1719 had de vorst nog verboden vreemde timmerlui in dienst te nemen zo lang er Gentenaars beschikbaar waren. Cfr. OPBA III, 166-167.

(16) Te Gent bestond tot in 1751 geen verbinding te water tussen het kanaal van Brugge naar Gent en het Schelde- en Leiebekken. Die werd in 1751-1753 gerealiseerd door het graven van een kanaal doorheen de stad, de Coupure. Bij die gelegenheid werd ten voordele van de bootslui uit Vlaanderen het privilege van het „lastbreken” afgeschaft. Dit schonk aan de Gentse schippers het exclusieve recht vrachten van voorbijvarende schepen over te nemen en op eigen boten te laden om het verdere vervoer te realiseren. Zo iets bracht niet alleen vertragung mee, maar ook kosten voor het overladen.

handelingsronde zouden beginnen met de ondernemers en werkgevers, verenigd in de Kamer van Koophandel. De magistraat mocht dan zelf de tarieven van het binnensteedse havenwerk en vervoer regelen. Maar ook hier lag de zaak niet zo eenvoudig. Het lastbreken had de dokwerkers vroeger heel wat werk bezorgd; de „vrije doorvaart” had hen daarvan beroofd. Nu werd ook nog aangestuurd op een tariefvermindering. Die trof niet alleen de „arbeiders” — de generische term voor dokwerkers, — maar ook hun bazen. De dokwerkersfuncties waren immers meestal duur gekochte arbeidsofficiës. De eigenaars van deze officiës oefenden de functie steeds uit via de „arbeiders” en verlangden bij een tariefverlaging hun winstmarge zo veel mogelijk te bewaren. Dan moest het loon van de sjouwers nog maar meer omlaag. Bijzonder gevoelig lijken enkele gespecialiseerde dokwerkersverenigingen te zijn, die instonden voor vrachten die van de Boven-Schelde kwamen, vooral uit Henegouwen en Doornik. Drie vierden van deze aanvoer bestond uit kalk, bouwsteen, steenkool e.d., produkten waarvan de verkoop in opgang was wegens de bouwwoede in de private sector en de overschakeling van brandhout naar steenkool.

Bij het graven van de Coupures, in 1751, was de „vrije doorvaart” ten voordele van alle Vlamingen door de regering gedecreteerd. In 1763 was zij op basis van wederkerigheid uitgebreid tot de schippers van Doornik en Henegouwen¹⁷. De Gentenaars hadden het bijzonder tegen de schippers van het platteland, die veel goedkoper werkten en aan de stedelijke vrachtvoerders een geduchte concurrentie aandeden. Als Vlamingen waren zij niet onderworpen aan de verplichting van het lastbreken, zoals de Brabanders wel waren.

De problemen van de boottrekkers, die ook betrokken waren bij de rellen van 1769, zijn niet onmiddellijk duidelijk. Zij leden geen nadeel bij de afgekondigde vrije doorvaart, want zij verdienden ook aan vreemde schepen. Wel is het mogelijk dat zij van de Gentse schippers een hoger loon kregen. In elk geval kwam hun vergoeding ter sprake bij de onderhandelingen tussen de scheepseigenaars en de Kamer van Koophandel.

In 1769 veroorzaakten de boottrekkers een tiental dagen opstootjes en rellen: van eind januari tot en met de eerste week van februari. In hun betogingen trokken zij dokwerkers en bouwvakkers mee. Het is niet gemakkelijk inzicht te krijgen in de gestelde eisen. De betogingen en opstootjes lijken een drievoudig objectief na te streven:

1° druk uitoefenen op de besprekingen tussen de Kamer van Koophandel en de scheepseigenaars om de vrachtkosten op het oude niveau te handhaven, zodat de boottrekkers hun inkomsten konden bewaren;

2° het intrekken van het nieuwe tarief door de stad opgesteld voor de „arbeiders” en van de vrijheid gegeven inzake bouwvakkers, zodat er geen loonsverlaging zou komen;

(17) *Placcaerten van Vlaenderen*, V, Gent 1763, 746. OPBA VII, 227, 249, 423; IX, 19 en 55.

3° het afschaffen van de vrije doorvaart te Gent en het wederinvoeren van het lastbreken voor alle schippers, die niet van Brugge of Oostende waren. De schippersbazen, die niet openlijk aan de betogingen deelnamen, hadden de stakers wel van één zaak kunnen overtuigen: de toekomst hing voor allen samen met het herstel van het oude, stedelijke scheepvaartmonopolie.

Klaarblijkelijk deden het einde van de winterperiode — want dan was er altijd minder werk — en de stijgende graanprijs de ontevredenheid losbarsten. Mikpunten van de protesten waren de Kamer van Koophandel, voorschepen Vilain XIII, schepen de Crombrugge en schepengroothandelaar Pieter de Loose. Deze drie mannen waren het, die te Gent de touwtjes in handen hadden, zo hadden de menners bij het begin van de rellen de volksmassa toegeroepen. In de verspreide pamfletten vindt men dan ook teksten als deze:

„...Waeren die dry verdruckers van kant,
 „Het waer het welvaeren van ons lant.”¹⁸
 Of „Wat wilt gij aerme schippers van Loose alleene spreken
 „Gy moet Crombrugge en Vilain t' saemen de beenen breken
 „Want Crombrugge aerme luys
 „Als spieder van 't collegie
 „Brengt Vilain alles thuys.”¹⁹

Men weet niet juist hoe lang de ontevredenheid smeulde, maar de eerste uitbarsting vond plaats op zaterdagvoormiddag 28 januari 1769. Het waren een zestigtal boottrekkers en dokwerkers, die samen de middenstad introkken. Zij weigerden verder te werken en troeften samen voor het stadshuis. Na veel geroep en verbaal geweld bekwamen zij dat een delegatie van een vijftal man werd binnen gelaten en ontvangen door het schepencollege. Zij deelde de magistraat mee dat de armoede het alarmpeil bereikt had. In het verslag van de magistraat aan minister Cobenzl heette het: „*lesquels ont représenté qu'ils n'avaient plus de quoi vivre... En conséquence ils demandaient qu'on voudrait leur rendre leur gagne-pain.*” „Het lastbreken — want daarover ging het — zou iedereen in de stad nieuwe werkgelegenheid bezorgen.

Toch was het aan de magistraat niet onmiddellijk duidelijk welke de bedoelingen van de betogers waren: „*quelles ont été précisément leurs intentions, s'il y a eu un dessin prémédité*”²⁰. In feite werd hier de overheid

(18) ARA, SEG 1953: Dierickx aan Cobenzl 31 januari 1769, met pamflet in bijlage.

(19) CALLION, *Varia historica* (BUG hs. 2481), 37. Men vond zelfs franstalige teksten. Duidt dit op medestanders uit meer ontwikkelde bevolkingsgroepen? Zo bv. met een allusie op de naam Vilain XIII:

„Echevins, vous avez vu la populace
 „Vous a fait une Vilaine grimace”. *Ibid.*

(20) ARA, SEG 1953: Vilain XIII aan Cobenzl 30 januari 1769, Dierickx aan Cobenzl 30 januari 1769.

verantwoordelijk gesteld voor de lage vergoedingen en de algemene armoede, zoals dat zelfde jaar ook te Brugge²¹. Bij het buitenkomen was de delegatie gekalmeerd. Zij moet haar vertrouwen in de overheid aan de wachtende groep overgebracht hebben, want die dag hadden er geen verdere betogingen of rellen meer plaats.

Na het weekend flakkerde de onrust weer op. De 30e januari waren het 200 sloopstreekers en dokwerkers, die samentroepen voor het stadhuis. Opnieuw werd een delegatie door de magistraat aanhoord. Men trachtte de leiders gerust te stellen inzake de loonsvermindering: zij berustte op een verkeerde informatie. Maar de massa die buiten stond, nam deze verklaring niet aan. Zij was ondertussen aangegroeid en trok nu roepend en dreigend door de stad. Eerst begaf zij zich naar de Kamer van Koophandel, die in haar gewone vergaderzaal in het pakhuis op de Koremarkt in vergadering was. Daarna trok men naar de woning van schepen Pieter de Loose, die groothandelaar in graan was. Men schreeuwde dat men het schip zou plunderen, dat te Zelzate graan laadde en door Gent zou varen met een vreemde bestemming. Wanneer de stedelijke politie het huis kwam ontzetten, werd zij met stenen bekogeld. Toen de massa uiteindelijk afdroop, trok nog een grote groep naar het hotel van voorschepen Vilain XIII. Maar door het afbrokkelen van de massa was het elan gebroken. De mannen beslisten onderweg dan ook eerst nog volk bij te halen en 's nachts met 3000 man tegen de burgemeester op te treden.

De politie had inmiddels het schepencollege op de hoogte gebracht van het verloop van het gebeuren en van de rellen in de stad en tevens J.F.X. Dierickx, fiscaal van de Raad van Vlaanderen, en plaatscommandant generaal S. Murray gealarmeerd. Moedig kwam de raadsfiscaal onmiddellijk ter plaatse, nam poolshoogte bij de woelige massa en ging dan met de magistraat beraardslagen. Er werd een crisiscomité benoemd en samengesteld uit de voorschepen, de fiscaal en de garnizoenscommandant. Een aantal maatregelen werden getroffen. Alle feesten werden verboden, ook datgene dat bij graaf de Lichtervelde moest plaats grijpen. De officieren van het garnizoen werden onder het bevel van de raadsfiscaal gesteld en zouden met kleine detachementen dragonders in de stad patrouilleren. De kazernes werden in staat van alarm gesteld en de wachtposten versterkt. De stad leek onder bezetting te staan.

De dekens van de twee schippersgilden werden op het stadhuis ontboden en door de fiscaal ondervraagd. Zij hielden vol niets met de rellen te maken te hebben, maar hadden wel een verzoek in verband met het lastbreken. Het bestuur van de „Vrije Schippers” beweerde aan zijn leden als richtlijn gegeven te hebben niet met het betogende rapalje te praten, laat staan mee te doen met de rellen. De verklaring van de scheepseigenaars leek achteraf niet zo overtuigend. Volgens verklaringen van sommige mannen na hun aanhouding zouden er immers onder de schippers toch medestanders en

(21) Y. VANDEN BERGHE, *o.c.*, 154.

uitgesproken sympathisanten geweest zijn door o.m. beloften van biertrakaties, indien de oude privileges terug geschonken werden²².

In de nacht van 30 op 31 januari bleef alles rustig. Alleen werden in duisternis opruiende teksten aangeplakt aan het stadhuis, aan het Gravensteen, zetel van de Raad van Vlaanderen, en op de Korenmarkt.

De volgende dag bleven de veiligheidsmaatregelen van kracht. De voorschepen en de raadsfiscaal drongen bij de bange leden van de magistratuur aan op een krachtmeting: de boot uit Zelzate zou geen last breken te Gent en onmiddellijk verder varen. Dat was de wet! In de loop van de dag werden vijf boottrekkers en twee dokwerkers aangehouden, waaronder de man die men als de grote menner beschouwde, Jan Stevens. Hij stond bekend als een harde figuur, maar ontkende alle verantwoordelijkheid. Bij de andere opgesloten hoorden Jan De Smet en Frans De Geyter. De affiches en pamfletten zouden opgesteld zijn door een zoon van de voormalige huisbewaarder van het stadhuis. Hij kende alle schepenen en kon de massa rustig vertellen wie te Gent het heft in handen had.

Voorschepen Vilain XIII wenste alle ongerustheid inzake bevoorrading de kop in te drukken. Hij liet de graanhandelaars aanzeggen de markt van vrijdag 3 februari overvloedig van broodgranen te voorzien. Dat zou niet alleen kalmerend inwerken op de roerige massa, maar ook de veiligheid van de pakhuizen bevorderen. Gent was traditioneel de graanzolder van Vlaanderen en bezat in tijden van schaarste nog heel wat voorraad²³. De maatregel had het gewenste effect: de eerste dagen van februari werd het weer rustig; het machtsvertoon verdween uit de straten.

Toch deden zich na een week, op 5 en 6 februari, nieuwe opstootjes voor. Het was dan carnaval. Uit voorzichtigheid had de magistratuur een politiereglement uitgevaardigd met het verbod zich te verkleeden. Toch trotseerden velen die verordening. De stemming werd weer dreigend. Groepen van dertig tot vijftig man trokken met veel branje en lawaai door de straten en riepen opruiende slogans. Sommigen droegen geweren of hadden andere wapens bij zich. Wanneer de politie het verbod op maskerades en betogen wilde doen eerbiedigen, werd zij uitgescholden en door de massa gemolesteerd. Op sommige plaatsen moest zij zelfs de vlucht nemen. De stadsmajoor verklaarde dat zijn manschappen niet in staat waren de orde en de rust te handhaven. Daarop vroeg de fiscaal het leger opnieuw in te zetten, maar de voorschepen weigerde op zijn verzoek in te gaan. Tegen de avond werd het kalmer. Opruiende schotschriften maakten echter duidelijk dat de volksmassa nog erg onrustig was.

Op maandag 6 februari troepte een massa van naar schatting 2000 man samen voor het stadhuis. Misschien waren het er meer; men hield het voor

(22) ARA, SEG 1953: Dierickx aan Cobenzl 30 en 31 januari 1769, Vilain XIII aan Cobenzl 30 januari 1769 en s.d. (31 januari), Murray aan Cobenzl 30 januari 1769. BUG hs. G 13450: Dierickx aan Geheime Raad 25 april 1769.

(23) ARA, SEG 1953: Dierickx aan Cobenzl 3 februari 1769.

de grootste samenscholing die men tot dan toe had gezien. De magistraat was onder de indruk. In paniek besliste zij de maskerades toe te laten en het leger op te vorderen om de rust te herstellen. De bange politie moest niet meer in de straten patrouilleren. Wel kreeg zij de opdracht stiekum een oog in het zeil te houden om de aanvoerders te identificeren. Dan kon men deze menners later aanhouden en bestraffen. Voorschepen Vilain XIII was die dag bedlegerig met koorts en hoofdpijn, wellicht had hij griep. Hij was het niet eens met de bange reactie. Toch bleef de overheid de toestand meester, ofschoon er heel de dag veel volk op de been was en woedende kreten geslaakt werden.

Ondertussen trachtte men de volksmassa te kalmeren door ruimere informatie. Via strooibiljetten liet de magistraat de bevolking verwittigen dat hij tegen alle loopsverlaging voor dokwerkers en bouwvakkers gekant was en logenstrafte dat hij enige beslissing in die zin genomen had.

Op 7 februari was het weer zo goed als rustig. Moeizaam hernamen de onderhandelingen tussen het bestuur van de schippersgilden en van de Kamer van Koophandel. Zo wel de vrachttarieven als de lonen van de boottrekkers kwamen ter sprake. De magistraat zette de ondervraging der aangehouden en verder zonder veel wijzer te worden over het aandeel van elk. Daarom wilde hij iedereen vrijlaten. Maar de voorschepen vond dat het onderzoek tijdens zijn afwezigheid niet ernstig genoeg gebeurd was en verzette zich tegen elk ontslaan uit de hechtenis, van zijn kant eiste de raadsfiscaal het onderzoek op voor de Raad van Vlaanderen. Het bleef ondertussen in de stad gespannen, maar rustig.

Nog even maakte men zich zorgen, wanneer op 26 februari een boot met 48 last tarwe en 4 last rogge voorbij voer. Het schip werd niet gemoesteerd²⁴.

Het ingrijpen van de magistraat t.o.v. de aangehouden en zou nog een staartje krijgen, typisch voor het Ancien Régime. De raadsfiscaal protesteerde bij de Geheime Raad te Brussel dat hij bij het verhoor van de aangehouden slechts een tweede viool mocht spelen. Dat was tegen de wet: de beoordeling van ordeverstoorers kwam volgens art. 14 van de Carolijnse Concessie aan de Raad van Vlaanderen toe en niet aan de magistraat. Een decreet van 15 juli 1769 stelde de fiscaal in het gelijk: het vonnissen van de oproerkraaiers werd aan de Raad toegewezen. Twee aangehouden waren echter onderhorigen van de heerlijkheid van Sint Pieters en moesten aan de abbatiale rechtbank, die de hoge rechtsmacht bezat, worden uitgeleverd²⁵.

(24) ARA, SAG 107/25, fol. 142-156, 168-169. ARA, SEG 1953: Dierickx aan Cobenzl 2, 6, 7, 16 februari en 7 maart 1769. RUG hs G 13450: Dierickx aan Geheime Raad 25 april 1769.

(25) BUG hs. G 13450: het ganse dossier. OPBA IX, 515-516.

Aan de verzuchtingen van de betogers werd na lange maanden ten dele voldaan. Na lang onderhandelen en veel wikken en wegen werd op 8 november 1769 een vorstelijke ordonnantie gepubliceerd waarin twee strekkingen tot uiting kwamen: de vrije doorvaart te Gent werd teruggeschroefd, terwijl de vrachtkosten en bepaalde dokwerkerslonen werden verlaagd. De maatregelen begunstigen vooral de vrije schippers ten nadele van de onvrije schippers. De vrijen kregen het exclusief recht vracht op te nemen te Gent op basis van het beurtrolsysteem. Zij mochten in andere Vlaamse steden en te Doornik en Bergen slechts terugvracht laden, indien zij er minstens twee derden van hun scheepsloading gelost hadden. De vrije doorvaart bleef voorbehouden aan schepen van Oostende, Brugge, Nieuwpoort, Bergen en Doornik. De schippers van het platteland genoten er alleen van, indien de vracht van zee kwam en een bestemming buiten Vlaanderen had. Voor de Brabanders bleef zij voorbehouden aan regelmatige scheepvaartlijnen en aan vervoer van zeevis van de Vlaamse kust of van hout van de zaagmolens te Oostende.

De ordonnantie promulgeerde tevens maximumtarieven voor het binnenlands vervoer en voor de vaart op Holland en Zeeland. Wie voor een lagere vrachtprijs wilde varen, was vrij en werd van de verplichting van de beurtrol ontslagen. Het werk van de havenarbeiders, vooral van de kool- en kalkdragers, werd aan een nieuwe tarifiering onderworpen. Voor de overslag bij het lastbreken werd het loon verlaagd, zodat dit voor hen minder interessant werd. Voor het lossen met het oog op levering te Gent werd het oude tarief bewaard. Het statuut van de gekochte arbeidsofficiërs werd bevestigd: de arbeiders moesten aan hun bazen tussen 1/7 en 1/5 van hun loon afstaan. De verplichting van de rijke officiebezitters een beroep te doen op hun vast aangestelde kool- en kalkdragers werd losser gemaakt: als deze arbeiders niet verlangden te werken aan het officiële maximumtarief, mochten de eigenaars van het officie een beroep doen op andere knechten. Bij het overslaan van graan in Gentse schepen werden de schippers zelfs helemaal vrij gesteld van een beroep op de pijnders of graanlossers²⁶.

Zo waren het de rijkste scheepseigenaars, de „Vrije Schippers”, die ten slotte het meest profiteerden van de honger- en loonrellen van de voorbije winter, ook al moesten zij voor de bevrachting met een tariefvermindering genoegen nemen. De bezitters van de arbeidsofficiërs kwamen er ook niet slecht uit.

VERDERE TEKENEN VAN ONRUST

Het gedeeltelijk herstel van het lastbreken stelde geen einde aan de sociale spanningen. Langs meerdere kanalen kwamen die tot uiting. Schippers van overal in het land protesteerden bij de regering tegen de beknutting

(26) OPBA IX, 541-546.

van de algemene transportvrijheid. De magistraat smeekte zijn invloedrijke voorzitter het standpunt van de vrije schippers bij de Raad van Financiën te willen verdedigen. De voorschepen lijkt niet scheutig geweest te zijn om deze opdracht te vervullen. Hij was immers persoonlijk voorstander van een algehele vrijheid van doorvaart en van de vrije concurrentie tussen de schippers. Het duurde dan ook vijftien maanden, vooraleer hij iets ondernam. Uit vrees voor nieuwe rellen werd er voorlopig niets aan het compromis van november 1769 veranderd. Men moest wachten tot Jozef II om de bescherming van de Gentse schippers te zien afbrokkelen²⁷.

Inmiddels was de ontevredenheid en de onrust niet verdwenen in het milieu van de Gentse „arbeiders”. Zij vormden het meest roerige gedeelte van de werkende bevolking. In de zomer van 1770 begonnen de kalklossers een langzaam-aan-actie. Zij hadden het exclusief recht bouwmaterialen te lossen en bij de klanten te bestellen. Al geruime tijd was er zowel van de kant van de schippers als van de kant van de handelaars in bouwmaterialen geklaagd over de trage aanvoer en de onvoldoende zorg. Beide groepen beweerden daardoor ernstige schade te lijden. Wanneer het al te bar werd met de langzaam-aan-actie ontbood de magistraat de eigenaars van de arbeidsofficiën op het stadhuis. Om de actie te breken gaf hij hun bevel bijkomend personeel aan te stellen: dan zou het lossen vlot verlopen. Het aantal kalklossers mocht per officie van één op twee gebracht worden, d.i. globaal van twaalf naar vierentwintig gebracht worden. Op 7 juni werd dan een vergadering belegd voor schippers en dokwerkers. Zij verliep in een gespannen sfeer: het regende scheldwoorden, beledigingen en dreigementen. Men bereikte geen akkoord over prestaties en vergoedingen. Het is niet duidelijk waarom de dokwerkers zo op de scheepseigenaars gebeten waren. Wellicht was de regeling van november 1769, die minder gunstig uitviel voor de „arbeiders”, daar niet vreemd aan. Men verneemt achteraf niets meer over altercaties tussen schippers en lossers²⁸.

Een half jaar later, in de winter van 1770-1771, deden zich weer rellen voor in verband met de lonen van de havenarbeiders. Om de beurt gingen verschillende groepen in staking: eerst de steenkooldragers, dan de kalklossers, wat later de korenmeters en de met hen verbonden pijnders of graanvervoerders. De kooldragers hadden van de klanten hogere vergoedingen gevraagd dan door het officiële tarief was toegelaten. De aanvoer en het verbruik van steenkool was na de Oostenrijkse Successieoorlog merkkelijk gestegen. Het aantal kooldragers was van overheidswege vastgelegd en was niet overeenkomstig de trafiek omhoog gegaan. Daar de koollossers nu meer werk dan genoeg hadden, durfden zij aan de klanten meer vragen dan wettelijk voorzien. Zo men hun dit supplement in vorm van een verplich-

(27) SAG 3/93: magistraat aan Vilain XIII 27 december 1771; 3/94: magistraat aan Dotrengé; 107/27, fol. 14.

(28) J. d'HANE DE TERVAERENT, *Handboeck*, I, 185-187 (BUG hs G 15626).

te fooi niet gaf, lieten zij de beter betalenden voorgaan en bestelden de kolen aan de anderen op een tergend-trage wijze. Nu had men in de winter de steenkool meer nodig dan in de rest van het jaar, zodat de magistraat wel gedwongen werd tussen te komen. Hij ontbood de eigenaars van de arbeidsvergunningen in de kolensector op het stadhuis en wilde van hen weten welke loonregelingen zij met de knechten getroffen hadden en of die niet te weinig verdienden. De prijs van de arbeidsofficiës in de kolenbranche was sinds 1750 gestadig gestegen: in 1753 waren er twee officies verkocht voor respectievelijk 421 en 473 pond, in 1759 een voor 510 pond, in 1763 voor 653 pond en in 1770 voor 700 pond. De magistraat vermoedde dat de eigenaars van de officies, deze hoge kooprijzen verhaalden op hun personeel. De eigenaars, zo bleek het, werden per zak vergoed en hun personeel per week. De sjouwers waren onder die voorwaarden niet geneigd hard te werken. Aan de officiebezitters werd bevel gegeven de kolenmassa, die op de Vlasmarkt lag, zonder dralen bij de klanten te doen bestellen aan het officiële tarief. Zo zij dit niet deden zou de dienst van de onderbaljuw hen daartoe opvorderen. Veertien dagen later werd een commissie bijeen gebracht om de loonproblemen uit te praten en tot een voor alle partijen aanvaardbare regeling te komen. Zij bracht de eigenaars van arbeidsvergunningen in de kolensector samen met een delegatie van de magistraat, die bestond uit twee leden van de koophandelslobby, de schepenen de Crombrugge en de Loose, twee pensionarissen en de eerste sekretaris van de Keure.

Wanneer de pijnders op hun beurt tot staking overgingen werd die actie gebroken doordat de magistraat de graanschepen liet lossen door vrije werknemers. Toch kwam ook hier uiteindelijk een commissie samen om de vergoedingen van de arbeiders te regelen²⁹.

Het jaar 1771 bleef een periode van onrust. Wanneer de rogge duur werd, was de haring een belangrijk substituut voor de volksvoeding. In december van dat jaar werd er te Gent te weinig haring te koop aangeboden. Vanaf 1767 mocht men geen haring meer invoeren uit Holland tot grote ontevredenheid van de Brabantse steden, die zonder ophouden hun beklag maakten over de geringe aanvoer van de Vlaamse kust, de slechte kwaliteit van de vis en de hoge prijs. De stad Antwerpen, grote invoerder van Hollandse haring, had bij deze overtrokken jeremiades altijd de toon aangegeven. Nochtans had de regering steeds de grenzen geopend voor een beperkte invoer.

In Vlaanderen werden nooit erge klachten gehoord. Toch moet er in de herfst van 1771 samen met de stijging van de roggeprijs een zekere onrust gegroeid zijn. Immers in september van dat jaar werd door de regering aan schepenen de Loose, eigenaar van een vissersvloot, gevraagd hoe het zat met de bevoorrading in deze massavis. Hij had op 30 september geantwoord

(29) J. d'HANE DE TERVAERENT, *Handboek*, III, 102-103, 111 (BUG G 10158)

dat zijn schepen na 24 juni — begin van de zomervangst — 5664 tonnen haring hadden aangevoerd. Toch draalde de regering in december 1771 geen ogenblik: onmiddellijk na kennisname van de klachten uit Gent besliste zij de invoer van haring uit het buitenland vrij te geven tot het voorjaar van 1772. Kort daarop kalmeerde de ongerustheid van de bevolking³⁰.

Toch was daarmee niet alles geregeld. Op zeker ogenblik kwam het de magistraat ter ore dat leden van de rijke beenhouwersfamilie Van de Loo op de vismarkt alle stallen afhuurden om concurrerende visverkopers uit te sluiten. De kramen, die zij niet nodig hadden, lieten zij gewoon leeg staan en profiteerden — naar de magistraat vermoedde — van hun monopolie op de markt. Zag de rijke beenhouwersfamilie in het meesterschap van de visverkoop een middel om artificieel de prijs te verhogen en meer winst te maken? Zij had reeds zo iets voor het vlees gedaan en de schuld voor de prijsstijging op de ruim verbreide veepest van 1770 geschoven. Enkele schepenen en een sekretaris werden dan naar de markt afgevaardigd om deze zaak in het reine te trekken en weer een vrije vismarkt te organiseren³¹.

Tegen het midden van de jaren zeventig stelde men ook spanningen vast in een andere sector, die zich erg ontwikkeld had: die van de linnenblekerij. Al geruime tijd smeulde daar de ontevredenheid bij de dagloners van de stedelijke ondernemingen. Dit ongenoegen betrof ook hun statuut. Een ordonnantie van de magistraat had hen een soort wetboekje opgelegd en hen de facto vast verbonden aan hun werkgever. Het was hun nl. verboden in een andere blekerij te gaan werken zonder de toestemming van hun vroegere baas. Dit maakte het de patroons mogelijk de lonen te drukken zonder dat de arbeiders nog een uitweg hadden. Op 10 mei 1775 legden zij het werk neer. Een 400-tal werknemers kwam naar de binnenstad en trok van op de Korenmarkt tierend en roepend door de straten. Uiteindelijk begaven zij zich naar Ledeberg. Zij hadden vooral twee eisen: terugkeer naar het vroeger loonpeil en intrekken van de stedelijke verordening.

De fiscaal werd al vlug op de hoogte gebracht van de rellen in de binnenstad. Hij begaf zich onmiddellijk ter plaatse, trachtte een gesprek aan te knopen met de aanvoerders van de stakers en verzocht hen het werk te hervatten. Met behulp van personeel van de Raad van Vlaanderen en van de stedelijke politie probeerde hij daarna de groep te doen uiteengaan. De aanhouding van enkele mannen vergemakkelijkte dit, want al gauw viel de betoging uiteen. Stahremberg, de gevolgmachtigde minister die Cobenzl had opgevolgd, was echter niet gerust over de sociale politiek van het Gentse stadsbestuur en droeg de fiscaal op deze zorgvuldig na te gaan. Op 13 mei dwong deze een loonsverhoging af en trad de rust in³².

(30) *Ibid.*, III, 223, 244-245. Cfr. F. PRIMS, *Het Antwerpsche Haringvraagstuk der achttiende Eeuw, Anverpiensia* 1946. Antwerpen, 1947, 5-10.

(31) J. d'HANE DE TERVAERENT, *Handboeck*, II, 155 (BUG hs G 15.627).

(32) ARA, SEG 1956 II: Dierickx aan Starhemberg 10 mei 1775. BUG hs G 13450.

ENKELE CONCLUSIES

In de jaren 1767-1775 maakten de Nederlanden en Noord-Frankrijk een conjuncturele inzinking mee met stijgende graan- en broodprijzen en een druk op de lonen. Gent ontsnapte niet aan deze beweging en blijkt langs meerdere zijden erg gevoelig geweest te zijn voor deze ontwikkeling. Sporadisch deden zich uitbarstingen van ontevredenheid en rellen voor. Zij waren soms een gevolg van de honger, maar dan zorgde de magistraat ervoor dat de graanreserves wijd open gingen. Buiten deze uiterste kwelling kwamen er ook reacties voor tegen de corporatieve en salariële afbraak, de inkrimping van de arbeidsgelegenheid in beschermde of niet-beschermde sectoren, binding aan eenzelfde werkgever e.d. De incidenten leidden zelden tot verwoestingen, plunderingen of andere baldadigheden. Het bleef veelal bij verbaal geweld.

De conjuncturele baisse viel samen met structurele veranderingen van lange duur, en niet in het minste met de ontwrichting van de publiekrechtelijke organisatie van het bedrijfsleven, belichaamd in het corporatisme. Langs meerdere zijden stelt men vast dat het gildewezen als uiting van menselijke solidariteit aan het tanen was. De suppoosten van de gilden stelden zich kritisch op tegenover hun vereniging. Zo kregen in januari 1771 de bakkers en merceniers gelijk vanwege het stadsbestuur, wanneer zij protesteerden dat het bakkersambacht steeds dezelfde personen in het bestuur handhaafde en dat de gilde van de merceniers iemand in de leiding had opgenomen, die zelf geen mercenier was. De groeperingen van bezitters van de para-corporatieve arbeidsofficiës hadden helemaal niets meer te maken met onderlinge hulp en waren vooral verenigingen van onafhankelijken, uitbaters van kleine ondernemingen. Bij het zien van de pogingen van de meester-beenhouwers om de visverkoop te monopoliseren zou men zich in de negentiende eeuw wanen.³³

Toch ontkomt men niet aan de indruk dat de ongunstige conjunctuur de structurele verandering nog wat afremt. Schippers en timmerlieden zochten in de oude organisatie steun voor hun wensen en bekwamen dat de klok werd teruggezet door het invoeren van een beperkt lastbreken en een exclusief beroep op personeel uit de stad.

De overheid speelde in het sociale nog een belangrijke rol. Het stadsbestuur en vooral raadsfiscaal Dierickx traden bij incidenten rustig en vaderlijk bezorgd op. Maar de stad stond haar bemiddelende en regulerende taak reeds ten dele af aan een nieuw orgaan: de lobby der zakenlui en der niet-corporatief werkende industriëlen. Die komt als een nieuwe macht naar voor en bezit een representatieve en wettelijk erkende organisatie in de Kamer van Koophandel. Bij conflicten wijst de massa der werknemers haar en haar lobby-isten als de grote schulddigen aan. Deze vaststelling be-

(33) J. d'HANE DE TERVAERENT, *Handboek*, II, 154-155.

vestigt de oude visie van Ch. Gillès de Pélichy³⁴. De nieuwe ondernemers waren vanaf 1751 verplicht georganiseerd in die Kamer van Koophandel, die enkele van hen reeds in 1729 hadden opgericht. Zij veroverden stilaan de schepenbank, die zij in 1794 bijna helemaal in handen zouden gekregen hebben.³⁵

De stedelijke overheid reageerde soms op die evolutie, wanneer zij probeerde de monopolistische arbeidsofficiërs niet meer aan de meestbiedende te verkopen wegens het slechte effect op de loonregeling der werknemers. Zo werd in 1773 het koolmetersofficie niet meer verkocht maar door de magistraat toegewezen. Hetzelfde gebeurde met de officie van koollossers zoals de regeringsenquête van 1784 ons leert³⁶. De nieuwe regeling, zo hoopte de magistraat, zou allicht het inkomen van de „arbeiders” verbeteren en de officiebezitters bij misbruik gemakkelijker afzetbaar maken.

Het is duidelijk dat na 1750 te Gent nieuwe arbeidsverhoudingen aan het groeien zijn en dat loonregelingen meer en meer zonder overheids tussenkomsten tot stand komen. Dat dit juist gebeurt in een periode dat de kapitalistische productievorm zich doorzette en de ondernemersklasse een sterkere vertegenwoordiging in de magistraat krijgt, lijkt geen toeval. Zo ontmoet men in het crisisgebeuren rond 1770 een aantal samenlevingsvormen, die in de negentiende eeuw hun volle ontplooiing zullen kennen: scherpere verhoudingen tussen patroons en werknemers en overdracht van regelingen inzake lonen en arbeidsverhoudingen van de overheid aan de ondernemersklasse.

(34) Ch. GILLÈS DE PÉLICHY, *L'organisation du travail dans les ports flamands sous l'ancien régime*. Leuven-Brussel, 1899, I, 54. De politiek van de Gentse magistraat komt niet overeen met die van de meeste steden. In een recente doctoraatsstudie te Rijsel betreffende zeven steden uit Noord-Frankrijk en Henegouwen stelde Ph. Guignet vast dat de magistraat overal in de loop van de achttiende eeuw „une stratégie d'endiguement des prétensions des négociants” ontwikkelde. Alleen Doornik vormde een uitzondering op deze regel. Ook Gent hoorde bij dit soort uitzonderingen. Cfr. Thèse de doctorat d'Etat in *Revue du Nord*, 70, 1988, 793.

Ook latere gebeurtenissen wijzen op die functie van de Kamer van Koophandel. Bij het in-gebruik-nemen van de nieuwe „entrepôt” aan de Coupure in 1780 had de Kamer de dokwerkerstarieven verminderd onder het beding dat de los- en laadactiviteiten en het werk in het stapelhuis er minder zwaar waren dan het havenwerk elders in de stad. De stukwerkers reageerden tegen deze maatregel door een langzaam-aan-actie. De kooplieden waren daar erg gevoelig aan gezien de grote drukte in de haven ten gevolge van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog. De Kamer van Koophandel besliste als tegenmaatregel het aantal havenarbeiders te verhogen. Uiteindelijk moest zij toch toegeven aan de actie van de stukwerkers en de tarieven verhogen. Tevens werden twee kranen geplaatst om het werk te verlichten. Cfr. M. BROECKHOVE, *Zeven Eeuwen Stukwerkers*, Gent, 1985, 24-28.

(35) ARA, Fonds Geheime Raad 359: Varenbergh aan Metternich 1 mei 1794.

(36) Ch. GILLÈS DE PÉLICHY, *o.c.*, 162-164.

JEAN-BAPTISTE D'HANE DE STEENHUYSE
(GENT, 1757 - GENT, 1826), EEN CONSERVATIEF
EDELMAN TUSSEN ANCIEN REGIME EN HEDEN-
DAAGSE TIJD

door

Luc François

Het onderzoek naar de relatie tussen het politiek personeel en de overheid is een thema dat reeds herhaaldelijk de aandacht heeft getrokken van historici en politologen. In het Nederlandse taalgebied hebben vooral de historici H. Balthazar¹ en W. Blockmans² zich op dat vlak verdienstelijk gemaakt. Vermeldenswaard zijn eveneens de verhandelingen die zowel aan de R.U. Gent als aan de K.U. Leuven op dit terrein zijn gemaakt³. Bij de politologen is vooral W. Dewachter actief⁴. Op internationaal vlak zijn er de toonaangevende studies van de zogenoemde „pluralisten” in de politologie, zoals daar zijn T. Bottomore, G. Parry en D.A. Rustow⁵.

Een minder bekende, maar zeer indringende studie is deze van J. Chaumié⁶. Van de bijna 150 leden die de Girondijnen als politieke frac-

(1) H. BALTHAZAR, *Structuren en mutaties bij het politiek personeel. Een studie over het sociaal wisselingsproces te Gent in de vormingsjaren van de Hedendaagse Tijd (1780-1850)*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1970, I + II, LX + 583 p.; III, 471 p.; IDEM, *Het sociaal-politiek wisselingsproces op het einde van de 18e eeuw. Casus: de Gentse Collatie, instrument van politieke doorbraak*, Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent, Nieuwe Reeks, XXV, 1971, pp. 31-71.

(2) W.P. BLOCKMANS, *Mutaties bij het politiek personeel in de steden Gent en Brugge tijdens een periode van regimewisselingen: het laatste kwart van de 15e eeuw*, Bronnen voor de Geschiedenis van de Instellingen in België. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 15-18 april 1975, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1977, pp. 92-103.

(3) L. HERREMANS, *Verandering en continuïteit van het politiek personeel. Burgemeesters en schepenen in het arrondissement Brugge van 1938 tot 1947*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1985; J. TACHELET, *Verandering en continuïteit van het politiek personeel. Burgemeesters en schepenen in het arrondissement Mechelen van 1938 tot 1946*, Leuven, K.U.L. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1985; B. WILLEMS, *Verandering en continuïteit van het politiek personeel. Burgemeesters en schepenen in het arrondissement Antwerpen van 1938 tot 1946*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1985.

(4) W. DE WACHTER, *De machts hiërarchie in de Belgische politiek*, Res Publica, XIII, 1971, 3-4, pp. 533-550; IDEM, *Beeld van de machtsstructuur in België*, Res Publica, XVII, 1975, 4, pp. 545-562.

(5) T. BOTTOMORE, *De elite in de maatschappij*, Rotterdam, 1965; D.A. RUSTOW, *The Study of Elites*, World Politics, XVIII, 1966, 4, pp. 695-717; G. PARRY, *Political Elites*, London, 1977.

(6) J. CHAUMIE, *Les Girondins et les Cent Jours. Essai d'explication de leur comportement par leurs origines géographiques et sociales et leur passé politique (1793-1815)*, Annales historiques de la Révolution française, 1971, 205, pp. 329-365.

tie in 1793 vormden, bleven er in 1815 amper enkele tientallen over. Chaumié probeerde hun gedrag te verklaren door aandacht te schenken aan hun geografische en sociale afkomst en aan hun politiek verleden. Zij kon daarbij doordringen tot de persoonlijke aspecten van de betrokkenen (analyse van de redevoeringen en publikaties, politieke en sociale evolutie van hun nageslacht, ...) omdat ze een relatief kleine groep tot object van studie had genomen.

De studie van Chaumié, gegroeid uit haar jarenlange praktijkervaring met de archieven uit de periode van de Franse Revolutie, kwam ongeveer op hetzelfde ogenblik als de aanval op de prosopografie van L. Stone⁷. Hij bekritiseerde het ongebreidelde optimisme zoals het o.m. in de "Annales" werd beleden. In de jaren zestig van de twintigste eeuw leek het alsof de prosopografische aanpak binnen het historisch onderzoek eindelijk het definitieve antwoord zou geven op vragen over de politieke geschiedenis en over de werking van de instellingen, en ook nog de sluier zou lichten van problemen uit de sociale, economische, culturele, religieuze ... geschiedenis. Op de duur, mede onder invloed van de nieuwe mogelijkheden die geboden werden door de moderne dataverwerking, werd het verzamelen van gegevens en het aanleggen van ellenlange lijsten met informatie op zich reeds als waardevol beschouwd.

De vele theoretische discussies, sinds het artikel van L. Stone, over de voordelen en de beperkingen van de prosopografie hebben tot een voorlopige consensus geleid. De kwantitatieve aanpak (over een groot aantal personen een reeks basisgegevens verzamelen en interpreteren) en de meer individuele aanpak (over een klein aantal personen zoveel mogelijk informatie vergaren en interpreteren) worden nu complementair genoemd. De ene methode biedt meer inzichten in de constanten in het menselijk gedrag; de andere werpt licht op de niet-kwantificeerbare en irrationele aspecten ervan.

Door het opmaken van biografieën van een beperkt aantal personen, die deel uitmaken van een grote populatie, kunnen zowel de gemeenschappelijke kenmerken van die generatie als de unieke factoren uit het leven van elk individu worden onderscheiden⁸. Wanneer dan nog de generatie gekozen wordt van het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, toen er in het huidige België een grote reeks regimewisselingen plaatsgreep, dan is het duidelijk dat de relatie tussen de elite en de overheid een apart karakter heeft.

De sociaal aanzienlijken waren enerzijds verplicht om herhaaldelijk en zonder kennis van wat zou volgen, positie te kiezen tegenover de opeenvolgende besturen. Anderzijds bleef de overheid ook niet onbewogen in dit proces: haar legitimatie was vaak afhankelijk van de mate waarin ze beroep kon doen op de elite van het land. Van deze wisselwerking is de hiernavolgende biografie een uitstekend voorbeeld.

(7) L. STONE, *Prosopography*, Daedalus, Historical Studies Today, Journal of the American Academy of Arts and Sciences, L, 1971, pp. 46-79.

(8) L. FRANÇOIS, *Elite en Gezag. Analyse van de Belgische elite in haar relatie tot de politieke regimewisselingen, 1785-1835*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1987, 1809 p.

De familie d'Hane was een oude Gentse adellijke familie, die reeds meerdere eeuwen deelnam aan het lokale politieke leven. Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse had verschillende voorouders die deel hadden uitgemaakt van de Gentse magistraat. Zijn vader bijvoorbeeld was schepen van de Keure in Gent. Hij had zijn aanzien nog gevoelig versterkt door zijn huwelijk met de la Vilette Colette, dochter van de la Vilette Joseph, die achtereenvolgens raadspensionaris van het Brugse Vrije en procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen was. Vanaf Jean-Baptiste werd "de Steenhuyse" aan de naam toegevoegd. Op die manier onderscheidde hij zich van zijn familieleden, zoals bijvoorbeeld d'Hane de Leeuwergem.

Door zijn huwelijk met Marie Madeleine Rodriguez d'Evora y Vega, dochter van de markies de Rodes, bevestigde Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse zijn maatschappelijke vooruitgang. In dat kader past ook het huwelijk van zijn zuster met een lid van de vooraanstaande adellijke familie della Faille. Meer nog, ook de kinderen van Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse huwden in de eigen kring van edelen. Van zijn zeven kinderen waren er vier die trouwden. De namen van de aangetrouwde families spreken voor zich: van Pottelsberghe de la Potterie, Dons de Lovendeghem, de Kerchove d'Oesselghem, de Potter de Commines. Twee van zijn zonen bekleedden een politieke functie met nationale betekenis: Constant was als luitenant-generaal ook hoofd van het militair huis van de koning, terwijl Jean-Baptiste een tijdlang als senator zetelde⁹.

De familie d'Hane de Steenhuyse heeft dus de politieke schokken veroorzaakt door de Franse revolutie overleefd. Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse heeft in dit proces een belangrijke rol gespeeld.

Hij manifesteerde zich op het politieke forum op het ogenblik dat de lokale machthebbers in Vlaanderen zich vragen begonnen te stellen over de hervormingen van keizer Jozef II. Alles wees erop dat Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse in de politieke voetsporen van zijn vader zou treden. Hij was nog maar een eind in de twintig toen hij al kandidaat-leenman van de Gentse Oudburg was. Het optreden van de Oostenrijkse keizer dreigde echter roet in het eten te gooien. Jozef II had immers de welvaart van het volk als voornaamste objectief gesteld en daarvoor was een sterke gecentraliseerde en efficiënt bestuurde staat nodig. Het was duidelijk dat hij zou proberen de traditionele machtsposities van de lokale vooraanstaanden te doorbreken om zijn doel te bereiken. Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse was vanaf het eerste ogenblik een fervent verdediger van die voorrechten. Meer zelfs, hij kwam herhaaldelijk op voor de reïntegratie van de adel in de Staten van Vlaanderen.

Op momenten zonder grote politieke spanning waren de leden van de Staten van Vlaanderen niet geneigd om op dat verzoek in te gaan. De pogingen van de adel om opnieuw zitting in de Staten te hebben waren zonder resultaat gebleven in 1632, 1725, 1754 en 1781. In 1787 echter lagen de kaarten totaal anders. Verschillende sociale groepen waren in hun voorrechten en hun privileges aangetast door de vele kerkelijke en administra-

(9) Genealogie d'Hane de Steenhuyse: zie bijlage.

tieve hervormingen van de Oostenrijkse keizer. Het inwilligen van de eis van de adel werd door een deel van de Staten beschouwd als een stap naar de vorming van een hechter oppositiefrent. Op 30 mei 1787 schortten de aartshertogen de decreten op die voorzagen in een diepgaande juridische en bestuurlijke reorganisatie van de Zuidelijke Nederlanden. Alle onrust was evenwel niet geweken zolang het antwoord van de keizer niet bekend was. Volgens de conservatieven bleef het dus noodzakelijk de rangen te sluiten. Op 2 juni 1787 kwam de "Assemblée de la Noblesse" bijeen te Gent en besloot opnieuw een verzoek tot opname in de Staten van Vlaanderen in te dienen. Hun memorie werd pas op 26 juni 1787 gepubliceerd en was ondertekend door C.J. de Lichtervelde, C. de Rodes, E. d'Hane de Leeuwergem, J.-B. d'Hane de Steenhuyse en door Vilain XIII. De kasselrij van het Land van Aalst reageerde zeer negatief, terwijl de centrumgroep dit verzoek als een provocatie aan het adres van de keizer beschouwde. Men wist dat Jozef II een tegenstander was van een dergelijke operatie en volgens de leden van de Staten was het beter niets te ondernemen zonder de keizer daarin eerst te kennen. Samen met de clerus van Gent en Brugge, waren de kasselrij Kortrijk en het stadsbestuur van Gent fervente voorstanders van de opname van de adel in de Staten van Vlaanderen. Onder druk van de omstandigheden werd het verzoek van de adel voorlopig ingewilligd, maar de definitieve bevestiging werd afhankelijk gemaakt van de toestemming van de keizer. Dit compromis werd in augustus 1787 aan de aartshertogen overgemaakt. In december van datzelfde jaar raakte de weigering van de keizer bekend. Op dat ogenblik was het hoogtepunt van de revolutie voorlopig voorbij en stond de centrale overheid opnieuw sterk genoeg om de eis van de Vlaamse adel te negeren. Bovendien was de eensgezindheid rond dit verzoek al flink afgenomen bij de Staten zelf, zodat de adel zich bij het onvermijdelijke moest neerleggen. Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse was één van de drijvende krachten achter dit voorstel geweest. Hij was niet alleen één van de opstellers van de „Mémoire pour la Noblesse de Flandre ...”, maar samen met zijn broer d'Hane de Leeuwergem en met Raepsaet stelde hij — voorbarig zoals achteraf bleek — in juli 1787 de modaliteiten op waarvolgens de adel in de Staten zou worden aanvaard. Het was d'Hane de Steenhuyse nog om meer te doen. Hij streefde bewust naar een zeer sterke conservatieve oppositie en ging daarvoor een provocerend optreden niet uit de weg. In mei 1787 verspreidde hij in de kasselrij Oudenaarde geruchten over de concentratie van Oostenrijkse troepen en over een nakend militair ingrijpen tegen de oppositie. Daarmee hoopte hij de groei van de opstandige beweging te versnellen. Op 3 juli 1787 maakte hij deel uit van de Vlaamse deputatie (samen met Desmet en Raepsaet) die met de Staten van Brabant naar Brussel ging onderhandelen over een unie tussen de twee gewesten en over het invoeren van buitenlandse steun¹⁰.

(10) *Recueil des représentations, protestations et réclamations, faites à S.M.I., par les Représentans des Etats des Provinces des Pays-Bas Autrichiens*, S.l., s.d., V, pp. 26-37; R. COPPIETERS, *Journal d'événements divers et remarquables, 1767-1797, rédigé par Robert Coppieters, ...*, Bruges, 1907, p. 79; A. CLAEYS, *De omwenteling van 1789-1790 in het Oosten en Zuidoosten van de provincie Vlaanderen*, Leuven, K.U.L. (onuitgegeven licen-

De revolte van 1787 had alles wel beschouwd maar gedeeltelijk succes. De lokale machthebbers hadden niet alles verkregen wat ze wensten en de centrale overheid had haar politiek van vernieuwing duidelijk moeten afremmen. Een nieuwe botsing kon bijgevolg niet uitblijven. Voor d'Hane de Steenhuyse was "1787" ook niet zonder gevolg gebleven. Hij had zich nu openlijk gemanifesteerd als conservatief verdediger van de adellijke belangen. In 1789 speelde hij dezelfde rol als twee jaar tevoren.

Hij stond radicaal achter de conservatieve eis om alle inbreuken op de privileges ongedaan te maken. Het middel bij uitstek om het politieke leven in behoudsgezinde richting te sturen was volgens d'Hane opnieuw de opname van de adel in de Staten van Vlaanderen. Dit keer had hij meer succes. De keizer was tijdens de Brabantse revolutie van zijn macht vervalven verklaard zodat zijn veto geen hindernis meer vormde, en zij die in de Staten weigerachtig stonden tegenover dit voorstel slikten hun reserves in teneinde de eenheid in het politieke front niet te verbreken.

Als vertegenwoordiger van de adel in de Staten van Vlaanderen speelde d'Hane de Steenhuyse ook verder een vooraanstaande rol. Hij verleende financiële steun aan de zaak van de patriotten en werd door de Staten afgevaardigd naar Brabant om er over de vorming van een unie te onderhandelen. In die hoedanigheid ondertekende hij in januari 1790 de akte waarmee de Verenigde Belgische Staten opgericht werden. Op binnenlands vlak was hij lid van de eerste commissie van de Staten, bevoegd voor administratieve en politieke aangelegenheden. Graaf d'Hane de Steenhuyse probeerde het front tegen de buitenlandse (Jozef II) en binnenlandse (Vonckisten) vijand zo sterk mogelijk te maken. Daartoe zocht hij onrechtstreeks toenadering tot brede lagen van de bevolking. Typerend daarvoor is de anekdote waar volgens de echtgenote van d'Hane de Steenhuyse zou hebben ingestaan voor de verspreiding van een Nederlandstalig gedicht waarin de patriotten bewierookt werden en tegelijk opgeroepen om zowel "Duyts" als "veyg" te verjagen, en geen geloof te hechten aan "'t hofs gevley". Een dergelijk voorval zegt weinig of niets over de mate waarin de leidende kringen verfranst waren, maar illustreert hun pogingen om de plattelandsbevolking van hun gelijk te overtuigen. Wilden ze een kans op succes maken, dan was het noodzakelijk dat ze zich van het Nederlands bedienden¹¹.

De samenwerking van d'Hane de Steenhuyse met de conservatieve leiders van de opstand belette hem evenwel niet de extreem-reactionaire opvattingen van gravin d'Yve te weerleggen. In hun uitgebreide correspondentie bestreed hij haar overtuiging dat de democraten en Vonckisten geen andere dan slechte kwaliteiten hadden¹². Anderzijds treffen we de naam

tiatsverhandeling), 1970, p. 32; L. DHONDT, *Revolutionaire bewegingen in Vlaanderen. Inleiding tot de studie van de crisis van het Ancien Régime*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1972, pp. 249-251.

(11) *Den Zwarten, ofte Grouwel-Boek*, Gent, 1790, I, pp. 5-6; E.V., *François-Antoine Varenberg*, *Messenger des Sciences historiques*, 1893, p. 10; R. COPPIETERS, *op.cit.*, p. 166; L. PICARD, *Geschiedenis van de Vlaamsche en Grootnederlandsche beweging*, Antwerpen, 1937, I, pp. 60-61; H. BALTHAZAR, *Het sociaal-politiek wisselingsproces ...*, p. 41.

(12) J. GARSOU, *Jean François Gendebien, jurisconsulte et homme politique, 1753-1838*, Bruxelles, 1940, pp. 54, 56, 64.

van d'Hane de Steenhuyse ook aan bij de ondertekenaars van de inschrijving die de publicatie van het boek van Demeunier over de Amerikaanse revolutie mogelijk maakte. In dat werk werden de burgerlijke revolutie en de ideeën die er aan de grondslag lagen verheerlijkt. Behalve de te verwachten ondertekenaars uit progressieve hoek, kwamen er ook een aantal namen voor van behoudsgezinden, die in de Belgische politieke situatie dan weer voorstander waren van represailles tegen de Vonckisten. Ook verscheidene hoge edelen zetten hun naam op de lijst. De twee laatste groepen, waartoe d'Hane de Steenhuyse behoorde, zagen het boek veeleer als een legitimatie van hun opstandig gedrag¹³.

De nieuwe keizer, Leopold II, voerde in 1791 een politiek waarbij gestreefd werd naar een vereniging van alle politieke fracties rond zijn gezag. Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse kon bijgevolg probleemloos zijn positie van voor de revolutie weer innemen. Als één van de vooraanstaande leden van de Gentse adel mocht hij op 6 juli 1791 de inhuldiging van Leopold II als graaf van Vlaanderen bijwonen¹⁴, maar binnen de Staten van Vlaanderen verloor hij zijn positie. In februari 1791, op de eerste vergadering van dit bestuursorgaan, werd de stelling verworpen, die onder meer door d'Hane de Steenhuyse en Rohaert verdedigd werd. Een meerderheid was te vinden voor een onvoorwaardelijke terugkeer naar de situatie van voor november 1789¹⁵. De wijzigingen aan de samenstelling die tijdens de revolutie waren aangebracht werden niet langer behouden.

Bij de intocht van de Franse revolutionaire troepen in Gent in november 1792 was de conservatieve reputatie van d'Hane de Steenhuyse algemeen bekend. De Franse bevelhebber, generaal Ferrand, liet d'Hane de Steenhuyse op 26 november 1792 arresteren op beschuldiging van „hoogverraad tegen natie en vrijheid”. Volgens tijdgenoten verwekte die arrestatie „grote misnoegdheid onder het volk”. De broer en de schoonbroer van de betrokkene, Emmanuel d'Hane de Leeuwergem en Joseph della Faille protesteerden bij de magistraat, die hun argumentatie overnam toen hij bij Ferrand op vrijlating aandrong. De arrestatie was in tegenspraak met de beloftes van generaal Dumouriez en was niet conform de beslissingen van de „Assemblée Nationale” van oktober 1789. Ferrand verweerde zich door erop te wijzen dat die besluiten in de Nederlanden nog niet van toepassing waren, maar moest toch dulden dat d'Hane de Steenhuyse, samen met enkele lotgenoten, na zestien dagen gevangenis opnieuw werd vrijgelaten. Het bevel tot vrijlating was gegeven door de magistraat, die pas vernieuwd was door de provisionele representanten¹⁶. Dat uitgerekend de vernieuwde magistraat, met gematigd progressief karakter, deze maatregel nam, wijst erop hoe ondiep de kloof tussen de diverse politieke strekkingen uiteindelijk was.

(13) H. BALTHAZAR, *Het sociaal-politiek wisselingsproces ...* p. 52.

(14) P.A. VERHAEGHE, *Jaerboeken der Oostenrijksche Nederlanden van 1780 tot 1814, ...*, Gent, 1818, pp. 197-199.

(15) R. COPPIETERS, *op. cit.*, pp. 185-186.

(16) J. LACHAERT, *De openbare mening te Gent gedurende de Franse Omwenteling. Vanaf de eerste Franse intrede (12.11.1792) tot de aanbechting (1.10.1795)*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1950, pp. 15-16; C. BRONNE, *La vie impétueuse de Malou-Riga, 1753-1827*, Bruxelles-Paris, 1962, pp. 59-62.

Tijdens de tweede Oostenrijkse restauratie hield graaf d'Hane de Steenhuyse zich volledig afzijdig van het politieke leven. Toen in de zomer van 1794 de Franse troepen voor de tweede maal de Zuidelijke Nederlanden binnentrokken en er dit keer geen beloftes van politieke zelfstandigheid waren, aarzelde d'Hane de Steenhuyse geen ogenblik om, net als vele andere adellijke vooraanstaanden, het land te ontvluchten. Hij vestigde zich met zijn familie in de Verenigde Republiek. Met de meerderheid van de vluchtelingen keerde hij in het voorjaar van 1795 terug. Aldus vermeed hij als "émigré" te worden beschouwd en werden zijn bezittingen niet aangeslagen. Hij vroeg en verkreeg van de magistraat een verklaring van goed gedrag om het aan de Franse overheden te kunnen voorleggen¹⁷.

De gehele periode van het Directoire bleef d'Hane de Steenhuyse gevisseerd. In de eerste plaats werd hij bij elke belastingheffing, en ook bij de gedwongen lening voor een flinke som aangeslagen. Zeker in het begin waren die lijsten vrij onbetrouwbaar en werden vooral diegenen belast van wie een zekere rijkdom vermoed werd. Bovendien deed d'Hane de Steenhuyse weinig moeite om de aandacht niet op zich te trekken. In 1796-1797 bleef hij hardnekkig in het krijt staan. Meer nog, hij informeerde bij Haesebeyt, lid van de centrale administratie van het Scheldedepartement, of het waar was dat de belastingplichtigen zich niet moesten haasten om de achterstallige sommen te storten. Meer dan de helft van de Fransen, zo was hem gezegd, zou immers ook zijn belastingen niet betalen. De compromisloze Du Bosch, commissaris van het Directoire Exécutif, kwam in het bezit van deze brief en ontdekte meteen dat d'Hane ingelicht was door de Graeve, lid van de Raad der Ouden en verkozen in april-mei 1797. Voor Du Bosch was de brief van d'Hane de Steenhuyse het zoveelste bewijs dat er wel degelijk een complot bestond om de „verworvenheden van 1789" teniet te doen. Du Bosch had ook niet de minste twijfel meer over de gezindheid van sommige verkozenen en van d'Hane de Steenhuyse zelf: "... il était de la grande coalition theoarristocratique pour la direction des choix en germinal dernier dont le résultat a été la nomination des hommes le plus dangereux aux places publiques"¹⁸. Na de fructidoriaanse staatsgreep van september 1797 twijfelde Du Bosch geen moment om Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse als gijzelaar in een gevangenis in Parijs te laten opsluiten. En ook na de Boerenkrijg liet Du Bosch een aantal verdachte vooraanstaanden, onder wie d'Hane, naar Parijs overbrengen. In februari 1799 kwamen de Oostvlaamse verkozenen ten gunste van die gijzelaars tussenbeide. Niet alleen was volgens hen duidelijk geworden dat zij met de opstand niets te maken hadden; als gezinshoofden stonden ze ook in voor het gezinsinkomen. Hun reis naar en verblijf in Parijs moesten

(17) S.A.G., *Modern Archief*, H4 B, Lijst der afwezigen, teruggekomen na de intrede der Franse troepen en die hun terugkomst aan de "Assemblée" hebben aangekondigd, jaar III; J. LACHAERT, *op.cit.*, pp. 124, 170, 173.

(18) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 1, d'Hane de Steenhuyse aan Haesebeyt (20.7.1797); Du Bosch aan Minister van Politie, 23 thermidor IV (10.8.1797); S.A.G., *Modern Archief*, L1 A, Lijst der Gequotiseerde ...; L1 B, Etat des Contribuables en retard; Tableau des cottisés; Tableau des redevables ...; Tableau individuelle ...; L1 7, Emprunt de 7 000 000; H. BALTHAZAR, *Structuren* ..., II, p. 330.

ze bovendien zelf bekostigen en ze waren al langer vastgehouden dan de grondwet toeliet. Deze interventie had het beoogde effect en kort daarop keerden de gijzelaars naar hun woonplaats terug. Dat was één van de gebeurtenissen die het einde van Du Bosch inluidden. Voor d'Hane de Steenhuyse was de ellende daarmee nog niet voorbij. Terwijl hij in de gevangenis in Parijs zat, liet Du Bosch zijn afwezigheid uit Gent konstateren en rekende hem volgens zijn eigen logica dus bij de „émigrés”. Overeenkomstig de wet van september 1793 liet Du Bosch hem op 15 maart 1799 als "ci-devant Noble" ook schrappen van het "registre civique" van het kanton Gent. Vanaf dat ogenblik was het d'Hane de Steenhuyse verboden nog enig openbaar ambt te bekleden¹⁹. Gelet op de politieke constellatie en de opvattingen van d'Hane zelf was de kans zeer klein dat de betrokkene daar op dat moment aan dacht.

Na de staatsgreep van Bonaparte kwam Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse in een totaal andere situatie terecht. De criteria waarop ambtenaren en kiezers voortaan geselecteerd werden, waren nu aanzien en bezit. De Gentse graaf stond plots weer bovenaan op alle lijsten. Met het oog op de recrutering van burgemeesters, leden van de vertegenwoordigende lichamen, en dergelijke meer werden regelmatig lijsten van de meest belaste opgesteld. Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse kwam vanaf 1802 onafgebroken voor bij de 30, 60, 550 en 600 meest belaste van het departement, maar ook bij de 20 en de 100 meest belaste van de stad Gent²⁰. Hij werd ook geselecteerd bij de gemeentelijke notabelen (1801) en de meest markante perso-

(19) A.N., F 7, *Police générale*, nr. 3675/2 - Escaut, Van Hulthem aan Minister van Politie, 13 pluviôse VII (1.2.1799); S.A.G., *Modern Archief*, H4 J, Liste des cidevant Nobles dont les noms ont été rayés sur le registre civique du canton de Gand, conformément à la loi du 4 frimaire an VI; U.B.G., *Handschriftenverzameling*, Hs 2546, *Kroniek van Gent, 1780-1815*, II, p. 22; L. PETIT, *Liste générale des déportés par la loi du 19 Fructidor an V*, ..., La Rochelle, s.d., p. 63; P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française, 1792-1814*, Bruxelles-Paris, 1929, III, pp. 547-548; L. FRANÇOIS, *Renier Du Bosch (Wateroliet, 1765 - Bassevelde, 1842)*, Appeltjes van het Meetjesland, XXXVIII, 1987, pp. 111-160.

(20) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 8, Liste des 100 plus imposés ..., 1.5.1812; F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 2, Liste des 550 plus imposés ..., 5 pluviôse XI (25.1.1803); Escaut 3, Liste des 550 plus imposés ..., 1807; R.A.G., *Fonds Scheldepdepartement*, nr. 2219/1, Nottes van die 30 plus imposés, 20 brumaire XII (12.11.1803); nr. 2219/22, Liste des 550 plus imposés ..., 1807; nr. 2184/5, Liste des 100 plus imposés ..., 14 pluviôse XI (3.2.1803); nr. 3175/3, Etat des 60 contribuables les plus imposés du département de l'Escaut, 1 brumaire XI (23.10.1802); Liste des 60 plus imposés ..., 17 prairial XIII (6.6.1805); Liste particulière contenant les noms des 60 plus imposés ..., 27 prairial XIII (16.6.1805); nr. 3175/11, Liste des 100 plus imposés ..., 14 pluviôse XIII (3.2.1805); nr. 3189/52, Liste des 100 plus imposés ..., 15.5.1812; nr. 3192/87, Liste des 100 plus imposés ..., 4.5.1812; nr. 3215/8, Liste des 100 plus imposés ..., 14 pluviôse XI, 3.2.1803; S.A.G., *Modern Archief*, D1/10, *Gemeenteraad Franse Tijd*, Liste des 100 plus imposés, 1.7.1807; H 4 I, Lijsten der 20 oudste burgers - lijsten der burgers die de meeste belastingen betalen; H4 M1, Lijsten der 10 oudste personen en der 10 personen die de meeste belastingen moeten betalen ..., 1812; H4 M2, Lijst der 100 personen die de meeste belastingen betalen, 15.5.1812; H4 M3, Lijst der 600 personen die de meeste belastingen betalen, 1812.

nen van het Schelvedepartement (1812)²¹. De schattingen over zijn jaarkomen liepen nogal uiteen, hoewel alle cijfers afkomstig waren van de prefectuur: 60 000 frank (1804, 1812), 75 000 frank (1812, 1813) en 80 000 frank (1803, 1804, 1807, 1812). Het bedrag aan belastingen die hij in het Schelvedepartement betaalde varieert eveneens zeer sterk en loopt niet parallel met de schattingen omtrent zijn inkomen: 6 083,17 frank in 1802; 15 591 frank in 1805 en 10 800 frank in 1812. Hoe weinig betrouwbaar ook die concrete cijfers blijken te zijn, ze tonen toch aan dat d'Hane de Steenhuyse bij de allerrijksten van het departement behoorde. Vandaar dat hij in de Napoleontische tijd op de kiezerslijsten voor de lokale en nationale verkiezingen voorkwam²².

Al deze vermeldingen geven geen uitsluitel over de feitelijke relatie tussen de overheid en d'Hane de Steenhuyse. Het is duidelijk dat deze laatste ook betrokken werd in de pogingen van de regering en de prefecten om de notabelen van voor 1789 met het regime te verzoenen. Op lokaal vlak werd Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse aangezocht om maire te worden van enkele kleine entiteiten. Op 16 februari aanvaardde hij zijn benoeming tot burgemeester van Oosterzele. Een klein jaar later (2 januari 1808) werd hij voorlopig burgemeester van Oombergen en rond dezelfde tijd ook van Grotenberge. Tevergeefs verzocht hij in januari 1811 om ontslag als burgemeester van die drie gemeenten. Op eigen verzoek werden zijn mandaten in december 1812 niet opnieuw verlengd voor een periode van vijf jaar. Ondertussen (augustus 1811) was hij wel burgemeester van Drongen geworden. In december 1812 werd zijn mandaat als maire van Elene eveneens verlengd²³. Belangrijker dan de cumulatie van deze functies was het feit dat d'Hane de Steenhuyse in januari 1811 een ernstig kandidaat was voor het burgemeesterschap van de stad Gent. Burgemeester Pycke was tot prefect benoemd in Middelburg, in het pas geannexeerde departement van de Monding van de Schelde, en prefect d'Houdetot stelde drie namen als vervangers voorop: Vanderhaegen-Vandercruyssen, Limnander en d'Hane de Steenhuyse. De prefect meende dat de laatstgenoemde op veel steun kon rekenen bij de leidende klassen van de bevolking en bovendien rijk genoeg was om het ambt met de nodige waardigheid te kunnen beoefenen. Toch

(21) A.N., F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 3, Liste des personnes les plus marquantes du Département de l'Escaut, 19.7.1812; S.A.G., *Modern Archief*, H 4 H, Liste des notables communaux, An IX.

(22) A.N., CC, *Sénat conservateur*, nr. 28, Liste ... de notabilité nationale, an IX; F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 3, Liste des Candidats pour les Conseils municipaux, an XII; F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 2, Liste des membres ... collège électoral, 10 germinal XI (31.3.1803); Procès-verbal ... collège électoral, 15 prairial XI (4.6.1803); R.A.G., *Fonds Schelvedepartement*, nr. 2215/4, Liste des Candidats pour les Conseils municipaux, an XI; nr. 2218/1, Liste ... de notabilité nationale, an IX, nr. 3095/14, idem, an X.

(23) R.A.G., *Fonds Schelvedepartement*, nr. 2035/46, Benoemingen ... Oombergen, 2.1.1808; nr. 2037/1, Ontslag ... Oosterzele, Grotenberge en Oombergen, januari 1811; nr. 2037/16, Benoeming ... Drongen, 2.8.1811; nr. 2038/69, Ontslagname ... Oosterzele, 21.12.1812; nr. 2039/21, Benoeming ... Oosterzele, 16.2.1807; nr. 5389, Tableaux des maires, ..., 16.2.1807; nr. 5401, Liste des membres des administrations municipales, 2.8.1811.

had de prefect zijn reserves ten opzichte van d'Hane: door zijn groot aantal kinderen waren de representatiemogelijkheden van d'Hane toch eerder beperkt; hij bezat niet dezelfde administratieve kwaliteiten als Vanderhaegen-Vandercruyssen en had een veel te onrustig en moeilijk karakter om een goede, verzoenende burgemeester te kunnen zijn. Maar vooral, zo besloot d'Houdetot zijn advies: "D'ailleurs je dois avouer confidentiellement à votre Excellence que je serais loin de le proposer comme un sujet dévoué à l'Empereur". Het resultaat van deze "aanbeveling" was dat alleen Vanderhaegen-Vandercruyssen door de minister van Binnenlandse Zaken ter benoeming aan Napoleon werd voorgedragen²⁴.

Op alle reeds besproken lijsten werd bij d'Hane als beroep ingevuld: propriétaire, rentier of particulier. Toch vervulde hij nog een aantal functies die een minder politiek karakter hadden dan het burgemeesterschap, maar die toch wezen op een initiële bereidheid tot samenwerking met de overheid. Voor 1805 reeds was d'Hane de Steenhuyse lid van de algemene bestuursraad van het Gentse "hospice" en zeker in 1812 was hij ondervoorzitter van deze raad. Hij was ook nog "répartiteur" van de grondbelastingen in de stad Gent (zeker vanaf 1802), speciaal commissaris voor het toezicht op de weg van Gent naar Lessen en voor de organisatie van en het toezicht op de gemeentelijke politie van Oosterzele, Drongen, Maria-kerke en Vinderhout. In mei 1812 verzuchtte hij dat hij al die functies gratis vervulde en dat ze hem zeer veel geld kosten²⁵.

Het spreekt voor zich dat er ook aan d'Hane de Steenhuyse gedacht werd voor de toewijzing van een politieke functie op departementaal niveau. Reeds in mei 1800, amper twee maanden na zijn ambtsaanvaarding, diende prefect Faipoult bij de regering een lijst in met namen van burgers die in aanmerking kwamen voor een benoeming tot lid van de algemene raad van het departement. Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse kwam op die lijst voor, maar werd pas in 1803 tot kandidaat-lid van de raad verkozen. Bij de verkiezing van de kandidaten voor de "Sénat conservateur" moest d'Hane de Steenhuyse zich met twee stemmen tevreden stellen (op de 76 deelnemers aan die stemming). Bij de voordracht door de prefect van de effectieve kandidaten voor de algemene raad van het departement was d'Hane de Steenhuyse er niet meer bij. Hij had zijn verkiezing geweigerd. De prefect drukte er zijn spijt over uit dat één der grote eigenaars en lid van de eerste families uit het land had afgehaakt: "... Je l'avois désigné pour une place de préfet de palais. Attaché à ses biens de campagne et à une vie de famille, il n'a pas accepté. Mais il n'est pas moins disposé à occuper une place qui ne le fasse pas sortir du département"²⁶. Meer in het

(24) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut, 5, D'Houdetot aan Binnenlandse Zaken, 17.1.1811; Escaut 8, idem; R.A.G., *Fonds Schel-dedepartement*, nr. 4573/30, D'Houdetot aan Binnenlandse Zaken, 17.1.1811; H. BAL-THAZAR, *Structures ...*, II, p. 386.

(25) S.A.G., *Modern Archief*, H4 M2, Lijst der 100 personen die de meeste belastingen betalen, 8.5.1812.

(26) A.N., F 2 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 2, Liste des Citoyens pour le Conseil général du département, 23 floréal VIII (13.5.1800); F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 2, Procès-Verbal des opé-

algemeen noteerde Faipoult: „Les grands propriétaires de ce pays, attachés à leurs biens, les habitent moitié de l'année et fuyent toutes fonctions publiques pour peu qu'elles exigent le moindre asservissement”²⁷.

Buiten elke verkiezing om kwam d'Hane de Steenhuyse toch in de algemene raad van het Schelddepartement. Door het ontslag van Van Hulthem, die verkozen was tot lid van het Tribunaat, was een plaats in de algemene raad vrijgekomen. Prefect Faipoult droeg zelf de kandidatuur van d'Hane de Steenhuyse voor; de minister van Binnenlandse Zaken volgde dit voorstel en d'Hane aanvaardde de aanstelling (januari 1804)²⁸. Bij de verkiezingen van maart 1804 haalde d'Hane 47 stemmen op 62, en op 31 mei 1804 volgde het decreet van de eerste consul, dat de verkiezing bekrachtigde. Nogal gelaten onderwierp d'Hane zich aan zijn benoeming: „... Le premier devoir d'un sujet étant l'obéissance, j'accepte avec soumission la fonction a laquelle l'autorité supreme m'appelle”²⁹. In 1807 werd het mandaat van d'Hane de Steenhuyse verlengd en was hij derde kandidaat voor het voorzitterschap. In 1811, bij het ingaan van een nieuwe ambtstermijn, werd d'Hane met 7 stemmen op 12 in de tweede ronde tot ondervoorzitter van de algemene raad verkozen³⁰. De concrete politieke invloed van die raad was tamelijk gering. In juni van elk jaar kwam hij telkens voor maximaal twee weken bijeen om de grote lijnen van het beleid van de prefect en de prefectuurraad te bespreken.

Af en toe was er ook sprake van om d'Hane de Steenhuyse als afgevaardigde van Oost-Vlaanderen naar Parijs te sturen. In 1801 meende prefect Faipoult dat hij hem niet voorbij kon gaan in de voordracht van de kandidaten voor het Corps Législatif. De hoofdopdracht van de prefect bestond er immers in zo snel mogelijk een algemeen ralliement rond het regime tot stand te brengen. Faipoult noteerde over d'Hane de Steenhuyse: „Homme très considéré par l'ancien rang qu'il tenait dans sa province. Dans la révolution de 1789, en Brabant, il fut des chefs des états. Il a beaucoup d'influ-

rations du Collège Electoral du département de l'Escaut, 15 & 17 prairial XI (4 & 6.6.1803); Le Tableau qui présente le résultat des opérations des Collèges électoraux ..., 11 messidor XI (30.6.1803); R.A.G., *Fonds Schelddepartement*, nr. 2057/3, prefect aan Binnenlandse Zaken, 22)25 vendémiaire XII (15-18.10.1803).

(27) R.A.G., *Fonds Schelddepartement*, nr. 2057/3, prefect aan Binnenlandse Zaken, 25 vendémiaire XII (18.10.1803).

(28) R.A.G., *Fonds Schelddepartement*, nr. 2198/12, prefect aan de algemene raad, 15 germinal XII (5.4.1804); prefect aan Binnenlandse Zaken, 20 nivôse XII (11.1.1804).

(29) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 3, Etat des fonctionnaires, 18 messidor II (7.7.1804); F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 2, Liste des candidats pour le Conseil général du département de l'Escaut, 14 ventôse XII (5.3.1804); R.A.G. *Fonds Schelddepartement*, nr. 2118/1, Register van de benoemingen ..., 11 prairial XII (31.5.1804); nr. 2198/12, Benoeming tot lid van de algemene raad, 11 prairial XII (31.5.1804); d'Hane de Steenhuyse aan de prefect, 23 messidor XII (12.7.1804); nr. 2219»2, Liste des candidats pour le Conseil général du département de l'Escaut, 14 ventôse XII (5.3.1804).

(30) A.N., CC, *Sénat Conservateur*, b. 36, Procès-verbal des opérations du Collège électoral ..., 1.11.1807; F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 4, an 1807; F 1 c III, *Esprit public et élections - Série départementale*, Escaut 2, Liste de candidats pour la présidence des Collèges électoraux ..., 20.7.1807; R.A.G., *Fonds Schelddepartement*, nr. 2058/4, Verkiezing tot president van de algemene raad,

ence par ses richesses et ses talens. Il est douteux qu'il acceptat des fonctions jusqu'à ce que le schisme religieux soit terminé"³¹. De prefect stelde hier waarschijnlijk een correcte diagnose. Zonder dat we het positieve bewijs daarvan kunnen leveren, stellen we toch vast dat d'Hane de Steenhuyse geen enkel mandaat opnam voor de afsluiting van het Concordaat met Rome (1801). d'Hane was een tweede maal in de running voor een nationaal mandaat in november 1807. In het kiescollege van het Schel dedepartement werden de kandidaten voor het Corps Législatif en de Sénat Conservateur aangewezen. In beide stemmingen behaalde d'Hane de Steenhuyse enkele voorkeurstemmen, te weinig om nog voor de tweede ronde in aanmerking te komen³².

Het aanzien van d'Hane de Steenhuyse binnen de stad Gent werd ook nog door enkele andere factoren bepaald. Bij het bezoek van Napoleon aan de stad in 1803 werd het "hotel" van d'Hane de Steenhuyse uitgekozen als verblijfplaats van de minister van Buitenlandse Zaken³³. Graaf d'Hane had dat zelf aangeboden³⁴. Hij was reeds van voor 1789 lid van de Gentse vrijmetselaarsloge en zijn schoonzoon van Pottelsberghe de la Potterie was vanaf de stichting (september 1807) lid van de aristocratische loge "Les Vrais Amis" in Gent³⁵. Toen de principiële bezwaren eenmaal verdwenen waren, nam d'Hane de Steenhuyse ook deel aan de verkopen van nationale goederen. In december 1808 liet hij zich in Melle een hoeve toewijzen die vroeger aan de Oostenrijkse regering had toebehoord. Ze had een totale oppervlakte van 747 440 vierkante meter. Daarmee werd d'Hane voor deze periode één der belangrijkste kopers van nationale goederen³⁶.

Graaf d'Hane de Steenhuyse behield steeds zijn reserves ten opzichte van het Napoleontische regime. Bij de samenstelling van de Gardes d'Honneur in 1813, noteerde de prefect naast zijn naam: "Opinions politiques peu favorables". Zijn zoon Louis werd bij die gelegenheid aangeduid om lid te worden van de op te richten regimenten³⁷. De tweede zoon werd uitgekozen omdat zijn broer Constant sinds maart 1810 onderluitenant in het keizerlijk leger was. Die benoeming was een gevolg van een verzoek van

14.8.1811; nr. 2075/16, Proces-verbaal van loting van één derde van de leden van de algemene raad ..., 27.10.1807; H. BALTHAZAR, *Structuren...*, II, p. 387.

(31) A.N., F 1 b II, *Administration générale de la France - Série départementale*, Escaut 2, Etat des citoyens de ce département, dignes de remplir des fonctions dans les principales autorités de la République, 27 prairial IX (16.6.1801).

(32) A.N., CC, *Sénat Conservateur*, b. 36, Procès-verbal des opérations du Collège électoral du Département de l'Escaut, 1.11.1807.

(33) BARBET, *Voyage du Premier Consul à Bruxelles*, Bruxelles, 1803, pp. 87-89.

(34) U.B.G., *Handschriftenverzameling*, Hs III 13, *Napoleon te Gent, juli 1803. Documenten*, 29 prairial XI (18.6.1803).

(35) P. DUCHAINE, *La Franc-maçonnerie belge au XVIIIe siècle*, Bruxelles, 1911, p. 347; H. BALTHAZAR, *Structuren...*, II, 375 p.

(36) J. LAMBERT, *De verkoop van nationale goederen in het departement van de Schelde, 1796-1814, en in de provincie Oost-Vlaanderen, 1820-1821*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 1960, pp. 178, 187, 190-192.

(37) R.A.G., *Fonds Schel dedepartement*, nr. 2161/63, Lijsten van de personen van het Schel dedepartement die opgeroepen zijn om mee te werken aan de vorming van de regimenten van de Gardes d'Honneur, 26.10.1813.

Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse zelf. "Père d'un nombreux famille, j'avois depuis longtems formé le voeu de consacrer au service de Sa Majesté mes deux fils aînés, l'un d'une complexion faible, et qui s'est voué à l'étude des loix dans l'ordre judiciaire, l'autre d'une santé plus robuste, et qui manifeste du gout pour le métier des armes dans l'ordre militaire ...", schreef d'Hane op 10 februari 1810. Een kleine maand later reeds werd zijn zoon Louis benoemd tot auditeur bij het beroepshof in Brussel, en zijn zoon Constant tot onderluitenant. De voldoening van d'Hane de Steenhuyse was zo groot dat hij in zijn bedankingsbrief meteen om zijn opname in het Légion d'Honneur verzocht: „... les services que j'y allègue pour motiver ma demande sont sans doute bien insignifiants pour obtenir cet hommage puis que je n'ai fait que ce qu'un sujet doit à son souverain. J'ose supplier toutes fois V.E. de la faire parvenir à S.M. si elle daigne m'accorder cette marque de sa bienveillance j'en transmettrai le souvenir à ma postérité la plus reculée, qui s'évertuera toujours de lui en temoigner sa gratitude par les services qu'elle tachera de rendre a son gouvernement et elle vous vouera a V.E. toute sa reconnoissance puis que ce sera sous votre Egide que la demande de leur auteur sera parvenu au pied de la throne ...”³⁸. D'Hane de Steenhuyse mocht dan al kritisch staan tegenover het bewind van de keizer, hij was blijkbaar toch overtuigd van de duurzaamheid ervan zodat hij voor zichzelf en zijn kinderen het spel ten volle wilde meespelen. Op d'Hanes verzoek om tot het Légion d'Honneur toegelaten te worden is nooit enige reactie gekomen. De mate waarin de graaf het regime al tegemoet was getreden was voor Parijs blijkbaar onvoldoende. Voor het Légion d'Honneur moest een hogere prijs betaald worden.

De ineenstorting van het Napoleontische keizerrijk schiep een machtsvacuüm in die streken waaruit het Franse leger zich terugtrok. Dit was heel zeker het geval in de Zuidelijke Nederlanden, waar geen zekerheid bestond over de politieke toekomst van het gebied als geheel. Met het wegvallen van het verbod op vrije meningsuiting werden de meest uiteenlopende oplossingen gesuggereerd, verdedigd en bekampt. Hopend op een totale terugkeer naar het Ancien Régime wierp d'Hane de Steenhuyse zich op als woordvoerder van de voorstanders van het herstel van de Habsburgse macht. Om een geordende machtsovername in de door hem gewenste zin mogelijk te maken vormde d'Hane, samen met enkele leden van de Gentse burgerwacht, een voorlopig bestuurscomité dat het beheer van de stad waarnam³⁹. Daarmee was d'Hane de Steenhuyse een niet meer weg te denken pion geworden in de toekomstige politieke machtsverhoudingen in Oost-Vlaanderen. Reeds op 20 februari 1814 vertrok hij als vertegenwoordiger van Gent naar de geallieerde bevelhebbers om overleg te plegen over de politieke toekomst⁴⁰. Deze onderneming mislukte: ze kwam duidelijk te vroeg aangezien nog niet definitief met Napoleon was afgerekend.

(38) A.N., BB, *Ministerie van Justitie*, b. 5, d'Hane de Steenhuyse aan Justitie, 10.2.1810; F l d II, *Administration générale de la France - Affaires particuliers*, D 14, d'Hane de Steenhuyse aan Binnenlandse Zaken, 4.3.1810.

(39) H. BALTHAZAR, *Structuren ...*, II, p. 402.

(40) J. VLAMINCK, *De publieke opinie te Gent (1814-1819)*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1964, pp. 20-27.

De geallieerde machthebbers, en korte tijd later de vertegenwoordigers van de Souvereine Vorst, beseften goed dat ze niet op één politieke factie en liberalen in aanmerking kwamen voor de uitbouw van het ambtenarenapparaat. De benoeming van d'Hane de Steenhuyse tot intendant van het Schelddepartement (19 maart 1814), en van de Lens tot burgemeester van Gent, moet in het licht van dit streven naar een compromis geïnterpreteerd worden⁴¹. Die benoemingen hadden, gezien de Franse reputatie van d'Hane en van de Lens een kalmerend effect op het Gentse volk, dat tijdens de eerste carnavalviering na de "bevrijding" nogal rumoerig lucht had gegeven aan haar vrij reactionaire ingesteldheid⁴². Graaf d'Hane de Steenhuyse waarschuwde trouwens in juni 1814 baron Vincent, gouverneur-generaal van de Zuidelijke Nederlanden, voor de volgens hem negatieve gevolgen van het behoud en het benoemen van "verkeerde" ambtenaren: "Le vice radical est dans le gouvernement même; 'le gouvernement' a maintenus dans leurs places plusieurs individus, qui par leurs opinions philosophiques, les avaient obtenues; il a nommé des autres qui étaient notoirement connus pour être les prosélites d'un régime, qui a opprimés le pais; il a favorisé et maintenu en place des français qui avaient les meilleurs emplois au détriment des regnicoles; il a négligé une surveillance austère sur un nombre des Français et des employés des droits réunis, qui inondent les départements; les réquisitions sans nombre, auxquelles il a assujettés ses administrés, et la taxe de guerre qu'il exige si impérieusement ne peuvent lui concilier les esprits; jamais sous le régime français nos habitants des villes et campagnes n'ont été taxé comme ils le sont actuellement ..."⁴³. Bovendien probeerde de intendant een beslissing te forceren ten gunste van een hereniging met Oostenrijk. Daartoe legde hij aan de arrondissementale raden en aan de departementale raad een adres voor waarin de wil tot restauratie van de Habsburgdynastie vertolkt werd. Via de broer van baron Goubau, kamerheer van de Oostenrijkse keizer, had d'Hane van Metternich immers vernomen dat alleen "spontane" verzoeken van de Zuidnederlandse bevolking een beslissing ten gunste van Habsburg konden beïnvloeden. Het opzet lukte: op 15 mei 1814 hadden de departementale raad en drie arrondissementale raden de oproep van d'Hane positief beantwoord⁴⁴. Ook op andere terreinen probeerde d'Hane de Steenhuyse een restauratiebewind op poten te zetten. Op 18 oktober 1814 bijvoorbeeld stemde hij zonder meer in met de beslissing van het bestuur van het Aalsters college om, op verzoek van vicaris-generaal Goethals, prefect Mayon van het college door vicaris van Crombrughe te vervangen⁴⁵. Maar hij ging nog verder. De lijsten van notabelen waaruit

(41) P. CLAEYS, *Mémorial de la ville de Gand, 1792-1830*, Gand, 1902, p. 297; J. VLAMINCK, *op. cit.*, pp. 16-19; H. BALTHAZAR, *Stucturen ...*, II, p. 405.

(42) J. VLAMINCK, *op. cit.*, pp. 35-36.

(43) C. GERRETSON, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap. Bescheiden 1810-1876. Eerste stuk*, 's Gravenhage, 1951, pp. 371, 409.

(44) A.R.A.B., *Papieren Goubau*, nr. 41, d'Hane de Steenhuyse aan Goubau, 15.5.1814.

(45) H.T. COLENBRANDER, *Gedenkstukken der algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795-1840*, 's Gravenhage, 1905, VIII, 3, p. 215.

ambtenaren en kiezers voor de grondwet verkozen zouden worden, stelde hij op met de grootste nonchalance. Op de eerste lijst, met 165 namen stonden maar liefst 156 Gentenaars, en op enkele uitzonderingen na sprak hij zich steeds lovend uit over hun politieke opvattingen. Het aantal handelaars en fabrikanten onder de uitverkorenen was opvallend klein en velen behoorden reeds tot het politieke establishment van voor 1794. Ook uit de volgende lijsten blijkt de bevoordeling van de traditionele notabelen⁴⁶. Een dergelijke selectie was zeker niet vrij van bijbedoelingen, in tegenstelling tot wat hij daarover aan Van der Capellen, de vertegenwoordiger van Willem I schreef: „Il est regrettable, Monseigneur, que la précipitation avec laquelle j'ai du rassembler les Elemens nécessaires et positifs, relatifs à ce travail, ne m'est point permis de donner à sa rédaction tous les soins désirables, mais je puis garrantir à V.E. qu'il présente de renseignements exactes et impartiaux“⁴⁷. Het treffendste voorbeeld van de vooringenomenheid van d'Hane de Steenhuyse is wel de lijst van de grondwetskiezers van het arrondissement Oudenaarde. Niet zozeer de uitslag van de stemming (50 contra; 15 pro) valt op als wel de aard van de kiezers. Veel figuren stonden bekend als partijganger van de zoon van de intendant of behoorden tot zijn politieke cliënteel. De zoon van Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse was immers burgemeester van verscheidene kleinere dorpen in het Oudenaardse⁴⁸.

In het voorjaar van 1815 verbleef Lodewijk XVIII in het "hotel" van de intendant in de Veldstraat. De Franse koning mocht dan al Gent boven Brussel verkozen hebben om in geval van een overwinning van Napoleon des te spoediger naar Engeland te kunnen vluchten, het prestige van d'Hane de Steenhuyse was door dat verblijf daarom niet minder gevoelig gestegen⁴⁹. Daarbij kwam dat de invloedrijke baron d'Eckstein in juli 1815 de intendant in lovende woorden becommentarieerde: "L'Intendant du Département le comte d'hane de steenhuyse, est un des plus riches propriétaires du Département. Il fut choisi en remplacement du Préfet Desmousseaux, qui avait quitté la ville lors de la retraite des Français en 1814. C'est un homme sans grande expérience en administration, mais qui pense d'ailleurs absolument dans le sens du gouvernement. Il n'a pas assez d'esprit pour être considéré, et il est peu adroit dans les matières délicates. Il ne peut nullement prétendre à une haute dignité dans l'état s'il veut se

(46) H. BALTHAZAR, *Structuren ...*, II, pp. 414-416.

(47) H. BALTHAZAR, *Structuren ...*, II, pp. 418-419; F.G.C. BETERAMS, *The high-society Belgo-Luxembourgeoise (avec celle des arrondissements de Bréda, de Maestricht et de Ruvermonde, au début du Gouvernement de Guillaume Ier, roi des Pays-Bas (1814-1815))*, Wetteren, 1973, pp. 137-138, 166.

(48) A.R.A.B., *Commissariaat-generaal van Justitie*, farde 1, zonder nummer (zomer 1815); H.T. COLENBRANDER, *Gedenkstukken ...*, VIII, 3, p. 20; H. VAN DE VELDE, *Het Oudenaardsche door de Eeuwen heen*, Leupegem, 1946, p. 216; J. BARTIER, *Partis politiques et classes sociales en Belgique*, Res Publica, X, 1968, p. 40; M. DE SMET, *Het dagboek van Bartholomeus De Rantere ...*, Oudenaarde, 1973, p. 202.

(49) P. CLAEYS, op.cit., p. 316; C. BRONNE, *L'amalgame. La Belgique de 1814 à 1830*, Bruxelles, 1948, pp. 52, 64; J. DE KEMPENEER, *Leuvense kroniek (1780-1829) van J.B. Hous*, Heverlee, 1964, p. 234; F. LELEUX, *A l'aube du capitalisme et de la révolution industrielle: Liévin Bauwens, industriel gantois*, Paris, 1969, pp. 273-274.

rendre justice à lui-même; mais il a accepté sa place dans le moment du danger, ce qui mérite une considération; il est un parfait honnête homme, ce qui dans tout temps devrait être reconnu pour la qualité la plus essentielle. On lui reproche beaucoup de petites fautes qui appartiennent toutes à la faiblesse humaine, mais dont un esprit supérieur devient maître, s'il ne sait pas les tourner en bien. Toute la ville, tout le département connaît ses petites tracasseries, qui ont eu lieu tantôt avec l'évêque, tantôt avec le maire, tantôt avec le gouverneur de la ville de Gand. L'Intendant et le maire ont dû conserver l'ancienne préfecture et l'ancienne mairie dans la plupart de ses membres, pour ne pas avoir à diriger une machine sans roue quelconque. L'influence des buralistes si méprisable, si pernicieuse, existe donc puissamment sous eux et le public s'accoutume à les regarder comme étrangers à leurs administrations, quoiqu'on ne puisse nier que l'un et l'autre se donnent beaucoup de peûnes. D'ailleurs ce n'est pas seulement le buralisme que le public regarde, mais l'esprit de leurs buralistes qui est décidément français et mauvais"⁵⁰.

Bij de definitieve organisatie van zijn koninkrijk kon Willem I een figuur als d'Hane de Steenhuyse niet over het hoofd zien. Daarvoor verpersoonlijkte deze laatste te duidelijk de conservatieve politieke opinie. Maar als hoofd van een provincie kon de koning hem ook niet handhaven omdat de politieke visie van beiden te ver uiteen liepen en de koning aan de gouverneurs een belangrijke beïnvloedende rol had toebedacht. Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse werd bijgevolg in oktober 1815 als intendant vervangen door ridder Patrice de Coninck, die voortaan de titel van gouverneur droeg⁵¹ d'Hane de Steenhuyse was nochtans niet in ongenade gevallen. Hij werd terzelfdertijd benoemd tot kamerheer van de koning en tot lid van de Eerste Kamer van de Staten-Generaal. Zijn schoonzoon van Pottelsberghe de la Potterie werd in het voorjaar van 1816 eveneens lid van de ridderschappen van de provincie Oost-Vlaanderen⁵². In zijn pogingen om het Ancien Régime te restaureren had d'Hane de Steenhuyse een bondgenootschap gesloten met de hoge clerus⁵³. Toen eenmaal definitief tot de oprichting van het Verenigd koninkrijk beslist was, aanvaardde d'Hane de Steenhuyse echter de figuur van Willem I en stelde hij zich onafhankelijk op ten opzichte van de eisen van de clerus. In tegenstelling tot zijn zoon, die in 1819 bij zijn benoeming tot burgemeester van Drongen de voorgeschreven grondwettelijke eed slechts "met modificatie" wenste af te leggen, stapte Jean-Baptiste d'Hane zelf over alle bezwaren heen in het najaar van 1815. Hij aanvaardde probleemloos de voorwaarden voor het lidmaatschap van de Eerste Kamer⁵⁴. Hij was uit hoofde van zijn adellijke titel lid van de ridderschappen van Oost-Vlaanderen. Doordat hij in

(50) A.R.A.B., *Papieren van Gobbelschroy*, V, pp. 222 r° - 225 r°.

(51) J. VLAMINCK, *op.cit.*, pp. 53-59.

(52) H. BALTHAZAR, *Structuren ...*, II, p. 434.

(53) E. LAMBERTS, *Kerk en Liberalisme in het Bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme*, Leuven, 1972, pp. 33-34.

(54) A.R.A.H., *Staatssecretarie*, b. 782, 22.3.1819, nr. 3; b. 2291, 12.8.1825, nr. 128; *Binnenlandse Zaken - Binnenlands Bestuur*, b. 406, repertorium 1819, volgnr. 381, 5.5.1819, nr. 3.

Gent gedomicileerd was en voldoende belastingen betaalde was hij ook kiezer van de stad⁵⁵. In 1823 werd hij door Gent verkozen tot lid van de Provinciale Staten, maar hij weigerde dit mandaat omdat "hij verkiest zijn kiezersregt uitte oefenen voor de Ridderschap"⁵⁶.

Als overtuigd verdediger van het Ancien Régime was graaf d'Hane de Steenhuyse ook gewonnen voor het herstel van de adel als erkende stand, met de daaraan verbonden prerogatieven en privileges. Om de eisen in die zin kracht bij te zetten riep hij zowel in 1816 als in maart 1817 een vergadering van edelen bijeen, en zette hij een petitiecampagne op touw. Een flink deel van de ondertekenaars, in hoofdzaak plattelandsbewoners, zouden door hun afhankelijke positie als pachter, onder druk gestaan hebben om hun handtekening te plaatsen⁵⁷. Het initiatief leverde echter niets op.

De bevoegdheden van de Eerste Kamer waren zeer beperkt. De leden werden rechtstreeks door de koning benoemd en waren dus ten zeerste van hem afhankelijk. Initiatiefrecht op wetgevend vlak bezaten de leden ook al niet en de voorstellen die aan hen werden voorgelegd, waren al eerder door de Tweede Kamer goedgekeurd. Toch verwierven enkele leden vlug de reputatie van opposant. Markies Georges de Trazegnies ging door voor de woordvoerder van die oppositie, maar d'Hane de Steenhuyse werd meestal in één adem met de Trazegnies genoemd. De adellijke eerste kamerleden uit het Zuiden verzetten zich vooral tegen het beleid van de koning en de regering op het vlak van de landbouw. Als grootgrondbezitters waren ze voor dit onderdeel van het beleid ook het meest gevoelig. Hun verzet betrof concreet twee domeinen. Ten eerst pleitten ze voor lagere lasten op landbouwprodukten. Ze waren bijgevolg tegen de wetten op het maal- en slachtgeld. In juli 1821 werden die wetten door beide kamers met een nipte meerderheid aanvaard en de koning had daartoe heel wat — nauwelijks nog legale — middelen moeten aanwenden. Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse, die het gewaagd had om tweemaal tegen te stemmen, werd bestraft voor zoveel politieke zelfstandigheid of ontrouw — al naargelang van de invalshoek. Nagenoeg onmiddellijk werd hij als kamerheer op "non-actief" gesteld en werd hem tot nader order verzocht om in die hoedanigheid niet meer aan het hof te verschijnen⁵⁸. Als lid van de Eerste Ka-

(55) R.A.G., *Fonds Scheldepartement*, nr. 2118/47, Tabel van de Ingezeten der Stad, welke de vereychten bezitten om tot Kiezers te konnen benoemd worden, 12.10.1818, 11.9.1820, 24.9.1822, 17.8.1824; *Familiefonds*, b. 6129, Papieren Du Bosch, stuk II, Kiezers voor de landelijke stand van Zeeland, 1817, 1824; S.A.G., *Modern Archief*, D 1/12, *Gemeenteraad Belgische Tijd (sic)*, lijste der 60 heeren kiezers in gevolge het opnemen van de Kiezingen van de stemgerechtigde der stad Gent, september 1824.

(56) S.A.G., *Modern Archief*, H 5, Verkiezingen van de leden van de Staten-Provinciaal, 1818-1829, Gouverneur de Lens aan de burgemeester van Gent, 28.5.1823.

(57) P. CLAEYS, *op cit.*, pp. 344-345; H. BALTHAZAR, *Structuren ...*, II, p. 432.

(58) K.H.A., *Archief Hofcommissie Brussel*, Diversen, Staatsraad aan Mercy d'Argenteau, 16.7.1821 (copie); J.J.F., NOORDZIEK, *Verslag der handelingen van de Saten/Generaal 1814/1815* 1830/1831, 's Gravenhage, 1862 sv., VI, p. 509; E. WAISVISZ, *Regeeringsoptreden tegen ambtenaren onder koning Willem I*, De socialistische Gids, XIX, 1934, p. 69; W.F. PRINS, *Tien jaren uit onze parlementaire geschiedenis*, De Gids, XI, 1937, 4, p. 87; P.W. MEERTS, *Kamerleden, 1815-1830. Een onderzoek naar de sociale en politieke achtergrond van de personen die zitting hadden in de Staten-Generaal van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)*, Leiden, 1977, p. 22.

mer bleef d'Hane de Steenhuyse zich met dezelfde regelmaat aandienen op audiënties, bals en diners. Het contact met de koning, die in 1815 ook nog enkele dagen bij hem in de Veldstraat te gast was geweest, was dus niet helemaal verbroken⁵⁹. De sanctie tegen d'Hane de Steenhuyse werd pas in januari 1823 ingetrokken. Samen met de graaf van Spangen en de prins de Chimay werd hij opnieuw tot de dienst van de koning toegelaten⁶⁰. Een dergelijke maatregel werkte natuurlijk averechts: de boven vermelde verkiezing van 1823 was daar waarschijnlijk niet vreemd aan. Het imago van d'Hane de Steenhuyse als opposant was er in elk geval niet door aangetast, integendeel.

Het tweede domein van het verzet van de kant van d'Hane de Steenhuyse betrof de keuze tussen vrijhandelspolitiek en protectionisme. Samen met enkele andere Oostvlaamse grondeigenaars verzocht hij in maart 1822 om de afkondiging van een verbod op invoer van vreemde granen. In de petitie aan de Tweede Kamer wezen ze erop hoe de landbouw te lijden had onder het huidig stelsel. Niet alleen de grondeigenaars en de landbouwers verarmden erdoor; ook de steden zouden er op termijn nadeel van ondervinden. In de omliggende landen werd de landbouw wel gesteund, en vormde er een bloeiende sector. In Vlaanderen, met de landbouw als basis van de welvaart, verdiende dit buitenlandse voorbeeld zeker navolging. Alleen een algeheel invoerverbod en stimulering van de uitvoer zou de situatie langzaam kunnen verbeteren⁶¹. Ook op dit punt kreeg d'Hane de Steenhuyse nooit volledig voldoening.

Reeds eerder werd er op gewezen dat het, ondanks wrijvingspunten niet tot een totale breuk kwam tussen d'Hane de Steenhuyse en de overheid. Dat wordt geïllustreerd door het feit dat de gewezen intendant ook in de jaren twintig opnieuw deelnam aan de laatste verkopen van nationale domeinen⁶², maar meer nog wellicht door zijn abonnement op de *Journal de Gand*. Ook na de preken van de clerus tegen die krant zegde d'Hane de Steenhuyse zijn abonnement niet op⁶³.

Bij de aanhef van deze biografie is al melding gemaakt van de specifieke rol van Jean-Baptiste d'Hane de Steenhuyse bij de instandhouding van de politieke traditie in zijn familie. Hoewel optredend in een periode waarin het Ancien Régime, waarvan hij zo een groot voorstander was, aan alle kanten ondergraven werd, slaagde hij er toch in het niveau van de politieke

(59) K.H.A., *Archief koning Willem I*, X, 12, Stukken betreffende uitnodigingen ten Hove, 1816-1828 en s.d.; *Archief Hofcommissie Brussel*, Register verleende audiënties, maart 1816 - januari 1823; Registers vermeldende de personen welke ten Hove zijn geïnviteerd, 1819-1820, 1822-1823; Audiëntiën, oktober 1820 - oktober 1821 en 1826-1829; DK 13^E, Register van genodigden op diners en bals ten hove Brussel, 20.10.1820 - 29.9.1821; DK 13^E, Lijsten en kaarten voor uitnodigingen voor bals en diners, 1818-1823; P. CLAEYS, *op.cit.*, p. 326.

(60) K.H.A., *Archief Hofcommissie Brussel*, Diversen, Secretaris van Staat aan Mercy d'Argenteau, 11.1.1823.

(61) J.J.F. NOORDZIEK, *op. cit.*, VII, p. 140.

(62) J. LAMBERT, *op. cit.*, pp. 236-246, 350-351, 368-371.

(63) A.R.A.H., *Binnenlandse Zaken*, b. 17, nr. 534, Liste des abonnés au *Journal de Gand*, 11.11.1825; R. CLICTEUR, "*Le Journal de Gand*" (1 januari 1815) 9 december 1830), Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1966, p. 370.

mandaten binnen zijn familie tot het nationale vlak te verheffen en die mandaten aan zijn kinderen door te geven. De restauratiegeest van de post-napoleontische periode was daar natuurlijk niet vreemd aan, maar de rijkdom van d'Hane de Steenhuyse was uiteraard ook een niet te verwaarlozen factor. Bij zijn overlijden op 17 januari 1826⁶⁴ liet hij zijn erfenamen ruim 1220 hectaren aan onroerende goederen na. Aangezien het om een erfenis in rechte lijn ging kunnen we ons geen beeld vormen van de totale waarde van deze gronden, noch van de waarde van zijn roerend bezit⁶⁵. Een en ander was in elk geval voldoende om het zijn kinderen mogelijk te maken een veelbelovende carrière te starten in politieke en militaire dienst⁶⁶.

(64) U.B.G., *Handschriftenverzameling*, Hs 3515, E. DE POTTER, *Nécrologie gantoise*, I, p. 228.

(65) R.A.G., *Administratie van Registratie en Domeinen*, reeks 187, *Registratie van Successies*, Gent, 1826, nr. 732, 8.7.1826.

(66) CARON, *Biographies de contemporains belges*, Bruxelles, 1847, II, pp. 45-47; L. BERTRAND, *Biographie générale des Belges morts ou vivants ...*, Bruxelles, 1850, p. 105; Ch. POPLIMONT, *Biographies nationales. La noblesse belge*, Bruxelles, 1853, II, pp. 92-93; H. VIGNERON, *La Belgique militaire ...*, Bruxelles, 1855, pp. 367-372; G. LÉBROCQUY, *Types et profils parlementaires*, Paris-Bruxelles, 1873, pp. 450-451; F. BERNAERT, *Fastes militaires des Belges au service de la France (1789-1815)*, Bruxelles, 1898, pp. 41-42; C. GERRETSON, *op. cit.*, pp. 370-371; L. AMEYE, *Inleiding tot de studie van het parlementaire korps in België van 1831 tot 1914*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1956, II, p. 53; J. LAUREYSSENS, *Bijdrage tot de geschiedenis der Naamloze vennootschappen in België (1830-1840)*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1963, II, pp. 289-290; R. CLICTEUR, *op. cit.*, p. 354; E. DE RIDDER-DE SADELEER en M. CORDEMANS, *Verkiezingen en verkozenen in het arrondissement Aalst, 1831-1878*, Gent, 1968, p. 153; H. BALTHAZAR, *Structuren ...*, III, pp. 178-180; F. JACOBS, *De Belgische Revolutie, augustus-september 1830. De leden van het Belgisch Establishment (1830-1834) in deze revolutie en eerste organisatie van België*, Gent, R.U.G. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1970, pp. 132-133; J. STENGER, e.a., *Index des Eligibles au Sénat (1831-1893)*, Bruxelles, 1975, pp. 221-222.

BIJLAGE 1

GENEALOGIE D'HANE DE STEENHUYSE

d'Hane Emmanuel Ignace, graaf, ° Gent, 31.7.1702 — † Gent, 14.10.1771, x 1° Gent, 8.9.1725 met d'Heyne Jeanne Thérèse, ° 3.7.1705 - † Gent, 5.4.1735, dochter van d'Heyne François, heer van Leeuwergem en Billet Jeanne Alexandre; x 2° Gent, 18.1.1738 met de Mey Marie Jeanne, axa 11.2.1694 - † 14.8.1766, dochter van de Mey Guillaume en d'Ophem Marie. Van de 8 kinderen uit het eerste huwelijk overleden er 6 op jonge leeftijd.

1. d'Hane Pierre Joseph, graaf, heer van Leeuwergem, schepen van de keure van Gent, ° Gent, 29.10.1726 - † Gent, 5.4.1786, x Gent, 13.6.1747 met de la Vilette Colette Thérèse, ° Brugge, 26.10.1722, dochter van de la Vilette Joseph Josse, raadspensionaris van het Brugse Vrije en procureur-generaal van de Raad van Vlaanderen, en van de Mey Marie Jeanne.
 - a. d'Hane Emmanuel Pierre, ° 21.3.1751 - Engeland, 1800, vrijgezel.
 - b. d'Hane de Steenhuyse Jean-Baptiste, heer van Leeuwergem, ° Gent, 21.8.1757 - † Gent, 17.1.1826, x 29.4.1783 met Rodriguez d'Evora y Vega Marie—Madeleine, ° 1.11.1760 — † 11.7.1842, dochter van Rodriguez d'Evora y Vega Emmanuel Joseph en van Maelcamp Isabelle.
 - 1° d'Hane de Steenhuyse Julie-Marie, ° 7.11.1784 - 24.9.1835, x 27.4.1809 met van Pottelsberghe de la Potterie Chrétien Emmanuel, ° 8.11.1773, zoon van van Pottelsberghe de la Potterie Jean-Baptiste en van Balde de Cattenaye Marie-Josèphe. Drie kinderen.
 - 2° d'Hane de Steenhuyse Charles Joseph, ° Gent, 30.4.1786, x barones Dons de Lovendeghem Christine Joséphine, ° 1782 - † 9.10.1846, dochter van Dons de ten Broucke Jean Jacques en van Zaman Thérèse Jeanne. Vier kinderen.
 - 3° d'Hane de Steenhuyse Louis Emmanuel, ° Gent, 23.11.1788, x 22.5.1821 met de Kerchove d'Oesselghem Virginie, ° 11.1.1801, dochter van de Kerchove d'Oesselghem Charles en van Piers de Raveschoot N. Geen kinderen.
 - 4° d'Hane de Steenhuyse Constantin-Joseph, ° 15.11.1790 - † Oudergem, 18.9.1850, luitenant-generaal, hoofd van het militair huis van de koning.
 - 5° d'Hane de Steenhuyse Eugène Emmanuel, ° 10.6.1795.
 - 6° d'Hane de Steenhuyse Jean-Baptiste, ° 26.2.1797, senator, x 27.4.1823 met de Potter de Commynes Adelaïde Marie, ° 12.9.1803.
 - 7° d'Hane de Steenhuyse Edmond-Joseph, ° Gent, 26.5.1802.
 - c. d'Hane Joseph Gaspard, † 6.6.1760 op jonge leeftijd.
 - d. d'Hane Marie Colette, ° 5.4.1761, x Gent, 8.4.1780 met della Faille Joseph Sébastien, ° 20.1.1750, zoon van della Faille Emmanuel Jean en van de Ghel- linck Sabine Jacqueline.
2. d'Hane Jean François, heer van Paridaen, ° 24.3.1729 - † 17.2.1763. Geen nakomelingen.

Bron:

U.B.G., *Handschriftenverzameling*, Hs 2456; P.J. GOETGEBUER, *Biographie gantoise*, p. 26; G. VAN HOOREBEKE, *Le nobiliaire de Gand ...*, Gand, 1849, pp. 171-173; L. BERTRAND, *Biographie générale des Belges morts ou vivants ...*, Bruxelles, 1850, pp. 105, 184; Ch. POPLIMONT, *Biographies nationales. La noblesse belge*, Bruxelles, 1853, II, pp. 92-93; C. GERRETSON, *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap. Bescheiden 1810-1876. Eerste stuk*, 's Gravenhage, 1951, pp. 371, 409.

TAALGEOGRAFIE EN GESCHIEDENIS

door

Jacques VAN KEYMEULEN

0. INLEIDING

Het hoeft geen betoog dat de traditionele Nederlandse dialecten met uitsterven worden bedreigd. Door de hogere scholingsgraad van de bevolking, door de verhoogde mobiliteit en door de ingrijpende maatschappelijke veranderingen in de laatste decennia wordt het dialect gaandeweg zelfs in de intieme huiskring door de standaardtaal verdrongen.

Dat proces is in Nederland, dat al eeuwenlang op een „inheemse” cultuurtaal kan bogen, al heel wat verder gevorderd dan in Nederlandstalig België. Ook in Vlaanderen echter komen de traditionele dialecten de laatste jaren onder sterke druk te staan; ze vervlakken tot regiolecten als „algemeen Westvlaams” of „beschaafd Limburgs”. Men kan daarbij nog wel horen uit welke regio iemand afkomstig is — ook de A.N-sprekende Westvliming kan de g en de h maar moeilijk uit elkaar houden; de Limburger blijft „zingen” — de dialectische schakeringen binnen de regio gaan echter verloren.

De taak van de huidige dialectologie is dan ook tweeledig: inventarisering-bestudering van wat verloren dreigt te gaan en de studie van het transitieproces tussen dialect en cultuurtaal. De vervlakking van de traditionele dialecten tot regionale variëteiten van de standaardtaal is merkbaar op het gebied van de klanken, van de vormen (verbuiging, vervoeging ...) en van de syntaxis (woordvolgorde ...). Het is echter vooral de dialectische woordenschat die het snelst uitsterft. De dialectische woordenschat verbonden met de vroegere levens- en werkomstandigheden leeft enkel nog voort in het geheugen van de oudste generatie.

Het is de bedoeling van ons artikel aannemelijk te maken dat de inventarisering van de traditionele dialectische woordenschat een zaak is die niet alleen taalkundigen aanbelangt, maar ook historici kan interesseren. Taal is immers een belangrijk sociaal en cultureel fenomeen. De woordenschat van een taal weerspiegelt de materiële en geestelijke cultuur van de taalgemeenschap. De dialectlexicografie, de wetenschap die zich bezighoudt met de beschrijving van de dialectische woordenschat, heeft raakpunten met de sociale geschiedenis (dialectwoordenschat als spiegel van de volkscultuur), met de historische geografie (dialect als geografisch fenomeen) en met de mondelinge geschiedenis (door de manier waarop de gegevens verzameld worden).

Aan de hand van enkele voorbeelden zullen we trachten aan te tonen dat de dialectologische woordverzamelingen ook voor de historische wetenschappen relevant kunnen zijn. We maken ook van de gelegenheid gebruik om in het kort de 3 lopende dialectlexicografische projecten in het Zuidnederlandse gebied voor te stellen.

1. HISTORISCHE TAALKUNDE EN HISTORISCHE WERKELIJKHEID

Het kan binnen het bestek van dit artikel niet de bedoeling zijn een uitgebreid theoretisch exposé te houden over een erg controversieel onderwerp als de relatie tussen taal en (historische) werkelijkheid. We volstaan met enkele bedenkingen die het kader helpen schetsen waarbinnen hetgeen volgt geplaatst moet worden.

De historische taalkunde, in de praktijk een andere term voor „historische dialectologie”, is een van de vele hulpwetenschappen van de geschiedenis. O.i. is de historische taalkunde een erg belangrijke hulpwetenschap omdat ze zich bezighoudt met de taal waarin de historische bron gesteld is. De historische klankleer, vormleer, syntaxis enz. helpen de historische bron begrijpen en kunnen tot op zekere hoogte bronnen helpen dateren en lokaliseren. De historicus is echter ongetwijfeld het meest vertrouwd met de produkten van de historische lexicografie: de historische woordenboeken. Een goed inzicht in de betekenis van de woorden in de historische teksten is immers belangrijk voor een goed begrip van de bronnen.

Voor een historicus is niet alleen een goede kennis van de betekenis van woorden van belang, maar ook een goed inzicht in de natuur van „betekenis” zelf. Een tekst, de woorden in een historische tekst, geven immers geen directe toegang tot de historische werkelijkheid. De relatie tussen taal en werkelijkheid is niet direct, maar indirect. Een woord verwijst niet naar een zaak, maar naar een „betekenis”, die het resultaat is van de wijze waarop een taalgemeenschap de werkelijkheid waarin ze leeft ervaart, indeelt en lexicaliseert (= benoemt). Het geheel van de woordbetekenissen creëert een tussenwereld die de intermenselijke communicatie over de werkelijkheid mogelijk maakt¹.

De woordenschat (woorden + betekenissen) vormt een systeem dat voortdurend in evolutie en — voor zover het dialecten betreft — geografisch gedifferentieerd is. De woordenschat is een historisch produkt dat voortdurend aan de noden van de taalgemeenschap wordt aangepast. Een eenvoudige illustratie van het feit dat de middeleeuwse mens zijn ervaringswereld anders indeelde dan de moderne mens, levert de betekenis van het woord *vis*. In de huidige taal betekent *vis* grofweg 'dier dat onder water leeft en kan zwemmen'². Vandaar dat een walvis, een zoogdier, in de taal toch tot de vissen wordt gerekend. Uit middeleeuwse teksten zijn citaten

(1) Voor de geïnteresseerde verwijzen we hier naar: D. Geeraerts, *Woordbetekenis. Een overzicht van de lexicale semantiek*. Reeks Taal en Communicatie. Kennismaking met de linguïstiek, Nr. 6. Leuven/Amersfoort (1986) en D. Geeraerts, *Wat er in een woord zit. Facetten van de lexicale semantiek*, Leuven (1989).

(2) In Van Dale vinden we bij *vis* als betekenis „naam van in het water levende gewervelde dieren met een gestrekt, meest spoelvormig lichaam, rood, koud bloed, vinnen als ledematen en kieuwen als ademhalingsorganen (Pisces)”. Het is duidelijk dat we hier met een wetenschappelijke definitie te doen hebben. Dergelijke definities stemmen dikwijls niet overeen met de betekenis zoals die binnen een taalgemeenschap leeft.

bekend als „vischen ... Die in scellen ligghen, als musselen doen (J. van Maerlant, *Naturen Bloeme* V, 345)³. De onder water levende weekdieren als mosselen en oesters werden in de middeleeuwen ook tot de vissen gerekend. De middeleeuwer deelde de dierenwereld blijkbaar anders in dan wij; voor hem was de wijze van voortbewegen geen doorslaggevend element om een dier *vis* te noemen. Het feit dat de woordvorm onveranderd is gebleven, doet vandaag het gevaar ontstaan dat het woord *vis* in middeleeuwse teksten door een 20ste-eeuwse lezer anders wordt begrepen dan door de middeleeuwse mens.

Om de betekenisontwikkelingen door de tijden heen te kunnen volgen, is het nodig uitgebreide woordverzamelingen aan te leggen. Het verzamelen van de uitstervende dialectwoordenschat is daarbij van primordiaal belang. De dialecten zijn immers natuurlijke, niet-genormeerde taalsystemen die ten minste tot het Middelnederlands opklimmen. In de dialecten zijn talrijke oude woordvormen en woordbetekenissen overgeleverd die de reconstructie van betekenisevoluties mee mogelijk maken. Woordenboeken van de huidige streektaalen vormen dus enerzijds een aanvulling bij de historische woordenboeken, anderzijds leveren ze argumenten voor de hypothesevorming omtrent de manier waarop de historische mens zijn ervaringswereld categoriseert en benoemt.

2. DE MODERNE DIALECTWOORDENBOEKEN (WBD, WLD, WVD)⁴

Aan de universiteiten van Nijmegen en Gent lopen sedert geruime tijd (in Nijmegen vanaf 1960, in Gent vanaf 1972) grootscheepse projecten om de uitstervende traditionele dialectwoordenschat te inventariseren⁵. In Nijmegen wordt het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD) en

(3) Het voorbeeld werd gehaald uit: F. De Tollenaere, *Alfabetische of Ideologische Lexicografie?* (Bijdragen tot de Nederlandse Taal- en Letterkunde I), Leiden (1960), 12-14. We kunnen ons in verband met de middeleeuwse betekenis ook afvragen welk prototype met die betekenis verbonden was. Dacht de middeleeuwer bij *vis* in de eerste plaats aan een vis of aan een oester?

(4) Voor meer details over opzet en methode van de woordenboeken verwijzen we naar: A. Weijnen en J. Van Brakel, *Voorlopige Inleiding op het Woordenboek van de Brabantse Dialecten*. Assen (1967); A. Weijnen, J. Goossens, P. Goossens, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten. Inleiding & I. Agrarische Terminologie. Afl. 1*, Assen (1983); M. Devos, H. Ryckeboer en J. Taldeman, *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Inleiding*, Tongeren (1979).

(5) WBD en WLD worden samengesteld aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (NCDN) van de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Het WVD is een project van het Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialektologie van de Rijksuniversiteit in Gent.

Het systematisch geordende dialectwoordenboek dat aan het Staringinstituut in Doetinchem wordt gemaakt, het Woordenboek van de Achterhoekse en Liemerse Dialecten (WALD), hebben we niet in ons artikel behandeld. De rubriceringen van het WALD wijken af van die van WBD/WLD/WVD, en het WALD-gebied sluit niet aan bij het Zuidelijk Nederlands.

het Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD) geproduceerd. Het WBD bestrijkt het oude hertogdom Brabant (= de provincies Vlaams-Brabant, Antwerpen en Noord-Brabant); het WLD de beide provincies Limburg. Het onderzoeksgebied van het Gentse project, het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD) omvat het vroegere graafschap Vlaanderen (= Frans-, West-, Oost- en Zeeuwsch-Vlaanderen). 'Vlaams' dient hier dus in dialectologische zin begrepen te worden, d.w.z. een benaming voor de groep dialecten die in het zuidwesten van het taalgebied gesproken wordt, niet voor de taal van heel Nederlandstalig België.

Het verschil tussen de bovengenoemde moderne dialectwoordenboeken en de reeds bestaande grote (19de-eeuwse) dialectwoordenboeken, waarop ze chronologisch aansluiten, bestaat vooral in een nieuwe wijze van verzamelen en presenteren van het materiaal. De woordenschat wordt systematisch verzameld door middel van vragenlijsten, die elk een bepaald onderdeel van de leefwereld van de dialectspreker bestrijken. Daartoe is een uitgebreide rubricering uitgewerkt binnen 3 grote afdelingen: I. Agrarische terminologie, II. Niet-agrarische terminologieën en III. Algemene Woordenschat. De vragenlijsten worden ingevuld door honderden plaatselijke medewerkers, alleen of samen met informanten. De sociale groep van wie de woordenschat wordt opgevraagd kan grofweg gedefinieerd worden als de oudste generatie van de (agrarische) plattelandsbevolking.

Bij het „eigen materiaal” wordt dan het „vreemd materiaal” gevoegd: i.e. alle dialectwoorden geëxcerpeerd uit gepubliceerde en ongepubliceerde bronnen sedert 1880 (o.a. oudere verzamelingen, bestaande dialectwoordenboeken, volkskundige tijdschriften enz.).

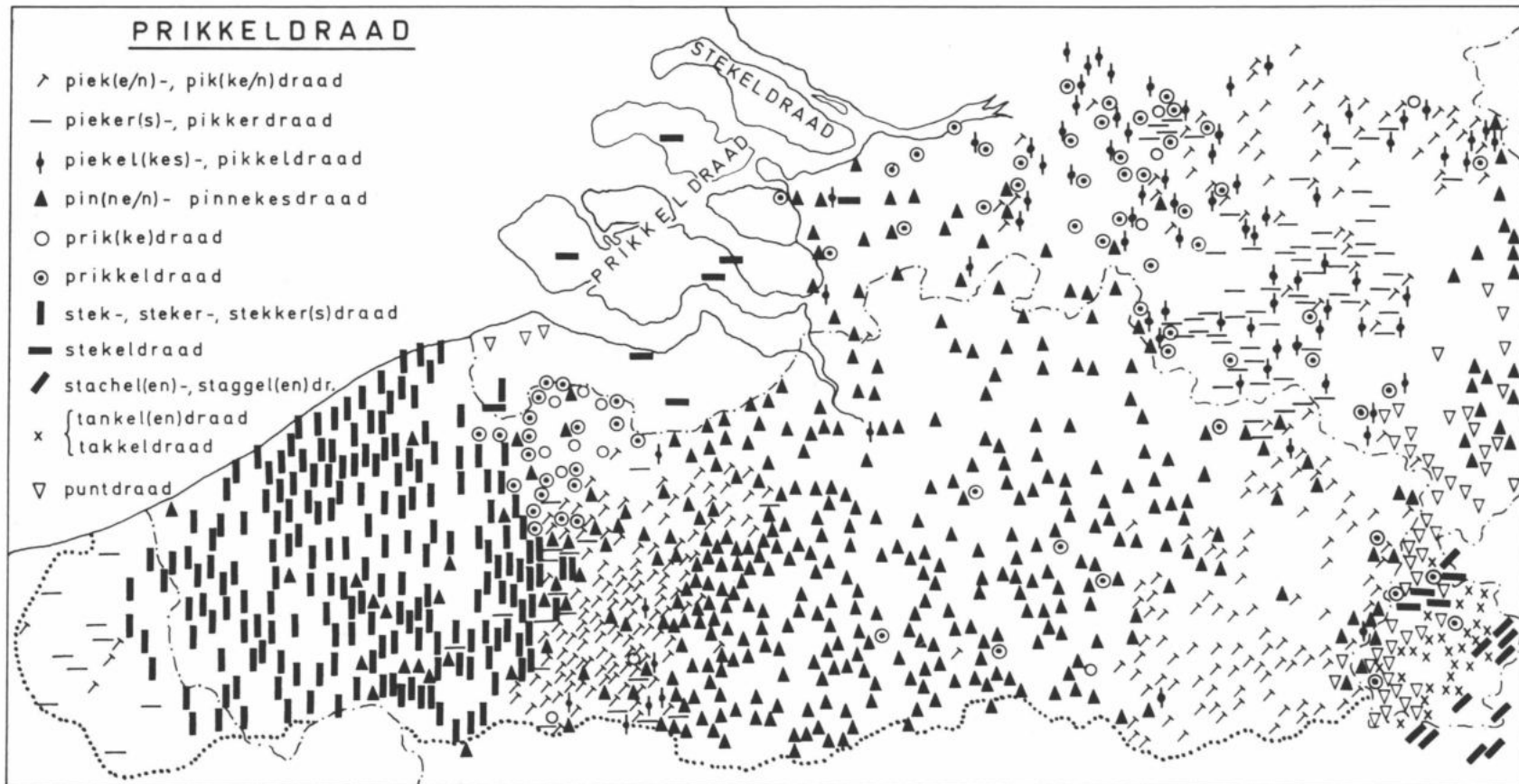
Niet alleen het verzamelen van de dialectische woordenschat, maar ook het publiceren ervan, gebeurt systematisch — onderwerp per onderwerp —, met alfabetische indices⁶. Elk lemma (= woordenboekartikel) bevat⁷:

- a) een lemmatitel (bv. DORSVLOER)
- b) een definitie (met eventueel toelichtingen, illustraties e.d.)
- c) de lijst van de verschillende woorden die in de verschillende dialecten binnen het onderzoeksgebied voorkomen.
- d) de uitspraak van de woorden (in een benaderende spelling)
- e) per uitspraakvariant de verspreiding van de woorden (aangeduid door plaatscodenummers).
- f) eventueel een woordkaart (gebaseerd op e)), waarop de verspreiding van de verschillende woorden gevisualiseerd wordt.

Door de systematische presentatie staat samen wat naar de betekenis samen hoort en ook hoeft men niet te wachten tot de volledige woorden-

(6) Er zijn door de 3 woordenboeken reeds een heel aantal afleveringen gepubliceerd, uitsluitend van de delen I en II. Het WBD/WLD wordt uitgegeven door Van Gorcum in Assen, het WVD door Michiels in Tongeren.

(7) Het WVD brengt, in tegenstelling tot het WBD/WLD, per aflevering zowel een Wetenschappelijk Apparaat als een gepopulariseerde (en leesbaarder) versie uit (zie op cit. *Inleiding...*).

Uit: H. Ryckeboer, „Woordenboek van de Brabantse Dialecten” (recensie). In: *Lewense Bijdragen* 70 (1981), blz. 184.

schat is verzameld voor men tot publikatie kan overgaan, zoals dat wel het geval is bij alfabetische woordenboeken.

De drie woordenboeken geven een overzicht van de dialectwoordenschat van de Zuidnederlandse dialecten. Door de parallelle manier van werken zijn de gegevens in hoge mate vergelijkbaar. Niet alleen leveren ze een schat aan woordvormen en woordbetekenissen dit ten dienste gesteld kunnen worden aan de historische lexicografie, maar ook kunnen grote overzichtskaarten getekend worden van de verspreiding van de woorden voor de onderscheiden begrippen.

Een mooi voorbeeld van een overzichtskaart levert kaart 1 „prikkel-draad”. Op het kaartbeeld verschijnt het Brabantse *pinnekesdraad* ook in het Vlaamse en Limburgse dialectgebied: het omgekeerde is echter niet het geval. De Brabantse expansie, die voor heel wat spraakklanken vanaf de late middeleeuwen aangetoond kan worden, zet zich voor de woordenschat nog tot in de huidige tijd door. Het Brabants gedraagt zich in het zuiden als een soort cultuurtaal: Brabantse woorden worden in andere dialectgebieden „geparachuteerd”. Dat is een verspreidingspatroon dat typisch is voor een cultuurtaal, die dialectgebieden niet aan de randen maar over een grote uitgestrektheid van binnenuit aantast. Hetzelfde verschijnsel kunnen we ook constateren voor *ruif* op kaart 2.

Die woordkaarten, met voor heel wat begrippen een zeer rijk gevarieerde woordenschat, waarbij vele woorden een bepaald gebied blijken in te nemen, weerspiegelen een geografische dynamiek, waarvan de interpretatie o.a. in de sociaal-economische verhoudingen gezocht moet worden. De expansie van het Brabants bijvoorbeeld kan alleen verklaard worden door de culturele suprematie van Brabant, een suprematie die allicht niet tot de taal beperkt is. Het feit dat woorden langzaam over een bepaald gebied uitdeinen, terwijl andere „geparachuteerd” worden, weerspiegelt allicht twee verschillende verspreidingspatronen van cultuurelementen in het algemeen.

3. WOORDEN, ZAKEN EN GEOGRAFISCHE PATRONEN

Woorden hebben de neiging een bepaald geografisch gebied te bezetten. Op woordkaarten ziet men kerngebieden en overgangsgebieden; gebieden in ogenschijnlijke rust en gebieden waar verschillende woorden met elkaar concurreren. Elke taalkaart is een momentopname van de dynamische taalwerkelijkheid; ze vertoont daardoor haast nooit een statisch beeld.

Om de geografische patronen die de woordkaarten laten zien adequaat te kunnen interpreteren, moet men zich twee fundamentele onderscheidingen goed voor de ogen houden: het onderscheid tussen de creatieve en de sociaal-geografische dimensie van taalverandering en het onderscheid tussen woord en zaak.

Wanneer binnen een taalgemeenschap een expressieve nood ontstaat (bv. doordat een nieuw voorwerp wordt geïntroduceerd dat men wil benoemen), worden binnen die taalgemeenschap een tijd lang voortdurend voorstellen tot benoeming gedaan door diverse individuele taalgebruikers; één

of enkele vondsten worden succesvol en verspreiden zich onder (een deel van) de taalgemeenschap. De oplossing kan natuurlijk ook bestaan in het uitbreiden van een reeds bestaande categorie. Een nieuw voorwerp wordt dan benoemd met een reeds bestaand woord; men breidt dus de reeks zaken uit die met dat woord benoemd kunnen worden. De introductie van een nieuw model van schoenen bijvoorbeeld hoeft niet noodzakelijk aanleiding te geven tot een nieuw woord: het woord *schoen* blijft voldoende; alleen wordt de categorie van de schoenen met het nieuwe model uitgebreid. Veranderingen in de materiële cultuur leiden dus niet noodzakelijk tot veranderingen in de woordenschat; omgekeerd heeft elke verandering in de woordenschat echter wel te maken met veranderingen in de buitentalige werkelijkheid.

De taalkunde hield zich traditioneel in de eerste plaats met het creatieve moment bezig. De manier waarop een nieuw woord of een nieuwe betekenis zich dan door de sociale klassen verspreidde werd tot het ontstaan van meer sociaal gerichte taalkundige disciplines (sociolinguïstiek, sociodialectologie) stiefmoederlijk behandeld. Wel had men aandacht voor de geografische dimensie. Zo poogde men o.a. taalkaarten te relateren aan kaarten van buitentalige fenomenen⁸.

Een tweede fundamenteel onderscheid is het onderscheid tussen woord en zaak. Het verspreidingsgebied van een woord stemt niet noodzakelijkerwijs overeen met het verspreidingsgebied van de zaak waaraan dat woord refereert. Op grond van kaart 1 'prikkel-draad' zou een oppervlakke beschouwer in de verleiding kunnen komen te denken dat de prikkel-draad vanuit Brabant in de andere provincies bekend is geraakt. We zien immers hoe het Brabantse woord *pinnekesdraad* naar het westen en het oosten toe expandeert. Prikkel-draad is in België echter een Westvlaams produkt (firma Bekaert). Verschillende woorden beantwoorden dus niet noodzakelijk aan verschillende zaken, noch aan verschillende types van een zaak. Een Westvlaamse stekkersdraad is net hetzelfde voorwerp als een Limburgse stacheldraad. Hoewel de verspreiding van de zaak zeker invloed kan hebben op de verspreiding van het woord voor die zaak, is er toch geen één-op-één verhouding tussen beide. In West-Vlaanderen wordt de prikkel-draad geproduceerd; het Westvlaamse woord wordt echter niet samen met de zaak verspreid.

De relevantie van woordkaarten voor de zaakgeschiedenis is door de indirecte relatie tussen woord en zaak een complexe aangelegenheid. Woordgeschiedenis en zaakgeschiedenis zijn twee terreinen die bij de interpretatie van de kaarten bevruchtend op elkaar inwerken; beide kunnen argumenten leveren om hypothesen op het andere terrein te ondersteunen.

(8) A. Weijnen, *Nederlandse Dialectkunde*, Assen (1966), 80 zegt hierover: „Herhaaldelijk stemt de verbreiding van dialectische eigenaardigheden overeen met die van verscheidene extra-linguïstische feiten die elk afzonderlijk als verklarend beschouwd kunnen worden, zonder dat het duidelijk is, meestal, wat als de beslissende factor mag worden aangezien, het geografische, het politieke, het kerkelijke, het confessionele, het economische, het verkeers-, het koloniserende of nog een ander feit”.

Niet alleen de woorden op zichzelf, maar ook de verspreidingspatronen verdienen de aandacht van de historici. Taalkaarten reflecteren contactmogelijkheden en patronen in de sociaal-geografische verhoudingen. Taalbeïnvloeding veronderstelt immers dat de taalgebruikers regelmatig met elkaar omgaan; beïnvloeding gebeurt altijd van sociaal-hoger naar sociaal-lager⁹.

Het is echter niet altijd eenvoudig om verspreidingspatronen te duiden. In de eerste plaats moeten we rekening houden met het feit dat op een taalkaart patronen van erg ongelijke ouderdom naast elkaar voor kunnen komen. In de tweede plaats is het soms moeilijk om zonder taalhistorisch vergelijkingsmateriaal actieve (= sociaal 'hogere') en receptieve (= sociaal 'lagere') gebieden te determineren. Welke gebieden deinen uit, welke krimpen in? Is een taaleiland een relictgebied of net het begin van een taalvernieuwing. Het opstellen van historische taalkaarten is echter een erg tijdrovend werk. Het hoeft dan ook geen betoog dat men zich veelal beperkt — enkele uitzonderingen niet te na gesproken — tot het nauwkeurig bestuderen van de eigentijdse taalkaart en de historische woordenboeken.

4. ENKELE VOORBEELDEN

4.1. *Geografische taalbewegingen*

Voorbeeld 1 : kaart 2 'ruif' (houten of ijzeren traliewerk, in schuine richting boven de voederbak in stallen of hokken aangebracht, waarachter men hooi, gras enz. werpt).

Op de bijgaande ruif-kaart van de Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland¹⁰ van de hand van J. Berns, die aan de kaart een uitgebreid commentaar wijdde¹¹, ziet men heel wat verschillende woorden, die alle in bepaalde gebieden thuis geweest kunnen worden. De chaos die in een aantal streken lijkt voor te komen heeft vooral te maken met de omstandigheid dat taal een dynamisch gegeven is, maar ook met het feit dat het materiaal schriftelijk is opgevraagd (tussen 1935 en 1970). Mondelinge opvraging levert altijd betrouwbaarder gegevens en scherpere taalgrenzen.

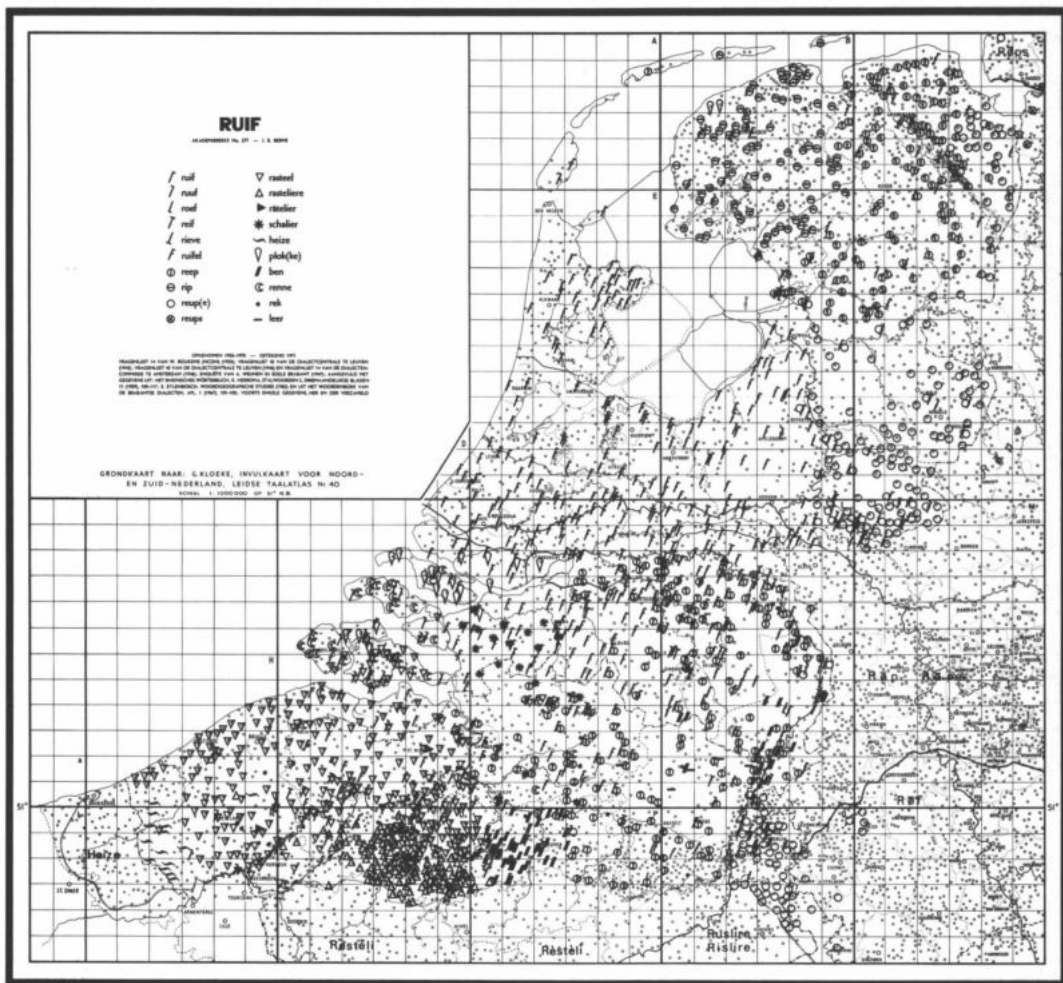
(9) Bij de interpretatie moet rekening gehouden worden met zowel intern- als extern-linguïstische factoren. Intern-linguïstische benaderingen zoeken verklaringen binnen het naar efficiëntie strevende taalsysteem zelf; extern-linguïstische benaderingen trachten de verschijnselen te verklaren door de band te leggen met buitentalige (historische) factoren. De intern-linguïstische factoren laten we hier buiten beschouwing.

(10) De Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland wordt samengesteld aan het P.J. Meertensinstituut (voorheen Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) te Amsterdam. Sedert 1981 heet de atlas Taalatlas van het Nederlands en het Fries.

(11) J. Berns, „Kaart 9: ruif”. In: J. Stroop (red.), *Toelichting bij de Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland II*. (Bijdragen en mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam XLVI), Amsterdam (1974), 170-222.

Kaart 2

TAALATLAS VAN NOORD- EN ZUID-NEDERLAND, AFL. 9 N° 9

We zien op de kaart benamingen van Germaanse oorsprong als *ruif* (het cultuurtaalwoord), *ruifel*, *reep*, *rip*, *reup(e)*, *plok*, *ren*, *rek* en *leer*, naast het woord van Keltische oorsprong *ben* en woorden van Romaanse herkomst *rasteel*, *rastelier*, *schalier* en *heize*, een oorspronkelijk Oudnederfrankisch woord dat door de Romania is ontleend en naderhand als Romaans leenwoord is teruggekeerd. Voor een gedetailleerde bespreking van de kaart verwijzen we naar het artikel van Berns; we geven hier enkele krachtlijnen weer.

De woorden van de Germaanse groep zijn etymologisch gebaseerd op de grondgedachte 'rukken, trekken, plukken' (*ruif, ruifel, reep, rip, reup(e)*, en *plok*). De woorden *leer* en het Romaanse *schalier* kunnen met de wagenladder in verband gebracht worden; ook het Galloromeinse *ben* 'wagengkorf, wagenbak' wordt tot deze groep gerekend. *Renne* en *heize* noemt Berns 'omheinigswaarden'. Ze duiden in oorsprong waarschijnlijk omheiningen in lattenwerk aan. Het Oudfranse *rasteel* en de meer recente ontlening uit het Waals *rastelier* hebben het Latijnse *rastellus* 'hark'/'klein getand houweel' als oorsprong. Ook het woord met algemenere betekenis, *rek*, werd door een 'hark'-woord (nl. *reek*) beïnvloed.

Berns tracht aan de hand van de dialectwoorden de geschiedenis van de zaak te schetsen en de motieven voor de verschillende benoeringen te reconstrueren. Zijn artikel is een mooi voorbeeld van een poging tot ordening van het taalmateriaal 'aan de hand waarvan een beeld gegeven kan worden van de ontwikkeling van de ruif. Waar zakelijke gegevens te kort schieten, brengen de woorden uitkomst, al moet ik toegeven, dat de (...) geschetste ontwikkeling nogal theoretisch is¹². Inderdaad kan men via taal slechts gefundeerde hypothesen aangaande de zakelijke werkelijkheid formuleren. Definitief uitsluitel moet van de historische wetenschappen komen. In heel wat gevallen is de historische wetenschap niet in staat dat uitsluitel te geven om de simpele reden dat de bronnen te kort schieten. Heel wat zaken uit de volkscultuur komen in de historische teksten niet of heel zelden ter sprake, zodat de reconstructie op basis van de woordenschat — hoe speculatief ook — het enige is wat we over die zaken te weten kunnen komen. De taalkundige tracht zich bij de reconstructie in te leven in de geesteswereld van de historische mens en tracht zijn associaties te volgen.

Berns¹³ besluit met een hypothese over een historisch-geografische taalbeweging: een algemeen bekend *ruif(el)* werd teruggedrongen naar het westen, vanuit het oosten door *reep/reup*, vanuit het zuidwesten door *rasteel*. *Ben* hield als relic stand. *Ruif* is in latere tijden tot de cultuurtaal gaan behoren en is vanuit het Hollands opnieuw uitgestraald.

Het *ruif*-verhaal was daarmee niet afgesloten. Het WVD- en WBD-materiaal (zie kaart 2a) stelde H. Ryckeboer¹⁴ in staat een nieuwe hypothese over de woordexpansie te vormen. Door het voorkomen van *reep/rip* in het noordelijke deel van Frans-Vlaanderen, een gebied waar voor Berns niet veel materiaal ter beschikking stond, acht Ryckeboer¹⁵ het

(12) J. Berns, op. cit., 213.

(13) J. Berns, op. cit., 217.

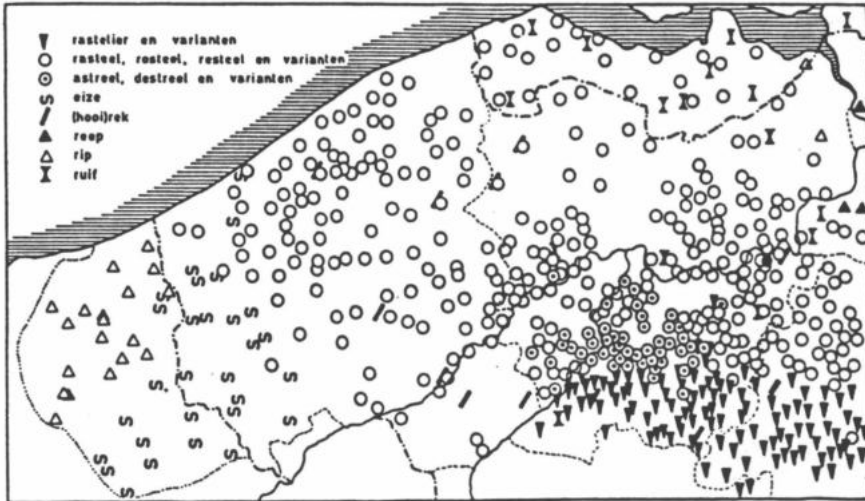
(14) H. Ryckeboer, „Nog voer uit de "ruif". In: H. Ryckeboer, J. Taeldeman, V.F. Vanacker (reds.), *Hulde-Album Prof. Dr. Marcel Hoebeke*, Gent (1985), 305-313.

(15) H. Ryckeboer, op. cit. 306 vlg.

Ryckeboer acht het niet uitgesloten dat *reep/rip* een Fries-Saksisch kunstwoord is geweest. Middeleeuwse Zeeuwse en Hollandse bronnen kunnen hierover uitsluitel geven.

Kaart 2a

RUIF

Uit: H. Ryckeboer, „Nog voer uit de ruif”, In: H. Ryckeboer, J. Taelde-
man, V.F. Vanacker (reds), *Hulde-Album Prof. Dr. Marcel Hoebeke*, Gent
(1985), 305.

waarschijnlijk dat er ooit een aaneensluitend *reep/rip/reup*-gebied van oost tot west bestaan heeft, dat in latere tijden gesplitst werd door *ruif* in het noorden en door Romeanse leenwoorden in het zuiden. De oude Germaanse woorden hielden aan de rand van het taalgebied stand. Daarnaast komen woorden voor met beperkter verspreiding.

Het is merkwaardig dat eigentijdse dialecten (voorlopig nog) sporen laten zien van oeroude taalbewegingen. We hebben op de ruif-kaart het Galloromeinse (of prehistorische) *ben*, de sporen van een Germaans 'taalmassief' dat in het zuiden wordt uiteengedreven door middeleeuwse ontleningen uit het Romaans in twee golven: eerst *rasteel*, vervolgens *rastelier*. Het feit dat in het Middelnederlands Woordenboek *rastelier* vijf maal geattesteerd is uit de Lancelotroman van Lodewijk Van Velthem maakt het Ryckeboer¹⁶ mogelijk die auteur, waarvan enkel bekend is dat hij een Brabander was, in de zuidwestelijke hoek van Vlaams-Brabant te situeren.

(16) Ryckeboer, op. cit., 311.

Het is immers onaannemelijk dat *rastelier* in de middeleeuwen een groter gebied innam dan nu; het woord is omringd door woorden uit oudere taal-lagen. Verder onderzoek van het woordgebruik van Van Velthem moet die hypothese nog bevestigen.

Rastelier is het enige woord voor 'ruif' dat in het Middelnederlands Woordenboek is opgetekend. Op grond van de taalkaart weten we echter dat *rastelier* een vrij jonge (zoniet de jongste!) ontlending moet zijn. In de ongeveer 700 teksten die Verdam voor zijn Middelnederlands Woordenboek geëxcerpeerd heeft, komt de ruif maar bij één auteur ter sprake. Hierdoor wordt geïllustreerd dat dialectwoordenboeken historische woordenboeken kunnen aanvullen en dat over heel wat nederige voorwerpen in historische bronnen weinig of niets te vinden is.

4.2. Woordenschat en mentaliteit

Voorbeeld 2 : kaarten 3 en 4 'vrijer'.

We hebben hierboven reeds aangegeven dat vooral de vergelijking tussen eigentijdse en historische woordkaarten de onderzoeker heel wat argumenten kan verschaffen bij de reconstructie van betekenisveranderingen en geografische taalbewegingen. Voor een aantal begrippen zijn we in staat chronologische vergelijkingen te maken doordat ouder onderzoek in recentere tijden met dat doel hernomen werd. Naar aanleiding van de 100ste verjaardag van de eerste dialectvragenlijst verscheen in 1979 een bundel over taalverandering¹⁷ waarin A. Weijnen¹⁸ de woorden voor 'vrijer' in 1879 — er werd enkel in Nederland geënqueteerd — vergeleek met die in 1979.

Het woord *vriend* is op de kaart van 1879 totaal afwezig; in 1979 lijkt dat woord vanuit Holland te expanderen. Weijnen¹⁹ schrijft: 'Ik geloof dat *vriend* is opgekomen omdat men wat sterker het losse(re) van de verbinding wilde benadrukken in tegenstelling tot bij de *vrijers*, die voorheen althans in veel hoger percentage huwelijksbedoelingen hadden'. Een veranderde mentaliteit op het seksuele gebied blijkt repercussies te hebben op de woordenschat.

(17) M. Gerritsen (red.), *Taalverandering in Nederlandse Dialecten. Honderd Jaar Dialectvragenlijsten 1879-1979*, Muiderberg (1979).

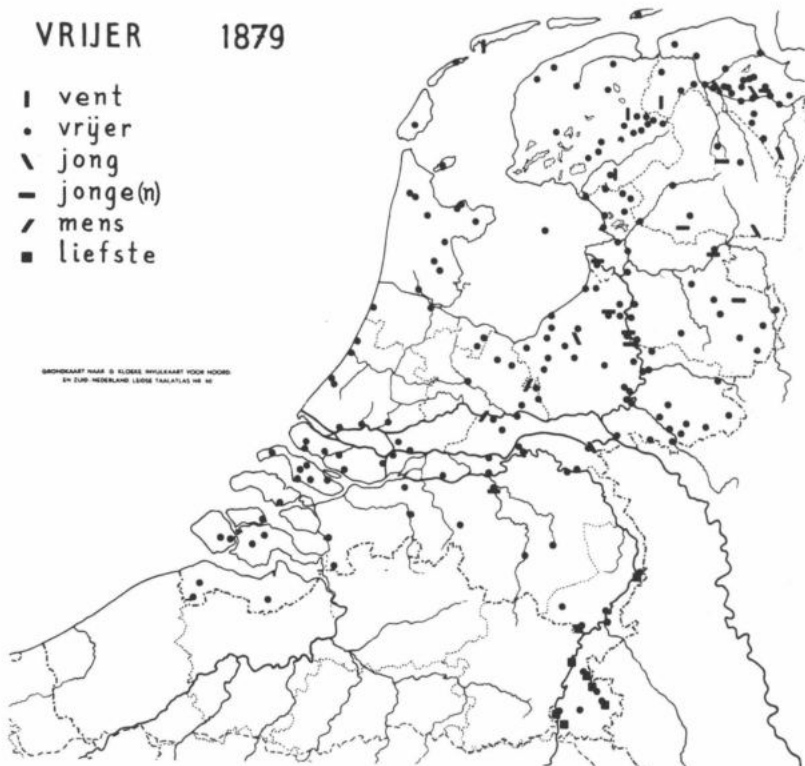
(18) A. Weijnen, „Vrijers een eeuw geleden en nu”. In: op. cit., 199-204.

(19) A. Weijnen, op. cit., 202

VRIJER 1879

- I vent
- vrijer
- \ jong
- jonge(n)
- / mens
- liefste

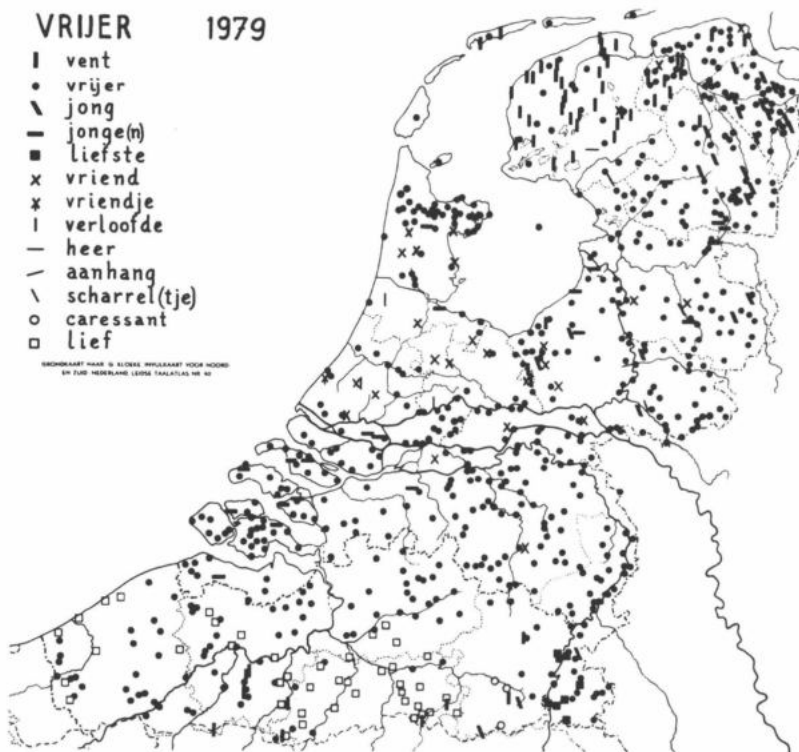
Bronkaart naar © KLOOS: BRONKAART VOOR HOORN
EN ZUID-NEDERLAND. LEENS: TAALATLAS NR 41

VRIJER 1979

- I vent
- vrijer
- \ jong
- jonge(n)
- liefste
- x vriend
- x vriendje
- I verloofde
- heer
- aanhang
- \ scharrel(tje)
- o caressant
- lief

Bronkaart naar © KLOOS: BRONKAART VOOR HOORN
EN ZUID-NEDERLAND. LEENS: TAALATLAS NR 41

kaart 3 en 4

Uit: A. Weijnen, „Vrijers een eeuw geleden en nu”. In: *Taalverandering...*, 200-201.

4.3. *Uitstraling vanuit steden.*

Voorbeeld 3: kaarten 5, 6 en 7 'kip'.

Historische woordkaarten zijn moeilijk op te stellen; men heeft daartoe reeksen gelijkaardige historische bronnen nodig die over een uitgestrekt gebied overvloedig aanwezig zijn. Bronnen als boedelstaten en pachtcontracten voldoen aan die voorwaarden. Op basis van het taalmateriaal van het WVD kunnen voor deze eeuw wel een aantal kaarten getekend worden die historische vergelijkingen mogelijk maken. In het 'vreemd' materiaal namelijk zitten o.a. de gegevens uit de zeer uitgebreide enquêtes van de Zuidnederlandse Dialectcentrale²⁰, die opgevraagd werden tussen 1923 en 1953. Ook het zogenaamde materiaal Willems, de antwoorden op de eerste dialectenquête die ook in Vlaanderen werd uitgevoerd (omstreeks 1885), werd opgenomen.

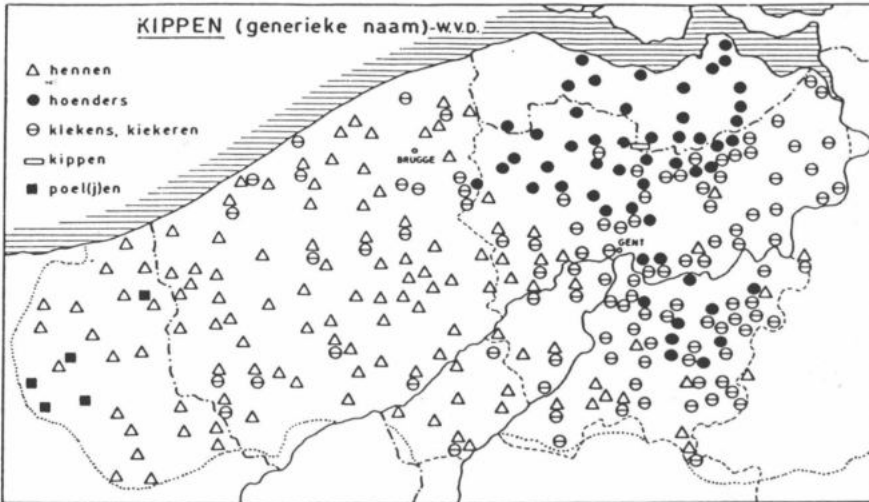
Hoewel de waarde van de gegevens van het materiaal Willems voor het woordenschatonderzoek door de manier van opvragen soms discutabel is, was M. Devos²¹ toch in staat een interessante hypothese op te stellen omtrent de verspreiding van het woord *kiesen* als benaming voor de diersoort (A.N. *kip*) en als benaming voor het vrouwelijke dier (A.N. *hen*). Op de WVD-kaarten 5 en 6 zien we hoe de woorden *hen* en *hoender* als 'vaktermen' van het boerenbedrijf, in Vlaanderen onder druk komen te staan van het woord *kiesen*, dat van oost naar west lijkt te expanderen (alweer een geval van Brabantse expansie). Als naam voor de soort is het verder naar het westen doorgedrongen dan als naam voor de *hen*. Op kaart 7, gebaseerd op de gegevens van de enquête Willems, is het woord *kiesen* voor 'hen' enkel bekend in de omgeving van Antwerpen en Brussel. Blijkens het WBD is het woord nu als soortnaam of vrouwelijke-diernaam algemeen verspreid in de Brabantse dialecten.

Devos stelt de volgende gedachtengang voor. Het woord *kiesen* (een variant van *kuiken*), 'dat eertijds enkel het jonge dier aanduidde, is als naam voor de diersoort eerst in de woordenschat van de stadsbevolking ingedrongen via de verfranste burgerij. Volgens Devos hebben we hier waarschijnlijk te doen met een leenvertaling van het Franse *poulet*, dat zowel het jonge dier als het consumptieartikel benoemt; de betekenisverandering is immers tot de dialecten in Nederlandstalig België beperkt. Via de markten is de nieuwe betekenis vervolgens ook in de taal van de boerenbevolking verspreid geraakt. Toen de landbouwers door het veranderende

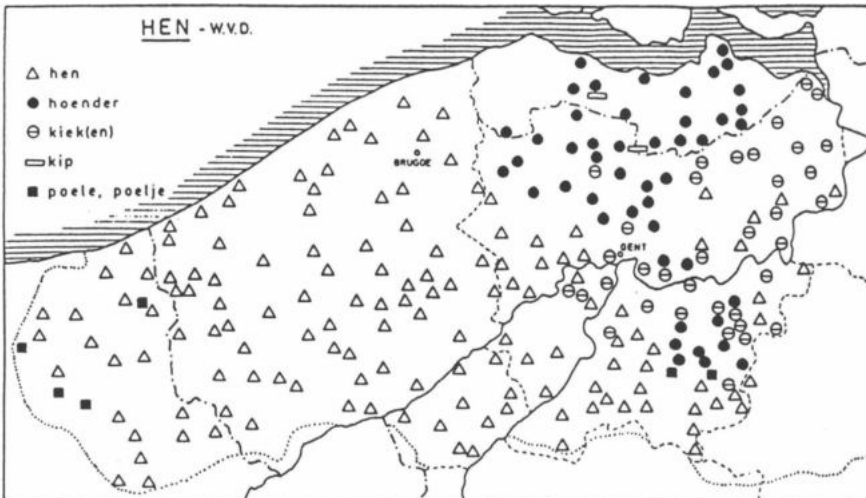
(20) Tussen 1923 en 1953 werden onder impuls van Prof. Grootaers door de Zuidnederlandse Dialectcentrale van de K.U. Leuven talrijke dialectvragenlijsten over Nederlandstalig België verspreid. Tot een woordenboek kwam men toen niet; het reusachtige materiaal, dat aan de K.U.L. berust, wordt door het WBD/WLD/WVD opgenomen.

(21) M. Devos, „Het materiaal Willems als bron voor woordgeografisch onderzoek”. In: J. Goossens, J. Taeldeman, A.A. Weijnen (reds.) *Taal en Tongval. Themanummer 2* (1989) *Honderd jaar Enquête Willems*, 119-132.

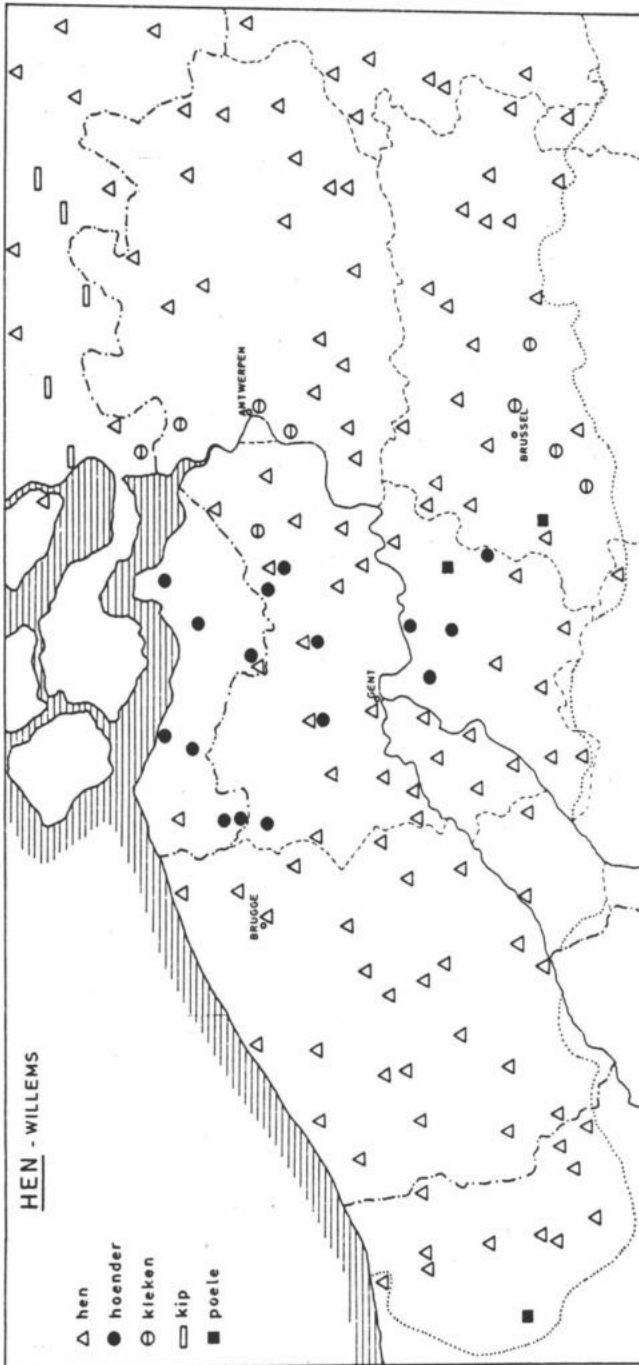
Kaart 5

Kaart 6

Uit: M. DEVOS, „Het materiaal Willems als bron voor woordgeografisch onderzoek”, 122.

Kaart 7 Uit: M. Devos, „Het materiaal Willems als bron voor woordgeografisch onderzoek”, 129.

consumptiegedrag kippen niet meer uitsluitend voor de eieren, maar ook als consumptieartikel produceerden (vroeger kwam enkel de jonge haan als braadkip in aanmerking) kon *kieken* ook het traditionele woord *hen* als benaming voor het vrouwelijke exemplaar verdringen. Het al of niet kunnen leggen van eieren was bij de benoeming van de soort op de achtergrond gedrongen. De nieuwe betekenis van *kieken*, die ontstaan is door veranderingen in het consumptie- en productiepatroon, heeft zich eerst vanuit Antwerpen en Brussel over Brabant verspreid, en is daarna vanuit het Brabants in de andere dialecten geëxpandeerd. Dit proces, dat nog niet zijn definitieve beslag gekregen heeft, is voor *kieken* als soortnaam heel wat verder gevorderd dan voor *kieken* als benaming voor het vrouwelijke dier.

5. RECURRENTE PATRONEN

Kaarten die taalverschijnselen visualiseren tonen dikwijls gelijkaardige patronen. Men heeft dan ook getracht uit de telkens weerkerende patronen in de kaartbeelden een zekere methodologie voor de interpretatie te distilleren. Het bekendste adagium uit de dialectgeografie is dat men op de taalkaarten het 'geografisches Nebeneinander' van het 'zeitliches Nacheinander' kan zien. Weijnen²² geeft een kritisch overzicht van de verschillende soorten recurrente kaartpatronen en de gangbare interpretaties ervan. Algemeen geldende wetten m.b.t. de interpretaties van de verschillende types van patronen zijn volgens hem niet vol te houden. Het is echter wel mogelijk om voor concrete onderzoeksgebieden door de nauwgezette interpretatie van recurrerende kaartpatronen tot expansies te besluiten. Zo is de dialectgeografie erin geslaagd enkele belangrijke taalstromingen (= cultuurstromingen ?) in het Nederlandse taalgebied te onderkennen²³.

Tot hiertoe was het nadenken over geografische patronen vooral gericht op klankverschijnselen. Een typologie van de bestaande woordkaarten (+ een vergelijking met de geografische variatie op het fonetische vlak) is tot hiertoe nog niet gebeurd. Dat komt vooral omdat de woordenschat doorgaans wordt beschouwd als niet behorend tot het 'taalsysteem'. De woor-

(22) A. Weijnen, *The value of the map configuration* (Special issue of the Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde), Nijmegen (1977).

(23) Zie J. Goossens, „Geschiedenis van de Nederlandse Dialectstudie” in D.M. Bakker en G.R.W. Dibbets (red.) *Geschiedenis van de Nederlandse Taalkunde*, Den Bosch (1977), blz. 297 vlg. Goossens noemt een Hollandse expansie (gedeeltelijk identiek met die van de standaardtaal), een centrale Zuidnederlandse of Brabantse expansie (gebaseerd op de woordgeografische studies van de Zuidnederlandse Dialectcentrale), een oude zuidoostelijke expansie vanuit een Keuls kerngebied en een hypothetischer laatmiddeleeuwse Westfaalse expansie over noordoostelijk Nederland. De twee meest markante figuren uit de Nederlandse dialectgeografie waren expansiologen: Klooke (voor WOII, Hollandse expansie) en Heeroma (na WOII, Westfaalse expansie).

denschat van een taal verandert immers veel sneller dan het klankpatroon ervan. Bij het bepalen van een dialectgebied gaat men daarom veelal uit van klanken, niet van woorden.

De woordgeografie is evenwel het meest relevant voor de cultuurgeografie — woorden verwijzen immers steeds naar buitentalige fenomenen. Een typologie van woordkaarten zou het mogelijk maken boven het toevallige en het anecdotische uit te stijgen, zodat men vastere grond onder de voeten zou krijgen bij de stap van 'taalexpansie' naar 'cultuurexpansie'.

6. DIALECTLEXICOGRAFIE EN DE HISTORISCHE WETENSCHAPPEN: BESLUIT

Dialectwoordenboeken kunnen in de eerste plaats gebruikt worden als aanvulling bij de bestaande historische woordenboeken. Vele historische woorden en woordbetekenissen zijn enkel in dialecten overgeleverd.

In de tweede plaats kunnen dialectische woordverzamelingen dienen als uitgangspunt voor (historische) semantische studies, die een licht kunnen werpen op de manier waarop een taalgemeenschap haar werkelijkheid ervaart. Een goede interpretatie van de ingewikkelde semantische samenhangen in historisch en geografisch perspectief vergt een gedegen taalkundige en historische kennis. De resultaten van historisch-semantisch onderzoek kunnen voor de zaakgeschiedenis belang hebben, in die zin dat ze de resultaten van historisch onderzoek kunnen bevestigen of vraagstellingen kunnen aanreiken. Uitsluitel omtrent de zakelijke werkelijkheid kan enkel de historische wetenschap leveren — de taalgeografie is een hulpwetenschap. De alledaagse materiële cultuur van de volksmens kan voor het verleden soms maar moeilijk beschreven worden, omdat er onvoldoende bronnen voorhanden zijn. Naarmate de kansen voor een directe historische bestudering afnemen, neemt het belang van taalkundige analyses toe.

In de derde plaats weerspiegelen de dialectpatronen de historische sociaal-geografische verhoudingen. De 3 grote dialectlexicografische projecten, waarop dit artikel wil attenderen, produceren met een gestaag ritme geografisch volledig gedocumenteerd woordmateriaal, waardoor we de woordpatronen van de Zuidnederlandse dialecten steeds beter leren kennen.

Hoewel er geen één-op-één relatie is tussen woord en zaak en tussen de verspreidingspatronen van beide, verspreiden innovaties in de materiële of geestelijke werkelijkheid en in taal zich waarschijnlijk op dezelfde wijze. We menen dan ook dat de resultaten van studies over verspreidingspatronen van taalelementen in principe veel kunnen leren over de verspreidingspatronen van cultuurelementen in het algemeen.

In het huidige dialectlandschap zijn de sporen bewaard van verschijnselen die vele eeuwen oud kunnen zijn²⁴. Vele innovaties en de verspreiding ervan hebben enkel in taal een spoor nagelaten, zodat vooral voor de oudste perioden de taalkunde een interessante aanvulling bij het historisch onderzoek kan zijn. De traditionele dialectwoordenschat weerspiegelt een samenleving die organisch gegroeid is door de tijden heen. De jaren na de tweede wereldoorlog vormen voor de traditionele plattelandscultuur een definitief breekpunt met het verleden; er rest nog maar heel weinig tijd om de taal van dat verleden op te tekenen.

(24) Voor voorbeelden van Romeinse, Romaanse en Franse woordenschat in de Nederlandse dialecten: A. Weynen. „Leenwoorden uit de Latinitas, stratigrafisch beschouwd” in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie* (1967), 409-521.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1988 - 1989 *

door

René DE HERDT en Johan VANNIEUWENHUYSE

MIAT en Stadsarchief Gent

Inventarissen, bibliografieën

1. BUNTINX W., *Soeverein-baljuwschap van Vlaanderen, (Rijksarchief te Gent. Inventarissen, 69)*, Brussel, 1988, 68 blz.

Het soeverein-baljuwschap werd in 1372 door graaf Lodewijk van Male opgericht. De soeverein-baljuw was tegelijk rechter en vervolgingsofficier. Hij was belast met de gevallen die aan de plaatselijke grafelijke baljuws ontsnapten. De eigenlijke inventaris werd voorzien van een inleiding en een index.

2. DE HERDT R. en J. VANNIEUWENHUYSE, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1987-1988*, in *HMGOG*, XLII, (1988), p. 239-282.
3. DE HERDT R. en J. VANNIEUWENHUYSE, *Historie op perkament. Op zoek naar het verleden in het Gentse Stadsarchief, (Dienst voor Culturele Zaken. Stadsarchief)*, Gent, 1988, 149 blz.

Brochure uitgegeven naar aanleiding van een tentoonstelling in het Museum Arnold Vander Haeghen. In de publikatie worden de historiek en de werking van de Gentse archiefdienst voorgesteld en de bewaarde bescheiden zowel van Gent als van de deelgemeenten beschreven. Verder zijn er allerlei praktische inlichtingen voor de leesaalbezoeker opgenomen en werden het onderzoek naar personen uit het verleden en het onderzoek naar de eigen woning of straat concreet uitgewerkt. Met Franse, Engelse en Duitse samenvattingen en illustraties.

* Gebruikte afkorting: HMGOG = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*.

Uit vulgariserende werken en artikels werd slechts een keuze gemaakt. Een aantal niet opgenomen artikels en mededelingen kan men vinden in tijdschriften over heemkunde, toerisme, enz. Het opstellen van een volledige bibliografie vraagt heel wat onderzoekswerk. U kan het werk van de auteurs vergemakkelijken door uw boek of een overdruk van uw artikel te sturen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Het toegestuurde exemplaar zal ingeschreven worden in de bibliotheek van het Stadsarchief.

4. DE LEEUW B. en A. DEPREZ, *De Vlaamsche Wacht 1878-1886*, (Rijksuniversiteit. Cultureel Documentatiecentrum), Gent, 1988, 264 blz.

Analyse van het Gentse katholieke blad, dat uitgegeven werd door het Davidsfonds. De redactie berustte bij Frans de Potter. Met inleiding en auteurs- en trefwoordenregisters.

5. LEEMAN K., *Inventaris van het archief van KSA-Oost-Vlaanderen 1928-1987*, (KADOC. Reeks inventarissen en repertoria, nr. 22), Leuven, 1989, 113 blz.

Naast de eigenlijke beschrijving van de bescheiden en dossiers werd een inleiding opgenomen en een klapper.

6. MAES D., *Archiefrepertorium Drongen. Deel 1, Rijksarchief Gent*, (Heemkundige Kring Dronghine), Drongen, 1988, 115 blz.

Overzicht van de documenten die bewaard worden op het Rijksarchief te Gent met betrekking tot de geschiedenis van Drongen. Met woord vooraf door H. COPPEJANS-DESMEDT, inleiding en index op persoons- en plaatsnamen.

7. MAES D., *Archiefrepertorium Drongen. Deel 2, Stadsarchief Gent. Deel 3, Archieven R.U.G. - buiten Gent*, (Heemkundige Kring Dronghine), Drongen, 1988, 79 + II + 36 blz.

Overzicht van de documenten die bewaard worden op het Stadsarchief van Gent, op de bibliotheek van de R.U.G. en op andere archiefdepots buiten Gent met betrekking tot de geschiedenis van Drongen. Met woord vooraf door R. DE HERDT en J. VANNIEUWENHUYSE, inleidingen en indices op persoons- en plaatsnamen.

8. VERHOOGEN J. en G. OPSOMER, *Inventaris van het archief van het Vlaamsche Volkstoneel*, (KADOC. Reeks inventarissen en repertoria, nr. 24), Leuven, 1989, 78 blz.

Het *Vlaamsche Volkstoneel* (1920-1932) was een rondreizend katholiek theatergezelschap. Het werd gesticht door Jan Oscar de Gruyter, Staf Bruggen en Jozef Goossenaerts. De inventaris bevat een inleiding, de beschrijving van de archiefstukken en -dossiers en een klapper.

Algemeen

9. DECAVELE J. (red.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989, 451 blz.

Het boek brengt een vernieuwde synthese van de Gentse geschiedenis en kunstgeschiedenis. Het historisch gedeelte werd kronologisch uitgewerkt en bevat volgende hoofdstukken: M.C. LALEMAN en H. THOEN, Inleiding. Gent, aan de samenvloeiing van Vlaanderens belangrijkste rivieren (17-21), M.C. LALEMAN en H. THOEN, Prehistorie-zesde eeuw na Chr. Bij de wieg van de stad (23-35), A. VERHULST, G. DECLERCQ en M.C. LALEMAN, Zevende-elfde eeuw. Het vroeg-middeleeuwse Gent tussen de abdijen en de grafelijke versterking (37-59), L. MILIS, Twaalfde en dertiende eeuw. De middeleeuwse grootstad (61-79), W. PREVENIER en M. BOONE, Veertiende en vijftiende eeuw. De "stadstaat"-droom (81-105), J. DECAVELE en P. VAN PETEGHEM, Zestiende en zeventiende eeuw. Gent "absoluut" getemd (107-133), H. COPPEJANS-DESMEDT, Achttiende eeuw. Op de breuk tussen oud en nieuw (135-153) en H. BALTHAZAR, Negentiende en twintigste eeuw. Groei tot industriële grootstad (155-183). Het kunsthistorisch deel werd eerder thematisch opgevat: E. DHANENS, De plastische kunsten tot 1800 (189-265), R. HOOZEE, Schilder- en beeldhouwkunst van 1800 tot 1945 (267-291), B. DE BAERE, Gentse kunst na 1945 (293-309), E. DUVERGER, De kunstnijverheid tot 1800 (311-347), L. DAENENS, De toegepaste kunsten sinds 1800 (349-371), G. VAN DOORNE, Architectuur als visuele taal van de stedelijke cultuur (373-395), A. VAN ELSLANDER en A.M. MUS-SCHOOT, Literatuur (397-417) en M. LESAFFRE, Muziekleven (419-426). Tevens werden opgenomen: een inleidend bibliografisch overzicht door R. DE HERDT, kritische bibliografieën door voormelde auteurs en een namenregister. Met een inleidend woord door burgemeester G. TEMMERMAN, een voorwoord door R.C. VAN CAENEGEM en een nawoord door de voorzitter van de Vlaamse Regering G. GEENS. Rijkelijk geïllustreerd.

10. DESEYN G., *Vier eeuwen sociale strijd in de drukkerswereld*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 7, (1989), nr. 1, p. 27-47. Geïllustreerd.
11. GOEMINNE L., *Molenbestand in het Meetjesland in 1570, 1780 en 1850*, in *Molenecho's*, 16, (1988), nr. 4, p. 140-146.

Artikel gebaseerd op de licentiaatsthesis van B. DE WILDE, *Molenbestand in het Meetjesland rond 1570 en in het midden van de 19de eeuw. Molinologie en haar sociaal-economische aspecten doorheen de Nieuwe Tijden* (R.U.G., 1988). De Gentse deelgemeenten Mariakerke, Sint-Kruis-Winkel en Wondelgem worden in dit verband behandeld. Met kaarten en tabellen.

12. STRUBBE J., *De Belgische zeehavens. Erfgoed voor morgen*, Tielt, 1987, 183 blz.

Geschiedenis en beschrijving van de haven van Gent op p. 87-111. Geïllustreerd.

13. STUYCK R., *De Schelde van bron tot monding*, Tielt, 1987, 256 blz. Geïllustreerd.
14. VAN DE WIELE J., *Gentse drukkers en drukkerijen*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 7, (1989), nr. 1, p. 2-19.

Biografische en historische gegevens over de belangrijkste drukkers en drukkerijen in Gent, alsmede gegevens over de economische betekenis van het Gentse drukkersbedrijf in de Nederlanden en recenter in België. Met een overzicht van de reglementering op de drukkers en de drukwerken, tot de vrijheid van de pers definitief werd vastgelegd in de Belgische grondwet van 1831. Geïllustreerd. Zie ook ID., *De Gentse drukkers verenigd in de Sint-Augustinusgilde*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 38, (1989), nr. 2, p. 32-35 en voor een overzichtslijst van Gentse drukkers *De Gentse drukkers tussen 1483-1899*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 7, (1989), nr. 1, p. 21-25.

Archeologie

15. DE BLESER C., *Glas uit post-middeleeuwse afvalkuilen in Gent*, in *Stadsarcheologie*, 12, (1988), nr. 3, p. 2-64. Geïllustreerd.

Zie ook ID., *Studie van glas in Gent (O.-Vl.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 12, (1989), p. 12-13.
16. DE JONGHE D. en S. DAEMEN, *Textiel uit de Oudburg in Gent. Onderzoek van de weefsels*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 45-46. Geïllustreerd.
17. DESEYN G., *Een verdwenen merkwaardige rondstructuur in de wijk Overschelde (Gent)*, in *Stadsarcheologie*, 12, (1988), nr. 3, p. 65-76. Geïllustreerd.
18. DESMET G., *Metaal, hout en varia uit de beerput van Oudburg 21*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 83-90. Geïllustreerd.
19. DESMET G. en P. RAVESCHOT, *Ceramische recipiënten uit de beerput van Oudburg 21*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 15-25. Geïllustreerd.

20. DESMET G. en P. RAVESCHOT, *Voorwerpen uit been, hoorn of ivoor*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 80-82. Geïllustreerd.
21. DESMET G. en J. ROMMELAERE, *De opgraving van een beerput in Oudburg 21*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 11-14. Geïllustreerd.
22. DETREMMERIE M., *Textiel uit de Oudburg in Gent. Onderzoek van kleding en interieurdecoratie*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 57-71. Geïllustreerd.
23. GOUBITZ O., *Afvalstuk en modeschoen. Ledervondsten uit de Oudburg*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 72-79. Geïllustreerd.
24. LALEMAN M.C., *Archeologie in het Patershol. Ter inleiding*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 2-10. Geïllustreerd.
25. LALEMAN M.C., D. LIEVOIS en P. RAVESCHOT, *De geschiedenis achter de façade. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek aan de Kammerstraat*, in *Stadsarcheologie*, 12, (1988), nr. 4, p. 2-38.

Analyse van het bouwblok begrepen tussen de Kammerstraat, de Belfortstraat, de Onderstraat en de Serpentstraat. Geïllustreerd.
26. LALEMAN M.C., D. LIEVOIS en P. RAVESCHOT, *De geschiedenis achter de façade. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van het pand Kammerstraat 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14-16, 18, 20 en 22*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 1, p. 2-36; nr. 2, p. 3-21 en p. 31-57. Geïllustreerd.
27. LALEMAN M.C. en P. RAVESCHOT, *Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.-VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, 12, (1989), p. 57-59.

Overzicht van de archeologische prospecties in 1988 en van de voornaamste onderzoeksresultaten. Geïllustreerd.
28. RAVESCHOT P., *De geschiedenis achter de façade. Bodemonderzoek in de tuin van Kammerstraat 14*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 2, p. 22-30. Geïllustreerd.
29. RAVESCHOT P., *Het glas uit de beerput van Oudburg 21*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 35-45. Geïllustreerd.
30. VANDENBERGHE S., *Een laat-middeleeuwse bronzen tuitkan uit Gent*, in *Stadsarcheologie*, 12, (1988), nr. 2, p. 23-25. Geïllustreerd.

31. VAN DER PLAETSEN P., *Beenderen uit de beerput van de Oudburg*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 91-96. In bijlage een inventaris van het beendermateriaal.
32. VAN DER PLAETSEN P., *Walvissen... in het Gravensteen*, in *Stadsarcheologie*, 11, (1987), nr. 1, p. 24-25.

Bij werken in het Gravensteen werden fragmenten aangetroffen van het schouderblad van een walvis. Met tekening.

33. VAN DE WALLE R., *Voorwerpen in pijpjarde uit de beerput van Oudburg 21*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 3, p. 26-34. Geïllustreerd.
34. VERBRUGGEN C., *Palynologisch onderzoek in de Gentse Belfortstraat*, in *Stadsarcheologie*, 11, (1987), nr. 1, p. 23.

Onderzoek naar de flora tijdens de 13de eeuw in de Belfortstraat.

35. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, 12, (1988), nr. 2, p. 30-46.

Meldingen van: brug uit 1607 over de Plotersgracht; oorspronkelijk uitzicht van de kapel uit 1607-1608, Drongenhof; diverse waarnemingen bij de opgravingen in de Gouvernmentstraat 30-32; kelderuitzicht in Hoogpoort 2-4 en Hoogpoort 3; muurresten op de hoek Karmelietenstraat-Plotersgracht; muurfragment in de Kraanlei; waarnemingen bij de opgravingen in het Borluutsteen, Korenmarkt 7-8 en in het Damberd, Korenmarkt 19; muurresten van de Torrepoort op de Poel; waarnemingen in het Ryhovesteen, Onderstraat 20-22 en in Onderstraat 59; een waterput in het Stadhuis aan de Poeljemarkt; archeologica in Schepenhuisstraat 9 en archeologica in de Pontstraat te Drongen.

36. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie*, 12, (1988), nr. 4, p. 39-54.

Meldingen van: konstrukties 13de-14de eeuw op de Botermarkt; muur die Botermarkt afsloot van de Hoogpoort in Doornikse kalksteen; muur in Doornikse kalksteen in de Cataloniëstraat ter hoogte van de Sint-Niklaaskerk; smalle muur, mogelijk overblijfsel van het steen "de Grote Kroone" dat in 1834-35 verdween bij de verbreding van de Cataloniëstraat; muurresten, Geraard de Duivelstraat; muurresten op Goudenleeuwplein; archeologische steekproef in binnentuin Gouvernmentstraat 5 - Jodenstraat; restanten van middeleeuwse woning, Hertogstraat 7; oude haard in het huis met de houten gevel, Jan Breydelstraat; kelder, Korenmarkt 17; steekproeven in de sakristie van het Karmelietenklooster, Lange Steenstraat;

muur en kolom in Doornikse kalksteen nabij de Limburgstraat; onderzoek naar romaanse en gotische kerk (Sint-Niklaaskerk) op de Korenmarkt; kelder van het Hof van Ravenstein, Onderbergen 2; bakstenen beerput met materiaal uit 17de en 18de eeuw, Oudburg 21; kelder van het 18de-eeuwse Hotel de Nockere, Poel 7 (Hof van Wakken); poeren en waterput in Doornikse kalksteen in het Stadhuis aan de Poeljemarkt; muur van Doornikse kalksteen in de Ravensteinstraat; muur in Doornikse kalksteen aan Sint-Baafsplein; mestkuilen met ceramiek op de parking Sint-Michielsplein - Wilde-roosstraat, een fragment van een kacheltegel wijst op een luxueuze verwarmingsinstallatie en kan in verband gebracht worden met een eerder ontdekt fragment waarop het wapenschild van Adolf van Kleef, heer van Ravenstein; brandlaag in het Gravensteen, Sint-Veerleplein; grondplan Lakenmetershuis, Vrijdagmarkt 25; muur rondom voormalig Penitentenklooster, Wolfstraat 11 en pijlspitsen uit het Laat-Neolithicum en Mesolithicum te Afsnee.

Middeleeuwen

37. BOONE M., *De Gentse lening van 1436. Bijdrage tot de studie der stedelijke elite*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 39, (1988), p. 87-99.

De desastreuse afloop in 1436 van de militaire veldtocht tegen Kales noodzaakte Gent tot het uitschrijven van een lening. Onder controle van de drie Leden - poorterij, weverij en kleine neringen - leverde de maatschappelijke bovenklasse van de stad haar bijdrage.

38. BOONE M., *De Gentse staten van goed als bron voor de kennis van de materiële cultuur: mogelijkheden en beperkingen (late middeleeuwen-vroege moderne tijden)*, in F. DAELEMANS (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis van de materiële cultuur. Staten van goed en testamenten, (Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranr. 25/2)*, Brussel, 1988, p. 51-73.

Staten van goed zijn boedelbeschrijvingen van sterfhuizen, waar minderjarigen in betrokken waren. Ze bevatten interessante gegevens voor de kennis van het dagelijks leven in het verleden. Aan de Gentse middeleeuwse staten zijn echter een aantal beperkingen verbonden, die een totale kwantitatieve aanpak verhinderen: een kleine sociale stedelijke toplaag liet staten opmaken en deze brengen gewoonlijk slechts een samenvatting van het roerend goederenbezit.

39. BOONE M., *Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas Moyen Age. Le cas gantois pendant la période bourguignonne*, in *Revue du Nord*, LXX, (1988), nr. 278, p. 471-487.

Jaarlijks besteedde de stad Gent tussen 1385 en 1452 12 tot 15% van haar administratief uitgavenpakket aan relatiegeschenken en presentwijnen. Deze kwamen de binnenstedelijke politiek-maatschappelijke elite, het stedelijk ambtenarenkorps en de hertogelijke ambtenaren ten goede.

40. BOONE M., *Geldhandel en pandbedrijf in Gent tijdens de Bourgondische periode: politieke, fiscale en sociale aspecten*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXVI, (1988), nr. 4, p. 767-791.

Tot 1432 waren er in Gent veel pandhuishouders actief, die woekerintresten aanrekenden. Ze waren meestal van Italiaanse komaf (Lombarden). Op 27 augustus 1432 werd een stedelijk voorgebod afgekondigd dat het beroep van geldhandelaar uitdrukkelijk beschermde. Desondanks viel de geldhandel voor jaren stil.

41. BOONE M., *Het vorstelijk domein te Gent (ca. 1385-ca. 1453): speelbal tussen vorstelijke centralisatie en stedelijk particularisme*, in *HMGOG*, XLII, (1988), p. 69-93.

42. BOONE M., *Nieuwe teksten over de Gentse draperie: wolaanvoer, productiewijze en controlepraktijken (ca. 1456-1468)*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLIV, (1988), afl. 1-2, p. 1-61.

Uitgave van drie stedelijke verordeningen betreffende de lakenproductie en van een rekening van de aksijnzen geheven op de wolinvvoer. Met glossarium en index van persoons- en plaatsnamen.

43. DOUXCHAMPS H., *Gentse notabelen uit 1467*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 7-8, p. 395-396.

44. GOEMINNE L., *Had Gent stenen windmolens rond 1480?*, in *Molenecho's*, 16, (1988), nr. 5-6, p. 168-169.

45. HAEGEMAN M., *De anglofilie in het graafschap Vlaanderen tussen 1379 en 1435. Politieke en economische aspecten*, (*Standen en Landen*, XC), Kortrijk-Heule, 1988, 279 blz.

De anglofilie in Vlaanderen was het gevolg van een economische realiteit, met name de productie van wol in Engeland die verwerkt werd tot laken in de Nederlanden. De sympathie voor Engeland manifesteerde zich ook geregeld op het politiek vlak en wel in de machtsstrijd tussen Frankrijk en Engeland. Tekenend voor dit laatste was de Gentse opstand van 1379-1385.

46. KAPPELHOF A.C.M., *Een Moergestelse cijnsrol uit 1359*, in *De Kleine Meijerij*, XXXIX, (1988), nr. 4, p. 75-85.

Uitgave en bespreking van een rol met cijnzen geïnd door de H. Geesttafel van Den Bosch te Moergestel en Haghorst (Nederland). De cijnzen waren geschonken door Willem van Gent (overleden kort na 1274). Met foto van de rol.

47. LIEVOIS D., *Idrisi over Gent: Een 12de-eeuws getuigenis*, in *Stadsarcheologie*, 11, (1987), nr. 1, p. 2-18.

De Arabische geograaf Idrisi, die aan het hof van Roger II van Sicilië verbleef maakte wereldkaarten met beschrijvingen, waarin onder meer Gent behandeld werd. Met illustraties.

48. NICHOLAS D., *The marriage and the Meat Hall: Ghent/Eeklo 1373-1375*, in *Medieval Prosopography*, 10, (1989), p. 23-52.

Deze prosopografische studie toont aan dat er rond 1375 verschillende familiale relaties bestonden tussen inwoners van Gent en Eeklo. De familiale banden lagen aan de basis van economische contacten tussen de twee steden. Met kaart.

49. NICHOLAS D., *The van Arteveldes of Ghent. The varieties of vendetta and the hero in history*, Ithaca, 1988, XX + 212 blz.

Overzicht van het politiek optreden van Jakob van Artevelde (1338-1345) en Filips van Artevelde (1381-1382) en de betekenis ervan voor de 14de-eeuwse geschiedenis van Gent en Vlaanderen. Met illustraties.

50. VAN ACKER K.G., *De heren van Munte in een bewogen tijd 962-1150*, in *Merlebeke. Geschiedenis en heemkunde*, Merelbeke, 1988, p. 14-41.

Beschrijft de betekenis van de familie van Munte en de Gentse Sint-Pietersabdij voor de vroege geschiedenis van Merelbeke-Munte.

51. VAN NIEUWENBORG R., *Van Italië tot Vlaanderen. Een eerste kennismaking*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 1, p. 54-60.

De voorstelling van Vlaanderen en Gent bij 14de-eeuwse Italiaanse schrijvers. Geïllustreerd.

Moderne Tijden

52. ANDRIESSEN J., *Een weinig bekend boekje (1571) van Cornelius Vrancx bij de inzet van de contrareformatie te Gent*, in *Liber amicorum dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en historiografie, (Vereniging historici Lovanienses)*, Leuven, 1987, p. 63-71.

In 1571 publiceerde Cornelius Vrancx *Den Sluetel der Missen*. Het was een eerste van een reeks werken die de gewone gelovigen in de ware leer moesten onderrichten tegen de hervormingsgezinde opvattingen in.

53. BRAEKMAN W.L., *Zonderlinge luchtverschijnselen boven het zestiende-eeuwse Gent in pamfletten van die tijd*, in *HMGOG*, XLII, (1988), p. 139-151.

Over natuurverschijnselen die zich te Gent voordeden op 9 februari en 4 augustus 1579 en op 15 en 28 augustus 1586 en de voorspellende en moraliserende dimensie ervan voor de tijdgenoten. Met illustraties.

54. DAMBRUYNE J., *De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 104, (1989), nr. 2, p. 157-183.

Toenemende verhandelingen op de immobiliënmarkt wijzen op een periode van groeiende economische conjunctuur. Uit de studie van de bewaard gebleven akten betreffende de onroerende goederen blijkt dat Gent zich na de kapitulatie van 1584 en de daarmee gepaard gaande economisch-demografische aderlating vrij vlug herstelde. En ondanks de regelmatig terugkerende oorlogen was de 1ste helft van de 17de eeuw een economische bloeiperiode.

55. DAMBRUYNE J., *De 17de-eeuwse schepenregisters en de rente- en immobiliëntransacties te Gent: enkele beschouwingen*, in *HMGOG*, XLII, (1988), p. 153-182.

56. DAMBRUYNE J., *Het versteningsproces en de bouwactiviteit te Gent in de zeventiende eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 102, (1989), nr. 1, p. 30-51.

Door het verlenen van bouwtoelagen en het uitvaardigen van bouwreglementen slaagde de Gentse magistraat er tijdens de 17de eeuw in ongeveer één vijfde van het totale huizenbestand te doen herbouwen in steen. Deze bouwpolitiek was in hoofdzaak bedoeld om het stedelijk landschap te verfraaien.

57. DECAVELE J., *Enkele gegevens betreffende de relaties tussen het drukkerscentrum Emden en het gebied Gent-Oudenaarde tijdens het "Wonderjaar"*, in *Liber amicorum dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en historiografie*, (Vereniging historici Lovanienses), Leuven, 1987, p. 17-28.

Gent was in de 16de eeuw een belangrijk centrum van boekdrukkunst. Eén van de Gentse gereformeerde drukkers Gillis vander Erven week uit naar Emden en bouwde aldaar een nieuw drukkersbedrijf op. In 1566 overleed Vander Erven en Filips van Wissekercke was erfgenaam. Deze laatste verwierf verder langs zijn zuster Anna om de heerlijkheden Nokere, Bevere en Erembodegem. Van het kasteel van Nokere maakte hij een centrum van gereformeerde activiteit in het Oudenaardse.

58. DECAVELE J., *Gent, calvinistisch en republikeins strijdcentrum in de Nederlandse opstand (1577-1584)*, in *Herdenking Willem van Oranje 1584-1984*, (Koninklijke Academiën van België), Brussel, 1985, p. 65-86.
59. DE LOOSE B. en C. VAN BRUWAENE, *De klap-bank der juffers. Wonen en leven in het 18de-eeuwse Gent*, (Museum voor Sierkunst), Gent, 1987, 52 blz.

Edukatieve brochure, met voorwoord door L. DAENENS en illustraties.

60. HUYS P., *Aan de schandpaal te Drongen (1740)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 27.
61. HUYS P., *Bourgeois de Gand originaires de Comines et Warneton du XVe au XVIIIe siècle*, in *Mémoires de la Société d'Histoire de Comines-Warneton et de la région*, XVII, (1987), p. 91-96.
62. JACQMAIN M. (ed.), *De idyllische Nederlanden. Antwerpen en de Nederlanden in de 16de eeuw. Lodovico Guicciardini*, Antwerpen-Amsterdam, 1987, 128 blz.
- De uit Firenze afkomstige Guicciardini vestigde zich vanaf 1541 te Antwerpen. Hij publiceerde *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (uitgaven in 1567, 1581 en 1588). Hier wordt een vertaling van de tweede uitgave gebracht. De beschrijving van Gent is opgenomen op p. 116-117. Met illustraties.
63. KLUYSKENS P., *Het proces en de onschuld van Lieven Pijn*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 5, p. 246-252.

64. MARNEF G., *Een Gentse proost in Keulen: Bucho Aytta en zijn rol in de opstand, 1579-1581*, in *Liber amicorum dr. J. Scheerder. Tijdingen uit Leuven over de Spaanse Nederlanden, de Leuvense universiteit en historiografie*, (Vereniging historici Lovanienses), Leuven, 1987, p. 75-86.

Bucho Aytta, aartsdiaken van Ieper, proost van Sint-Baafs te Gent en neef van de bekende Viglius, steunde de Spaanse politiek in de 16de eeuwse Nederlanden.

65. VANDEWIELE L.J., *Notariële verkoopakte van een apotheek te Gent in 1780*, in *Academiae Analecta. Klasse der Wetenschappen*, 49, (1987), nr. 2, p. 51-95.

De verkoopakte bevat onder meer een beschrijving van de aanwezige geneesmiddelen, het meubilair en de instrumenten.

66. VAN TWEMBEKE J., *Momentopname van bezit en gebruik in een troebele periode (slot)*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek*, XVII, (1988), p. 45-116.

Nadat in *Jaarboek XVI* (1987) de 16de-eeuwse penningkohieren betreffende het Scheldeveld-gebied in tabelvorm uitgegeven werden, brengt de auteur nu een bewerking van de grondoppervlaktegegevens, die vermeld zijn in deze kohieren.

Hedendaagse Tijd

67. ALLEGAERT P. en A. CAILLIAU (red.), *Geen rede mee te rijmen*, (*Museum Dr. Guislain*), Gent, 1989, 239 blz.

Bundeling van negentien artikels rond de historische en hedendaagse ontwikkelingen in de psychiatrische zorgverlening. De betekenis van Petrus-Jozef Triest en Joseph Guislain wordt hierbij speciaal benadrukt. De illustraties in het boek zijn afkomstig uit het Gentse Museum Dr. Guislain.

68. BRUYNEEL F., *De armenzorg en het hospice te Sint-Amandsberg*, in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XXV, (1988), p. 56-78. Met illustraties.

69. DE BUNDERIE W., N. JANSSENS en S. DE BAEREMACKER, *100 jaar Laurent Instituut, Onderstraat 10, 9000 Gent*, Gent, 1987, z.p. Geïllustreerd.

70. DE HERDT R., *Een Hollands soldaat penseelt Gent. Uit de Atlas Goetghebuer, akwarellen van Jan Joseph Wynants in het Stadsarchief te Gent, (Stichting Mens en Cultuur)*, Gent, 1989, 208 blz.

Voorstelling van een verzameling Gentse stadsgezichten, vervaardigd door Wynants tussen 1820-1823 en schets van Gent in de Hollandse tijd. Met inleiding, index, Franse, Duitse en Engelse samenvattingen. Geïllustreerd.

71. DE HERDT R. (red.), *Honderd jaar "Het Neerhof" 1889-1989, (Koninklijke Maatschappij "Het Neerhof". Museum Arnold Vander Haeghen)*, Gent, 1989, 56 blz.

Bevat een kroniek van de vereniging voor liefhebbers van neerhofdieren door R. DE HERDT en C. PEETERS, een artikel over de oorsprong van de huisdieren door A. ERVYNCK en A. GAUTIER, een biografische nota over René Delin, schilder van neerhofdieren en bijdragen over de Vlaamse Reus en de Gentse Kropper. Met illustraties.

72. DEROLEZ A., *Oorsprong en beginjaren van de Universiteitsbibliotheek te Gent (1797-1830)*, in *Boek en Bibliotheek*, 4, (1987), juli-augustus, p. 16-23. Geïllustreerd.

73. EECKHOUT T., *De hulp aan republikeins Spanje uitgaande van de B.W.P. Afdeling Gent-Eeklo, meer specifiek de opvang der Spaanse kinderen (1936-1939)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XVIII, (1987), nr. 1-2, p. 243-274.

Op 12 mei 1937 kwam een eerste groep kinderen uit republikeins Spanje te Gent aan. Leden van de B.W.P. Afdeling Gent-Eeklo namen de kinderen ofwel in hun huiskring op of kwamen financieel tussen voor een plaatsing in een home. Bij het einde van de Spaanse burgeroorlog op 1 april 1939 werden de meeste kinderen naar hun ouders teruggebracht. Met lijst van de kinderen uit de eerste groep en de pleegouders en met kaarten.

74. *Jubileumboek 60 jaar coöperatieve vennootschap Volksbaard Gent 1928-1988*, Gent, 1988, 77 blz.

De coöperatieve werd gesticht ter bevordering van de sociale huisvesting. Met ten geleide door P. DE PAEPE en illustraties.

75. MERLIER J., J. VAN BEMMEL en D. WILLEMS (red.), *Sint-Jan-Berchmanscollege 1958-1983*, Sint-Amandsberg, 1985, 143 blz. Geïllustreerd.

76. MICHIELS M. en F. VANDERSTRAETEN, *Sint-Lievens-Kolegem 1963-1988*, Gent, 1989, 160 blz. Geïllustreerd.

77. RAES R., *Ons Verbond. Historiek van een studententijdschrift 1945-1976*, (*Archief R.U.G. Uit het verleden van de R.U.G.*, nr. 27), Gent, 1987, 67 blz.

Historiek van het tijdschrift van het Katholiek Vlaams Hoogstudenten Verbond Gent (K.V.H.V.). Geïllustreerd.

78. SIMON-VAN DER MEERSCH A.M., E. LANGENDRIES en J. VANDENABEELE (red.), *20 jaar RUG-studenten in actie 1968-1988*, (*Rijksuniversiteit Gent*), Gent, 1988, 64 blz. Geïllustreerd.

79. STALLAERTS R. en L. SCHOKKAERT, *Onder dak. Een eeuw volks- en gildehuizen*, (*Provinciebestuur Oost-Vlaanderen. Bijdragen Museum van de Vlaamse Sociale Strijd*, nr. 5), Gent, 1987, 240 blz.

Katalogoog van een tentoonstelling gewijd aan de socialistische en katholieke volks- en gildehuizen. Niet alleen de architectuur komt in de publikatie aan bod, maar ook het ontspannings-, sport- en volksleven, dat ingericht werd in deze huizen wordt besproken. Met woord vooraf door gedeputeerde E. DE CUYPER en illustraties.

80. VANDENBILCKE A., *Meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit Gent (1930/31-1945/46)*, (*Archief R.U.G. Uit het verleden van de R.U.G.*, nr. 24), Gent, 1987, 261 blz.

Beschrijving van de numerieke aanwezigheid van meisjesstudenten, hun afkomst, vooropleiding, universiteitsresultaten en deelname aan het universitair leven.

81. VANNIEUWENHUYSE J., *De Vrede van Gent-The Treaty of Ghent 1814*, (*Museum Arnold Vander Haeghen. Stadsarchief*), Gent, 1989, 68 blz.

Katalogoog van een tentoonstelling naar aanleiding van de 175ste herdenking van de ondertekening van de Vrede van Gent. Met illustraties. Zie ook ID., *175 jaar geleden werd een Amerikaans-Brits conflict opgelost rond een Gentse tafel*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 38, (1989), nr. 1, p. 11-14.

82. VAN WIELE V., *100 jaar grafisch onderwijs in het Glorieux-Instituut Oostakker*, Oostakker, 1989, XIII + 154 blz. Geïllustreerd.

83. VAN WITTENBERGHE O., *Het gemeente-onderwijs te Gentbrugge in het eerste kwart van de twintigste eeuw*, in *Jaarboek van het Heemkundig Genootschap van het Land van Rode*, 10, (1987), p. 59-76.

84. VELLE K., *Bronnen voor de medische geschiedenis: de Belgische medische pers (begin XIXde eeuw - 1940)*, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor de Geschiedenis van de Hospitalen en de Volksgezondheid*, XXIII-XXIV, (1985-1986), p. 67-119.

Onder meer worden Gentse periodieken besproken, die uitgegeven werden in de marge van de universiteit en de Gentse medische vereniging.

85. VERHAS M., *Studiebeurzen van overheidswege aan studenten van de Gentse universiteit (1836-1849)*, (*Archief R.U.G. Uit het verleden van de R.U.G.*, nr. 28), Gent, 1988, 214 blz.

Toelagen aan Gentse universiteitsstudenten werden in de beschouwde periode uitgereikt door de staat, de provincie Oost-Vlaanderen en de stad Gent. Met illustraties.

86. VERKINDEREN D., *Het Van Crombrugge's Genootschap van 1857 tot 1875*, (*Liberaal Archief. Reeks verhandelingen*, nr. 2), Gent, 1988, 154 blz.

Het genootschap werd op 18 oktober 1857 officieel gesticht ter bevordering van de geestelijke ontwikkeling van de volksklasse. Het werd genoemd naar Joseph van Crombrugge, de eerste burge-meester van Gent na 1830 en groeide uit tot een liberale en kulturele vereniging. Met illustraties.

87. VLASSEN BROECK W., *De kanaalzone: een progressieve industriezone in de Gentse stadsregio*, in *Gemeentekrediet van België*, 42, (1988), nr. 163, p. 2-28. Geïllustreerd.

Kerkgeschiedenis, kloosters

88. BOMBAY J., *Drongen en Baarle voor het kerkelijk gerechtshof te Gent (van 1570 tot 1795)*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 2-9.

Bespreking van rechtszaken die behandeld werden door de Gentse officialiteit.

89. BOURGONJON P. (red.), *De Koninklijke Maatschappij en aloude Rederijkerskamer Mariakring-Marien Theeren in het Gentse stadsbeeld*, (*Mariakring-Marien Theeren v.z.w.*), Gent, 1988, 120 blz.

De religieuze kring werd gesticht op 8 december 1858 en omvat thans rekreatief-kulturele afdelingen, een zangkoor, een poppentheater en een toneelgroep. De toneelgroep erfde de naam van de 15de-eeuwse rederijkerskamer "Marien Theeren". Geïllustreerd.

90. CLAEYS R., *Zomergemse begijnen in Sint-Amandsberg*, in *Heemkundige Bijdragen uit het Meetjesland*, 3, (1989), nr. 1, p. 44-48.
91. CLEMENS T., *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken 1680-1840*, Tilburg, 1988, 2 dln., IX + 262 + XVIII + 222 blz.

Beschrijving van de kerkboeken in gebruik tijdens de Jansenistentijd, de Verlichting en de Romantiek. Met uitgebreide kerkboekeninventaris en illustraties.

92. COLLIN L., *Begravenis van Monseigneur M. De Broglie (1766-1821) in de crypte van de Sint-Baafskathedraal te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 4, p. 190-196. Geïllustreerd.
93. FORTIE L., *50 jaar H. Hartkerk te Kolegem. Addendum*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 85, (1987), p. 1-7. Geïllustreerd.
94. *100 jaar Crombeen Leeuwstraat-Gent*, Gent, 1988, 38 blz. Geïllustreerd.
95. IMSCHOOT M., *Zustergemeenschap van de Heilige Jozef te Sint-Kruis-Winkel. Beknopte ontstaansgeschiedenis*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 2, p. 2-4.

De stichting geschiedde in 1842-1847 op initiatief van pastoor Ludovicus Imschoot en Maria Jacoba Goossens. Met illustraties.

96. LINGIER C., *Middeleeuwse handschriften van Sint-Bernardus uit Belgische benedictijnenkloosters. Het getuigenis van de oude bibliotheekcatalogi*, in G. VAN EEMEREN en F. WILLAERT (red.), *'t Ondersoek leert. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van prof. dr. L. Rens*, Leuven-Amersfoort, 1986, p. 105-124.
- Bespreking van onder meer handschriften uit de Sint-Baafs- en Sint-Pietersabdijen.
97. MAES D., *Een zelfmoord in de abdij van Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 12-15.

Antonius de Stoop, abt van de abdij van Drongen, pleegde zelfmoord op 3 augustus 1767. Geïllustreerd.

98. RAMBAUT A., *De gewezen refuge van de Drongense Norbertijnen in het Gentse Patershol 1327-1987*, (Museum voor Volkskunde. Dekenij Patershol Binnenstraten), Gent, 1987, 22 blz. Geïllustreerd.

99. RUYSS R., *Tot heil van mens en dier. Populaire heiligen in het bisdom Gent*, Gent, 1989, 183 blz.

Met voorwoord door bisschop L.A. VAN PETEGHEM. Geïllustreerd.

100. SMET J., "Hannemansgoed" of de "Tiendeschuur" van de Sint-Pietersabdij van Gent in Temse, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 87, (1984), p. 77-98.

Bespreking van de opeenvolgende benamingen van het pachtgoed, van een pachtkontraat uit 1350, van de samenstelling van het goed onder meer aan de hand van een opmetingsstaat uit 1634 en van de pachters. Met illustraties.

101. VAN LAERE R. en J. BAETENS, *Zegelmatrijzen bewaard in het Instituut voor Franciscaanse Geschiedenis te Sint-Truiden*, in *Franciscana*, 42, (1987), afl. 1, p. 3-32.

Onder meer worden in het Instituut zegelmatrijzen van de Gentse minderbroeders bewaard daterend van de 16de tot de 20ste eeuw. Geïllustreerd.

Industriële archeologie

102. BODE M., *Industriële ontwikkeling van Gentbrugge*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 14, (1986), nr. 4, p. 158-160; 15, (1987), nr. 1, p. 5-9; nr. 2, p. 23-25; nr. 3, p. 45-49; 16, (1988), nr. 1, p. 6-15; nr. 2, p. 32-38; nr. 3, p. 52-56; nr. 4, p. 75-79; 17, (1989), nr. 1, p. 6-14 en nr. 2, p. 25-29.

103. DE HERDT R., *Een vereniging in geleidelijke groei: de Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 5, (1987), nr. 3-4, p. 61-71.

104. DESEYN G., *Gentse getijdemolens*, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel), Gent, 1988, 40 blz. Geïllustreerd.

105. DESEYN G., *Op zoek naar de "roots". Het depotmuseum van het MIAT in een gewezen spinnerij*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 5, (1987), nr. 3-4, p. 45-55.

Historiek van de UCO-katoenspinnerij Desmet-Guequier, gelegen tussen de Oude Vest en de Minnemeers. Geïllustreerd.

106. RAVESCHOT P., *Industrieel-archeologisch onderzoek aan de Minnemeers*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 5, (1987), nr. 3-4, p. 57-59.

Verslag van een eerste beperkte opgraving nabij de gedempte Minnemeers. Met illustraties.

107. *Restauratie van de Gentse twijnmolen uit 1789 door het Stedelijk Technisch Instituut Carels-De Ridder-Story in opdracht van het Gentse Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*, Gent, 1988, z.p.

Brochure met een historische situering van de molen door G. DESEYN, een technische beschrijving en illustraties.

108. SNOECK S., *Het drukkersgeslacht Snoeck-Ducaju*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 7, (1989), nr. 1, z.p. Geïllustreerd.

109. *Tentoonstelling "Over textiel gesproken"*, (Het Toreken), Gent, 1987, 26 blz.

Katalogoog van een tentoonstelling met een overzichtsartikel van J. VAN DE WIELE over de geschiedenis van de Gentse textielnijverheid en een lijst van de tentoongestelde stukken.

110. VAN DE WIELE J., *Het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel te Gent*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 41, (1987), p. 194-197. Geïllustreerd.

Zie ook ID., *Het Industrieel Netwerk-museum Gent*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 6, (1988), nr. 4, p. 3-7.

111. VAN HECKE L., *75 jaar fabriek Rieme 1912-1987*, Gent, 1987, z.p. Geïllustreerd.

112. VAN SCHOORS L., *Gas. Geschiedenis, fabricage en toepassing*, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel), Gent, 1987, 34 blz. Geïllustreerd.

113. VERHEEKE G., *Indrukken. De Gentse drukkerswereld belicht. Negen interviews*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 7, (1989), nr. 2, p. 1-81.

Interviews met F. BALTHAZAR over de leerjaren, met J. CRACCO over papiermaken, met P. RYCKAERT en R. BALTHAZAR over de zetterij, met R. STEVENS en gebr. VAN UFFELEN over de fotogravure, met A. VAN DE WIELE en M. DE VREESE over de drukkerij en met R. HOSTE over de boekbinderij. Geïllustreerd.

114. VERHEEKE G., *OPVIT: het Onderzoekscentrum voor Pre- en Vroeg-Industriële Techniek*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 5, (1987), nr. 3-4, p. 73-76.

Voorstelling van een team, dat binnen het VIAT werkzaam is om de vroegere industriële technieken te achterhalen. Geïllustreerd.

115. VERHEEKE G., *Vlas. Gent, 19de-eeuws centrum van gemechaniseerde vlasnijverheid*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis van Techniek en Industriële Cultuur*, 6, (1988), nr. 1-2, p. 8-109. Geïllustreerd.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

116. BALLIU J., *De wereldtentoonstelling van 1913 en het Miljoenenkwartier te Gent*, in *Toerisme in Oost-Vlaanderen*, 37, (1988), nr. 3, p. 59-62.

De wereldtentoonstelling van 1913 vond doorgang op terreinen gelegen tussen de Heuvelpoort en de Sterre. Na de tentoonstelling werden de paviljoenen afgebroken en de gronden door de stad openbaar verkocht. De woningen, die er op zeer korte tijd verschenen, zijn thans van bijzonder belang voor de Interbellum-architectuur. Geïllustreerd.

117. BLANCQUART J., *"De uitbundigheid" van beeldhouwer-schilder Herman van Nazareth*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 10-11.

Voorstelling van een beeld op het industrieterrein te Drongen. Geïllustreerd.

118. DE BRUYN U., *Het Goed Achtendries "Achtene"*, in *Castellum*, V, (1988), nr. 3, p. 42-55.

Historiek van het kasteel Achtendries te Oostakker. Geïllustreerd.

119. DE KOONING M. (red.), *Architectuur als buur. Panorama van Gent en omstreken 1968-88*, Gent, 1988, 207 blz.

Bevat bijdragen van L. HAGEN, Architectuur als forum (6-7), G. VAN DOORNE en J. LEFEBURE, Naar een architectuur-beleid voor Gent ? (8-10), D. LAPORTE, Heeft Gent een traditie op het vlak van eigentijdse architectuur ? (11-19), M. DUBOIS, Gentse architectuur van deze eeuw: een overzicht (20-40), G. BEKAERT, Wie wil er smakeloos wonen ? (41-42), B. VERSCHAFFEL, Moderne architectuur. Bedenkingen (voor)bij een pamflet van Le Corbusier (43-48) en M. DE KOONING, Hoogtevrees ? Bedenkingen bij de architectuurinventaris (49-50). Met woord vooraf door schepen G. BRACKE en illustraties.

120. DE LEY H., *Kapellen in ons werkgebied. IV-slot, Zwijnaarde, in Heemkring Scheldeveld. Jaarboek, XVII, (1988), p. 3-32. Met illustraties.*

121. DE PERMENTIER C., *De Grote Schouwburg*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 1, p. 31-35. Geïllustreerd.

122. DESEYN G., F. ADRIAENSEN en J. VAN DE WIELE, *Bouwen voor de industrie, (Museum voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1989, 233 blz.

Katalogoog van een tentoonstelling over het industrieel bouwkundig erfgoed in de stad. Geïllustreerd.

123. DE WIN P. en F. MOENS, *De "roepstenen" en "kerkpuien" in de provincie Oost-Vlaanderen. Bijdrage tot de orale bekendmakingen in het verleden*, in *HMGOG*, XLII, (1988), p. 5-68.

Vermeld worden: een roeptribune te Desteldonk en een roephuisje te Mariakerke. Met illustraties.

124. FREDERICQ-LILAR M., *Twee prachtige voorbeelden van trapzalen in Gentse rococostijl: het Hotel Falligan en het Hotel Vander Meersche*, in *De Woonstede door de Eeuwen heen*, (1988), nr. 80, p. 50-59. Geïllustreerd.

125. HADERMANN E., *Het verdwenen huis "de Sleutel" op de Zandberg*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 1, p. 13-32. Geïllustreerd.

126. *Huizen van, voor en door het volk. Rond het Feestlokaal Vooruit in Gent, (Koning Boudewijnstichting. Monografieën bouwkundig erfgoed, 3)*, Brussel, 1988, 119 blz.

127. JOOS L. (red.), *De Gentse gordel. Stadsvernieuwing in de 19e eeuwse volksbuurten*, (Informatiecentrum Stadsvernieuwing. BIRO. O.S.G.), Gent, 1988, 99 blz.

Beschrijving van het ontstaan van de Gentse stadsgordel in de 19de eeuw en de huidige bewonings- en verkrottingsproblematiek, met peiling naar de mogelijkheden tot revalorisatie. Met woord vooraf door schepen J. ACKERMAN, ten geleide door M. DEBRUYNE en illustraties.

128. *Kultuurpatrimonium VIII. Beschermd monumenten, stadsgezichten en dorpsgezichten*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 41, (1987), p. 151-188.

Voor Gent zijn opgenomen: het wachttorentje "de Peperbus", het huis Lievekaai 1, het huis Predikherenlei 13, het huis Wellinckstraat 103, het bedevaartsoord te Oostakker en de H.-Catharinakerk te Wondelgem. Geïllustreerd.

129. LABYN M., *Uit de geschiedenis van de Gentse bruggen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 5, p. 279-289; nr. 6, p. 335-341; 18, (1989), nr. 1, p. 27-34; nr. 2, p. 89-95; nr. 3, p. 151-157; nr. 4, p. 221-226 en nr. 5, p. 256-261. Geïllustreerd.

130. MARIJNISSEN R.H., *Structuur en behandeling van het plafond van de balzaal in het 18de-eeuwse herenhuis d'Hane-Steenhuysse te Gent*, in *Academiae Analecta. Klasse der Schone Kunsten*, 49, (1988), nr. 1, p. 65-74. Geïllustreerd.

131. *Patershol Gent. Façades*, (Dekenij Patershol. D.M.S.A.), Gent, 1988, 171 blz. Geïllustreerd.

132. PATOOR W., *Gentbruggebrug*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 15, (1987), nr. 2, p. 38.

133. ROOSEN J.P., *Het huis aan de waterkant te Gent*, in *G.O.V. Heraut*, 24, (1989), nr. 4, 6 blz.

Over het rococohuis uit 1753, dat gelegen is in het Gentse Hoefslagstraatje nr. 1. Geïllustreerd.

134. SCHEPENS E.L., *Het kasteel van Laarne en de wereldtentoonstelling te Gent in 1913*, in *Castellum*, V, (1988), nr. 2, p. 5-13.

Het toegangspaviljoen van het kasteel van Laarne werd nagebootst in het kwartier "Oud-Vlaanderen" van de wereldtentoonstelling te Gent. Met illustraties.

135. VAN DAMME R.C., *Watertoren Gentbrugge 50 jaar*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 15, (1987), nr. 3, p. 60-61.

Met tekening van het bouwwerk.

136. VAN DE WIELE J., *Reep, Overschelde en Sint-Janswijk*, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel), Gent, 1987, 25 blz.

Historiek van de wijk rond het François Laurentplein. Geïllustreerd.

137. *Van Jezuïetenklooster tot rechtsfaculteit. Tentoonstelling ter gelegenheid van de openstelling van de gerenoveerde faculteitsbibliotheek*, (R.U.G. Bibliotheek Privaatrecht), Gent, 1988, 30 blz.

Historiek van het gebouwencomplex tussen de Voldersstraat en de Universiteitstraat en beschrijvende kataloog van de tentoongestelde stukken. Met woord vooraf door prof. H. BOCKEN en illustraties.

138. VAN OOTEGHEM B., *De ijzeren toren van het Belfort*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 1, p. 38-40. Geïllustreerd.

139. VAN OOTEGHEM B., *De Manège of Militaire Rijschool*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 1, p. 36-37. Geïllustreerd.

140. VLERICK W., *La Concorde*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 1, p. 21-30. Geïllustreerd.

141. VLERICK W. en Y. VERBEKEN, *De Sint-Annakerk te Gent*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 1, p. 41-54. Geïllustreerd.

Kunst, cultuur

142. BAILLIEUL B., *Museum van de Koninklijke en Souvereine Hoofdgilde van Sint-Joris te Gent. Gids voor de bezoeker*, Gent, 1987, 158 blz. Geïllustreerd.

143. COIGNEAU D., *Luisse von Ploennies en "Mariken von Nymwegen" (1853)*, in *Huldenummer prof. dr. Ada Deprez aangeboden bij haar zestigste verjaardag*, (*Studia Germanica Gandensia*, 16), Gent, 1988, p. 59-110.

De Gentse archivaris en dichter Prudens van Duyse ligt in 1840 met zijn artikelenreeks over *Mariken van Nimweghen* in het *Kunst- en*

Letterblad aan de basis van de belangstellingsgolf voor het dichtwerk. Tot de belangstellenden behoorden o.m. de germanist en folklorist Wolf uit Keulen, die van 1842 tot 1845 in Gent verbleef en de Duitse dichteres Luise von Ploennies. Haar bewerking verscheen in 1853, nadat ze in 1844 Van Duyse te Gent had ontmoet.

144. COPPEJANS-DESMEDT H. en J. HUYGHEBAERT, *Het culturele leven in onze provincies onder Frans bewind. Het departement van de Schelde*, in *Gemeentekrediet van België*, 42, (1988), nr. 164, p. 55-73. Geïllustreerd.

145. CORNELIS E., *De kunstenaar in het laat-middeleeuwse Gent. II, De sociaal-economische positie van de meesters van de Sint-Lucasgilde in de 15de eeuw*, in *HMGOG*, XLII, (1988), p. 95-138.

146. DE BRA A. en N. VANDE VOORDE-HENDRIKS, *Gentse kontradansen, (Vlaamse Volkskunstbeweging)*, Antwerpen, 1987, 150 blz.

Uitgave van een dansbundel opgesteld in 1757 door de dansmeester Robert Daubat. Geïllustreerd.

147. *De eerste groep van Sint-Martens-Latem 1889-1914, (Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België)*, Brussel, 1988, 215 blz.

Met als centrale figuren George Minne en Karel van de Woestijne vormde er zich rond 1900 een kunstenaarsgroep te Latem. De landelijke natuur en bevolking inspireerden de groepsleden tot religieus-poëtische kunstwerken. Geïllustreerd.

148. DE HERDT R., *Het Museum Arnold Vander Haeghen, museum voor geschiedenis en cultuurgeschiedenis, (Dienst voor Culturele Zaken)*, Gent, 1989, 95 blz.

Overzicht van de geschiedenis van het gebouw in de Veldstraat nr. 82, van de inrichting als museum en van de kabinetten en permanente opstellingen: het Chinees Salon, het Kabinet Maurice Maeterlinck, het Kabinet Victor Stuyvaert, het Kabinet Charles Doudelet, het Gents Verhaal, de Vrede van Gent (1814) en het Kabinet Vander Haeghen. Met illustraties en Franse, Engelse en Duitse samenvattingen.

149. DEMOEN E., *Liederen der industriële revolutie, (Vereniging voor Industriële Archeologie en Textiel)*, Gent, 1987, 2 dln., 813 blz.

150. DEPREZ A. (red.), *Karel van de Woestijne. Verzameld journalistiek werk. Vierde deel*, (Cultureel Documentatiecentrum), Gent, 1988, 723 blz.

151. DEPREZ A., *Literaire gids voor Oost-Vlaanderen*, (*Literaire gidsen voor Vlaanderen*, 5), Schoten, 1987, 139 blz.

Toeristisch-literaire wandelingen uitgezet in de provincie Oost-Vlaanderen. Met onder meer wandelingen in Gent (9-48), op de Gentse begraafplaatsen (49-60) en in de randgemeenten Drongen, Gentbrugge, Ledeborg, Mariakerke, Sint-Amandsberg, Sint-Denijs-Westrem, Wondelgem en Zwijnaarde (61-64). Geïllustreerd.

152. DE RIDDER J.H.A., *Zestiende-eeuwse gerechtigheidstaferelen in Vlaanderen. Drie Laatste-Oordeelschilderijen*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXIII, (1988), nr. 3, p. 157-166.

Geschilderde gerechtigheidstaferelen werden in de vroegere schepenhuizen opgehangen uit morele of belerende overwegingen. De auteur bespreekt drie dergelijke Oostvlaamse taferelen. Ze bevinden zich thans in de stadhuisen van Geraardsbergen en Oudenaarde en in het Museum voor Schone Kunsten te Gent. Het Gentse schilderij is van de hand van Rafael Coxcie (1589). Geïllustreerd.

153. DESEYN G., *De pioniersjaren van de film te Gent (1896-1916)*, in *Monumenten en Landschappen*, 7, (1988), nr. 5, p. 40-47. Geïllustreerd.

154. DE VOS J., *Het toneelleven te Gent 1986-1987*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 41, (1987), p. 73-77. Geïllustreerd.

155. DE WILDE J. en R. VAN DAELE, *Van den vos Reynaerde ontsluiterd*, (*Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen*, nr. 30), Gent, 1989, 147 blz.

Interpretaties van het bekende dierenverhaal, dat toestanden uit de 12de-13de eeuw in het Gentse en het Waasland weergeeft. Met tekstuitgave naar het handschrift F, dat thans op het Duitse slot Dyck bewaard wordt. Geïllustreerd.

156. DHANENS E., *Actum Gandavi. Zeven bijdragen in verband met de oude kunst te Gent*, in *Academiae Analecta. Klasse der Schone Kunsten*, 48, (1987), nr. 2, 137 blz.

In zeven bijdragen wordt bewezen dat Gent voor de vernielingen van de 16de eeuw een belangrijk kunstcentrum was. Daartoe diende de

auteur beroep te doen op kopies van verdwenen kunstwerken, miniatuuren en tekeningen. Besproken worden: twee romaanse muurschilderingen in de Sint-Baafsabdij (7-16), een 15de-eeuwse kompositie *David en Abigaïl* door Hugo vander Goes (17-30), twee gerechtigheidsstaferelen in het schepenhuis (31-37), een Onze-Lieve-Vrouwvoorstelling uit de 15de eeuw in een getijdenboek (39-51), de stadsversieringen bij de intocht in 1458 van Filips de Goede (53-89), het verluchte *Boek der Privilegiën* uit 1453-1458 (91-112) en een 15de-eeuwse *Maagschap van de Heilige Anna* (113-121). Met illustraties en Engelse samenvatting.

157. DHOORE B., *Onderzoek naar de invloed van de film. Film te Gent 1919-1930 en de bioskoopbezoeker, in Oostvlaamse Zanten, LXIII, (1988), nr. 3, p. 141-156. Geïllustreerd.*

158. GOYENS DE HEUSCH S., *Het impressionisme en het fauvisme in België, Antwerpen, 1988, 479 blz.*

Gentse kunstenaars zoals A. Baertsoen, G. Buysse, C.R. Callewaert, C. en X. de Cock, G. den Duyts, G. en L. de Smet, M. Sys, T. van Rysselberghe, F. van den Berghe en F. Willaert worden onder meer besproken en in hun kunsthistorische kontekst gesitueerd. Met voorwoord door P. ROBERTS-JONES en illustraties.

159. HOOZEE R., *Museum voor Schone Kunsten Gent, (Musea Nostra, 8), Brussel, 1988, 128 blz.*

Voorstelling van de verzamelingen van het museum met een instellingshistoriek. Geïllustreerd. Zie ook *Museum voor Schone Kunsten Gent. Ghent, Museum of Fine Arts, (Musées 2000), Parijs, 1988, 81 blz.*

160. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 100. Grenzen van de grondgebieden van Gent en Sint-Pieters, in Ghendtsche Tydinghen, 17, (1988), nr. 6, p. 307-308.*

161. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 102. Beeldje van krijger (fragment), in Ghendtsche Tydinghen, 18, (1989), nr. 3, p. 143-144. Geïllustreerd.*

162. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 117. Het eerste monument Palfyn, in Ghendtsche Tydinghen, 18, (1989), nr. 1, p. 25-27. Met foto.*

163. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 118. Het tweede monument Palfyn, in Ghendtsche Tydinghen, 18, (1989), nr. 2, p. 80-82. Geïllustreerd.*

164. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 214. Het praalgraf van Bisschop Triest*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 5, p. 253-256. Geïllustreerd.
165. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 272. De kruisboog met houten boog van de Sint-Jorisgilde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 4, p. 197-198. Geïllustreerd.
166. *Inventaire Archéologique - Fiche nr. 287. Portret van Jan Boeksent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 5, p. 253-254. Geïllustreerd.
167. MONTEYNE R. en M. NAGELS, *Fernand Scribe (1851-1913) en het Museum voor Schone Kunsten van Gent*, in *5 x 5. Mecenaat en gemeentelijke musea, (Gemeentekrediet)*, Brussel, 1988, p. 39-69.
- De Gentse kunstenaar en kunstverzamelaar Scribe was medestimula-
tor bij de inrichting van een nieuw stedelijk Museum voor Schone
Kunsten in het Citadelpark (1902-1904). Verder maakte hij bij legaat
zijn persoonlijke verzameling over aan de stad. Geïllustreerd.
168. PENNING E.D.A., *De touwtjes los, de wereld in. Twintig jaar teater Taptoe, (Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen. Bijdragen, nr. 27)*, Gent, 1988, 80 blz.
- Historiek van het poppentheater. Met woord vooraf door J. VAN
SCHOOR, Nederlandse, Franse en Engelse samenvattingen en il-
lustraties.
169. *Pretiosa neerlandica. Schatten uit de Nederlandse taal- en letterkunde in de Gentse Universiteit, (Rijksuniversiteit Gent. Schatten van de Universiteitsbibliotheek, 6)*, Gent, 1988, V + 256 blz.
- Na *De neerlandistiek te Gent vanaf 1817 tot 1988* door A. DEPREZ (1-27) volgen kronologisch *Middeleeuwen* door J. REYNAERT (29-76), *Zestiende tot achttiende eeuw* door W. WATERSCHOOT en D. COIGNEAU (77-138), *Negentiende eeuw* door A. DEPREZ (139-187), *Twintigste eeuw* door A.M. MUSSCHOOT (189-215) en *Taalkunde* door H. RYCKEBOER (217-256). Geïllustreerd.
170. *Renaissance en barok. Textilia uit eigen bezit, (Museum voor Sierkunst)*, Gent, 1988, 99 blz. Geïllustreerd.
171. RUTTEN M., *Gent en de gebroeders Karel en Gustave van de Woestijne. Proeve van een vergelijkend psychosociologisch studieprogramma, in Jaarboek "De Fontaine", XXXV-XXXVI, (1985-1986), p. 249-256.*

172. VANACKER H., *De jaarverslagen van het Gentse Taal- en Letterkundig Genootschap "De Tael is gansch het volk": een eerste bespreking (1836-1851)*, in *Huldenummer prof. dr. Ada Deprez aangeboden bij haar zestigste verjaardag*, (*Studia Germanica Gandensia*, 16), Gent, 1988, p. 181-211.

Dit Gents genootschap met als kenspreuk een dichtvers van Prudens van Duyse werd in 1836 opgericht. In het artikel wordt de historiek van de vereniging geschetst en worden de activiteiten, het ledenbestand en de bibliotheek beschreven.

173. VANACKER H., *Regat prudentia vires: een kwalitatief ledenonderzoek van een taal- en letterkundig genootschap uit het Verenigd Koninkrijk*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLVII, (1988), nr. 2, p. 65-88.
174. VANDENBUSSCHE C., *Kerk van Sint-Elisabeth te Gent. Gids voor de bezoeker*, Gent, 1987, 32 blz. Geïllustreerd.
175. VAN EENOO R., *Bibliotheken te Gent na 1850. Stand van het onderzoek*, in *Colloquium over leescultuur en boekverspreiding in Noord en Zuid in de 19de eeuw*, (*Contactgroep 19de eeuw. Dr. F.A. Snellaertcomité*), Gent, 1987, p. 35-52.
176. VAN ELSLANDE R., *De geschiedenis van de Vyt-Borluutfundatie en het Lam Gods*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 5, p. 291-295; nr. 6, p. 330-333; 18, (1989), nr. 1, p. 53-56 en nr. 2, p. 95-100. Geïllustreerd.
177. VAN ELSLANDE R., *Het Laatste Oordeel van de meester van Diest, met name Lieven van der Clite (en Augustijn de Brune)*, in *Meer Schoonheid*, XXXIII, (1986), nr. 4, p. 98-108; XXXIV, (1987), nr. 1, p. 1-12; nr. 2, p. 33-44 en nr. 3, p. 82-84.

Het *Laatste Oordeel* in het stedelijk Museum van Diest werd in de eerste helft van de 15de eeuw geschilderd door de Gentenaar Lieven vander Clite en op het einde van de 15de eeuw overschilderd door Augustijn de Brune. Met illustraties.

178. VAN ELSLANDE R., *Het retabel van Ghijsselbrecht van Meerlo voor de O.L.Vrouw-Hemelvaartkerk te Nieuwerkerken*, in *Liniaal*, XIII, (1989), nr. 1, p. 3-16.

Te Nieuwerkerken bevindt zich een retabel van de beeldhouwer Mathias Zens. Dit retabel had een voorganger, gebeeldhouwd door de in Gent wonende en van Delft afkomstige Ghijsselbrecht van Meerlo (15de eeuw). Geïllustreerd.

179. VAN ELSLANDE R., *Jan van der Asselt, de hofschilder van Lodewijk van Male*, in *De Leiegouw*, XXIX, (1987), afl. 4, p. 419-445.

Jan vander Asselt stamde uit een bekende Gentse familie. Hij vervaardigde de portretreeksen in de gravenkapellen te Gent en te Kortrijk, een voorstelling van Onze-Lieve-Vrouw in het Hof ten Walle (Prinsenhof) en een altaarstuk in de Minderbroederskapel te Gent. Geïllustreerd.

180. VAN REETH J.M.F., *Het Lam Gods-retabel en de relatie van Byzantium en Florence met onze gewesten*, in *Millennium*, 2, (1988), nr. 2, p. 118-143. Geïllustreerd.

181. WATERSCHOOT W., *De Oudenaardse rederijkers te Gent in 1539*, in *Jaarboek "De Fonteine"*, XXXV-XXXVI, (1985-1986), p. 17-32.

Op de Gentsè rederijkersspelen van 1539 bracht de Oudenaardse kamer teksten van Matthijs de Castelein.

182. WATERSCHOOT W., *Lucas d'Heere en Willem van Oranje*, in *Jaarboek "De Fonteine"*, XXXV-XXXVI, (1985-1986), p. 81-102.

De kunstschilder en literator D'Heere trad na de Pacificatie van Gent (1576) in de stad op als propagandist van Willem van Oranje.

183. WERBROUCK-COOLS M., W. VAN DRIEL en J. PASTIJN (red.), *Van Marissal tot Vlerick 1751-1988*, (Koninklijke Academie voor Schone Kunsten), Gent, 1988, 211 blz.

Bundeling van bijdragen, samengesteld naar aanleiding van het afscheid van Pierre Vlerick als directeur van de Gentse Akademie. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde, genealogie

184. BOERJAN G., *Het gemeentewapen van Mariakerke*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 89, (1988), p. 1-6. Geïllustreerd.

185. BOERJAN G., *Oude en verdwenen hofsteden van Mariakerke*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 80-81, (1986), p. 1-60. Geïllustreerd.

186. BOMBAY J., *Een nieuwe straatnaam... Zeger van Kortrijkstraat*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 28-30. Geïllustreerd.

187. BUYLE R., *Rond de Gentse waterwegen. De Nieuwe Leie, Waterwijk-Patershol*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 4, 16 blz. Geïllustreerd.
188. CASSIMAN P., *De Drongense conscrits*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 58-85.
189. CASSIMAN P., *Drongen en het Notarieel Annoncenblad*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 21. Geïllustreerd.
190. COLLEN-JANSSENS J., *Rond de Gentse waterwegen. De Leie*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 3, 16 blz. Geïllustreerd.
191. DE BUCK A., *Wandeling door de Veldstraat*, in *G.O.V. Heraut*, 23, (1988), nr. 6, 20 blz. Geïllustreerd.
192. DE COOREMETER F., *Kriegsalbum von Gent. Gent in 1914-1918*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 5, p. 7-8.
- Fotoboek over Gent verschenen tijdens de Eerste Wereldoorlog.
193. *De handboogmaatschappij St. Sebastiaan Mariakerke*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 84, (1987), p. 1-30. Geïllustreerd.
194. *Dekenij "De Kerkwijk"*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 88, (1988), p. 1-16 en nr. 91, (1989), p. 1-15. Geïllustreerd.
195. DE PERMENTIER C., *Rond de Gentse waterwegen. De Reep, deel 2*, in *G.O.V. Heraut*, 23, (1988), nr. 1, p. 15-26.
- Met bespreking van het Geraard de Duivelsteen, het bisschoppelijk seminarie, het hotel Van Eersel (nu St. Bavo-humaniora), het Bisdomein, het bisschoppelijk paleis, de nationale bank, het hotel Hulin de Loo, de rijksmiddelbare school, het standbeeld van Keizer Karel, de Nieuwbrug en de Oude Beestenmarkt. Geïllustreerd.
196. DE SMET E., *Gentse vondelingen en verlaten kinderen vonden te Eeklo een thuishaven*, in *Heemkundige Bijdragen uit het Meetjesland*, 2, (1988), nr. 3, p. 143-149. Geïllustreerd.
197. DESPRETZ A., *Omtrent een overheidsmedaille uit een onstuimig jaar: 1814*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 39-51. Geïllustreerd.
198. DE VOGELAERE G. en V. DE SMET, *Ledeberg door de jaren heen*, Nieuwkerken-Waas, 1988, 94 blz.

Fotoboek betreffende de deelgemeente Ledeberg.

199. DE VRIENDT J., *De familie Deynoot (Deynoodt). Gentenaren in Amerika en elders*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 7-8, p. 397-405. Geïllustreerd.

200. FORTIE L., *Marka-Mariakerke 25 jaar*, (Mariakerke, 1989), z.p.

Fotoboek betreffende de deelgemeente.

201. GARDEYN R., *Rond de Gentse waterwegen. De Reep weer open*, in *G.O.V. Heraut*, 23, (1988), nr. 2, 6 blz. Geïllustreerd.

202. *Heemkunde en Muziek. 23e gowwdag, Gentbrugge 15 mei 1988, (Verbond van de Kringen voor Heemkunde in Oost-Vlaanderen. Land van Rode)*, Gentbrugge, 1988, 85 blz.

Bevat een historiek van het Genootschap "Land van Rode", een voorstelling van het werkgebied, een korte geschiedenis van Gentbrugge, een lijst van Gentbrugse komponisten, een historiek van de muziekmaatschappij "De Neerschelde", een reprint van *Schetsen uit het Gentse* en kopies van *Wandelingen* door Emiel Hullebroeck, en een biografische nota van de gevierde J.G. Waeytens. Geïllustreerd.

203. HOSTE L., *Een volkse straatbenaming*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 5, p. 278-279.

Omtrent het Heidamstraatje, een steegje uitkomend in de Sint-Pietersnieuwstraat.

204. HOSTE L., *Uithangborden te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 5, p. 255-265; nr. 6, p. 313-318; 18, (1989), nr. 1, p. 45-53; nr. 2, p. 74-80; nr. 3, p. 166-170; nr. 4, p. 206-209 en nr. 5, p. 278-283. Geïllustreerd.

205. JANSSENS S., *Ganda. Gent... De kleine man zegt er het zijne van !*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 4, p. 233-238. Geïllustreerd.

De Gentse naamverklaring vanuit een volks standpunt.

206. KERCKHAERT N., *Oude Oostvlaamse hoeven, (Federatie voor Toerisme in Oost-Vlaanderen)*, Gent, 1977-1988, 2 dln., 661 blz.

Alfabetisch op de oude hoevenamen worden telkens toponymische verklaringen gegeven en overzichten gebracht van de hoevevermeldingen in bewaard gebleven historische bronnen. Met illustraties.

207. LEKENS L., *Voeding 1819 in "Het Tuchthuis" te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 6, p. 334-335.
208. LEVIS E., *Van alle markten thuis*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 5, p. 242-252; nr. 6, p. 318-329; 18, (1989), nr. 1, p. 35-44; nr. 2, p. 100-119; nr. 3, p. 144-151; nr. 4, p. 226-232 en nr. 5, p. 266-278. Geïllustreerd.
209. LEVIS E., *Zivil-Arbeiter-Bataljon 4 te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 6, p. 341-351; 18, (1989), nr. 1, p. 2-25 en nr. 3, p. 170-178.
- De dwangarbeiders waren gedurende Wereldoorlog I georganiseerd in Zivil-Arbeiter-Bataljons. Geïllustreerd.
210. MAES D., *De bende Van Hoe en Verstuyft*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 18, (1989), nr. 3, p. 134-142; nr. 4, p. 210-220 en nr. 5, p. 261-266. Geïllustreerd.
211. MEDART G., *De fanfares van Mariakerke*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 87, (1988), p. 7-15. Geïllustreerd.
212. MEDART G., *De kerkzangers van het doksaal*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 86, (1987), p. 1-16 en nr. 87, (1988), p. 1-6. Geïllustreerd.
213. MEDART G., *Mariakerke en de posterijen*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 90, (1988), p. 1-14. Geïllustreerd.
214. *Oude documenten uit het Land van Rode*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 16, (1988), nr. 4, p. 82-92 en 17, (1989), nr. 1, p. 17-18. Geïllustreerd.
215. PATOOR W., *Gentbrugge. Straten die een persoonsnaam dragen*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 15, (1987), nr. 1, p. 15-17; nr. 3, p. 55-56; 16, (1988), nr. 2, p. 39-40; nr. 3, p. 50-51; nr. 4, p. 80-81; 17, (1989), nr. 1, p. 15-16 en nr. 2, p. 39.

Omtrent de Gustave Lefevere de Tenhovelaan, de Louis van Houtestraat, de Jef Vandermeulenstraat, de Prosper van Langendonckstraat, de Jacob van Arteveldestraat, de Sint-Eligiusstraat, de Jozef Wautersstraat, de Tineke van Heulestraat, de Leon de Loofstraat, de Jules Persijnstraat, de Emiel Verhaerenlaan en de Jules de Saint-Genoisstraat.

216. POELMAN R., *De reuzen van het Heilig Hart*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 5, p. 10-12 en nr. 6, p. 9-11.
217. POELMAN R., *Het Prosper de Keerewandelpad te Sint-Amandsberg*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 1, p. 4-8.
- Met biografische gegevens over de politicus De Keere (Moerbeke, 1901-Sint-Amandsberg, 1969) en wandelpadbeschrijving.
218. POELMAN R., *Paardenhandel Henri de Smet te Sint-Amandsberg*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 5, p. 12-18. Geïllustreerd.
219. SPATZ H., *Rond de Gentse waterwegen. De Oude Schelde*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 2, 16 blz. Geïllustreerd.
220. STEEGHERS W., *Brieven van Emmanuel Franciscus Duijckers, soldaat onder Napoleon uit Gent*, in *Vlaamse Stam*, 24, (1988), nr. 11-12, p. 575-581.
- Uitgave van negen brieven geschreven in 1810 en 1811. Met genealogische schets van de familie Duijckers en illustratie.
221. STEEGHERS W., *De heel- en vroedmeester Alexander Joannes Taminiâu. Genealogische gegevens*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 39, (1988), p. 172-179.
- Biografisch-genealogische schets van de chirurgijn Taminiâu (Gent, 1772-Oostakker, 1856), die van 1820/1821 tot 1852 te Eeklo werkzaam was. Geïllustreerd.
222. STEEGHERS W., *Dodelijk ongeval in het Groot Begijnhof Sint-Elisabeth te Gent*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 6, p. 328.
223. STEEGHERS W., *Genealogische gegevens betreffende de familie van de kunstschilder Pieter van Hanselaere (1786-1862)*, in *Informatieblad - V.V.F. Gent*, 8, (1989), nr. 3, p. 44-46. Geïllustreerd.
224. STEEGHERS W., *Genealogische gegevens betreffende de familie van de pastoor van Lovendegem, Jacobus Franciscus Abbate*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 6, p. 331-340. Geïllustreerd.
225. STEEGHERS W., *Genealogische gegevens betreffende de familie van dokter Jacobus Joannes de Schepper*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 2, p. 49-54. Geïllustreerd.

226. STEEGHERS W., *Genealogische nota's betreffende de familie Misprenve*, in *Informatieblad - V.V.F. Gent*, 8, (1989), nr. 1, p. 10-12.
227. STEEGHERS W., *Genealogische nota's betreffende de familie van de pastoor van Poeke, Jacobus Goossens*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 5, p. 291-294. Geïllustreerd.
228. STEEGHERS W., *Genealogische schets van de familie De Bruyne te Desteldonk*, in *Informatieblad - V.V.F. Gent*, 8, (1989), nr. 2, p. 32-33.
229. STEEGHERS W., *Genealogische schets van de familie Marchant*, in *Informatieblad - V.V.F. Gent*, 7, (1988), nr. 5, p. 80.
230. STEEGHERS W., *Genealogische schets van de familie Mesdach*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 1, p. 37-43.
231. STEEGHERS W., *Genealogische schets van de familie Surmont*, in *Informatieblad - V.V.F. Gent*, 7, (1988), nr. 6, p. 94-95.
232. STEEGHERS W., *Personen uit Drongen voorkomend in de overlijdensregisters van de augustijnen, dominikanen, H. Kerstparochie, Sint-Michiels-Noord, Sint-Niklaasparochie, Groot Begijnhof Sint-Elisabeth, Klein Begijnhof O.L.V.-ter-Hooie te Gent*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 55-57.
233. STEEGHERS W., *Petrus Bernardus Sandyck, pastoor van Kluizen. Genealogische gegevens*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 39, (1988), p. 180-185.
- Betreft pastoor Sandyck (Gent, 1779-Kluizen, 1842). Met illustraties.
234. STORME J., *La Belle Epoque in oude prentkaarten*, in *De Draeke*, 11, (1987-1988), p. 43-46 en p. 58-63. Geïllustreerd.
235. *Tentoonstelling "Vleesch in de Kuyp". Curiosa rond het vleesbedrijf door de eeuwen heen*, Gent, 1988, 14 blz.
236. VAN DAMME J., *Uit ons archief*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 16, (1988), nr. 2, p. 41-46.
- Over een handboek van Jan Baptiste vander Vennet, handelaar in die-revellen (1720-1770). Geïllustreerd.

237. VAN DAMME R., G. WAEYTENS en W. PATOOR, *Beknopte geschiedenis van Gentbrugge*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 15, (1987), nr. 4, 11 blz.

238. VAN DER LINDEN R., *Mariabedevaartvaantjes. Volksdevotie op 1175 vaantjes*, Brugge, 1988, 328 blz.

Met onder meer bedevaartvaantjes van Onze-Lieve-Vrouw van Schreiboorn (Gent) en van Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes (Oostakker). Met illustraties en registers.

239. VAN DRIESSCHE R.A.C., *Sprokkelingen uit het archief. Een voornaam familie in de XVde eeuw*, in *De Sowvereinen*, 19, (1988), nr. 3, p. 83-86.

Bespreking en uitgave van de Gentse staat van goederen van Olivier van Rysselberghe, heer van het Beverse in Lokeren, en Margriet vanden Penninghen.

240. VAN HAVERBEKE E.A., *Mijn rode voorouders en hun familieleden. August Roets, Adolph van Haverbeke, Leo Vanderhaegen, Gustaaf Wallaert, Adolph Huysbauwer*, Oostende, 1988, 120 blz.

Genealogische studie van vijf Gentenaars uit de 19de en 20ste eeuw, die een niet onbelangrijke rol speelden in de plaatselijke socialistische beweging. Met illustraties.

241. VANROOSE M., *Gentenaren in dienst in het regiment "Keizerin Charlotte" tijdens de campagne in Mexico (1864-1867)*, in *Informatieblad - V.V.F. Gent*, 7, (1988), nr. 5, p. 76-80.

242. VANSCHOENBEEK G., E. VAN HAVERBEKE en J. DE VRIENDT, *Onze kwartierstaat: Pierre-Chrétien de Geyter, schepper van de Internationale*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 7-8, p. 369-380.

De Geyter, schepper van de socialistische hymne de *Internationale*, was van geboorte Gentenaar (1848).

243. VAN WITTENBERGHE O., *De Kleine Kunstenaar*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 16, (1988), nr. 1, p. 16-20.

Tijdschrift uitgegeven te Gentbrugge van 1895 tot 1900.

244. VAN WITTENBERGHE O., *Ledeberg in het midden van de 19de eeuw*, in *Jaarboek van het Heemkundig Genootschap van het Land van Rode*, 10, (1987), p. 23-34.

Gegevens over Ledeberg, gebaseerd op de Popp-kaart en de bijhorende legger van ca. 1850. Met illustratie.

245. VLERICK W., *Van "Bond voor gidsen" naar Koninklijke Gidsenbond van Gent en Oost-Vlaanderen. Historisch overzicht van 75 jaar toeristische rondleidingen*, in *G.O.V. Heraut*, 24, (1989), nr. 1, 16 blz. Geïllustreerd.

Biografieën

246. BAERT G., *François Laurent (1810-1887). Filosoof van de vrijheid en van de vooruitgang, (Conferentie van de Jonge Balie te Oudenaarde)*, Oudenaarde, 1987, 45 blz.

247. BAUMAN J., *Een belangrijke bloemistenfamilie*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 15, (1987), nr. 1, p. 10-12 en nr. 2, p. 26-31.

Over de Ledebergse bloemistenfamilie Vervaene. Met foto.

248. BOERJAN G., *Het kasteel van het Zandeken en de bouwheer Jules Fobe*, in *Marka. Notulenblad*, nr. 82-83, (1986), p. 1-41.

Biografie van notaris Fobe (Hansbeke, 1846-Mariakerke, 1929). Geïllustreerd.

249. BOUDIN H.R. (red.), *Belgische protestantse biografieën, (PRODOC)*, Brussel, 1988, z.p.

Biografie van de Gentse predikant Hendrik Jeddens (1914-1983), vervolg op de uitgave van een doopboek van de Belgische Christelijke Zendingkerk te Gent (1856-1897) en uitgave van een kerkregister van Gent-Dendermonde (18de eeuw).

250. BOYENS P., *Gust. De Smet. Kroniek - Kunsthistorische analyse*, Antwerpen, 1989, 456 blz.

Biografische kroniek en bekomentarieerd overzicht van het werk van de kunstenaar De Smet (Gent, 1877-Deurle, 1943). Rijkelijk geïllustreerd.

251. BUYLE M., *Gustave Vanaise kunstschilder, tekenaar, etsen (1854-1902)*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 2, p. 11-16. Geïllustreerd.
252. BUYLE M., *Kunstschilder Evarist de Buck (1892-1974)*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 1, p. 8-11.
- De Buck (Sint-Amandsberg, 1892-Gent, 1974) tekende en schilderde landschappen, volkstaferelen en religieuze onderwerpen. Met illustraties.
253. BUYLE M., *Oscar Bonnevalle: kunstschilder, graficus, ontwerper van postzegels*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 6, p. 4-8. Geïllustreerd.
254. BUYLE M., *Victor Stuyvaert (1897-1974)*, in *Heemkundig Nieuws*, 16, (1988), nr. 5, p. 6-9.
- Biografische schets van de Gentse graficus en boekillustrator Stuyvaert. Geïllustreerd.
255. CLAUWAERT J., *Speurend rond de figuur Jef Crick*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 1, p. 11-13.
- Aanvulling bij een artikel in *De Oost-Oudburg. Jaarboek*, XIII, (1976) over de journalist en dichter Crick (1890-1965). Zie ook ID., *Biografie van Jef Cricks medewerking aan Averbodes Weekblad (1956-1961)*, in *Heemkundig Nieuws*, 17, (1989), nr. 3-4, p. 12-15.
256. DAMBRE W., *August Wagener (1829-1896). Een leven voor het onderwijs*, (*Archief R.U.G. Uit het verleden van de R.U.G.*, nr. 26), Gent, 1987, 97 blz.
- Biografische studie over de hoogleraar en filoloog Wagener (Roermond, 1829-Gent, 1896). In 1863 werd hij te Gent als liberaal tot gemeenteraadslid verkozen en aangesteld tot schepen van het openbaar onderwijs. Van 1882 tot 1886 zetelde hij in de Kamer van Volksvertegenwoordigers. Geïllustreerd.
257. EVERAERT J., *De familie Maelcamp. Fortuin zoeken in Spanje en Oost-Indië (ca. 1660-ca. 1730)*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 2, p. 58-60.
258. FRANCOIS L., *Charles Manilius (Gent, 1778 - Gent, 1852). Ambtenaar en orangistisch politicus*, in *Vlaamse Stam*, 25, (1989), nr. 1, p. 1-20.

Over het carrièreverloop van Manilius tijdens de diverse regimewisselingen tussen 1794 en 1852. Met genealogische gegevens.

259. FRANCOIS L., *Claude Gréban de Saint-Germain (Dijon, 1775 - Brussel, 1850). Ambtenaar, journalist en bankier*, in *HMGOG*, XLII, (1988), p. 193-238.

Gréban verscheen vanaf 1795 te Gent en speelde een voorname rol in het politiek-ekonomisch leven gedurende de opeenvolgende regimewisselingen in de overgangperiode van het Oud Regime naar de Hedendaagse Tijden.

260. FRANCOIS L., *Eugène van Hoobrouck de Mooreghem (Gent, 1756 - Gent, 1843)*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XXV, (1987), p. 127-152.

261. GAUBLomme D. en L. TAVERNIER, *Jean Ray of de werkelijkheid voorbij een stad, (Museum Arnold Vander Haeghen. Stadsarchief)*, Gent, 1989, 107 blz.

Kataloog van een literair-biografische tentoonstelling over Jean Ray (Gent, 1887-1964). Met illustraties.

262. GEVAERT G., *Edgard Gevaert (1891-1965). Zijn leven en werk*, in *G.O.V. Heraut*, 22, (1987), nr. 4, 8 blz.

Gevaert (Oudenaarde, 1891-Sint-Martens-Latem, 1965) was bedrijvig als kunstschilder en politiek-filosoof. Geïllustreerd.

263. *Gilbert Baetslé (In memoriam)*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 41, (1987), p. 234.

Biografische nota over de kunstschilder Baetslé (Ledeberg, 1921 - Gentbrugge, 1987). Met foto.

264. H.C., *In memoriam Roger van Aerde*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 4, p. 182-183.

265. *Herdenkingstentoonstelling Karel de Bondt, (Dienst Culturele Animatie)*, Gent, 1988, 32 blz.

Kataloog van een tentoonstelling over de kunstschilder Karel de Bondt (Evergem, 1888 - Drongen, 1973). Met een woord vooraf door schepen G. BRACKE, een biografisch-kunsthistorische nota door J. VAN MECHELEN, commentaren van kunstcritici en een lijst van

de tentoongestelde werken. Geïllustreerd. Zie ook E. ROETS, *Onze kwartierstaat Karel de Bondt. Kunstschilder*, in *Vlaamse Stam*, 24, (1988), nr. 9, p. 421-443 en J. VAN MECHELEN, *Bij de herdenkingstentoonstelling Karel de Bondt 1888-1973*, in *Dronghine. Jaarboek*, (1989), p. 16-20.

266. HEYDE R., *Ivo Vermeersch, een Maldegems kunstenaar 1810-1852*, Maldegem, (1989), 28 blz.

Vermeersch was een leerling van Pierre François de Noter en schilderde diverse Gentse stadshoekjes, monumenten en kerkinterieurs. Met illustraties.

267. HOOZEE R., *George Minne: sculpteur symboliste*, in *Septentrion*, 16, (1987), nr. 2, p. 41-46.

268. *Huldenummer prof. dr. Ada Deprez aangeboden bij haar zestigste verjaardag*, (*Studia Germanica Gandensia*, 16), Gent, 1988, 261 blz.

Bundeling van artikels als hulde aan A. Deprez, prof. Nederlandse letterkunde aan de R.U.G. Met inleiding door M. CARLIER en H. VANACKER.

269. *Jan Douliez (In memoriam)*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 41, (1987), p. 230.

Biografische nota over de dirigent en komponist Douliez (Hasselt, 1903 - Brussel, 1987). Met foto.

270. *Jean Van den Bogaerde. Architectuur 1955-1989*, Tielt, 1989, 168 blz. Geïllustreerd.

271. *Jozef Mees (In memoriam)*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 41, (1987), p. 233.

Biografische nota over de kunstschilder Mees (Gent, 1898 - De Pinte, 1987). Met foto.

272. *Kennismaking met Berten Engels*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 16, (1988), nr. 2, p. 29-31.

Engels (Ename, 1916-) is woonachtig in Gentbrugge en publiceerde tussen 1970 en 1988 vijf poëziebundels. Geïllustreerd.

273. KLUYSKENS P., *Armand Heins*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 6, p. 308-312. Met foto.

274. LALEMAN M.C., *Steenhouwer Nicolas Paternotte*, in *Stadsarcheologie*, 13, (1989), nr. 1, p. 37-53.

Over de 13de-eeuwse Gentse meester-steenhouwer en zijn nagelaten werken. Geïllustreerd.

275. LEKENS L., *Hippoliet van Peene 1811-1864*, in *G.O.V. Heraut*, 24, (1989), nr. 1, 9 blz. Geïllustreerd.

276. LEKENS L., *Kunstschilder Jozef Paelinck 1781-1839*, in *G.O.V. Heraut*, 24, (1989), nr. 5, 8 blz. Geïllustreerd.

277. LELEUX F., *Gentse revolutionaire figuren*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 17, (1988), nr. 5, p. 267-277 (Charles van Hulthem); nr. 6, p. 298-307 (Jean Robert Graham); 18, (1989), nr. 1, p. 56-61 (Charles Joseph de Graeve); nr. 2, p. 83-88 (Maximilien Joseph de Caigny); nr. 3, p. 158-166 (Bernard van Wambeke); nr. 4, p. 199-206 (Renier Gregorius Dubosch) en nr. 5, p. 283-291 (de basismilitanten). Geïllustreerd.

278. *Louis de Meester (In memoriam)*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, 41, (1987), p. 231.

Biografische nota over de musicus De Meester (Roeselare, 1904-Gent, 1987). Met foto.

279. MARTENS A., *Carel-Frans Martens, prior van het Gents augustijnenklooster (Bellem 1731-Gent 1790)*, in *Land van de Woestijne*, 9, (1986), nr. 1, p. 21-34.

Carel-Frans Martens trad op twintigjarige leeftijd in bij de augustijnen te Gent. Hij werd prefekt van het augustijnenkollege en in 1781 prior van het klooster. Op een provinciaal kapittel stelde men hem aan tot definator van de Vlaams-Belgische augustijnenprovincie. Met illustraties.

280. MUREZ J., *René Bruynseraede. Een Gentse artistieke figuur*, Gent, 1988, 64 blz.

Monografie over de kunstenaar Bruynseraede (Gent, 1909-). Geïllustreerd.

281. MUREZ J., *Wilfried Sybrands. Tekenaar, kunstschilder, etsen*, Gent, 1988, 53 blz.

Herwerking van een in 1972 verschenen monografie over de kunstenaar Sybrands (Gent, 1912-). Geïllustreerd.

282. *Nouvelle Biographie Nationale. 1, (Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique)*, Brussel, 1988, 374 blz.

Betreffende Gent zijn opgenomen: de islamoloog en hoogleraar Armand Abel, 1903-1973 (13-14), de diplomaat en politicus Édouard de Jaegher, 1806-1893 (49-50), de historicus Guillaume des Marez, 1870-1931 (72-77), de komponist François-Auguste Gevaert, 1828-1908 (97-100), de schrijver Franz Hellens, 1881-1972 (140-160), de architect Victor Horta, 1861-1947 (172-178), de musicus en fotograaf Charles Leirens, 1888-1963 (247-252), de politicus en revolutionair Jacques Meyer, 1756-1805 (266-270) en bisschop Emilius Seghers, 1855-1927 (305-306). Geïllustreerd.

283. *Retrospectieve tentoonstelling Xavier de Cock (1818-1896), Cesar de Cock (1823-1904), Gustave den Duyts (1850-1897), (Museum van Deinze en Leiestreek)*, Deinze, 1988, 76 blz.

Katalogoog vna een overzichtstentoonstelling met werk van drie uit Gent afkomstige landschapsschilders. Met voorwoord door J. 'T KINDT DE ROODENBÈKE en opdracht en levensschetsen door V. VAN DOORNE en L. MOORS. Geïllustreerd.

284. *Retrospektieve Karel van de Woestijne, (Dekenij 't Seleskest)*, Gent, 1989, z.p. Geïllustreerd.

285. STROOBANTS A., *Sir Polydore de Keyser, lord mayor van Londen, Dendermonde 1832-Kensington 1898, (Stedelijke Musea. Stadsarchieff)*, Dendermonde, 1988, 80 blz.

Lord mayor De Keyser bracht in 1888 een bezoek aan zijn geboortestad Dendermonde, Gent (op 28 augustus) en Brussel. Met biografische schets en katalogoog van de tentoongestelde stukken. Geïllustreerd.

286. *Tentoonstelling Staf Bruggen en het Vlaams Volkstoneel 1893-1964, (Campo Santo)*, Gent, 1988, 32 blz.

Bruggen (Schaarbeek, 1893-Gent, 1964) was onder meer van 1940 tot 1944 directeur van de Nederlandse Schouwburg te Gent. Met biografische schets door J. VAN MECHELEN en beschrijvende katalogoog van de tentoongestelde stukken. Zie ook L. LEKENS, *Toneelkunstenaar Staf Bruggen 1893-1964*, in *G.O.V. Heralut*, 23, (1988), nr. 5, 5 blz.

287. VAN ELSLANDER A., *Willem de Vreese (1869-1938). Een bibliografische schets*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XLVII, (1988), nr. 3, p. 169-183 en nr. 4, p. 219-227.

Prof. De Vreese was filoloog en onder meer hoogleraar en bibliothekaris aan de R.U.G. Zie ook ID., *Willem de Vreese, hoogleraar te Gent (1895-1918). Enkele getuigenissen*, in *Huldenummer prof. dr. Ada De-prez aangeboden bij haar zestigste verjaardag*, (*Studia Germanica Gandensia*, 16), Gent, 1988, p. 213-234.

288. VARENDONK F., *Henri Moke (1803-1862). Leven, werk en gedachtenwereld*, (*Archief R.U.G. Uit het verleden van de R.U.G., nr. 25*), Gent, 1987, 193 blz.

Biografische studie over de Gentse hoogleraar, historicus en literator Henri Moke (Le Havre, 1803-Gent, 1862). Met bijlagen en illustraties.

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

Dl. I, 1944	600 Fr.	XXIX, 1975	»
IV, afl. 2, 1949-50	»	XXX, 1976	»
VIII, 1954	»	XXXI, 1977	»
XIV, 1960	»	XXXII, 1978	»
XVI, 1962	»	XXXIII, 1979	»
XVIII, 1964	»	XXXIV, 1980	»
XIX, 1965	»	XXXV, 1981	»
XX, 1966	»	XXXVI, 1982	»
XXI, 1967	»	XXXVII, 1983	»
XXII, 1968	»	XXXVIII, 1984	»
XXVI, 1972	»	XXXIX, 1985	»
XXVII, 1973	»	XL, 1986	»
XXVIII, 1974	»	XLI, 1987	»
		XLII, 1988	»

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902), 250 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 250 Fr.
- H. KOEHLIN, *Chapelle de la Lengemeete* (1936), 250 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssee de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 250 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 600 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 600 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 600 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 600 Fr.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Koornlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1976), 600 Fr.
- J. ART, *Herders en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), 600 Fr.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), 600 Fr.